

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE
OSMANLI KİMLİĞİ (1869–1908)
(AHLAK, İLİM, DİL, TARİH VE COĞRAFYA)

HAZIRLAYAN
ERAY YILMAZ
07701204

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET HACISALİHOĞLU

İSTANBUL
2015

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE
OSMANLI KİMLİĞİ (1869–1908)
(AHLAK, İLİM, DİL, TARİH VE COĞRAFYA)

HAZIRLAYAN
ERAY YILMAZ
07701204

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. MEHMET HACISALİHOĞLU

İSTANBUL
2015

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ANA BİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

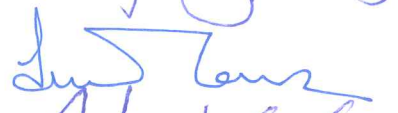

TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE
OSMANLI KİMLİĞİ (1869–1908)
(AHLAK, İLİM, DİL, TARİH VE COĞRAFYA)

HAZIRLAYAN
ERAY YILMAZ
07701204

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih:

Tezin Savunulduğu Tarih: 9 Kasım 2015

Tez Oy birliği/ Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

	Unvan Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı:	Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu	
Jüri Üyeleri:	Prof. Dr. Fatmagül Demirel	
	Prof. Dr. Esra Donacıoğlu	
	Doç. Dr. Bülent Bilmet	
	Doç. Dr. Mehmet Ö. Altın	

İSTANBUL
KASIM 2015

ÖZ

TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE OSMANLI KİMLİĞİ (1869–1908) (AHLAK, İLİM, DİL, TARİH VE COĞRAFYA)

ERAY YILMAZ

2015

Bu tezde 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış 19 Türkçe çocuk gazetesi, Osmanlı kimliği bağlamında incelenmektedir. Tanzimat döneminde yayın hayatına başlayan Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kamu eğitiminin önemli bir parçası olmuş, Osmanlı düzenine sadık, makbul bir vatandaş yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu tez, Osmanlı kimliğini oluşturan genel politikalarla birlikte, Osmanlı kimliğinin, ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurlarını, geleneklerden geniş bir biçimde yararlanan bir kimlik inşası bağlamında, Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden okumayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Tezin ana kaynakları 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış olan 19 Türkçe çocuk gazetesi olmuş, bu ana kaynaklarla birlikte, söz konusu dönemde yayınlanmış gazeteler, kitaplar ve arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır. Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde yayınlanan söz konusu gazeteler, tematik olarak süreklilik göstermişlerdir. Gazeteler genellikle kamu okulları aracılığıyla çocuklara ulaşmış, dolayısıyla daha çok Müslüman, erkek, kentli, rüşdiyeli çocuklara seslenmişlerdir. Gazetelerin yayın politikalarına bakıldığında inşa edilmek istenen Osmanlı kimliğinin şu unsurları öne çıkmaktadır: 1. İslam-Osmanlı geleneksel ahlak anlayışına bağlı olunmalıdır. 2. Modern bilimsel gelişmeler takip edilmelidirler. 3. Türkçe ortak ve milli bir dil biçiminde kabul görmeli, kullanılmalıdır. 4. İslam-Türk tarihi, milli bir tarih biçiminde öğrenilmelidir. 5. Osmanlı coğrafyası, tüm farklı etnik ve dini unsurlarıyla bir birlik oluşturmaktadır. Tüm bu unsurlarla birlikte tüm Osmanlı çocukları, Osmanlı toplumsal düzenine, başta Osmanlı hanedanına, ardından idarecilere ve ailesine sadık ve itaatkâr olmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı kimliği, Türkçe çocuk gazeteleri, İslam-Osmanlı ahlak anlayışı, Osmanlı ilim, Osmanlı eğitim tarihi, Osmanlı okullarında tarih ve coğrafya.

ABSTRACT

OTTOMAN IDENTITY IN THE TURKISH CHILDREN NEWSPAPERS (1869-1908) (MORALITY, SCIENCE, LANGUAGE, HISTORY AND GEOGRAPHY)

In this thesis 19 Turkish children newspapers published in the years between 1869-1908 are examined in the context of the Ottoman identity. Turkish children newspapers which started their publication life during the Tanzimat period were a part of the Ottoman public education and aimed to raise favorite citizens who were loyal to Ottoman order. This thesis aims to read and evaluate the moral, scientific, linguistic, historical and geographical elements of Ottoman identity together with general policies forming the Ottoman identity, in a context of identity construction that took advantage of traditions, through Turkish children newspapers. Together with these main sources the newspapers published in that period, books and archive documents. Above mentioned newspapers published in Tanzimat and Abdulhamid II period. They demonstrated continuity in thematic means. Newspapers reached children generally through public schools and therefore addressed mainly the Muslim, male, civic and junior high school students. Looking at the publication policies of newspapers, below elements of the Ottoman identity to be constructed are in forefront: 1. Being loyal to Islam-Ottoman traditional moral understanding is necessary. 2. Modern scientific developments should be followed. 3. Turkish should be accepted and used as a common and national language 4. Islamic-Turkish history should be taught as a national history. 5. Ottoman geography constitutes a unity with all its different ethnic and religious elements. Together with all those elements, Ottoman children should be loyal and obedient to Ottoman communal order, especially to Ottoman royal family and then to administrators and families.

Key words: Ottoman identity, Turkish children newspapers, Islam-Ottoman morality understanding, Ottoman science, Ottoman history of education, history and geography in Ottoman schools.

ÖN SÖZ

Bu tezin yazılmasında sabırlı ve titiz tutumuyla büyük emeği bulunan danışmanım Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu'na, tez boyunca gerçekleştirilen tez izleme komitelerinde eleştirileri ve önerileriyle Prof. Dr. Fatmagül Demirel'e ve Doç. Dr. Bülent Bilmez'e teşekkür ederim. Danışmanım ve tez izleme komitesinde yer alan hocalarımla birlikte, tez boyunca yararlandığım Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi ile İSAM Kütüphanesi çalışanlarına, Atatürk Kitaplığı ve Beyazıt Devlet Kitaplığı çalışanları ile bu kitaplıkların elektronik ortama aktarılmasında katkısı olanlara, sabır ve tahammülleri dolayısıyla eşim Gülhan Yılmaz ve kızım Asya Yılmaz'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

TEZ ONAY SAYFASI	
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLO LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu ve Yöntemi	1
1.2. Birincil Kaynaklar	6
1.3. Konuyla İlgili Araştırmalar	8
1.4. Tezin Bölümleri	15
2. TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E SİYASET VE KİMLİK	18
2.1. Osmanlıcılık ve Osmanlı kimliği	18
2.2. Tanzimat Döneminde Osmanlıcılık	23
2.3. II. Abdülhamid Döneminde Osmanlıcılık ve İslamcılık	26
2.4. Türkçe Basında Osmanlıcılık-İslamcılık-Türkçülük	33
2.5. 19. Yüzyılda İslahatlar ve Osmanlı Kimliği	50
2.5.1. Hukuki-İdari İslahatlar	51
2.5.2. Askeri İslahatlar	55
2.5.3. Modern Çocuk Siyaseti ve Kamu Eğitimi	57
3. TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİ (1869-1908)	80
3.1. Türkçe Çocuk Gazeteleri (1869-1908)	80
3.1.1. Mümeyyiz	81
3.1.2. Hazîne-yi Etfâl	83
3.1.3. Sadâkat ve Etfâl	83
3.1.4. Âyîne	84
3.1.5. Arkadaş	85
3.1.6. Tercümân-ı Hakikat	86
3.1.7. 'Â'ile	87
3.1.8. Bâğçe	88
3.1.9. Mecmû'a-yı Nevresîdegân	90
3.1.10. Çocuklara Arkadaş	90
3.1.11. Çocuklara Kırâ'at	91
3.1.12. Vâsıta-yı Terakkî	92
3.1.13. Etfâl	92

3.1.14. Nümüne-yi Terakkī	93
3.1.15. Debistān-ı Hired	94
3.1.16. Çocuklara Ta'lim	95
3.1.17. Çocuklara Rehber	95
3.1.18. Çocuk Bāğçesi	96
3.1.19. Çocuklara Mahsūs Gazete	96
3.2. Gazetelerin Değerlendirilmesi	97
4. GELENEKSEL AHLAK ANLAYIŞINDAN TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNE AHLAK	104
4.1. İslam-Osmanlı Ahlak Geleneği	104
4.2. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Kamu Okullarında Ahlak Eğitimi	107
4.3. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Ahlak	116
4.3.1. Ahlak ve Ahlakın Önemi	116
4.3.2. Ahlakın Olumlu Yanları veya "İyi Huylar"	120
4.3.2.1. Din, İbadet ve İtaat	120
4.3.2.1. Doğruluk, Dürüstlük ve İstikamet	125
4.3.2.2. Sadakat, Kanaat, İffet, Hamiyet ve Sabır	126
4.3.2.3. Adalet ve Hulus	130
4.3.2.4. Çalışkanlık	131
4.3.2.5. Arkadaşlık, Kardeşlik, Dostluk, Hüsn-i Karin (İyi İlişkiler Kurmak) ve Sahavet (Cömertlik)	135
4.3.2.6. Yardımseverlik ve Söz Dinlemek	136
4.3.2.7. Nezafet (Temizlik), Nezaket ve Temkinli Olmak	138
4.3.2.8. Hukuk-ı Riayet ve Hubb-ı Vatan	139
4.3.3. Ahlakın Olumsuz Yanları veya "Kötü Huylar"	140
4.3.3.1. Yalancılık ve Kibir	140
4.3.3.2. Muzırlık, Ayıp, Haset ve Dalkavukluk	141
4.3.3.3. İnat, Nifak ve İhanet	142
4.3.3.4. Eğlence, Hiddet ve Hırsızlık	142
4.3.4. Osmanlı Kadınları ve Kız Çocukların Eğitimi	144
4.3.4.1.19. Yüzyılda Kent Yaşamında Osmanlı Kadınları	146
4.3.4.2. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kadınları ve Kız Çocukları ..	156
4.3.4.3. Kadınların Vazifesi	157
4.3.4.4. Kız Çocukların Eğitimi	165
5. GELENEKSEL İLİM ANLAYIŞINDAN TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNE İLİM	174
5.1. İslam-Osmanlı İlim Geleneği	174
5.2. Türkçe Çocuk Gazetelerinde İlim	181
5.1.1. İlim, İlimlerin Faydası ve Tasnifi	181
5.1.2. İlimde Geri Kalmanın Nedenleri	185
5.1.3. Hesap veya Sualler	188
5.1.4. Hıfz-ı Sıhhat	190
5.1.4.1. Nezafet (Temizlik), Yeme, İçme, Diş Sağlığı, Uyku ve Giyinme	194
5.1.4.2. Sakıncalı Adetler	199

6. TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE TÜRKÇE	202
6.1. Türkçenin Sadeleşmesi	203
6.2. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Türkçe	212
6.2.1. Ortak Bir Dil Olarak Türkçe	212
6.2.2. Türkçenin Islahı	219
6.2.3. Türkçe Sözlük	221
7. TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE TARİH VE COĞRAFYA	224
7.1. Vak‘anüvislikten Osmanlı Kamu Okullarına Tarih	225
7.1.1. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Tarih	231
7.1.1.1. Tarih ve Tarihin Yararı	231
7.1.1.2. Osmanlı Tarihi	238
7.2. Osmanlı Kamu Okullarında Coğrafya.....	245
7.2.1. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Coğrafya	248
7.2.1.1. Coğrafya Üzerine	249
7.2.1.2. Coğrafya ve Terakki	250
7.2.1.3. Dünyanın Şekli	251
7.2.1.4. Osmanlı Coğrafyası	252
7.2.1.5. Diğer Coğrafyalar, Avrupa, Çin ve Japonya	253
8. SONUÇ	261
KAYNAKÇA	272
EKLER	290
Ek 1. Sultan Ahmed İnâs Rüşdiyesi Ders Notlarını Gösteren “Cedvel”, Mümeyyiz	290
Ek 2. “Coğrafya”, Mecnû‘a-yı Nevresîdegân.....	291
Ek 3. “Fenniyyât, Tütün”, Etfâl	292
Ek 4. “Hikâye”, Etfâl	293
Ek 5. İlginç Bir Kapak Tasarımı, Çocuklara Rehber	294
Ek 6. Osmanlı-Yunanistan Savaşına Dair Bir Resim, Çocuklara Mahsûs Gazete	295
Ek 7. Pişano Çalışan Bir Kız, Çocuklara Mahsûs Gazete	296
Ek 8. Mektep Kaçakları Sigara İçiyor, Çocuklara Mahsûs Gazete	297
Ek 9. Âmâ Mektebi Öğrencileri İçin Gerçekleştirilen Tiyatrodan Bir Sahne, Çocuklara Mahsûs Gazete	298
Ek 10. Japon İmparatoru Mutsuhito’nun Bir Resmi, Çocuklara Mahsûs Gazete	299
Ek 11. Anne Sevgisi, Çocuklara Mahsûs Gazete	300
Ek 12. II. Abdülhamid’in Cûlus Yıldönümü İçin Hazırlanmış Bir Kapak, Çocuklara Mahsûs Gazete	301
Ek 13. II. Abdülhamid’in Doğum Günü İçin Hazırlanmış Bir Kapak, Çocuklara Mahsûs Gazete	302
Ek 14. “Sokak Çapkınları”, Çocuklara Mahsûs Gazete	303

Ek 15. II. Abdülhamid'in Cülusunda Darülmaarif Mektebi Öğrencilerine Hediye Verilmesi, Çocuklara Mahsûs Gazete	304
Ek 16. "Kumarın neticesi felâketdir", Çocuklara Mahsûs Gazete	305
Ek 17. Çocuklara Mahsûs Gazete'ye Yapılmış Fransızca Bir Ön Kapak, Çocuklara Mahsûs Gazete	306
Ek 18. Mektep Kaçağına Nasihat, Çocuklara Mahsûs Gazete	307
Ek 19. "Fakîr Çocuklar", Çocuklara Mahsûs Gazete	308
Ek 20. "Fakîr Köy Çocuklar", Çocuklara Mahsûs Gazete	309
Ek 21. "Peder ve Çocukları", Çocuklara Mahsûs Gazete	310
Ek 22. Hicaz Demiryolu Çalışması-1, Çocuklara Mahsûs Gazete	311
Ek 23. Hicaz Demiryolu Çalışması-2, Çocuklara Mahsûs Gazete	312
Ek 24. Hicaz Demiryolu Çalışması-3, Çocuklara Mahsûs Gazete	313
Ek 25. Udi İlanı, Çocuklara Mahsûs Gazete	314
Ek 26. Çocuklara Rehber Gazetesinin Ruhsat Talebi Üzerine Arşivden Bir Belge.....	315
ÖZ GEÇMİŞ	316

TABLO LİSTESİ

	Sayfa No.
Tablo 1: <i>Āyīne</i> 'ye göre Osmanlıların Kökeni	242

KISALTMALAR

- age.** : Adı geçen eser
bkz. : Bakınız
BOA. : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs. : Baskı
c. : Cilt
çev. : Çeviren
der. : Derleyen
DH. MKT. : Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi
ed. : Editör
gen. yön. : Genel Yönetmen
haz. : Hazırlayan
IRCICA: Research Centre for Islamic History, Art and Culture
İ. DH. : İrade, Dâhiliye
s. : Sayı
ty. : Tarih Yok
yay. haz. : Yayına Hazırlayan
yay. yön. : Yayın Yönetmeni
yay.y. : Yayınevi Yok
yy. : Yer Yok

1. GİRİŞ

Bu tez, 1869-1908 tarihleri arasında yayınlanmış Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden *Osmanlı kimliğini*, dönemin siyasal tartışmaları, gelişmeleri ve önerileriyle birlikte araştırmayı, tartışmayı hedeflemektedir. Giriş bölümünde ilk olarak tezin konusu ve yöntemi ifade edilmektedir. İkinci olarak tezde kullanılan birincil kaynaklar başta 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış Türkçe çocuk gazeteleri ve ardından Türkçe çocuk gazetelerinin dayanağını oluşturmuş, Osmanlı kamu eğitiminde kullanılmış ders kitapları tanıtılmaktadır. Üçüncü olarak Türkçe çocuk gazeteleriyle ilgili yapılan araştırmalar değerlendirilmektedir. Giriş bölümünde dördüncü ve son olarak tezin bölümleri, ana sorunsalları bağlamında ifade edilmektedir.

1. 1. Tezin Konusu ve Yöntemi

Bu tezde, Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı iktidarının, Müslüman ve gayrimüslim tüm unsurları ortak bir vatan paydasında buluşturmak maksadıyla meydana getirmek istediği *Osmanlı kimliği*, Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden araştırılmaktadır. Tüm unsurları birleştirebilecek bir *Osmanlı kimliği* ihtiyacı, 19. yüzyılda, özellikle Fransız Devrimi'nin etkisiyle şekillenen gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerini önlemek ve onları imparatorluğa bağlamak maksadıyla ortaya çıkmıştı. Osmanlı iktidarı, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla başlıca hukukta, idarede, eğitimde, askerlikte tüm tebaa için eşitlik ve ortaklık sağlamaya gayret etmiş, bu ıslahatlarla birlikte, Osmanlı çocuk gazetesi yayıncıları ve yazarları da eğitim müfredatına dayanan Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden yeni *Osmanlı kimliğini* desteklemiştir. Söz konusu politika, dönemin kavramlarıyla ifade etmek gerekirse, tüm Osmanlı ülkesinde “medeniyet” çerçevesinde, “ittihād” ve “terakkī” sağlamak için gerçekleştirilmek istenmiştir.

19. yüzyılın ortalarında “Tanzimat zihniyeti”, esas olarak Batılı ülkelerin meydana getirdiği çağdaş uygarlığı ifade eden “medeniyet” çerçevesinde iki temel unsur üzerine odaklanmıştı: ittihad ve terakki. Osmanlı devlet adamları ve aydınları için 18. yüzyılın sonundan başlayıp tüm 19. yüzyıl boyunca devam eden varoluş krizini aşmak; ancak

ortak ve “milli” bir kimlik meydana getirmeye çalışmakla mümkün olabilirdi. Tüm Osmanlı unsurlarını başlıca eğitim ve askerlik vasıtasıyla ortak bir vatan ideali çerçevesinde toplamaya çalışan “ittihād” ve Batı’yı yakalamak isteyen “terakkī” anlayışı, söz konusu krizi aşmanın en önemli kavramlarıydı.¹ Dolayısıyla tez boyunca ittihad ve terakki kavramları çerçevesinde genel siyasal tartışmalar –önerilerle birlikte nasıl bir *Osmanlı kimliği* sağlanmak istendiği, söz konusu kimliğin gelenek ve modernlik arasındaki bağlantıları incelenmektedir. Daha da ayrıntılı bir ifadeyle, *Osmanlı kimliğinin*, ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurlarını saptamaya ve meydana getirilmek istenen bu kimliğin, bu dönemin kimlik sorunlarına ne şekilde yanıtlar vermeye çalıştığı değerlendirilmektedir.

1860’ların sonunda Osmanlı basınında Osmanlıcılık ve İslamcılık bağlamında siyaset ve kimlik eksenli tartışmalar yaşanırken yepyeni bir yayın alanı da kendini gösterdi ve ilk defa “çocuklara mahsūs” bir gazete olan *Mümeyyiz*, aynı adlı siyasi bir gazetenin eki olarak yayın hayatına başladı. *Mümeyyiz*’in ardından 1869-1908 yılları arasında toplam 19 Türkçe çocuk gazetesi yayınlanmış, söz konusu gazeteler tezin ana malzemesini meydana getirmiştir. Tez boyunca görüleceği gibi, 19. yüzyılda Osmanlı iktidarının uyguladığı ve Türkçe basında tartışılan Osmanlıcılık ve İslamcılık politikaları birer “milli” politika olarak değerlendirilmiş, bu bağlamda tezin yöntemi için, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir literatür meydana getiren “milliyetçilik kuramları”ndan faydalanılmıştır.

Bu tezde söz konusu konu ve sorunsal için “ilkçi ve özcü” yöntem ile “millet inşası” yöntemlerinin kullanılması mümkün görünmektedir. İlkçi ve özcü yaklaşım ile millet inşası yöntemini birlikte değerlendiren Anthony D. Smith’e göre, milliyetçilik, siyasal bir ideolojiden çok daha fazlasıdır, o, aynı zamanda bir kültür ve “din”dir. Milliyetçiliğin içinde büyüyüp geliştiği mekân ise belirli bir millettir. Milliyetçilik belirli bir milleti yeniden keşfedip, onu yeniden kurarak özel bir kültürel kimlik elde eder. Yeniden keşfedilen veya kurulan özellikler arasında; dil, alışkanlıklar, sanatlar gibi eskide var olan unsurların açığa çıkarılmasıyla sağlanan birikim, milli eğitim ve

¹ Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 54-71. Mehmet Ö. Alkan’a göre, “çağdaş anlamda kurulan ilk siyasi partinin” adının İttihad ve Terakki olması bir rastlantı değildir. Alkan’a göre bu adlandırma: “yaşanan ciddi bir soruna iki sözcükten oluşan bir yanıt biçiminde düşünülmelidir.” Mehmet Ö Alkan, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir İnceleme”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 382.

diğer milli kurumlar kanalıyla yeniden gerçekleştirilir. Yazara göre, tüm çeşitliliklerine rağmen milliyetçilik tanımlı bir milletin kültürel değerlerine, siyasal simgelerine dayanır ve buna bağlı kalarak kitle kültürünü, millet sevgisini, coğrafyaya bağlı yasalarını ortaya çıkarır.² Kısacası, Anthony D. Smith'e göre, milletler, eskiden beri var olan etnik kimlikler üzerinde yükselir, bir bakıma onları yeniden hatırlayıp açığa çıkarır, dolayısıyla var olan bir "öz" üzerinde milli devletler ve milli kimlikler yeniden kurulur.

Benedict Anderson ise milliyetçiliğin bir tasavvur-ülkü işi olarak düşünülmesi gerektiğini, milliyetler kadar milliyetçiliklerin de "özel bir kültürel yapım türü olduğu"³ fikrini savunur. Anderson millet hakkında şu tanımlı önerir: "Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur - kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir."⁴ Yazara göre, milliyetçilik bir süreklilik, ölümsüzlük inancı üzerine dayanır. Dinsel inancın kırılıp millet inancının ortaya çıkmasında coğrafi keşifler-karşılaşmalar, kutsal dillerin itibar kaybetmesi ve milli dillerin yayıncılıkla birlikte pazara hâkim olması etkili olmuştur. Roman ve gazete yayıncılığının gelişimiyle birlikte "milli ortak zaman", "eş-zaman" anlayışı yerleşmiş, yayıncılıkta takvimin ortaklaşması ve piyasanın milli dillerde

² Anthony D. Smith, **Nationalism, Theory, Ideology, History** (Oxford: Blackwell Publishing, 2003), 5-42. Smith daha önce kaleme aldığı bir diğer kitabındaysa güncel milliyetçilik tartışmalarını değerlendirmiş, özellikle modernleşme kuramı ile millet inşası kuramını eleştirmiştir. Anthony D. Smith, **Nationalism and Modernism** (London and New York: Routledge, 2000). Adrian Hastings'in tezi de belirli bir anlamda ilkçi bir yaklaşım olarak nitelendirilebilir. Hastings'e göre, millet ve milli devlet ilk defa İngiltere'de meydana gelmiş ve buradan dünyaya yayılmıştır. Yazara göre, İngiltere'nin millileşme ve buradan bir milli devlet meydana getirme süreci 11. yüzyıla kadar indirilebilir. İngiltere, merkezi devletin kurulması, meclisli bir sistemin yerleştirilmesi, krallığın gücünün sınırlanması, siyasal partilerin oluşumu gibi hemen her yanıyla milli devletlerin ilk örneği olmuştur. Modernleşme yaklaşımını benimsemeyen Hastings, Smith'in işaret ettiği gibi her milli devletin bir millete yaslanmak mecburiyetinde olduğunu ileri sürmüştür, haliyle, millet inşası gibi bir yaklaşımı da benimsememiştir. Adrian Hastings, "The Construction of Nationhood", **Nations and Nationalism: A Reader**, ed. Philip Spencer and Howard Wollman (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 2005): 32-39. Umut Özkırmı, milliyetçiliğin dört dönemde değerlendirilebileceğini ileri sürerek dönemlemeyi şöyle ifade eder: 1. Milliyetçiliğin doğduğu 18. ve 19. yüzyıllar. 2. Milliyetçiliğin akademik araştırmaya dönüştüğü dönem (1918-1945). 3. Milliyetçilik tartışmalarının yoğunlaştığı dönem (1945-1990). 4. Milliyetçilik tartışmalarının "yeni boyutlara taşındığı" dönem, 1990'dan bugüne. Umut Özkırmı, **Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış** (İstanbul: DOĞUBATI Yayınları, 2008), 28-33. Umut Özkırmı'nın söz konusu dönemlemesine karşı Erika Harris, milliyetçilik kuramlarında iki ekolün öne çıktığını ifade eder: 1. İlkçi veya Özcü yaklaşım (premordialists, essentialist): Milliyetçiliğin çok eski tarihlere değin götürülebileceğini, milliyetçiliğin altında milletlerin var olduğunu ifade eden görüş. 2. Modernistler: Milliyetçiliğin ve milletlerin modernleşmenin bir süreci olarak meydana geldiğini, milliyetçiliğin ve milletlerin bir "inşa süreci"nin sonunda ortaya çıktığını ifade eden görüş. Erika Harris, **Nationalism, Theories and Cases** (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009), 46-50.

³ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, 4. bs. (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), 18.

⁴ *age*, 20.

örgütlenmesi milli devletler için önemli bir temel oluşturmuştur. Batı'da Latince pazarının doyması, yayıncıları milli dillerde yayına yönlendirmiş, standartlaşan dil aracılığıyla monarklar merkezi bir idare kurmak doğrultusunda yararlanmışlardır. Matbaacılığın, filoloji çalışmalarının ortaya çıkışı ve yaygın bir biçimde kullanılışıyla kutsal diller, diğer dillerle aynı seviyede görülmeye başlanmış, karşılıklı sözlükler yazılmış, bununla beraber “milli diller” ortaya çıkmış, düzenlenmiş, milliyetçilik tüm bu yayın sermayeciliğinin birikimi üzerine politik bir geçerlilik kazanmıştır.⁵

Benedict Anderson bu uzun süreci, yayıncılığın ve milli dillerin gelişimi üzerine temellendirip, genel bir adlandırmayla milliyetçilik olarak ifade ederken, Eric Hobsbawm, milliyetçiliğin bir bakıma tam anlamıyla görünür olmadan önce bir takım unsurlarla “ön bir süreç” yaşadığını ortaya koyar. Hobsbawm'a göre milliyetçiliğin kökenlerinde bulunabilecek “ön-milli” unsurlar şöyle ifade edilebilir: 1. Dil: Dil, ön-milli unsur olarak görülebilirse de milli devletlerin oluşumundan önce aynı dili konuşan topluluklarda dahi Hobsbawm'a göre: “edebi ya da idari deyişler dışında, konuşulan bir ‘milli’ dil yoktu ve olamazdı.”⁶ Dolayısıyla bir dil, bir ön milli unsur olarak ortaya çıkmış, bilhassa Anderson'ın söylediği gibi basın-yayın etkinliğiyle millileştirilmiştir. Milliyetçilerin öncülüğünde milli dil oluşturulurken önemli sorunlardan biri hangi ağız'ın seçileceği olmuş, dilbilgisi ikinci sırada gelmiştir. 2. Etnik köken: Yazara göre “bugün” daha çok kültürel olarak kabul edebilen etnik köken de ön-milli unsur olabilir. 3. Din: Özellikle İrlanda örneğinde görüldüğü gibi din, bir ön-milli unsur olabilir. 4. Kutsal semboller: Örneğin çağımızda bayraklar. 5. Ait olma: Hobsbawm'a göre bu kavram “tarihsel süreklilik” olarak değerlendirilebilir; ancak yukarıda söylenenlerin tümü bir tarafa bırakılsa, olmasa da devlet ve ardından millet meydana getirilebilir. Hobsbawm şöyle diyor: “Sık sık gözlemlendiği üzere, milletler, devletin temelini oluşturmaktan daha çok, bir devletin kurulmasının sonucu olarak ortaya çıkarlar.”⁷ Kısaca Hobsbawm'a göre, önce devletler ardından milliyetçi devlet politikalarının güdümünde milletler meydana gelir. Bu süreç başlı başına “icat edilmiş” bir süreç olarak değerlendirilebileceği gibi, devletlerin milletleri meydana getirirken oluşturdukları gelenekler de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla Hobsbawm ilkçi ve özcü yaklaşımı görmezden gelmemiş,

⁵ age, 52-62.

⁶ Eric Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilikler 1780'den Günümüze Program, Mit ve Gerçeklik**, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), 71.

⁷ age, 101.

devletlerin bir takım geleneklerden faydalanarak milletleri inşa edebileceğini ifade etmiş, bir bakıma ilkçi-özcü yöntem ile millet inşası yöntemi arasında bir sentez meydana getirmiştir.

Bu tezde sözü edilen iki yöntemden yararlanıldığı söylenebilir. Tanzimat devri devlet adamları, “milli” olarak ifade edilebilecek yeni bir *Osmanlı kimliği* meydana getirmek isterken eskide var olan geleneksel ahlaki değerleri, ilim anlayışını, tarih kurgusunu yeni bir biçim içinde gündeme getirmişlerdi. Ahlakta, İslam-Osmanlı ahlakının kaynakları yeniden gündeme getirilip kamu okulları aracılığıyla kitleselleştirilirken, tarih ders kitaplarında Osmanlıların Kayıhan aşireti dolayısıyla Türk kökenine atıf yapılmış, dolayısıyla gelenek bir “öz” ve “ilk” biçiminde kullanılmıştır. Bu anlayış, tez konusunu meydana getiren Türkçe çocuk gazetelerinde de etkili olmuş, gazetelere yansıyan ahlak anlayışı büyük oranda geleneksel İslam-Osmanlı ahlak anlayışına dayanmış, bir bakıma bu anlayış, kamu okulları vasıtasıyla kitlesel bir düzeyde kolektif bir milli kimlik meydana getirmek için kullanılmıştır. İlim anlayışı da büyük oranda geleneksel kavramlarla sürdürülmüş, ilmin din ile uyumu vurgulanmıştır. Diğer taraftan yöneticilerle yönetenlerin anlaşabileceği daha sade bir dil olarak Türkçe, Anderson’ın ve Hobsbawm’ın işaret ettiği gibi, büyük oranda basın kanalıyla inşa edilmek istenmiş, tarih ve coğrafyada sınırlı bir biçimde de olsa, tüm unsurları kapsayan, ülkeye siyasal bağlılığı ifade eden yeni bir “vatan” tanımı gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla bir yandan ilkçi-özcü bir yaklaşımla geleneksel unsurlar yeniden, bu defa milli bir kimlik olarak *Osmanlı kimliği* meydana getirmek için kullanılmıştır. Diğer yandan söz konusu kimlik, ortak bir Türkçe, tarih ve coğrafyada sağlanmak istenen ortak vatan anlayışı ile eğitim ve basın vasıtasıyla daha geniş kitleler üzerinde “inşa” edilmek istenmiştir. Sonuç olarak söz konusu iki yöntemden tez boyunca yararlanılmıştır.⁸

Türkçe çocuk gazetelerinde, *Osmanlı kimliğini* ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurlarıyla araştırmayı hedefleyen bu tezin yanıt arayacağı başlıca sorular şöyle ifade edilebilir: 1. Türkçe çocuk gazeteleri hangi ihtiyaçla ortaya çıkmış, nasıl bir hedef saptamışlardır? 2. Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları kimler olmuş, devletle ilişkileri ne düzeyde gerçekleşmiş, okurları kimler olmuş, imparatorluğun

⁸ Söz konusu yöntemlerle birlikte “söylem analizi” yönteminden de yararlanılmıştır. Bu yöntemi kullanırken özellikle toplumsal-kültürel bağlamda söylemin kimlikle bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır. Söz konusu yöntem için bkz. James Paul Gee, **An Introduction to Discourse Analysis, Theory and Method** (London and New York: Routledge, 2002).

hangi şehirlerinde takip edilmişlerdir? 3. Türkçe çocuk gazeteleri kimlik tartışmalarına nasıl katılmış, *Osmanlı kimliğinin* unsurları olarak ifade edilen ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya anlayışını nasıl ifade etmişler, söz konusu temalar gelenek ve modernleşme arasında nasıl bir ilişki kurmuştur?

1. 2. Birincil Kaynaklar

Tezde kullanılan birincil kaynaklar üç kategoride toplanabilir. İlk kategoride, 1869–1908 tarihleri arasında kimi kısa kimi uzun süreli yayınlanmış 19 Türkçe çocuk gazetesi yer almaktadır.⁹ Söz konusu gazeteler yayımlandıkları tarihlere göre sırasıyla şöyledir: *Mümeyyiz* 1869, *Hazîne-yi Etfâl* 1873-74, *Sadâkat-Etfâl* 1875, *Âyîne* 1875-76, *Arkadaş* 1876, *Tercümân-ı Hakikat* 1880 'Â'ile 1880, *Bâğçe* 1880–1881, *Mecmû'a-yı Nevresîdegân* 1881, *Çocuklara Arkadaş* 1881, *Çocuklara Kırâ'at* 1881, *Vâsita-yı Terakkî* 1882, *Etfâl* 1886, *Nümüne-yi Terakkî* 1887, *Debistân-ı Hired* 1887, *Çocuklara Ta'lîm* 1887, *Çocuklara Mahsûs Gazete* 1896, *Çocuklara Rehber* 1897, *Çocuk Bâğçesi* 1905.

İlk Türkçe çocuk gazetesi *Mümeyyiz*, 1869'da İstanbul'da aynı adlı siyasi bir gazetenin eki olarak, Kıımlı bir eğitimci ve gazeteci olan Sıdkı Efendi tarafından 49 sayı yayınlanmıştır. İkinci gazete *Hazîne-yi Etfâl* İstanbul'da Ali Refik tarafından 1873 veya 1874'te yayınlanmış, bir sayısı tespit edilebilmiştir. Üçüncü gazete önce *Sadâkat* ve ardından *Etfâl* ismiyle İstanbul'da 1875'te Tahsin tarafından çıkarılmıştır. Dördüncü gazete *Âyîne*, Selanik'te gazetecilik yapan Mahmud ve Hamdi Beyler ile eğitimci Radovişli Mustafa Bey tarafından 41 sayı yayınlanmıştır. *Arkadaş*, İstanbul'da 1876'da, dönemin önde gelen çocuk yazarı ve yayıncılarından Mehmed Şemseddin tarafından 13 sayı, *Tercümân-ı Hakikat*, Ahmet Midhat Efendi tarafından İstanbul'da, 1879-1880 yıllarında 26 sayı 'Â'ile, İstanbul'da 1880'de Şemseddin Sami tarafından üç sayı yayınlanmıştır. Sekizinci gazete *Bâğçe*, Nihal ve Avni Beyler tarafından İstanbul'da 1880-1881 yıllarında 41 sayı, *Mecmû'a-yı Nevresîdegân* İstanbul'da 1881'de, H. Tayfur, S. Asaf ve Y. Vasfi tarafından iki sayı, *Çocuklara Arkadaş*, İstanbul'da 1881'de yine Mehmed Şemseddin tarafından 13 sayı

⁹ Bu alanda yapılan çalışmalarda söz konusu Türkçe yayımlar, süreli yayın veya dergi biçiminde adlandırılrsa da bu tezde, bu yayımlar genellikle kendilerini ifade etmek için kullandıkları biçimde "gazete" olarak ifade edilmiştir. Bu tezde çalışılan Türkçe çocuk gazeteleri Cüneyd Okay'ın çalışmasında saptadığı gazeteler ile sınırlandırılmıştır. Bu çalışma için bkz. Cüneyd Okay, **Eski Harfli Çocuk Dergileri** (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999).

çıkarılmıştır. 11. gazete *Çocuklara Kırā'at* İstanbul'da 1881'de Mehmed Ziya tarafından 18 sayı, *Vāsita-yı Terakkī* İstanbul'da 1882'de Fahri, İhsan ve İsmail tarafından iki sayı, *Etfāl* İstanbul'da 1886'da Doktor Memduh tarafından 22 sayı yayınlanmıştır. 14. gazete *Nümüne-yi Terakkī*, 1887'de aynı adlı okulun yayını olarak İstanbul'da Mehmed Nuri tarafından yedi sayı, *Debistān-ı Hired*, İstanbul'da 1887'de Giritli H. Tahsin tarafından bir sayı çıkarılmıştır. 16. gazete *Çocuklara Ta'lim* İstanbul'da 1887'de, daha önce adı geçen Mehmed Şemseddin tarafından dokuz sayı, *Çocuklara Rehber* Selanik'te 1897-1900 yılları arasında eğitimci Ahmed Midhat tarafından 166 sayı, *Çocuk Bāğçesi* Selanik'te 1905'te Necib Necati ve Ayn. Medhi tarafından 43 sayı yayınlanmış burada, dönemin ünlü kalemleri Mehmed Emin (Yurdakul), Tevfik Fikret, Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Hüseyin Cahid (Yalçın) yazılar yazmıştır.¹⁰ 19. ve son gazete olan *Çocuklara Mahsus Gazete*, İstanbul'da 1896-1908 yılları arasında 626 sayı yayınlanmış, İbnü'l Hakkı Tahir tarafından çıkarılmıştır. Görüldüğü gibi, 19 Türkçe çocuk gazetesinin 16 tanesi İstanbul'da, üç tanesi ise Selanik'te yayınlanmış, saptayabildiğimiz yayınların büyük bir çoğunluğunun yayıncıları ve yazarları bürokrat veya öğretmen olarak devlet memuriyetinde bulunmuştur. Burada kısaca adları, yayınlandıkları yıllar ile yayıncılarından söz edilen gazeteler, tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı bir biçimde tanıtılmaktadır.

Birincil kaynaklar arasında ikinci kategoride, 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış ve Osmanlılık-İslamcılık tartışmalarının gerçekleştiği Türkçe gazeteler bulunmaktadır. Söz konusu gazeteler, *Hürriyet*, *İbret*, *Terakkī* ve *Basiret* gazeteleridir. Bu gazetelerle birlikte ahlak bağlamında değerlendirilen ve kadın tartışmalarında önemli bir yeri olan *Mürüvvet* gazetesi de kullanılmıştır. Gazetelerle birlikte Osmanlı Arşivi'nden de yararlanılmış, Osmanlı iktidarının çocuk gazetelerinin ruhsat talepleri karşısında gösterdiği tepki, çocuk gazetelerinden istek ve beklentileri ifade edilmiştir.

Üçüncü kategoride, Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde sıbyan ve rüşdiyelerde okutulan ders kitaplarından da söz etmek gerekir. Söz konusu kitaplar, Türkçe çocuk gazetelerinin de kullandığı kaynaklar olmuş, gazeteler büyük oranda sıbyan ve rüşdiye müfredatını, dolayısıyla söz konusu kitapları takip etmişlerdir. İlk olarak Tanzimat döneminde Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1857) kaleme aldığı *Risāle-yi Ahlāk* önemli bir kaynak olarak dikkati çeker. Sözü edilen kitap Tanzimat döneminde 1841'de sıbyan

¹⁰ Okay, **Eski Harfli**, 49-98.

mektepleri için yazılmış, II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında da tekrar basılmış, kullanılmış, ahlak konusunda okul müfredatına temel oluşturan kaynaklardan birisi olmuştur. Tezde yararlanılan, II. Abdülhamid döneminde yazılmış ve ders kitabı olarak kullanılmış diğer ahlak kitapları şöyledir: Rıfat Efendi, *Bergüzâr-ı Ahlāk* (1897-1898), Ali Rıza, *Kızlara Mahsūs 'İlm-i Ahlāk*, (1898-1899), Ali İrfan, *Rehber-i Ahlāk*, (1900-1901), Ali Nazıma, *Risāle-yi Ahlāk*, (1897-1898).

Tanzimat dönemi okul müfredatı için kitaplar hazırlayan ve aynı zamanda bu dönemin en önemli eğitimcilerinden biri olan Selim Sabit Efendi'nin yayınları da tez konusu için önem taşımaktadır. Selim Sabit Efendi (1829-1911) kamu okullarında kullanılmak üzere şu kitapları hazırlamıştır: *Muhtasar Hesāb Risālesi* (1874), *Muhtasar Sarf-ı 'Osmānī* (1873-1874), *Muhtasar Tārih-i 'Osmānī* (1874-1875), *Muhtasar Coğrafya Risālesi* (1876-1877). Yine Tanzimat döneminde ve II. Abdülhamid döneminde uzun süre tarih ders kitabı olarak kullanılan Ahmed Vefik Paşa (1823–1891) tarafından yazılan *Fezleke-yi Tārih-i 'Osmānī* (1869) de burada kaydedilmelidir. Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde yazılıp kamu okullarında dil, tarih ve coğrafya derslerinde kullanılan ve tezde yararlanılan diğer kitaplar ise şöyledir: Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa, *Kavā'id-i 'Osmāniyye* (1875-1876), Süleyman Hüsnü Paşa, *'İlm-i Sarf-i Türkī* (1876), Ali Cevad, *Fezleke-yi Fenn-i Coğrafya*, (1897-1898), Ahmed Cemal, *Coğrafya-yi 'Osmānī*, (1900). Süleyman Hüsnü Paşa, *Tārih-i 'Ālem*, (1909-1910). Ali Cevad, *Muhtasar Tārih-i 'Osmānī* (1896-1897).

1. 3. Konuyla İlgili Araştırmalar

Çocukluk araştırmaları Batı'da, 1960'ta Philippe Ariès tarafından Fransızca yazılmış ve 1962'de İngilizceye çevrilmiş olan *Centuries of Childhood* adlı kitap ile başlamıştır. Ariès, büyük yankı uyandıran söz konusu çalışmasında, esas olarak Ortaçağ'da çocukluğun kendine özgü bir süreç olarak kavranmadığını, bu dönemde çocukluğun, çocukluk ile yetişkinlik arasında bir yerde görüldüğünü öne sürmüştü. Yazara göre, bu süreçte çocuklar yetişkinlerin doğal arkadaşları olarak kabul görmüş; ancak 15. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş ailenin küçülmesi ve çocukların merkeze alınmasıyla birlikte modern bir çocukluk algısı gelişmişti.¹¹ Ortaçağ boyunca çocukluk ile yetişkinlik arasında eğitim kanalıyla bir geçiş sağlanması gerektiği düşünülmemiş,

¹¹ Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, çev. Robert Baldick (London: Jonethan Cape Ltd. 1962), 395-396.

çocuklar belirli bir fizik güce eriştikten sonra yetişkinlerin dünyasına dâhil olmuştur. 15. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan çocukluğun insan yaşamının farklı bir evresi olduğu görüşü, 17. yüzyılda özellikle ahlakçıların çabasıyla açığa çıkmış, bu dönemden itibaren aile ve okul çocukluğa özel bir önem vererek bir bakıma çocukluğu keşfetmiştir.¹²

1960'lardan günümüze Philippe Ariès çeşitli biçimlerde eleştirilse de, onun çalışması Batı'da ve süreç içinde dünyanın geri kalan yerlerinde çocukluk araştırmalarının öncüsü kabul edilir. Ariès'nin ortaya koyduğu sorunsallar üzerinden giden araştırmacıların temel tartışma konusu şöyle ifade edilebilir: Ortaçağ'da özel bir çocukluk anlayışı var mıydı? Eğer böyle bir anlayış yoksa ne zamandan beri toplumlar çocukluğu keşfetmiş, ona özel bir yer vermeye başlamıştır? Ariès'ye göre, yukarıda da söylendiği gibi, Batılı Ortaçağ toplumlarında çocukluk ayrı bir biçimde kavranmamış, 15. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamış, nihayet bu sürecin sonunda modern çocukluk kavrayışına erişilmiştir. Ancak bu teze karşı Ortaçağ'da modern dönemden farklı da olsa, çocukluğun var olduğu biçiminde yaklaşımlar ortaya çıkmış, bu mesele çokça tartışılmıştır. Yine çocukluğun kendine özgü bir süreç olarak kavranışının Ariès'nin söylediği gibi 15. yüzyıldan itibaren değil; Ortaçağ'da daha eski yüzyıllarda da var olduğu tezi ortaya atılmıştır.¹³

Osmanlı çocukluğuna dair 2013'te yayınlanmış, *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*¹⁴ adlı kitabında Yahya Araz da yukarıdaki sorunsal bağlamında çalışmasını gerçekleştirmiştir. Araz, kitabını iki temel çerçeve üzerine kurmuştur. İlk olarak kitap, 16. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyılın başına kadar uzanan Osmanlı tarihinin "klasik dönemi"nde, çocukluğun ve çocukların yetişkinlerden farklı bir biçimde var olduğunu söyleyerek, çocukların yaşamını konu

¹² age, 397.

¹³ 1960'lardan günümüze Philippe Ariès ile birlikte en dikkat çekici çalışmaları Edward Shorter ve Linda Pollock gerçekleştirdiler. Edward Shorter ve Linda Pullock, Ariès'nin tersine Ortaçağ'da çocukluk kavrayışının var olduğunu, ailelerin çocuklarının beslenmesine ve eğitimine özel bir ilgi gösterdiklerini ifade etmişlerdir. Pullock için bkz. Linda Pullock, **Forgotten Children, Parent-Child Relations From 1500-1900**, 6. bs. (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 261-262. İslam dünyasındaki çocukluk meselesine dair kaleme aldığı araştırmasında Avner Gil'adi, Ariès'nin yaklaşımından farklı olarak, Ortaçağ İslam toplumlarında çocukluk algısının olduğunu, yetişkin yaşamına katılmadan çocukların daha uzun süre "çocukluk"larını yaşadıklarını belirtmiştir. Avner Gil'adi, **Children of Islam, Concepts of Childhood in Medieval Muslim Societies** (New York: St. Martin's Press, 1992), 116-119. Ayrıca söz konusu tartışmanın genel hatları için bkz. Colin Heywood, **Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi**, çev. Esin Hoşsucu (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 7-40.

¹⁴ Yahya Araz, **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak** (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013).

edinmiş, bu yaşamın devamlılığı ve değişimleri üzerinde durmuştur. Araz'a göre, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti aile ve dolayısıyla çocuk yaşamına müdahale etmeye başlamış, söz konusu müdahale 19. yüzyılın başında kamu okullarının zorunlu hale getirilmesiyle arttırılmıştır. 19. yüzyıl öncesinde büyük oranda ailenin bir iç meselesi olarak görülen çocuk, esas itibarıyla 19. yüzyılda, nüfus kaygısıyla devletin ilgisini çekmeye başlamış; ancak bu dönemde de 16. yüzyıldan itibaren var olan çocuk kavrayışı, çocukların nasıl yetiştirilmesi gerektiği üzerine var olan fikirler devamlılığını sürdürmüştür. Araz, çalışmasının ikinci temel çerçevesi olarak çocukların tek bir yaklaşımla değerlendirilemeyeceğini, onların içinde buldukları toplumsal-iktisadi koşullara göre ele alınması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵

Yahya Araz çalışmasının bu tez açısından daha çok ilgi çeken kısmında, Osmanlı dünyasında 19. yüzyıldan önce çocukların nasıl yetiştirildiği, nasıl terbiye edildiğini incelemiştir. Buna göre, klasik dönemde çocuk, devletten çok ailenin bir iç meselesi olarak kabul edilir, bir çocuğun iyi yetiştirilmesi dini bilgileri öğrenmesi ve buna bağlı olarak toplumsal davranışlarını biçimlendirmesiyle eşdeğer görülürdü. Aile ile birlikte özellikle kent merkezlerinde var olan mektepler de bir çocuğun yetişmesinde önemli alanlardan biri olarak değerlendirilirdi. Mekteplerde dini eğitim esas ağırlığı meydana getirmiş, bir çocuğun Kur'an okumayı, namaz kılmayı ve peygamberlerin hayatını öğrenmesi en önem verilen konular olmuştur. Yahya Araz'a göre, 19. yüzyılda, Osmanlı dünyasında çocuklara ilgi, çıkarılan sayısız yayınlara artmış olmakla beraber, yukarıda sözü edilen anlayış ve bu anlayışın ifade edildiği klasik kaynakların etkisi gücünü korumuş ve çocuklar "önceki dönemlerin ahlaki değerleri etrafında" yetiştirilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde üzerinde durulacağı gibi, Osmanlı çocuk kimliği, Müslüman dini değerler etrafında kurulmuş ve geleneğin devamı olmuştur.

Osmanlı çocukluğuna sınırlı bir yer veren diğer bir araştırma Güven Gürkan Öztan tarafından *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası* adıyla yayınlanmıştır. Öztan, söz konusu kitabında daha geniş bir biçimde Cumhuriyet dönemini araştırmış, bu dönemde çocukluğun nasıl inşa edildiğini değerlendirmiştir. Kitabın bir bölümünde Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı çocukluğunu genel hatlarıyla incelemiştir. Öztan, bu dönem iktidar ve basın tarafından orta sınıf ailelere mensup çocukların

¹⁵ age, 23-24.

¹⁶ age, 100-128 ve 177.

“ideal çocuk” biçiminde yetiştirilmek istendiğini ifade etmiş, şöyle demiştir: “siyasal otoriteye ve vatana bağlılık, toplumsal disiplin, itaatkârlık, dürüstlük, çalışkanlık gibi temalar süreklilik arz etmiştir.”¹⁷ Öztan’ın saptaması genel olarak doğru kabul edilebilir; ancak özel olarak Türkçe çocuk gazeteleri çok daha ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç duymaktadır. Bu tezde yapılmak istenen de genel itibarıyla Osmanlı iktidarının eğitim vasıtasıyla biçimlendirmek istediği *Osmanlı kimliğini* Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden değerlendirmek, modern dönemde *Osmanlı kimliğini* geleneklerin sürekliliği ve değişim bağlamında incelemek olacaktır. Bir başka ifadeyle bu tezde, çocukluğun keşfi veya var oluşu gibi sorunsallar bir tarafa bırakılmış, Türkçe konuşan Müslüman, orta sınıfa mensup, kentli Osmanlı çocuklarının 19. yüzyıl Osmanlı dünyasında, Osmanlı iktidarı tarafından nasıl yetiştirildiği, nasıl bir kimlik ile biçimlendirildiği sorunları merkeze alınmıştır.

Doğrudan doğruya Türkçe çocuk yayıncılığı konusunda yayınlanan araştırmalara gelindiğinde bu konuda öncü isim Cüneyd Okay olmuştur. Cüneyd Okay, Türkçe çocuk yayıncılığıyla yakından ilgilenmiş, bu alanda bibliyografik çalışmalar yapmıştır. 1998 yılında *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850–1900* ve ertesi yıl 1999’da *Eski Harfli Çocuk Dergileri* adlarıyla kitaplar yayınlamış ve özellikle 19. ve 20. yüzyılın ortasına kadar yayınlanan çocuklara yönelik süreli yayınların bir dökümünü gerçekleştirmiştir. İlk kitabında derinlemesine olmayan bir Batılılaşma perspektifi üzerinden Osmanlı çocukluk yaşamına yönelmiş, gündelik hayattan edebiyata Osmanlı çocukluğunun değişimini ele almıştır. Kitabın en önemli yanı, 19. yüzyılda çıkarılan Osmanlı süreli çocuk yayınlarının tarihi sıraya göre tanıtılmış olmasıdır. Cüneyd Okay’ın belirttiği gibi bu kitabın: “Osmanlı çocuk tarihine bir başlangıç/giriş yapmaktan başka bir iddiası yoktur.”¹⁸ Sonraki yıl yayınladığı kitabıysa tam anlamıyla bir bibliyografya olmuş, burada eski harfli çocuk dergileri buldukları kütüphanelerle kısaca ifade edilmiştir. Cüneyd Okay bu kitabın: “bu konuda çalışmak isteyenlere yardımcı olmak amacı ile hazırlandığını” ifade etmiştir.¹⁹ Cüneyd Okay her iki kitabında da çocukluk çalışmalarının henüz kurulmakta olduğunu belirtmiş, daha çok çalışılması gerektiği üzerinde durmuştur. 2005 yılında yazmış olduğu bir makalede de genel olarak bu alandaki çalışmaları değerlendirip bir takım önerilerde

¹⁷ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*, 2. bs. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 41.

¹⁸ Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850–1900* (İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998), 13.

¹⁹ Okay, *Eski Harfli*, 12.

bulunmuş, bu tarihte de çalışmaların yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Cüneyd Okay ayrıca daha önce İsmet Kür'ün bu alanda meydana getirdiği kitabı eleştirmiş, kitabın hatalarla dolu olduğunu belirtmiştir.²⁰

Gerçekten de saptandığı kadarıyla İsmet Kür, bu alandaki ilk çalışmayı ortaya koymuş, *Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları* adlı çalışma uzun bir araştırma süresinin sonunda 1991'de yayınlanmıştır.²¹ Yazar, bir “başvuru kitabı” hazırlamayı hedeflemiş, bu doğrultuda seçmecî bir biçimde, 1869–1908 arasında yayınlanmış 19 süreli çocuk yayınının 11'i üzerinde durmuştur. Çalışmada süreli yayınlar çoğunlukla ilk sayılarının çevriyazılarıyla verilmiş, ardından çok kısa bir biçimde yayınlar biçimsel özellikleri ve dil-impla konusundaki tavırlarıyla değerlendirilmiştir. Her ne kadar Kür, süreli çocuk yayınlarının toplumsal-siyasal değerinin yüksek olduğunu söylemişse de, toplumbilimsel bir değerlendirmeye girmemiş; ancak bu sahadaki ilk çalışmalardan olması ve yayınları eksik de olsa tanıtmasıyla bir değer kazanmıştır. Kısaca, Cüneyd Okay tezde ele alınan zaman diliminde yayınlanmış süreli yayınların bibliyografyasını yaparak temel bir iş gerçekleştirmiş, İsmet Kür ise bu alanın ilk tanıtıcılarından olmuştur.

Türkçe çocuk gazeteleriyle ilgili gerçekleştirilen lisansüstü tezlerin tamamı yüksek lisans seviyesindedir. Bu tezlerle beraber, konuyla ilgili saptanan ilk akademik çalışma bir mezuniyet tezi olmuş, İstanbul Üniversitesi'nde 1977'de gerçekleştirilmiştir. Fehmi Erdoğan, mezuniyet tezi olarak *Etfâl* gazetesini konu edinmiş, bu gazetenin tamamını, 22 sayıyı, Latin alfabesine çevirmiştir. Tezinin Giriş kısmında Türkçe çocuk yayıncılığıyla ilgili herhangi bir araştırma yapmadığını ifade etmiş; ancak söz konusu gazetenin yayınlanmasıyla beraber Cumhuriyet devri öncesinde de çocuklara yönelik yayıncılığın yapıldığının görüldüğünü belirtmiştir. Aynı zamanda Erdoğan, dönemi içinde en büyük eksik olarak çocuk yayıncılığıyla ilgili bir bibliyografyanın olmamasını vurgulamıştır.²²

İkinci olarak aynı üniversitede 1981 yılında yine bir mezuniyet tezi, Kirman Gültürk tarafından, “Çocuklara Mahsûs Gazete'nin 1–50. Sayıları'nın (I. Cildinin) Sistematik Tedkiki ve Umûmi İndeksi” adıyla yapılmıştır. Gültürk burada, söz konusu yayının 1-

²⁰ Cüneyd Okay, “Türkiye'de Çocuk Tarihi: Tespitler, Öneriler”, **Kebikeç**, s. 19 (2005): 121-127.

²¹ İsmet Kür, bu konudaki çalışmalarına kendisinin ifadesiyle 1966 yılında başlamıştır. İsmet Kür, **Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları** (Ankara: AKDYYK, 1991), 1.

²² Fehmi Erdoğan, “Etfâl (Mecmûası)” (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1977), I-III.

50 sayılarının içindekiler bölümünü hazırlamış, bu 50 sayıyı yazar adlarına, konulara göre ayrı ayrı tasnif etmiştir.²³

Üçüncü tez, Mehmet Azim tarafından, “Çocuk Bahçesi Dergilerinin İncelenmesi” adıyla 2000 yılında Fatih Üniversitesi’nde yazılmıştır. Azim burada, 1905 ve 1914’te yayınlanan *Çocuk Bahçesi* gazetelerini edebi bağlamda incelemiştir. Yazar, Selanik’te 1905’te yayınlanmış ilk gazetede yer alan şiirlerin özelliklerini saptamış, gazete yazarlarını tanıtmış, dil tartışmaları üzerinde durmuş ve tüm sayıların fihristini çıkarmıştır.²⁴

Dördüncü tez, Ahmet Balcı tarafından “Çocuklara Rehber Dergisi’nin Çocuk Eğitimine Katkısı Açısından İncelenmesi” adıyla hazırlanmıştır.²⁵ Ahmet Balcı doğrudan doğruya *Çocuklara Rehber* gazetesini değerlendirmekten çok tanıtıcı ve betimleyici bir üslupla yüksek lisans tezini kaleme almıştır. Balcı, *Çocuklara Rehber* gazetesini kamu eğitimine yardımcı bir yayın biçiminde okumuştur. Yazara göre, söz konusu gazete, temel olarak Türkçenin iyi bir biçimde öğretilmesini hedeflemiş, bununla beraber çocuklara iyi ahlakın ilkeleri ile temel bilgiler de kazandırmak istemiştir. Kısaca, Balcı’nın tezi söz konusu gazeteyi tarihsel süreci içinde değerlendirmekten ziyade biçimsel ve olgusal bir tanıtım seviyesinde kalmıştır.

Beşinci tez, Şeyma Yaşar tarafından “İlk Çocuk Dergilerinden Mümeyyiz” adıyla yazılmıştır. Üç bölümden meydana gelen tezin birinci ve ikinci bölümlerinde yazar, söz konusu gazeteyi çocuk edebiyatı bağlamında konumlandırıp hakkında betimleyici bilgiler vermiş, üçüncü ve son bölümdeyse *Mümeyyiz*’in ulaşılamayan altı sayısı dışında 44 sayısının tamamı çevriyazı biçiminde kaydedilmiştir.²⁶

Altıncı tez Mehmet İnanç Özekmekçi tarafından hazırlanan “The Formation of Children in the Late Ottoman Empire: An Analysis through the Periodicals for Children (1869–1914)” adıyla hazırlanmıştır. Özekmekçi, süreli çocuk yayınları üzerinden çocukların siyasal ve ekonomik biçimlendirilmesini sorun edinmiş; ancak

²³ Kirman Gültürk, “Çocuklara Mahsûs Gazete’nin 1–50. Sayıları’nın (I. Cildinin) Sistemik Tedkiki ve Umûmi İndeksi” (Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1981).

²⁴ Mehmet Azim, “Çocuk Bahçesi Dergileri” (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000). Tezin bir özeti için bkz. Mehmet Azim, “Çocuk Bahçesi Dergileri”, **Müteferrika**, s. 19 (Yaz 2001): 143-189.

²⁵ Ahmet Balcı, “Çocuklara Rehber Dergisi’nin Çocuk Eğitimine Katkısı Açısından İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, 2002).

²⁶ Şeyma Yaşar, “İlk Türkçe Çocuk Dergilerinden Mümeyyiz” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2001).

derinlikli bir tez ortaya koymakta başarılı olamamıştır. Oldukça uzun bir dönem (1869–1914) çalışan Mehmet İnanç Özekmekçi, yeterli birincil ve ikincil kaynak kullanmadan yüzeysel bir tez kaleme almıştır.²⁷

Türkçe çocuk gazeteleriyle ilgili son olarak sözü edilecek çalışma, 2006 yılında, Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu tarafından *Mümeyyiz, İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1870)* adıyla yayınlanmıştır. Nalcıoğlu söz konusu kitabında, 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında basın ve eğitim alanında görülen değişiklikleri kısa bir biçimde ifade etmiş, ardından *Mümeyyiz*'i içerik ve biçim açısından incelemiştir. Yazar, sonuç olarak *Mümeyyiz*'in yayın politikasını: “çağdaş, açık fikirli, güzel ahlaklı, vatan ve millet sevgisiyle yoğrulmuş, gelenek ve göreneklerine milli kültürüne sahip çıkacak” çocuklar yetiştirmek biçiminde ifade etmiştir.²⁸

Doğrudan doğruya süreli çocuk yayınlarını konu almasa da Bekir Onur'un 2005'te yayınladığı *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi* adlı çalışma da konuyla ilgili araştırmalar arasında dikkat çekmektedir. Bekir Onur, bu çalışmasında 400 kadar anı ve yaşam öyküsünü kategorik bir biçimde işlemiş, 1840-2004 yılları arasında bir bakıma Türkiye'de çocukluğun panoramasını çizmiştir. Kitap gündelik yaşamdan, oyun kültürüne kadar anıları toparlarken özellikle eğitim-öğretim kısmında yer verilen anılarla dikkat çekmiş, ilgilenilen dönemi çocukluk anılarıyla canlandırmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, çocukluk anılarının kategorilere ayırarak toplamıştır.²⁹

Sonuç olarak Türkçe çocuk gazeteleri üzerine yapılan araştırmalar iki kategori içinde toplanabilir: 1. Cüneyd Okay, İsmet Kür ile mezuniyet ve yüksek lisans seviyesinde gerçekleştirilen araştırmalarda Türkçe çocuk gazeteleri, büyük oranda tanıtıcı ve bilgilendirici bir üslupla incelenmiştir. 2. Türkçe çocuk gazeteleri üzerinde yapılan

²⁷ Yayınların siyasal tavrını inceleyen yazar, bu tavrı dört bölüme ayırırken bu tezi ilgilendiren tarihsel süreci Abdülaziz dönemiyle II. Abdülhamid dönemi olarak belirtmiş ve bu iki dönemi kesin bir biçimde ikiye ayırmış, birinci dönemi Osmanlı bir biçimde değerlendirirken ikinci dönem ise İslamcı olarak nitelendirmiştir. İlk dönemi salt bir Osmanlılık ile inceleyen Özekmekçi, bu konuda süreli yayınları yeterince değerlendirmemiş, sağlam temellerden yoksun yargılara ulaşarak Osmanlılık içindeki çelişkilerin farkına varamamıştır. II. Abdülhamid dönemi süreli çocuk yayınlarını da yine aynı biçimde ve birkaç alıntıyla İslamcı olarak değerlendirmiştir. Özekmekçi, yüksek lisans tezinde altını dolduramayacağı çok uzun bir dönem seçmiş, tüm süreli yayınları ele almak isterken ancak birkaçı üzerinde durmuştur. Bu durumdaysa kuramsal yaklaşımını meşrulaştıracak seçilmiş alıntılarını kullanmış, dolayısıyla çelişkileri görmeksizin-tartışmaksızın önemli sayılabilecek bir “tez” ortaya koyamamıştır. Mehmet İnanç Özekmekçi, “The Formation of Children in the Late Ottoman Empire: An Analysis through the Periodicals for Children (1869–1914)” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005), 23.

²⁸ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Mümeyyiz, İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1870)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2006), 70.

²⁹ Bekir Onur, *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi* (Ankara: İmge Kitabevi, 2005).

çalışmaların diğere bir büyük bölümü konuyu, çocuk edebiyatı çerçevesinde, gazetelerin daha çok dil ve imla özellikleri üzerinde durarak değerlendirmiştir. Bu tezdeyse, söz konusu çalışmalardan farklı olarak, Osmanlı iktidarının eğitim politikalarına dayanan Türkçe çocuk gazeteleri, kimlik bağlamında değerlendirilmekte, *Osmanlı kimliğini* meydana getiren unsurlar olarak ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulmaktadır.

1. 4. Tezin Bölümleri

Girişin ardından gelen tezin ikinci bölümünde tarihsel arka planı sağlayacak Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Siyaset ve Kimlik sorunu ele alınmaktadır. Bu bölümde siyaset ve kimlik arasındaki ilişkiler söz konusu dönemde incelenmektedir. Tanzimat döneminde Osmanlı politikaları ile kimlik arasındaki ilişki, II. Abdülhamid döneminde İslamcılık politikası ile kimlik arasındaki ilişki süreklilik ve değişim bağlamında değerlendirilmektedir. Bu bölüm beş alt bölüme ayrılmaktadır. İlk alt bölümde, Osmanlılık ve *Osmanlı kimliği* üzerinde durulmakta, tarihçilerin Osmanlı siyaseti tanımları, Osmanlılığın ortaya çıkış nedenleri incelenmektedir. Görülmektedir ki Osmanlı siyaseti, imparatorluğun parçalanma tehlikesine karşı, Tanzimat ile birlikte açık bir biçimde ortaya konmuş, esas olarak, tek bir padişaha itaat, ortak ve eşit hukuk sistemi, ortak askerlik ve eğitim gibi ıslahat çabalarıyla ortak vatan anlayışı etrafında tüm Osmanlıları bir *Osmanlı kimliği* doğrultusunda birleştirmek istemiştir. İkinci alt bölümde Tanzimat Dönemi'nde Osmanlılığın nasıl anlaşıldığı dönemin devlet adamlarının söylemleriyle değerlendirilmekte, üçüncü alt bölümde II. Abdülhamid rejiminde yaşanan Osmanlılık-İslamcılık tartışması ele alınmaktadır. II. Abdülhamid rejimi de Osmanlı siyaseti genel hatlarıyla sürdürmekle birlikte, Müslümanları daha sıkı bir biçimde birbirine ve imparatorluğa bağlamak istemiş, bu doğrultuda İslamcı politikalara yönelmiştir. Dördüncü alt bölümde 19. yüzyılın ilk yarısından başlayıp 20. yüzyılın ilk yıllarında da takip edilebilen Türkçe Basında Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük tartışmaları değerlendirilmekte, söz konusu siyasal önerilerin unsurları ve bu tartışmaların *Osmanlı kimliği* üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Bu ilk bölümde son olarak Tanzimat döneminde gerçekleşen Osmanlı ıslahatları yine kimlik politikaları bağlamında incelenmektedir.

Tezin üçüncü bölümünde tezin ana malzemesini meydana getiren Türkçe çocuk gazeteleri genel hatlarıyla tanıtılmakta, yayıncıları, yazarları, ele aldıkları temalar değerlendirilmektedir. Bu bölümde gazetelerin genel politikaları, hedefleri, yöneldikleri kitle de belirtilmektedir. Gazeteler yayıncıları ve yazarları ile birlikte düşünüldüklerinde temel olarak kentli, Müslüman, erkek, rüşdiye öğrencilerini hedef kitlesi olarak tanımlamışlardır. Bu bölümde son olarak çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları üzerinde durulmuş, Osmanlı iktidarının çocuk gazetelerinden istek ve beklentileri söz konusu edilmiş, iktidar ile gazeteler arasındaki çatışma ve uyum değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölüm Türkçe Çocuk Gazetelerinde Ahlak başlığını taşımaktadır. Bu bölümden itibaren Türkçe çocuk gazeteleri tematik olarak değerlendirilmekte, ilk olarak söz konusu gazetelerin en çok ve en sık vurguladıkları ahlak meselesi ele alınmakta, böylece *Osmanlı kimliğinin* en önemli unsuru tartışılmaktadır. Bu bölüm dört alt bölüme ayrılmıştır. İlk olarak Türkçe çocuk gazetelerini besleyen İslam-Osmanlı Ahlak Geleneği unsurlarıyla birlikte incelenmektedir. Ardından özellikle Sadık Rifat Paşa'nın sıbyan okulları için yazdığı ve tezde incelenen tüm dönem boyunca referans kitabı olarak değerlendirilen *Risāle-yi Ahlāk* kitabıyla birlikte Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Kamu Okullarında Ahlak Eğitimi araştırılmakta, İslam-Osmanlı geleneği ile kamu okulları arasında ahlak metinleri bakımından kurulan ilişki ele alınmaktadır. Üçüncü alt bölümden itibaren gazetelerdeki ahlak metinleri tüm unsurlarıyla birlikte tasnif edilerek değerlendirilmiş, dördüncü alt bölümdeyse kız çocukları için gerçekleştirilen ahlak önerileri farklı bir alt başlıkta ele alınmıştır. Sonuç olarak bu bölümde, geleneksel İslam-Osmanlı ahlak anlayışı ile modern vatandaşlık ilişkilerine dayanan ahlak anlayışı arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir.

Beşinci bölümde İlim konusu işlenmekte, bu tema ahlaktan sonra Türkçe çocuk gazetelerinde en geniş yeri kaplamaktadır. Dolayısıyla ilim *Osmanlı kimliğinin* ahlaktan sonra ikinci en önemli unsurunu meydana getirmiştir. Bu bölüm iki alt bölüme ayrılmış, ilk bölümde İslam-Osmanlı İlim Geleneği, 19. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte değerlendirilmiştir. Osmanlılar ilim dendiğinde tüm bilme süreçlerini manevi ve maddi yönleriyle birlikte ele almış, 19. yüzyıldaysa modern bilimsel gelişmeleri takip etmeye çalışmışlardır. İkinci alt bölümde çocuk gazetelerine yansıyan ilim tanımı, ilimde geri kalmanın nedenleri, matematik derslerine yardımcı

yayınlar, çocuk gazetelerinin üzerinde sıkça durduğu çocuk sağlığı, hıfz-ı sıhhat başlığıyla tartışılmıştır. Bu bölümde geleneksel ilim anlayışı ile modern ilim anlayışı arasında bir çatışma olup olmadığı, Osmanlı çocuk gazetesi yazarları arasında din ile ilim arasında bir mesafenin konulup konulmadığı da tartışılmıştır.

Altıncı bölüm Türkçe konusuna ayrılmıştır. Bu bölüm iki alt başlık halinde incelenmiş, ilkinde dönemin dil tartışmaları ve Türkçenin sadeleştirilmesine yönelik öneriler üzerinde durulmuştur. Ardından gelen ikinci alt bölümde çocuk gazetelerinin Türkçeye yaklaşımı konu edilmiştir. Söz konusu gazeteler, hitap ettikleri kitleyi de göz önünde bulundurarak sade bir dil kullanmıştır. Bununla birlikte Türkçenin, en yaygın dil olması dolayısıyla tüm Osmanlılar tarafından kullanılması ve ortaklaştırılması gereken bir dil olduğu düşüncesinin gazetelere nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Gazetelerde Türkçenin tüm Osmanlıları birleştirecek önemli bir unsur biçiminde görülüp görülmediği ve dolayısıyla *Osmanlı kimliğinin* ortak dili haline getirilmek istenip istenmediği sorunsalı üzerinde durulmuştur.

Yedinci bölümde gazetelerde yer alan Tarih ve Coğrafya ile ilgili temalar kesişme noktaları olduğundan ve diğer temalarla karşılaştırıldığında gazetelerde oldukça sınırlı bir yer kapladıklarından birarada değerlendirilmiştir. Gazetelerde tarih ve coğrafya ile ilgili, vatan, millet ve memleket gibi terimler açıklanırken coğrafyaya dayalı, ülkeye siyasal bağlarla bağlı vatandaşlık öne çıkarılmış mı, dolayısıyla modern ve tüm unsurları kapsayıcı milli bir vatan anlayışı ifade edilmiş midir? sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Ancak özellikle somut tarih anlatısında Osmanlıların Türk kökeni ifade edilmiş midir? Fetih ve gaza unsurlarına vurgu yapılmış mıdır? Dolayısıyla Osmanlı Tarihi anlatısında Türk ve İslam öğeler öne çıkarılmış mıdır? Gibi sorulara yer verilmiş ve yanıtları tartışılmıştır.

Sonuç kısmındaysa tezde değerlendirilen temalar üzerinde kısaca durulmuş, tezde yer alan ana sorular yanıtlanmış, *Osmanlı kimliğinin* ana unsurları ifade edilmiş, böylece tezin konuya yaklaşımı ve önerisi belirtilmiştir.

2. TANZİMAT'TAN II. MEŞRUTİYET'E SİYASET VE KİMLİK

Tanzimat döneminde başlayan Osmanlılık siyaseti, özellikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerini önlemek istemiştir. Müslim-gayrimüslim tüm Osmanlı tebaasını padişaha itaat ve ortak vatan anlayışı doğrultusunda bir *Osmanlı kimliği* içinde birleştirmek ve Osmanlı Devleti'nin varlığını korumayı hedeflemiştir. Tanzimat dönemini takip eden II. Abdülhamid dönemindeyse Osmanlıcı siyaset sürdürülmekle birlikte, İslamcı siyaset de bu defa etnik farkları olan Müslümanların arasında muhtemel milliyetçi hareketleri önlemek ve tüm Müslümanları devlete bağlamının bir unsuru olarak devreye sokulmuştur. 20. yüzyılın başındaysa Yusuf Akçura ilk defa açık bir biçimde Türk milliyetçiliğini tartışmaya dâhil etmiş, dolayısıyla, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başına kadar Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri tartışılmıştır.

Bu bölümde söz konusu siyasetler ve bu siyasetlere bağlı kimlik sorunu öncelikli olarak tartışılmakta, ardından 19. yüzyılda gerçekleşen ıslahatlar özellikle Osmanlıcı politikalar doğrultusunda *Osmanlı kimliği* bağlamında değerlendirilmektedir. Bu bölüm beş alt bölüme ayrılmıştır. İlk olarak Osmanlılık siyasetinin ve teriminin tarihçiler arasındaki tanımları, ortaya çıkışı ve nedenleri incelenmekte, ikinci olarak söz konusu siyasetin Tanzimat Dönemi'ndeki temel unsurları ele alınmaktadır. Üçüncü olarak II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen ve genel itibarıyla İslamcılık veya Panislamizm olarak adlandırılan politika, Osmanlılık-İslamcılık tartışmaları bağlamında değerlendirilmektedir. Dördüncü alt bölümde Türkçe basında, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başına kadar görülen Osmanlılık-İslamcılık ve Türkçülük tartışmaları siyaset ve kimlik bağlamında ele alınmaktadır. Son olarak, *Osmanlı kimliği* bağlamında Osmanlı ıslahatları, hukuk, idare, askerlik alt başlıklarıyla çözümlenmekte, kamu eğitimi ile ilgili ıslahatlara geçmeden önce kısa bir biçimde 19. yüzyılda Osmanlı iktidarının gerçekleştirdiği modern çocuk siyasetinden söz

edilmekte, sonra eğitim alanında gerçekleştirilen ıslahatlar yine *Osmanlı kimliği* bağlamında tartışılmaktadır.

2. 1. Osmanlılık ve Osmanlı Kimliği

Tanzimat Fermanı ile tam anlamıyla başladığı kabul edilen Osmanlılık siyasetini Selçuk Akşin Somel şöyle tanımlamıştır: “İmparatorluk dâhilinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir ‘Osmanlı milleti’ kabul eden ve bu unsurları ortak bir imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme yaklaşımına Osmanlılık denmektedir.”³⁰ 1839-1913 yılları arasında dört alt dönem halinde söz konusu siyaseti inceleyen Somel’e göre, Osmanlı siyaset: “Fransa İhtilali sonrasında Avrupa’da yaygınlaşmaya başlayan vatandaşlık ve hukuksal eşitlik esaslarına dayalı modern siyasal anlayışın imparatorluğa tedricen girmesi anlamına gelmekteydi.”³¹ Somel’in tanımında öne çıkan unsurlardan ilki yeni bir “Osmanlı milleti” ifadesi; ikincisiyse Osmanlı siyasetin ana unsurları olarak “vatandaşlık ve hukuksal eşitlik” ilkelerini saptaması olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı siyaset, tüm Osmanlı tebaasını vatandaşlık esasına bağlı olarak ve ortak değerler etrafında birleştirerek yeni bir *Osmanlı kimliği* meydana getirmek istemiştir.

Mehmet Ö. Alkan’a göre, *Osmanlı kimliği*, Tanzimat döneminde “icat edilmiş”, Tanzimat dönemini de kapsayan “modernleşme sürecinde ‘millet’ bir kavram olarak bugün kullandığımız ulus’a dönüşmeye başlamıştır.”³² *Osmanlı kimliği* “yaratma” sürecinde din ve mezhep kimlikleri de varlığını sürdürmüş, bununla birlikte tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak ortak bir “vatan” fikri ve buna bağlı olarak “Osmanlı vatandaşlığı” anlayışı özellikle eğitim vasıtasıyla geliştirilmek istenmiştir.³³

Şükrü Hanioğlu da benzer bir tanım ortaya koyarak Osmanlıcılığı ifade etmiştir. Buna göre Osmanlılık³⁴:

“Özellikle Fransız İhtilâli’nden sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluktan kopma çabalarını, her türlü

³⁰ Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 88-89.

³¹ **age**, 89.

³² Alkan, “Resmi İdeolojinin”, 385.

³³ **age**, 386.

³⁴ Şükrü Hanioğlu, “Osmanlılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 5, gen. yön. Murat Belge, yay. yön. Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 1389.

etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasal ve düşünce hareketine ‘Osmanlılık’ denilmektedir.”

Bu tanımda da dikkati çeken vurgu, Osmanlılığın her türlü “etnik milliyetin üzerinde” çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerine karşı yeni bir siyasal ve düşünsel birliktelik sağlama çabası olduğu ve Hanioglu’nun makalenin ara başlığında söylediği gibi “yeni bir kimlik ihtiyacı” arayışı içerdiği düşüncesidir.

Kemal H. Karpat, Osmanlılığı daha açık bir biçimde “milli ve siyasi” bir kimlik politikası olarak ifade etmiştir. Karpat’a göre, bir kolektif kimlik olarak *Osmanlı kimliği*, bir “milli-siyasi” kimlik olmuş, söz konusu politika Türkler için “milli devlet” kurma çabasıyla 1839’da başlamıştır. Milli kimlik, Fransız Devrimi ile ortaya çıkmış, bu süreç pazar ekonomisinin ortaya çıkmasıyla gelişen burjuvazi tarafından şekillendirilmiş, ardından tüm dünyaya yayılmıştı. Osmanlılar da bu sürecin dışında kalmamış, ilk olarak merkezîyetçi siyaset ile “devlet vatandaşlığı”na dayanan bir Osmanlılık geliştirmişlerdi. Özellikle 1856 Islâhât Fermânı ile Osmanlı iktidarı Karpat’a göre: “Osmanlı vatandaşlarını din, dil, mezhep farklarının üzerine çıkmış yeni siyasi bir kimlik yani *Osmanlı kimliği* altında birleştirmek gayesini gütmüştür.”³⁵ Osmanlı iktidarı ve aydınları tarafından *Osmanlı kimliği*, yeni bir siyasi-millî kimlik olarak geliştirilmek istenmiş olsa da Karpat’a göre: “Osmanlı kimliği kişilerin din, soy (etnik), dil gibi temel kimliklerini bir yana bıraktığı için asla benimsenmemiştir [...] Bilakis Hıristiyanlar Osmanlılık kimliğini bir çeşit asimilasyon tuzağı olarak görmüşlerdir.”³⁶

Bu tanımlarda dikkati çeken unsurlar şöyle ifade edilebilir: 1. Osmanlılık siyasetine dayanan yeni bir *Osmanlı kimliği* inşa etmek düşüncesi modern bir politika olarak Fransız Devrimi’nin etkisiyle uygulanmış ve tüm Osmanlıları ortak bir vatan paydasında buluşturmak istemiştir. 2. *Osmanlı kimliğinin* esasında tüm tebaa arasında

³⁵ Kemal H. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji**, çev ve yay. haz. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 67.

³⁶ **age**, 67. Karpat, **İslam’ın Siyasallaşması** adlı çalışmasında Osmanlılık meselesini daha açık bir biçimde şöyle tarif etmiştir: “İslah edilmiş’ devletleri için bir ‘millet’ yaratmak amacıyla, Tanzimatçılar ‘Osmanlılığı’ savundular.” Kemal Karpat, **İslâm’ın Siyasallaşması, Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, çev. Şiar Yalçın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 506. Ermeni, Yahudi ve Rumların siyasal düşünceleri için bkz. Arus Yumul, Rifat N. Bali, “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 362-367. Foti Benlisoy, Stefo Benlisoy, “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 367-377.

meydana getirilmek istenen hukuki eşitlik ve ortak vatana dayanan vatandaşlık bağı bulunmaktadır. 3. *Osmanlı kimliği* tüm tebaayı merkezi politikalara dayanan ortak değerler etrafında toplamak istemiş, bu anlamda “milli” ve “siyasi” bir kimlik olmuştur. 4. *Osmanlı kimliği*, Osmanlı bürokrasisi vasıtasıyla, Islâhât Fermânı’nda görüldüğü gibi, özellikle kamu okullarının tüm tebaa için ortaklaştırılması ile inşa edilmek istenmiştir.

Somel, Alkan, Hanioglu, Karpat, Taner Timur, Niyazi Berkes ve Mümtaz’er Türköne’nin işaret ettikleri gibi Osmanlıcılık siyaseti belirli bir siyasal havanın ürünü olmuştur. Osmanlıcılık siyasetinin öne çıkan nedenlerinden ilki, 18. yüzyılın sonundan ve 19. yüzyılın başından itibaren özellikle Osmanlı gayrimüslimleri arasında Fransız Devrimi’nin milliyetçi cereyanının etkisi olmuştur. Söz konusu etki, açık bir biçimde Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması ile görülmüş, bu olay öncelikle diğer gayrimüslim Osmanlı tebaasına “ilham” vermiş, Osmanlı idarecileriniyse yeni bir siyaset arayışına sürüklemiştir. İkinci olarak ve yukarıdakine paralel bir biçimde, din ve mezhep farklılıkları üzerine inşa edilen Osmanlı geleneksel “millet sistemi”³⁷ geçerliliğini yitirmiş, modern bir siyaset ve kimlik politikası meydana getirmek zorunluluğu ortaya çıkmıştı. Tüm bu gelişmeler doğrultusunda Osmanlı iktidarı gayrimüslimlerin “ayrılıkçı” hareketlerinin önüne geçmek istemiş, neticede Osmanlıcılık politikalar gündeme gelmiştir.³⁸ Hanioglu’na göre, Osmanlıcılık politikaları, “devleti kurtarma” kaygısıyla savunan tek topluluk Türkler olmuş, söz konusu siyasette iktidar sahibi ve ağırlıklı unsur yine Türkler olmuş, bu durumda Kānūn-i Esāsī’de resmi dilin Türkçe olarak yansımaya sebebiyet vermişti. Gayrimüslimler ise Osmanlıcılık siyasetini çoğunlukla kendi milliyetçiliklerini önleme aracı olarak görmüşlerdir.³⁹

³⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005): 66-70.

³⁸ Somel, “Osmanlı Reform”, 89-92. Hanioglu, *age*, 1389. Taner Timur’a göre Osmanlılarda “kimlik sorunu”, 18. yüzyılın sonundan itibaren, Osmanlılar geleneksel düzenlerini sürdüremeyeceklerini anladıklarında başlamıştır. Bu soruna sebep olan en önemli unsur ise, Batı’daki milliyetçi hareketlerden etkilenen Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin söz konusu ideoloji doğrultusunda harekete geçmeleri idi. Taner Timur, *Osmanlı kimliği*, 4. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 160. Niyazi Berkes’e göre de, “Osmanlılık ideolojisi”, Osmanlı coğrafyasında farklı halkların kendi milli ideolojileri peşinde koşmalarından kaynaklanmıştır. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: YKY, 2002), 246. Mümtaz’er Türköne de Osmanlıcılığın, Osmanlı gayrimüslimlerinin imparatorluktan ayrılıklarını önlemek amacıyla ortaya çıktığını söylemekle beraber, Tanzimat devri devlet adamlarının “terakki” düşüncesiyle Batı’yı yakalamak maksadıyla da hareket ettiklerini ilave etmiştir. Mümtaz’er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 52.

³⁹ Hanioglu, *age*, 1390-1391.

Fransız Devrimi sonrasında “milli hâkimiyet” ilkesi ve “milletlerin kendi kaderini tayin hakkı” hızla kabul görmüş, Osmanlı iktidarı yukarıda söylendiği gibi, öncelikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerini önlemek amacıyla Osmanlı siyaseti uygulamaya koymuştu. Mümtaz’er Türköne’ye göre bu dönemde iki tür “milliyetçilik” söz konusu olabilirdi. Biri Osmanlılık, diğeri ise İslamcılık, yazara göre özellikle 1860’ların sonu ile 1870’lerin başında söz konusu iki tür “milliyetçilik” birbirini içine geçmişti. Türköne şöyle demiştir⁴⁰:

“Osmanlı aydınları Batılı ‘millet’ fikri ile tanıştıklarında ve kendi topraklarında ‘millet’ ideali oluşturmaya kalkıştıkları zaman, her iki işi birlikte yapmışlardır. Hazır duran, keşfedilmeyi bekleyen millet ‘İslam milleti’; dönemin zarurî şartları gereği yaratılmaya çalışılan millet ise ‘Osmanlı milleti’dir.”

Türköne’ye göre “Osmanlı milleti” yaratmak uzun bir çabayı gerektiren zorlu bir süreçken “İslam milleti” meydana getirmekse hazır duran bir kitleye sahipti. Osmanlıcılığın en önemli iki özelliğinden birincisi padişaha bağlılık, ikinciyse tüm unsurları kapsayacak vatan sevgisi esasına dayanan bir “vatan” ideali meydana getirebilmektir. Türköne’ye göre, Osmanlı politikaların uygulanması laikliği zorunlu kılmış, bu sayede Cumhuriyet’e diğeri İslam toplumlarıyla kıyaslanamayacak bir miras bırakılmıştı.⁴¹

Yukarıdaki görüşlerden farklı olarak Tanzimat dönemine dair İlber Ortaylı ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun, aslında 19. yüzyıldan daha önce, Batı’nın öncülük ettiği değişimin farkına vardığını ve içsel dinamiklerle söz konusu değişimi izlediğini ifade etmiştir. Batılılaşma olarak adlandırılabilir bu değişime, Osmanlı bürokrasisi liderlik yapmış, Gülhane Hattı ile başlayan söz konusu süreçte eşitlik ilkesi öne çıkarılmıştı. Yazara göre, bu ilkenin temel hedefi: “yeni bir Osmanlı devlet milliyetçiliği veya vatanseverliği yaratmaya yönelikti.”⁴² Osmanlı idarecilerini meydana getiren memurlar da “kozmpolit bir kültürün” yansıması olmuş, bu da aslında “Osmanlılık ideolojisinin” bir yansıması olarak gerçekleşmişti.⁴³ Dolayısıyla

⁴⁰ Türköne, *age*, 252.

⁴¹ *age*, 270.

⁴² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 5. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 113. Araplar ve Jön Türkler üzerine yoğunlaşan kitabında Hasan Kayalı da Tanzimat sürecinde başlayan Osmanlı politikasının temel olarak eşitlik ilkesine dayandığını; ancak yeterli siyasal kurum meydana getirilemediğinden söz konusu siyasetin başarılı olmadığını ifade etmiştir. Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks, Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley, Los Angeles, London: Universty Of California Press, 1997), 24.

⁴³ Ortaylı, *age*, 143.

Osmanlıcı politikanın motivasyonu, bir dış zorlama veya içerideki ayrılıkçı hareketler olmamış, Osmanlı bürokrasisi Batı'yı takip ederek bu siyaseti benimsemiştir.

Sonuç olarak Osmanlıcılık, 19. yüzyılda gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerini önlemek ve başta gayrimüslimler olmak üzere tüm Osmanlı tebaasını, siyasi bir biçimde devlete bağlamak isteyen “milli” bir politika olmuştur. *Osmanlı kimliği* ise, özellikle merkezi idarenin güçlendirilmesi, hukukta eşitlik, Türkçenin ortak ve milli bir dil olarak gerçekleştirilmesi, Müslüman ve gayrimüslim tüm unsurların ortak vatan anlayışı çerçevesinde katılacakları ortak eğitim ve askerlik ile sağlanmak istenmiştir.

2. 2. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlıcılık

Tanzimat dönemi Osmanlı devlet adamları, yukarıda da ifade edildiği gibi, ilk olarak gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerini önlemek istemiştir. İkinci olarak üstün hale geçmiş Batı'yı yakalama kaygısıyla, Osmanlı birliğini sağlamanın ve güçlenmenin bir aracı olarak, dar bir çevrede, etnik veya dini kökene atıf yapmayan Hanioglu'nun deyişiyle bir “üst kimlik”⁴⁴ olarak Osmanlıcılığı benimsemiştir. Bu politikanın unsurları olarak ise ortak bir Osmanlı vatanı, ortak ve tek bir sultana itaat, hukukun ve Türkçenin ortaklaştırılması gibi daha ziyade kültürel bir *Osmanlı kimliği* geliştirmeye çalışmışlardır.

Tanzimat döneminin sadrazamlarından ve önde gelen devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa (1800-1858), daha Sultan Mahmud zamanında imparatorluğun ancak hukuki alanda sağlanacak eşitlik ilkesiyle bir arada tutulabileceğini ifade etmiş, böylece imparatorluğun korunabileceğine inanmıştı. Sultan Mahmud onun etkisiyle şöyle demişti: “Ben tebaanın müslümanını camide, hıristiyanını kilisede, musevisini de havrada fark ederim, aralarında başka gûna fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır.”⁴⁵

Osmanlıcılığın temel unsurları Tanzimat döneminde hariciye bakanlığı ve sadrazamlık yapmış olan diğer önemli devlet adamları Fuad Paşa (1815-1869) ve Âli Paşa (1814-1871) tarafından da ifade edilmişti. Fuad Paşa yazmış olduğu siyasi

⁴⁴ Hanioglu, *age*, 1389.

⁴⁵ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: TTK, 1985), 100. II. Mahmud 1837'de gerçekleştirdiği Rumeli seyahatinde de Osmanlıcılığın temelinde yer alan eşitlikçi anlayışı ifade etmişti. Padişah, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere hitaben şöyle demişti: “hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve İrade-i Şahanemin himayesindesiniz.” Somel, “Osmanlı Reform”, 93.

vasiyetnamesinde⁴⁶ imparatorluğun geçmiş ile ilişkisini bir tarafa bırakarak geleceğe, gelişmeye yönelmesi gerektiğini söylemişti. Ona göre, Osmanlı Devleti tüm siyasi ve idari kurumlarını değiştirmeli, Avrupa seviyesine çıkarmalı, dolayısıyla “terakki” etmeliydi. Vasiyetnamesinde sık sık İslam dininin de terakkiyi emrettiğini vurgulayan Fuad Paşa, Osmanlı Devleti’nin dış ilişkilerde büyük zorluklarla karşı karşıya kaldığını ifade etmiş, bu durumda özellikle İngiltere ile iyi geçinmek gerektiğini söylemişti. İç sorunlardaysa ona göre izlenmesi gereken siyaset “ülkemizde yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmak” olmalıydı.⁴⁷ Osmanlı Devleti, “ırk ve din” ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasına karşı adil ve eşitlikçi bir yönetim uygulamalı, gayrimüslimlerin dinlerine müdahale etmemeliydi. Fuad Paşa’ya göre, Osmanlı birliğini sağlayacak iki önemli politikadan birincisi gayrimüslimlerin de liyakatleri doğrultusunda memuriyete alınması ve ikincisi kamu eğitiminin iyileştirilmesiydi.⁴⁸

Âli Paşa da 1869’da Girit’ten gönderdiği layihada, Girit meselesiyle ilgili uluslararası durumu tahlil ettikten sonra, içişlerinde yapılması gereken ıslahatlardan söz etmiştir. Âli Paşa’ya göre, son devirde Avrupa’dan kaynaklanan “hürriyet ve eşitlik” fikirleri dolayısıyla her toplumda her bir birey, soy veya dince hiçbir fark olmaksızın devlet idaresinde her makama gelebilme inancına sahip olmuştur. Ona göre: “Devlet gözünde ve adam istihdamında Katolik, Protestan, Yahudi, dinsiz sözleri bütün bütün unutulmuş ve ortadan kalkmış bulunmaktadır.”⁴⁹ Osmanlı Devleti de bu ilke doğrultusunda hareket etmeli, gayrimüslimleri de liyakatlerine göre memuriyete almalı, onlara devlet işlerinde yükselebilmeye hakkı tanınmalıdır. Âli Paşa, memur alımında görülebilecek birtakım sakıncaların önlenmesi için Türkçe zorunluluğu getirilebileceğini, devlet işlerinde çalışacak kişilerin Türkçe okuyup yazma mecburiyetinde olacaklarını da sözlerine eklemiştir. Memurluğun din farkı gözetilmeksizin tüm tebaaya açılmasının ardından, ülkenin “terakki” etmesi ve “ittihad” sağlaması için yapılması gereken en önemli işlerin başında kamu eğitimini ıslah etmek, Müslüman ve gayrimüslim çocukları biraraya getirebilecek okullar açmak ve tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak yeni bir medeni kanun hazırlamak vardır.⁵⁰

⁴⁶ Vasiyetnamenin genellikle Fuad Paşa’ya ait olduğu kabul görse de bu konudaki tartışmalar için bkz. Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 13 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996): 202-205.

⁴⁷ **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, çev. ve yay. haz. Engin Deniz Akarlı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978), 6.

⁴⁸ **age**, 6-7.

⁴⁹ **age**, 12-13.

⁵⁰ **age**, 15-16.

Âli Paşa siyasi vasiyetnamesinde de gayrimüslimlerin din işlerinde tamamen serbest bırakılmasını, bununla birlikte kamu eğitimi ve askerlikte tüm tebaanın ortak çıkarlar etrafında birleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hıristiyan tebaanın da askere alınması gerektiğini söylerken, sadece eşitlik ilkesi ve ortak vatan vurgusu üzerinde durmamış, Müslümanların durumuna da dikkat çekmiştir. Ona göre, sadece Müslümanlar askerlik yapmaya devam ederse nüfusu giderek azalacak ve bir zaman sonra azınlık durumuna düşecektir. Biri Müslüman diğeri Hıristiyan iki şehirde on yıl sürelerle yapılmış bir nüfus sayımı Hıristiyan nüfusun artışı ile Müslüman nüfusun azalışını açık bir biçimde göstermektedir. Bu durumda askerlik dengelenebilirse Müslümanlar da Hıristiyanlar gibi tarımda, sanayide, ticaret ve sanatlarda gelişme imkânı bulacaktır. Kısaca hem Müslümanların durumunu iyileştirmek hem de Müslümanlarla gayrimüslimleri ortak bir Osmanlı vatani fikrinde birleştirip yabancı müdahalesini engellemek maksadıyla askerlik ortaklaştırılmalıdır.⁵¹

Sonuç olarak, Osmanlıcı siyaset yeni bir “Osmanlı milleti” inşa etmek istemiş, bunu sağlayabilmek için hukuktan idareye, askerlikten eğitime uzanan bir takım ıslahatlar gerçekleştirmeye çalışmıştı. Özellikle tüm unsurların yer alacağı ortak bir ordu ve ortak bir eğitim kurmaya gayret etmiş; ancak son tahlilde Timur’un söylediği gibi bu ıslahatları tam anlamıyla başaramamıştır. Osmanlı kamu eğitimi yeniden kurulurken, aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde görüleceği gibi, modern bir sistemle birlikte geleneklerden de yararlanmıştı. Tarih ve coğrafya derslerinde ortak bir Osmanlı vatani ideali ortaya konabilmiş; fakat Osmanlıcı politika somut bir biçimde tüm Osmanlı halklarını kavrayabilecek bir düzeyde gerçekleşmemiş, yeni bir Osmanlı milletin yansıması olarak görülebilecek *Osmanlı kimliği* bazı küçük değişikliklerle birlikte büyük oranda geleneksel İslam-Osmanlı kimliğini sürdürmüştür. Tanzimat döneminin devlet adamları açısından bir Osmanlı birliği veya *Osmanlı kimliği* meydana getirmek en hayati konulardan biriydi. Onlara göre, yapılması gereken iş, dini konularda tam bir serbestlikle beraber, ortak çıkarları sağlamak ve ülkede bir birlik yaratabilmek için özellikle hukuk, idare, askerlik ve eğitimde yeni bir *Osmanlı kimliği* oluşturabilmektir. Böylece Avrupa’nın içişlere müdahalesi ile gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri önlenabilir, Müslümanların refahı sağlanabilir, bu vasıta ile “medeniyet” çerçevesinde “terakki” edilebilir ve güçlü bir “ittihad” kurulabilirdi.

⁵¹ age, 30-31.

2. 3. II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlılık ve İslamcılık

Tanzimat döneminin ardından adım adım tek adam rejimini kuran II. Abdülhamid, siyaset tarzıyla, tarihçiler arasında “İslamcılık ve Panislamcılık” biçiminde değerlendirilmiştir. II. Abdülhamid rejimi, Tanzimat döneminde gerçekleştirilen hukuki, idari islahatları sürdürmekle birlikte, özellikle Müslümanlar arasında meydana gelebilecek ve ayrılıklara yol açabilecek milliyetçi hareketlerden kaygı duymuştu. Hem bu hareketlerin önlenmesi için hem de İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist güçlere karşı, Selim Deringil’in ifadesiyle Pan-İslamizm “icat edilmiş” idi.

Bu dönem Pan-Slavizm, Pan-Germenizm gibi “Pan” hareketler saldırgan hareketler olurken Deringil’e göre: “Osmanlı Pan-İslamizmi; savunmaya yönelik, meşru varlığını giderek tehlikede gören bir devletin politikasıdır.”⁵² II. Abdülhamid idaresinin, tüm Müslümanları saldırgan politikalarla Osmanlı iktidarı altında birarada toplamak gibi bir siyaseti söz konusu değildi. Meseleyi aynı kavram bağlamında değerlendiren Niyazi Berkes de bu siyaseti şöyle ifade ediyor⁵³:

“Realist bir politikacı olan Abdülhamit’in [Pan-İslamcılığı], Arap şeyhlerine, mehdilere, Mısır hıdivlerine, Mısır, Suriye ve Yemen’deki Arap ayrılıkçı akımlarına karşı bir Pan-İslamcılıktır. Bunların dışındaki çevrelere doğru yaptığı hareketler, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki büyük İslam dünyasında Osmanlı hilâfetinin prestijini sağlayacak eylemlerdi.”

Söz konusu siyaseti “İslamcılık” olarak ifade eden Kemal H. Karpat’a göreyse, II. Abdülhamid, imparatorluğun zayıflığının farkındaydı ve onu modernleşirmesi gerektiğinin bilincindeydi. Bir Osmanlı padişahının sadece tarihe ve Tanrı’ya hesap vereceğini düşünüyor, çevresine duyduğu güvensizliğin de etkisiyle iktidara mutlak hâkim oluyordu. Günlük yaşamında geleneksel saltanat yaşamını sürdürürken sarayını en modern ısıtma, aydınlatma cihazlarıyla donatıyor, tiyatro kuruyor, daha ziyade Batılı müzikten hoşlanıyordu. II. Abdülhamid için İslam ilerlemeye açık ve dinamik bir dindi. Batılıların iddia ettiği gibi, geri kalmış değil, tersine tüm yenilikleri, özellikle teknik, biçimsel gelişmeleri takip edebilecek bir dindi. Modernleşme ile biçimlenen bir İslamcılığı seçmesindeki temel neden, imparatorluğu bir arada tutacak biricik

⁵² Selim Deringil, **Simgeden Millete, II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 30.

⁵³ Berkes, **age**, 364. Selim Deringil de Tanzimat döneminden farklı olarak II. Abdülhamid iktidarının İslami bir karakter taşısa da önemli bir kısmının savunmaya yönelik laik bir siyaset olduğunu söylemiştir. Deringil şöyle demiştir: “Her ne kadar devlet ideolojisinin tarzı ve motifleri İslami karakter taşısa da, Abdülhamid’in siyasetinin önemli bir bölümü savunmaya yönelik seküler düşüncelerden oluşuyordu.” Deringil, **age**, 111.

ideolojinin İslamcılık olduğuna inanmasıydı. Sultan için imparatorluğu korumanın en iyi yolu özellikle Müslümanlar arasında meydana gelebilecek etnik milliyetçilikten kaçınmak, statükoyu korumak, imparatorluk coğrafyasının özellikle doğusundaki Arap, Kürt ve Balkanlar'da Arnavut aşiretleriyle iyi ilişkiler kurabilmektir. Kemal H. Karpat'a göre II. Abdülhamid'in İslamcılığı oldukça pragmatik bir tutumdur. Esas mesele imparatorluk coğrafyasını mümkün olduğu kadar geniş tutabilmektir.⁵⁴

Bir başka çalışmasında Karpat, II. Abdülhamid'in İslamcı siyasetinin Osmanlıcı siyaseti tamamladığını ifade etmiştir. Buna göre II. Abdülhamid, Tanzimatçı ıslahatları sürdürmüş, bununla birlikte İslamcı siyasetle “modern bir millet” meydana getirmek amacıyla Müslümanları daha gönülden devlete bağlamanın olanaklarını aramıştır. II. Abdülhamid iktidarı aynı zamanda Türkçü siyasetin gelişmesine de ortam hazırlamış, bu dönemde özellikle din birliği ile birlikte dil birliği sağlama çabası Türkçenin ortaklaşmasına ve yayılmasına katkı sağlamış, böylece nesnel olarak Türkçü siyaset gelişme imkânı bulmuştu. Karpat'a göre aslında Osmanlı idarecileri: “Osmanlılığı, İslamlığı ve Türklüğü aynı manada tek bir kimlik olarak görmekteydiler.”⁵⁵

F.A.K. Yasamee'ye göre, her zaman üzerinde revolver taşıyan tedirgin padişah II. Abdülhamid'in siyasi düsturu dört öğeye dayanıyordu: Otokrasi, Muhafazakârlık, İslahatçılık ve İslam. Otokrasisi açık bir biçimde Tersane Konferansı ve Rus savaşının ardından görülmüş, yeni sultan dedesi II. Mahmud'un yolunu tutacağını söyleyerek Midhat Paşa'yı sürmesinin ardından meclisleri de “muvakkaten” kapatmış ve mutlak iktidarını kurma yolunda önemli adımlar atmıştı. Muhafazakârlığı dini-geleneksel simgeleri, değerleri öne çıkarıp mutlak iktidarını güçlendirmesinde, İslahatçılığı özellikle asker ve bürokrasiyi eğitim kanalıyla güçlendirmesinde, İslami unsurları ise dini dayanışma ve bağlılık gibi öğelerde görülmekteydi. II. Abdülhamid İslamcılığı, halife unvanını büyük güçlere karşı sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırma kozu olarak kullanmıştı. Sultan böyle bir şeyin gerçekleşmeyeceğinin farkında olduğundan böylesi bir çağrı yapmasa da bu kozu tüm saltanat dönemine yaymıştır.⁵⁶

⁵⁴ Kemal H. Karpat, **The Politization of Islam** (New York: Oxford University Press, 2001), 161 ve devamı.

⁵⁵ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze**, 74.

⁵⁶ F.A.K. Yasamee, **Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and the Great Powers (1878-1888)** (İstanbul: The Isis Press, 1996), 1- 25.

II. Abdülhamid'in siyaseti her nasıl adlandırılırsa adlandırılısın, Panislamcı veya İslamcı, sonuç olarak büyük oranda içeriye dönük bir siyaset olmuş, temel olarak Osmanlı devleti ile halifeye bağlılık İslami simgeler üzerinden gerçekleştirilmek istenmişti. Bu doğrultuda II. Abdülhamid bir taraftan hukukta, idarede, askerlik ve eğitimde Tanzimat dönemi ile kesin bir biçimde başlayan modernleşme anlayışını sürdürmüş, Gülhane Fermanı ile Islâhât Fermânı çizgisini takip etmişti. Ancak bir taraftan da özellikle 93 Harbi'nin (1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşı) ardından gelen göçmenleri imparatorluğa entegre etmek ve tüm Müslümanları etnik ayırım gözetmeksizin devlete halife üzerinden bağlamak maksadıyla "İslamcı" bir siyasete yönelmişti. Bu politikanın nesnel şartlarıysa daha iktidarının ilk yılında meydana gelmiştir.

II. Abdülhamid iktidarının hemen başında 93 Harbi ile karşı karşıya kalmış ve kısa sürede ağır bir mağlubiyete uğramıştı. Savaş sonrasında Osmanlı Devleti, toplam 210 bin km karelik bir toprak kaybederken 5,5 milyon dolayında da bir nüfus kaybı yaşadı.⁵⁷ İlerleyen yıllarda Tunus ve Mısır'ın fiili kaybı, Osmanlı Müslümanları arasında Batılı ülkelere ve onlarla yakın ilişkide görülen gayrimüslimlere karşı hoşnutsuzluğun giderek yükselmesine yol açtı. Yitirilen topraklardan yıllar boyunca sürecek Müslüman göçü de savaşın getirdiği sorunlardan biri olacak, Osmanlı iktidarı bu nüfusu, imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleştirmek için çaba harcayacaktır. Gidenler ve gelenlerle beraber imparatorluk nüfusunun Müslüman oranı II. Abdülhamid devrinde, yüzde 68'den yüzde 76'ya yükseldi.⁵⁸

İngilizler 1880'lerde Kıbrıs ile Süveyş kanalı çevresine yerleşirken Osmanlı iktidarının İngiliz yanlısı politikası da sona ermek üzereydi. Bundan böyle II. Abdülhamid, çeşitli unsurlarla kuvvetlendireceği mutlak rejimini kurarken bir taraftan da halife unvanından yararlanacaktı. Müslüman nüfusun artmasını ve onların Batılı ülkelere ve içeride gayrimüslimlere karşı duydukları tepkileri değerlendiren sultan, uluslararası politikada "denge siyaseti" adına, hilafet söylemini kullanacaktır. Hilafet siyasetinin ana hedeflerinden biri içeride oluşmaya başlayan Arap milliyetçiliği ile daha sonra Kürt ve Arnavut milliyetçiliğine karşı, Müslüman birlikteliği ruhunu

⁵⁷ François Georgeon, "Son Canlanış (1878–1908), **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**, yay. yön. Robert Mantran, çev. Server Tanilli (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995): 145–146.

⁵⁸ **age**, 148.

oluşturabilmektir. Arap vilayetlerine camiler, okullar, Hicaz demiryolu⁵⁹ gibi önemli yatırımlarla birlikte hilafet söylemi de Müslüman halkları bir arada tutmanın önemli bir unsuru olarak değerlendirilecektir. II. Abdülhamid kimi tarikatlar ve İslam ileri gelenleriyle⁶⁰ de ilişkiler kurarak “hilafet siyaseti”ni bu unsurlarla da pekiştirecektir. Hilafet söyleminin dışarıdaki muhataplarıysa İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist güçler olacak, II. Abdülhamid, Müslümanların lideri olarak, Müslümanları emperyalist idarelere karşı ayaklandırabileceği kozunu kullanacaktır.⁶¹

II. Abdülhamid, tahta çıkmasında etkili olan, Midhat Paşa’yı⁶² iktidar dışına ittikten kısa bir süre sonra, 93 Harbi’nin de sona ermesiyle beraber, imparatorluk üzerindeki hâkimiyetini sağlamakta pek de zorlanmadı. Sultan olarak yürütme onun

⁵⁹ Bu mesele için ayrıca bkz. Murat Özyüksel, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi (Anadolu Bağdat Demiryolu)** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013). Murat Özyüksel, **Hicaz Demiryolu** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

⁶⁰ Ticani, Şazeli ve Nakşibendî tarikatları II. Abdülhamid rejiminin tuttuğu tarikatlardı, onlarla beraber İslam dünyasında bir hayli tartışma meydana getiren Cemaleddin Afgani de İstanbul’da ikamet ettirilmişti. Berkes, **age**, 347.

⁶¹ II. Abdülhamid’in sarayında bulunmuş olan İsmail M. Mayakon da sultan için: “Müslümanlığı samimi, dindarlığı siyasi” diyerek siyasetin pek de derinlikli olmayan görünür yanına vurgu yapmıştır. İsmail Müştak Mayakon, **Yıldız’da Neler Gördüm** (İstanbul: Sertel Matbaası, ty.), 71. Daha açık bir ifadeyle Süleyman K. İrtem meseleyi şöyle ortaya koymuştur: “Avrupa devletlerine bir tehdit silahı gibi gösterilmek istenilen bu ismi var cismi yok siyasetin hakiki mahiyeti de Avrupa diplomatlarınca ve devlet adamlarınca hiçbir vakit meçhul kalmamıştır.” Süleyman Kâni İrtem, **Bilinmeyen Abdülhamid**, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 2003), 201. Söz konusu politikalarla beraber II. Abdülhamid iktidarı Güney Afrika, Hindistan ve Japonya’ya din âlimleri ile Kur’ân-ı Kerimler göndermiş, emperyalist güçlere karşı etki alanını genişletmeye gayret etmiştir. Levon Panos Dabağyan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han** (İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2002), 181. Niyazi Berkes de Tanzimat dönemi devlet adamlarının israflı hayatından bıkan, Ermeni ve Rum sarrafların Batılı bankerlerle ilişkilerinden usanmış olan Müslüman ahalinin Abdülhamid’in tutumlu ve dindar görünümünden etkilendiğini söylemiştir. Yazara göre, bir yandan da Tanzimat ıslahatları nedeniyle değişmek zorunda olan Müslüman ahali yeniden durağanlığın rahatlığına dönmüştür. Berkes, **age**, 342. II. Abdülhamid’in siyasetini Muhammed Harb da İslamcı olarak değerlendirmiştir. Ona göre, II. Abdülhamid, Seyyid Cemaleddin Afgani, Mısırlı Mustafa Kamil Paşa, Suriyeli Şeyh Ebu’l Hüda Sayyadı, Sibiryalı Abdürreşid İbrahim gibi âlimler ve tasavvufî tarikatlar aracılığıyla, Arapçayı Osmanlı resmi lisanı yapmak ve İslami araştırma merkezi kurarak Müslümanlar arasında manevi bir birliktelik sağlamaya yönelmiştir. Dolayısıyla bu politikalarla İslamcı bir siyaset meydana getirmiştir. Muhammed Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, çev. Mustafa Özkan (İstanbul: Ark Yayınları, 2012), 153-209. Ayrıca Cezmi Eraslan da özellikle hilafet ve hac aracılığıyla II. Abdülhamid’in İslamcı bir siyaset izlediğini belirtmiştir. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid’in İslam Birliği** (İstanbul: Ötüken Yayınları, ty.), 191-211. II. Abdülhamid’in “İttihad-ı İslam” anlayışı doğrultusunda uyguladığı siyaset maddeler halinde şöyle ifade edilebilir: 1. Osmanlı padişahının halife sıfatı öne çıkarılmış, sık sık tekrarlanmıştır. 2. İslam âlimleri İstanbul’a davet edilerek misafir edilmiş, görüşleri alınmış, ülkelerine döndüklerinde yapacakları çalışmalar için yönlendirmelerde bulunulmuştur. 3. Cami, tekke, medrese gibi yapıların bakım ve onarımına özen gösterilmiş, namaz, oruç gibi ibadetler teşvik edilmiştir. 4. Toplumsal yaşamda özellikle kadınların kıyafetlerine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 470-475. Ayrıca bkz. Azmi Özcan, **Pan-Islamism, Indian Muslims the Ottomans & Britain 1877-1924** (Leiden: Brill, 1997), 40-63.

⁶² Midhat Paşa ile Abdülhamid arasındaki mücadele ve Midhat Paşa’nın yargılanması için bkz. Vahid Çubuk, **Hedefteki Sultan, II. Abdülhamid, Bir Siyasi Tarih Denemesi** (İstanbul: Truva Yayınları, 2004), 115-129.

iktidarındaydı, meclisleri “geçici olarak” kaldırdıktan sonra yasamanın önünde de herhangi bir sınırlama kalmamıştı. Kısa zamanda tüm bakanlıkların iktidarını da elde eden sultan, güvendiği kimseleri etrafına toplasa, özellikle askeri rütbeleri birer ihsan biçimine çevirse de şüpheyi elden bırakmayacak, aralarında sıradan işlerin de olduğu günde yaklaşık 1200 evrak incelemeyi sürdürecekti.⁶³

II. Abdülhamid iktidarının hemen başında Ali Suavi'nin suikast girişimiyle karşılaşmış, ardından iktidardan devrilme veya ölüm korkusuyla iktidara sıkı bir biçimde sarılmıştı.⁶⁴ Mutlak iktidarını kurarken muhaliflerine karşı ceza yöntemi olarak ağırlıklı bir biçimde sürgün cezasını kullanmış, sansür-hafiye-jurnal düzeniyse dönemin karabasanı haline gelmişti. Aslında bu baskı araçlarını II. Abdülhamid icat etmese de onları kurumsallaştırmıştır. Basına uygulanan sansür öylesine sıkı boyutlardaydı ki, bu alanda münhasır bir çalışma yapan Fatmagül Demirel şöyle diyor: “Basına uygulanan sansür iç siyasetten edebi tartışmalara kadar her alanı kapsayınca, gazeteler adeta ‘resmi bülten’ gibi yayınlanmaya başlamıştır. Gazetelerde ülke meseleleri ile ilgili yorumlar ancak yönetimin gösterdiği doğrultuda yapılabilmektedir.”⁶⁵ Gazeteler basılmadan önce sansürden geçiriliyor, “sakıncalı” bir durum görülürse çeşitli cezalar veriliyor, söz konusu cezalar gazetelerin kapatılmasına kadar gidebiliyordu. Sansür ile birlikte II. Abdülhamid iktidarı kamuoyunu yönlendirebilecek belli başlı gazetelere ihsanlar dağıtıyordu. Sözelimi *Tercümân-ı Hakikat*’e 120 bin kuruş veriliyor,⁶⁶ *İkdâm*’a aylık iki bin kuruş bağlanıyor, *Hanımlara*

⁶³ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), 172. II. Abdülhamid, büyük bir suikast korkusuyla yaşamış, günlük yaşamına da bu korkusu alabildiğine yansımıştır. Yemeklerini yemeden hemen önce kilercibaşına tattırır, jurnal kâğıtlarını gözü önünde gerçekleşen dezenfeksiyon işleminin ardından inceler, sarayda kuytu köşe tüm lambaların yanmasını ister, kimseye güvenemediğinden sakalını kendisi düzeltir, akşam nerede yatacağına son ana kadar karar vermezdi. Nuran Yıldırım, Bülent Özaltay, “Sultan II. Abdülhamid’in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri”, **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2012): 123-132. II. Abdülhamid, saray içinde de kimsenin birbiriyle iyi geçinmesini istemez, herkesin birbiriyle sorunları olmasını arzular, sadece kendisine tam bir sadakat isterdi. Döneminde jurnalcılık o hale gelmişti ki: “büyükler küçüklerden, amirler maiyetlerindeki memurlardan çekinirler, orduda binbaşı yüzbaşından, kaymakam bunların her ikisinden [...] çekinirdi ki bu vaziyet madunla mafevk arasındaki münâsebeti ve askeri inzibâtı tamamen ihlal etmişti.” **Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren), II. Abdülhamid ve Mütareke Devri Hatıraları**, yay. haz. Fatma Reza Hürmen (İstanbul: Arma Yayınları, 1993), 30-31. Sultan’ın yaşadığı ölüm korkusunu Kamil Paşa da hatıralarında nakletmiş, II. Abdülhamid’in sürekli bir suikast korkusuyla yaşadığını ifade etmiştir, **Kamil Paşa’nın Anıları**, yay. haz. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Arba Yayınları, 1991), 174-175.

⁶⁴ Tahsin Paşa’nın anlattığına göre sultan, söz konusu korku dolayısıyla, dişini dahi kendisi çeker, sakalını da kendisi düzeltirdi. Yabancı bir elin ağız veya boğaz çevresinde dolaşmasına müsaade etmez, saçları düzeltirken de yanında berber dışında mutlaka birilerinin olmasını isterdi, **Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları (Sultan Abdülhamid)** (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), 11-13.

⁶⁵ Fatmagül Demirel, **II. Abdülhamid Döneminde Sansür** (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007), 59.

⁶⁶ Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, 2. bs. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 203), 59.

Mahsūs Gazete'ye "emsalleri gibi" aylık 30 lira tahsisat sağlanıyor, *Tarık* gazetesine verilen 2500 kuruş, 8000 kuruşa yükseltiliyor, bunun gibi *Sa'ādet* gazetesinin ödeneği de arttırılıyordu. Böylece Abdülhamid iktidarı, baskıcı politikalarla birlikte basını da yedeğinde tutuyor, kamuoyunu neredeyse tamamen yönlendirebiliyordu.⁶⁷

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında, 1879–1887 arasında İstanbul'da yılda ortalama 9–10 yeni yayın çıkarken, bu oran sansürün etkisiyle 1888'den 1907'ye kadar yıllık bir yeni yayına kadar düştü. Dönemin en önemli gazeteleri *Tercümān-ı Hakikat*, *Sabāh*, *İkdām*, *Tarık*, *Mizān*, *Servet-i Fünūn*, *Ma'lumāt* adlı gazetelerdi. Gazeteler ağır sansür dolayısıyla siyasal meseleleri tartışamayınca en önemli konu edebiyat tartışmaları haline dönüşmüştü. Özellikle *Edebiyat-ı Cedide*⁶⁸ meselesi, yazarlar arasında büyük ilgi uyandırıyor, sert tartışmaların yaşanmasına sebep oluyordu.⁶⁹

Gazetelere uygulanan sansürde görüldüğü gibi, kitap basımında da kitaplar önceden görülecek; ancak "dinen, ahlaken ve siyaseten" bir sakınca görülmezse yayınlanmasına izin verilecektir. Bu dönem *Victor Hugo*, *Machiavelli*, *Dante*, *Jules Verne*, *J. J. Rousseau*, *Namık Kemal*, *Mizancı Murad*, *Ziya Paşa*, *Ahmed Midhat* gibi yazarlar yasaklanmıştır.⁷⁰ Bu dönemde yasaklı kitapların nerede ve nasıl yakıldığını yine Fatmagül Demirel söz konusu çalışmasında örnekleriyle gösteriyor.⁷¹

II. Abdülhamid iktidarı yabancı basınla da mücadele etmek istemiştir. Bu doğrultuda iktidar aleyhine çıkan haberlerin yer aldığı gazetelerin kapatılması yabancı hükümetlere bildirilmişse de hükümetler genellikle kendi ülkelerinde basının serbest olduğunu söyleyerek bu istekleri geri çevirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı iktidarı, yabancı gazete ve kitapların ülkeye girişini yasaklama yoluna gitmiş, ancak yabancı postaneler ve elçiliklerle ülkeye giren yayınlara müdahalede büyük güçlükler çekmiştir. Osmanlı iktidarı, hem içeride hem de dışarıda gazetelere ve muhabirlere

⁶⁷ Gazetelere verilen tahsisatların belgeleri için bkz. Vahdettin Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u** (İstanbul: Simurg Kitabevi, 2001), 42-49. Vakit gazetesi de tahsisat alan gazeteler arasında yer almış, "yarı resmi" bir gazete olarak ifade edilmiştir, İlhan Yerlikaya, **II. Abdülhamid Döneminde Basın, Yarı Resmi Vakit Gazetesi (1875-1884)** (Kırkkale, yay.y. 1996).

⁶⁸ 1896-1901 yılları arasında etkili olan Edebiyat-ı Cedide hareketinin en önemli siması Tevfik Fikret olurken, hareket, Abdülhamid istibdadı dolayısıyla Tanzimat devri edebiyatçılarına nazaran siyasetten uzak durmuş, daha çok aşk ve tabiat konularına yönelmişlerdi. Abdullah Uçman, "II. Abdülhamid Devrinde Türk Edebiyatı", **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, c. 2 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2011): 71-125.

⁶⁹ Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 65–68.

⁷⁰ Demirel, **II. Abdülhamid**, 97–98.

⁷¹ **age**,117.

ödenekler ayırarak basını kendi yanında tutmak istemiş, bu ödenekler bazı şantajlarla zaman zaman arttırılmıştır.⁷²

II. Abdülhamid mutlakiyetinin bir diğer unsuru da hafiye-jurnal düzeni oldu. Genç sultan iktidarının başında bir hafiye teşkilatı meydana getirmiş, söz konusu teşkilat düzenli ve yoğun bir biçimde çalışarak saraya II. Abdülhamid dönemi boyunca binlerce jurnal vermiştir. Journaller arasında çok sayıda “uydurma” jurnal de yer almış, “para, pul sahibi olmak isteyen[ler], hoşlanmadıkları kişiler hakkında uydurulmuş iftiralar, fesat, yalan dolu arizalar” kaleme almışlar, bundan dolayı özellikle İstanbul’da büyük bir baskı ortamı ve korku meydana getirilmiştir.⁷³

II. Abdülhamid mutlakiyeti sadece hafiye-jurnal, sansür-besleme basın unsurlarıyla yetinmemiş, tebaa üzerinde meşruiyet sağlama araçlarını da alabildiğine kullanmıştır. Sadaka, iane, atıye, çeşitli pederşahi kurumlarla meşruiyet sağlama arayışına hizmet etmiştir. Nadir Özbek, söz konusu politikanın genel hatlarını şöyle ifade ediyor: “Abdülhamid döneminin monarşik refah sistemi, padişahın kişiliğinde sembolleşen geniş bir paternal aileye aidiyet ve bu ailenin reisine bağlılık hissi yaratmak üzere kurgulanmış[ıdır].”⁷⁴ Tanzimat döneminde Osmanlılar, vakıfları maliye içinde eritirken yoksullara ya merkezi bütçeden ya da valilikler kanalıyla “kapualtı”ndan yardımlarda bulunmuştu. Bu dönemde “muhtacîn maaşı” bürokratik ve seküler bir tarzda meydana gelmişti. 1868 yılında yoksulların, kimsesizlerin yükümlülüğü belediyeye bırakılmıştır. II. Abdülhamid iktidarıysa seküler bürokratik yapıyı bir yana bırakarak pederşahi yapıyı öne çıkardı. Sultanın törensel biçimlerde Cuma selamlığında sadaka dağıtması, toplu sünnet törenleri gerçekleştirmesi, halkla girdiği pederşahi ilişkinin unsurları oldu.

Sonuç olarak II. Abdülhamid, genel hatlarıyla Tanzimat döneminde gerçekleştirilen modernleşme çizgisini sürdürmüş, bununla birlikte rejime, halife sıfatını sık sık kullanmasıyla daha İslami bir görünürlük kazandırmıştır. II. Abdülhamid suikasta uğrama korkusunun da verdiği tedirginlikle, oldukça sert bir rejim kurmuş, tüm matbuatı ödenetime tabi kılıp, ağır bir sansürden geçirmiş, muhalefete yazı kanalıyla

⁷² **age**, 129-140.

⁷³ İlknur Haydaroglu, “II. Abdülhamit’in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 17, s. 28 (1995): 107-135.

⁷⁴ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 44.

kamuoyunu etkileme imkânı bırakmamıştır. Böylece büyük bir korku imparatorluğu yaratmış, diğer yandan da çeşitli pederşahi ilişkilerle, sadaka, iane, atıye gibi araçlarla iktidara itaat sağlama yoluna giderek kişisel iktidarını ve meşruiyetini meydana getirmiştir. II. Abdülhamid tam bir mutlak iktidar meydana getirirken aşağıda Tanzimat dönemi basınında göreceğimiz yoğun tartışmaları da büyük oranda boğmuştur. Padişah, imparatorluğun bekası için özellikle eğitim alanında Tanzimat dönemi ile karşılaştırıldığında İslami yönü daha çok vurgulamış, bununla birlikte Tanzimat döneminde olduğu gibi çocukları sıkı bir ahlak altında padişaha sadık bir tebaa olarak yetiştirmek istemiş⁷⁵, onun söz konusu politikalarına Türkçe çocuk gazeteleri de eşlik etmiştir. Kısaca eğitimde ve Türkçe çocuk gazetelerinde Tanzimat Dönemi ile karşılaştırıldığında, aşağıda ayrıntılı bir biçimde değerlendirileceği gibi, büyük oranda süreklilik gerçekleşmiştir.

2. 4. Türkçe Basında Osmanlıcılık-İslamcılık-Türkçülük

Osmanlı iktidarı tarafından ilk resmi yayın, 1831’de *Takvīm-i Vekāyi* ‘ gazetesinin çıkarılmasıyla başladı. *Takvīm-i Vekāyi* ‘ resmi bülten olmanın ötesine geçememiş, ilk vilayet gazeteleriye 1860’tan itibaren çıkarılmaya başlanmıştır. Orhan Koloğlu’nun verdiği listeye göre, 1908’e kadar Türkçe ve yerel dillerde yayınlanan gazetelerin sayısı tüm vilayetlerde 37’ye ulaşmıştı. Vilayet gazetelerinin temel işleviyse merkez kararlarının taşraya ulaştırılması olmuştur.⁷⁶ Basının gelişimiyle beraber özellikle Yeni Osmanlılar hareketi, Tanzimat’ın otoriter merkezîyetçi siyasetine karşı meşrutiyetçi bir anlayışla ortaya çıkmış, çıkardıkları gazetelerle fikirlerini etkili bir biçimde savunmuşlardı. Bu bölümde Tanzimat’tan 1900’lü yılların başına kadar uzanan Osmanlıcılık-İslamcılık ve Türkçülük tartışmalarına genel hatlarıyla değinecek konumuz bağlamında meseleyi inceleyeceğiz.

Resmi gazeteler ve Türkçe dışı yayınlar bir yana ilk özel Türkçe yayın 1860’ta *Tercümān-ı Ahvāl*’in kurulmasıyla başladı. Gazetenin sahibi Agâh Efendi olmakla beraber gazetenin önemli şahsiyeti kuşkusuz Yeni Osmanlıların öncülerinden ve gazetenin başyazarı Şinâsi (1826-1871) idi. Gazete, önceleri haftada iki gün çıkarken yoğun ilgi üzerine haftada beş gün çıkmaya başlamış, dil ve içerik açısından kitlelere

⁷⁵ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, der. Kemal H. Karpat, çev. Sönmez Taner (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005): 117.

⁷⁶ Koloğlu, **age**, 32-33.

hitap eder hale gelmişti. Orhan Koloğlu'na göre gazete: “toplumun dertlerini dile getirmesi, zamanla okuyucu mektuplarına yer vermesi, ansiklopedik bilgiler dağıtması” dolayısıyla ilgiyi üzerinde toplamıştır.⁷⁷

Yeni Osmanlılar hareketinin öncülerinden Şinâsi'ye göre, hamisi Mustafa Reşid Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu ilan ederek padişahları sınırlamış, keyfi idareye son vermiş, Osmanlı coğrafyasında akılcı bir idarenin kurulmasının yollarını açmıştı.⁷⁸ Şinâsi'ye göre, toplumsal yaşamda ilke, insan akıyla dünya işlerini düzenlemek olmalı, akıl her işin önüne konmalıydı. Akıl Osmanlı toplumunda icra kılındığı ilk hareket ise Gülhane Hatt-ı Hümayûnu olmuş, Mustafa Reşid Paşa bu sürecin mimarı bulunmuştur. Görüşlerini şiirleriyle ifade eden Şinâsi, Tanzimat Fermanı'nı bir ıtkıname (özgürlük beratı) olarak değerlendirmiş, şöyle demiştir: “Bir ıtkınamedir insana senin kanunun / Bildirir haddini sultana senin kanunun.”⁷⁹ Osmanlı şiiri üzerine ayrıntılı araştırmasında E. J. W. Gibb, Şinâsi'yi şöyle değerlendiriyor⁸⁰:

“Şinâsi, edebiyatı sırf bilgi sahiplerinin eğlence aracı olmaktan kurtararak, onu bütün halkın ahlaki ve entelektüel eğitiminin bir vasıtası durumuna yükseltmek için ciddi ve sistemli bir şekilde uğraşan ilk kişi olduğundan, haklı olarak, modern Osmanlı Edebiyatı'nın gerçek kurucusu olarak görülür.”

Şinâsi gazetesi *Tasvîr-i Efkâr*'ı çıkarırken deyim yerindeyse basın kanalıyla gerçekleşen kamuoyunu⁸¹ biçimlendirmeye gayret etmiş, padişahı öven, yücelten yazıları reddederek halkın sorunlarına eğilip, gazeteyi Yeni Osmanlılar hareketinin sözcüsü durumuna getirmişti. Koloğlu'na göre gazete, dizgiyi kolaylaştırıp dili sadeleştirerek ve kamuoyunun sözcüsü haline gelerek 24 bin tiraja kadar yükselmiştir.⁸² Şinâsi, Gibb'in söylediği gibi modern Osmanlı edebiyatının kurucusu

⁷⁷ age, 45. Şerif Mardin de Şinâsi'nin halkın ne olup bittiğini bilme hakkını savunmasıyla bir yenilik gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 295.

⁷⁸ age, 304.

⁷⁹ Şiirlerden alıntılar için bkz. Ali Nihat Tarlan, “Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit”, **Tanzimat 2**, Komisyon (İstanbul: MEB, 1999): 607-609.

⁸⁰ E. J. W. Gibb, **A History of Ottoman Poetry**, c. 5 (London: Luzac Publishing, 1900-1909), 28. Türkçe alıntı için bkz. Mardin, **Yeni Osmanlı**, 295. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutîyetin Birikimi**, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001): 42-53.

⁸¹ Burada kamuoyu basın üzerinden biçimlenen toplumsal alanla ilgili kullanılmıştır. Osmanlı ülkesinde her zaman bir tür kamuoyundan söz etmek mümkündür. Bu konu için bkz. Cengiz Kırılı, **Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Journalleri” (1840–1844)** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010). Bu araştırmada Kırılı, havadis jurnallerinden yola çıkarak özellikle kahvehaneler ve berber dükkânları gibi mekânlardan toplanan havadislerin jurnallerini yayınlamış, II. Mahmud döneminde bir kamuoyunun varlığını ortaya koymuştur.

⁸² Koloğlu, age, 51.

olurken, Arapça-Farsça sözcüklerden ziyade Türkçeye yönelmiş, milli dil çabası gösteren ilk aydınlardan biri olmuştur. Şinâsi'nin ısrarla üzerinde durduğu bir başka mesele ise Mustafa Reşid Paşa'nın kanunları olmuş, bu doğrultuda meşrutiyetçi bir çizgi takip etmiştir.

Yazarın belki de en önemli yanı akılcılığa yaptığı vurguydu. Şinâsi için toplumsal veya bireysel yaşamın biricik dayanağı akıl ve aklın buluşu olan bilimlerdir. Batı, akılcılığı meydana getiren coğrafya olarak dikkatle takip edilmeli, onların istikameti tutulmalıdır. Aklın işleneceği yer ise eğitimidir. Şöyle diyordu bir şiirinde: “Efendi köhne Yahudi akaidin satma / Nasıl bu taze maârifle köhneler alayım”⁸³ Özetle Şinâsi, yeni bir milli siyaset için gerekli unsurlar üzerinde durmuştu. Bireysel-toplumsal yaşamda akılcılık, dilde sadeleşmeyle beraber milli bir dil kurmaya gayret etmiş, kamuoyu hassasiyeti ve meşrutiyet çizgisiyle milli bir kimlik olarak Osmanlıcılığın da kurucularından veya sözcülerinden biri olmuş; ancak bu durumu sonraki kuşaklar pek de takdir edememiş, Şinâsi'nin akılcı mirası sürdürülememiştir.⁸⁴ Özellikle dil konusuna dikkat çeken Şerif Mardin'e göre, III. Selim'den itibaren dil ve söylem üzerinden bir “kamusal alan” oluşturulmuş, Şinâsi bu süreçte “milli dil” dönüşümünü gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁸⁵ Dahası Şinâsi ilk defa “millet” sözcüğünü Fransızca “nation” sözcüğünü çağrıştıracak biçimde çağdaş bir anlamda kullanmıştır.⁸⁶

Bir bakıma temel kavramları belirleyen Şinâsi'nin ardından Osmanlı Devleti'nin izlemesi gereken genel siyaset ve kimlik sorununa dair en hararetli tartışmalar İslamcılık ve Osmanlıcılık arasında 1869-1873 arasında gerçekleşir. Mümtaz'er Türköne'ye göre, ilk defa 10 Mayıs 1869'da Namık Kemal (1840-1888), *Hürriyet* gazetesinde “İttihād-ı İslām” adıyla bir makale yayınlamış, burada Avrupa karşısında, İslam hükümetlerinin zayıf bir halde olduklarını söylemiş, kurtuluş içinse en güçlü devlet olan Osmanlı Devleti'nin liderliğinde bir “ittihād” sağlanması gerektiğini savunmuştur.⁸⁷

Makalede Namık Kemal, İslam ülkelerinin lideri olarak Osmanlı Devleti'ni görmüş ve şöyle demiştir: “Bugün hükümet-i İslâmiyyenin hemen cümlesi inkırâz-ı küllî halinde

⁸³ Bedri Mermutlu, **Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinâsi** (İstanbul: Kız Kulesi Yayıncılık, 2003), 197.

⁸⁴ Mardin, **Yeni Osmanlı**, 306.

⁸⁵ Şerif Mardin, “Some Consideration on the Building of an Ottoman Public Identity in the Nineteenth Century”, **Converting Cultures, Religion, Ideology and Transformation of Modernity**, ed. Dennis Washburn and A. Kevin Reinhart (Leiden: Brill, 2007): 169-182.

⁸⁶ Mardin, **Yeni Osmanlı**, 304.

⁸⁷ Türköne, **age**, 204-207.

olarak en büyük çäre-yi halâsımız ittihâddır[.] Devlet-i ‘Âliyye ise en kuvvetli bulunmak cihetiyle cümleye mutâ‘a [herkes tarafından itaat edilen] ve muktedâ [örnek alınan] olmağa lâıyk odur[.]”⁸⁸ Yazar, Osmanlı Devleti’nin liderlik vasıfları için ıslahatlara ihtiyaç duyduğunu ifade ederek şöyle devam etmiştir: “Bizde hükm-i şerī‘at ve hâkimiyet-i ümmet ve usûl-i meşveret ve feyz-i ma‘rifet meydana çıkarsa az zamân içinde saltanat-ı seniyyede bir büyük devlet olur[.]”⁸⁹ Namık Kemal burada, Mümtaz’er Türköne’nin görmediği veya görmezden geldiği gayrimüslimlerin devlete nasıl bağlanması gerektiği meselesi üzerinde de durmuş, onların adil bir yönetim ve “vatan sevgisiyle” ülkeye bağlanabileceklerini ifade etmiş, şöyle demiştir⁹⁰:

“Bundan başka hânedân-ı ‘Osmânî bir taraftan halîfe-yi İslâm olduğu gibi bir taraftan dahî akvâm-ı gayrimüslimenin pâdişâhı bulunduğundan [gayrimüslimleri] tamâmen iktisâb [elde etmek] için anlara dahî hubb-ı vatan efkârını ilkâ‘ [vatan sevgisi fikirlerini telkin] etmek lâzım gelir o da ‘adâletle hâsıl olur[.]”

İşte gerek millet-i İslâmiyenin selâmeti ve gerek ‘Osmânlı vatanının sa‘âdetine hevahoşgir olanlar için birinci düşünecek mâdde idâremizin ıslâhıdır[.]”

Bu makaleye bakıldığında Namık Kemal’e göre, Osmanlı Devleti coğrafyası dışındaki Müslümanlara liderlik yapabilir, onları birlik haline getirebilirdi; ancak bunun için bir takım önemli ıslahatları yapması, yazarın ifadesiyle: “hâkimiyet-i ümmet [milli hâkimiyet] ve usûl-i meşveret [meclis] ve feyz-i ma‘rifet [bilginin ışığı]”i gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Diğer taraftan ise gayrimüslimleri ortak bir “vatan” anlayışı etrafında, adil bir yönetimle, “vatan sevgisi” oluşturabilecek bir biçimde devlete bağlamak gerekiyordu. Dolayısıyla Mümtaz’er Türköne’nin dediği gibi, bu makale ilk İslamcı çağrı olarak görülebilirse de Namık Kemal, gayrimüslimleri de ihmal etmemiş, onları gözden çıkarmamış; ancak ayrıntılı bir Osmanlıcı veya İslamcı siyaset ortaya koymamış; ancak iktidarın uygulayabileceği siyasetin ana hatlarını meydana getirmiştir.

Bu yazının ardından özellikle 1870’lerde Osmanlıcılık-İslamcılık tartışmaları *Basîret* gazetesinde geniş bir yer tutmuştur. *Basîret* gazetesinde “millet” ve “milliyetçilik” ifadeleri daha çok “Osmanlı milleti ve Osmanlı milliyetçiliği” anlamında kullanılmış, “Osmanlı milleti” genel olarak ortak vatan anlayışına dayanan farklı “din ve ırktan”

⁸⁸ Namık Kemal, “İttihâd-ı İslâm” *Hürriyet*, s. 46, 10 Mayıs 1869, 1.

⁸⁹ *age*, 4.

⁹⁰ *age*, 4.

kimselerin birliği olarak ifade edilmiştir.⁹¹ Gazetenin 130. sayısında, Hayreddin (ö.1914)⁹², “İttihād-ı ‘Osmānī” isimli makalesinde, özellikle Rusya’nın saldırgan politikalarına karşı tüm Osmanlıların, Osmanlılık birliği ile hareket ederse karşı durabileceğini söylemiş, dolayısıyla dış tehlide karşı “ittihād” vurgusu yapmıştır.⁹³ Hayreddin tam olarak şöyle demiştir: “Memālik-i mahrūsada yaşayan bilcümle milletler ‘Osmānluluk ittihādı altında bulunırlarsa Rusya gibi büyük bir devlete dahī karşı duracaklar[dır].”⁹⁴ Aynı başlıkla 1674. sayıda isimsiz olarak yayınlanan bir başka yazıda da “İttihād-ı ‘Osmānī”nin eskiden beri geğerli olduğu, sadece Müslümanları değil tüm tebaayı kapsadığı belirtilmiştir.⁹⁵ Dolayısıyla söz konusu ittihad, iğeride güç birliği oluşturmak, ayrılıkçı hareketleri önlemek ve Rusya’nın saldırgan politikalarına karşı çıkmanın bir aracı olarak değerlendirilmiş, siyasi birlik çağrısı yapılmıştır.

Ticāret-i Bahriyye Mahkemesi zabıt kātibi Esad Efendi (ö. 1900), *Basiret* gazetesinde 15 Mart 1870 yılında “İttihād” ismiyle bir makale kaleme almış, Namık Kemal’in dūřüncelerini takip ederek, o da Batılı devletlerin siyaset alanında gösterdikleri birleşik güç karşısında, İslam toplumlarının birleşmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁶ Namık Kemal, 28 Haziran 1872’de *İbret* gazetesinde “İttihād-ı İslām” adıyla bir makale daha yayınladı. Burada da Avrupa’nın gücü karşısında Müslümanların ancak birleşerek karşı durabileceklerini ifade etmiş, “iki yüz milyon” Müslümanın ortak bir coğrafyada yaşaması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, Müslümanların zayıf kalmasının nedeni bir “ittihād” meydana getirememeleri olmuştur. Osmanlı Devleti Avrupa’ya en yakın devlet olduğu için Batı’nın “eğitim ışığını” alıp Asya’da yaşayan kardeşlerine aktarabilecek, böylece Müslümanların aydınlanmasını sağlayabilecek ve bu iřte öncü olacaktır. Tüm Müslümanların bir araya gelebilmesi için siyaset ve mezhep davaları bir tarafa bırakılmalı; buna karşı eğitim ve aslında Müslümanlar arasında kayda değer bir fark olmadığını ifade eden dini öğretilerden yararlanılmalıdır.

⁹¹ İlhan Yerlikaya, **XIX. Yüzyıl Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi ve Pancermenizm-Panislamizm-Panslavizm-Osmanlılık Fikirleri** (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 103. Hayreddin, “İttihād-ı ‘Osmānī”, **Basiret**, 29 Rebūlāhır 1287 [29 Temmuz 1870], 1-3.

⁹² Hayreddin, 1848 yılında Polonya’da meydana gelen devrimci mücadelenin ardından Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır. Eski adı Karski olan Hayreddin, Müslüman olmuş, Terakkī, Levant Herald, Osmanlı, Tercümān-ı Hakīkat gibi gazetelerde yazılar kaleme almıştır. Yerlikaya, **XIX. Yüzyıl**, 62-63.

⁹³ Yerlikaya, **XIX. Yüzyıl**, 110-113.

⁹⁴ Hayreddin, “İttihād-ı ‘Osmānī”, **Basiret**, 3 Zilka’de 1292 [1 Aralık 1875], 1-2.

⁹⁵ Yerlikaya, **XIX. Yüzyıl**, 110-113.

⁹⁶ Türköne, **age**, 209. Esad, “İttihād”, **Basiret**, 22 Zilhicce 1287 [15 Mart 1871], 2-4.

İslam unsurlarının birleşmesi yazara göre: “vâ‘iz önlerinde, kitâb sahîfelerinde” mümkündür.⁹⁷

Namık Kemal 1869’da yazdıklarını bir bakıma 1872’de tekrar etmiş Avrupa’nın gücü karşısında Müslümanların ancak ve sadece birleşik bir halde durabileceklerini belirtmiştir. Ona göre, tüm Müslümanlar, Batı’nın ışığını en hızlı bir biçimde alabilecek ve İslam ülkeleri arasında en güçlü ülke olan Osmanlı Devleti’nin liderliğinde birleşmeli, tüm Müslümanlar ortak bir coğrafyada, ortak bir siyasal yapıda bir “ittihād” sağlamalıydı.

İslamcılık çağrısı yapan bir başka makale Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) tarafından yazılmıştır. Midhat Paşa’nın himayesinde yetişen Ahmed Midhat Efendi, çeşitli derecelerde memurluklarda bulunmuş, öğretmenlik ve gazete yazarlığı yapmış, kendi matbaasını kurup kitaplarını basmış, II. Abdülhamid rejimi tarafından da himaye edilmiştir. Ahmed Midhat Efendi sayısı 60’ı aşan hikâye ve romanlarında Tanzimatçı bir tavırla Doğulu ahlak ve geleneklere bağlı, Batılı gelişmeleri takip eden olumlu tiplere karşı, tamamen Batılı yaşam tarzını benimsemiş Doğulu ahlak ve geleneklerden kopmuş olumsuz tipler arasındaki çelişkileri konu edinmiştir.⁹⁸ Aşağıda Ahmed Midhat Efendi’nin “İslamcı” çağrısı üzerinde durmadan önce belirtmek gerekir ki yazar, aynı zamanda Osmanlıcılığın da savunucularından biri olmuştur. 1877 yılında yayınlanan *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde Ahmed Midhat Efendi, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren sadece Müslüman ve Türk olmadığını, aynı zamanda tüm farklı etnik ve dini toplulukları da içine aldığını ifade etmiştir. Buna göre, kuruluşundan itibaren “Osmanlılığın” anlamı tüm unsurları “bir milliyet ve uhuvvet-i siyasiye” altında toplamak olmuştur.⁹⁹

⁹⁷ Namık Kemal, “İttihād-ı İslâm”, *İbret*, 21 Rebülâhır 1289 [28 Haziran 1872], 1. Makale ayrıca çevriyazı halinde yayınlanmıştır. Mustafa Nihat Özön, **Namık Kemal ve İbret** (İstanbul: YKY, 1997), 85-89.

⁹⁸ M. Orhan Okay, “Ahmed Midhat Efendi”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 100-103.

⁹⁹ Ahmed Midhat Efendi, **Üss-i İnkılap**, haz. İdris Nebi Uysal (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 25. Ayrıca bkz. Ali Yıldız, “Ahmet Midhat Efendi’ye Göre Türklük ve Türkler”, **İlim ve Fennin Reis-i Mütefekkeri Ahmet Midhat Efendi**, ed. Fazlı Arslan (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2013): 263. Beşir Ayvazoğlu’na göre ise Ahmed Midhat Efendi, Fevziye Kırâathanesi’nde Ocak 1909’da yaptığı bir konuşmada Türklerin çok eski bir kavim olduğunu, geniş bir coğrafyaya yayıldığını, eskilik bakımından Türklerle yarışacak bir başka kavim olmadığını söylemiş dolayısıyla Türkçü bir tarih tezi ortaya koymuştur. Beşir Ayvazoğlu, “Ahmet Midhat Efendinin Türkçü Tarih Tezi”, **Ahmet Midhat Efendi Kitabı**, yay. haz. Mustafa Armağan (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2007): 173. Görüldüğü gibi Ahmed Midhat Efendi bu dönemde tartışılan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük denebilecek üç siyaset tarzına da referans olacak yazılar yazmış, konuşmalar yapmıştır.

Ahmed Midhat Efendi, 9 Nisan 1872’de *Basiret* gazetesinde “Devlet-i Aliyye ve Avusturya” başlığıyla bir makale kaleme aldı. Bu makalede, Slav ittihadına karşı Osmanlı Devleti’nin liderliğinde bir İslam ittihadının gerçekleştirilebileceğini ileri sürdü. Yazara göre, böylece Rusya’nın liderliğinde sürdürülen Panslavist akımın karşısına Pancermeniz ile birlikte Panislamcılık çıkarılabilir bir denge siyaseti gerçekleştirilebilirdi. *Basiret*’in devam eden sayılarında da isimsiz çıkan yazılarda İttihad-ı İslam siyasetinin farklı dillere çevrilecek broşürlerle Müslümanlara anlatılabileceği, ardından din adamları ile ittihad fikrinin propagandasının yapılabilmesi ve cami ile mescitlerin bu amaç için kullanılabilmesi ifade edilmiştir. Yine *Basiret* gazetesinde kurulacak bir İslam Birliği’nin ortak dilinin Arapça olması gerektiği söylenmiş, bu sayede Müslümanların kendiliğinden bir birlik sağlayabileceği ileri sürülmüştür.¹⁰⁰

İslamcı fikirleri kitap şekline getiren ise, daha önce bu konuda bir makale yazan Esad Efendi oldu. *İttihād-ı İslām* başlığıyla 1873’te yayınlanan kitabında Esad Efendi’ye göre, ittihad meselesi, bir zamandır Avrupalı milletler ve devletler tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmekte; hatta Amerika bu ittihad sayesinde ülkeler arasında birinci dereceye çıkmaktadır. Amerika gibi, Almanya da yakın zamanda yaptığı savaşları kazanmış ve ittihad sağlayarak bir Alman İmparatorluğu vücuda getirmiştir. Müslümanlara gelince, Müslümanların halife idaresinde birleşmeleri gerektiği Kur’an-ı Kerim ve peygamberin sözlerinde açık bir biçimde ifade edilmiştir.¹⁰¹ Müslümanlar bir zamanlar ittihad halinde olmuşlarsa da araya ayrılıklar girmiştir. Şimdi yapılacak iş, yeniden bir ittihad sağlamaktır. Müslümanlar arasında ittihad sağlamanın iki yolundan biri beş vakit namaz kılıp cemaatler halinde biraraya gelmek, diğeryse hac zamanında toplanmak ve Müslümanların sorunlarına çözümler bulmaktır.¹⁰²

Esad Efendiye göre, yapılacak iş öncelikle hacda toplanan Müslümanlara Osmanlı halifesinin tüm Müslümanların halifesi olduğunu, Osmanlı kanunlarının şeriata dayandığını anlatmak ve Osmanlı halifesinin liderliğinde bir ittihad sağlamaktır. Bu ittihad için İslam uleması harekete geçirilmeli, kendilerine ittihadın önemi ve yararı anlatılmalı, onlar vasıtasıyla tüm Müslümanlar ittihadı çağırılmalıdır. Dışarıda durum

¹⁰⁰ Türköne, *age*, 214-219 ve 226.

¹⁰¹ Esad Efendi, *İttihād-ı İslām* (yy. yay.y. ty.), 8-11.

¹⁰² *age*, 15-16.

bu haldeyken içeride de “bedevi ve vahşi” bir halde yaşayan bazı Arap ve Kürt aşiretleriyle görüşülmeli, onlar da bir an evvel ittihad içine dâhil edilmelidir.¹⁰³

Yazara göre, ittihadı sağlayacak en önemli unsurlardan bir diğeri de eğitimidir. Zira Osmanlı padişahı eğitim için büyük hamleler yapmış, yeni okullar açmıştır. Bir de öğretmen okulu kurularak, bu okulda yetişen öğretmenler taşraya gönderilmelidir. Taşrada maddi ve manevi olarak insanları terakki ettirmeli ve ittihadın en önemli unsurlarından biri olan “Lisân-ı ‘Osmânî”nin öğretilmesi sağlanmalıdır. Mesela Bosna’da Boşnakça değil Türkçe okunmalı, bunun gibi Arabistan ve Kürdistan’da da Türkçede dil birliği sağlanmalıdır. Derhal taşrada okul olmayan yerlere okullar açılmalı ve ittihad sağlanması için gayret gösterilmelidir.¹⁰⁴

Esad Efendi’ye göre, ittihad-ı İslam politikasıyla tüm Müslümanlar medenileşecek, bu durum büyük yararlar meydana getirecektir. Yazara göre bu yararlar şöyledir: 1. Merkezden uzak kalmış olan Yemen gibi bölgelerle daha yakın bir ilişki kurulacaktır. 2. Bedevi ve vahşi durumda yaşayan tüm Müslümanlar sözü edilen ıslahatlar sayesinde uzaklıklarına göre, kısa ve uzun vadede medeniyet dairesi içine alınacaktır.¹⁰⁵

Görüldüğü gibi Esad Efendi kitabında Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim varlığıyla hiçbir biçimde ilgilenmemiş, tamamen Müslümanlar üzerinden hareket etmiştir. Yazarın söz ettiği İslamcılık, Amerika ve Almanya’da olduğu gibi modern bir siyasettir ve başlıca üç unsuru vardı. İlki, tüm Müslüman toplumların Osmanlı liderliğinde bir ve ortak coğrafyada toplanması, ikincisi tüm Müslümanlar tarafından Osmanlı padişahına ve halifeye mutlak itaat edilmesi ve üçüncüsü de ortak dil olarak Türkçenin kabul edilmesiydi. Ancak bu biçimde Müslümanlar dış saldırılara karşı koyabilir, içeride de bir ittihad sağlayarak medenileşebilirdi.

İslamcı yaklaşıma ilk tepki sadrazam Âli Paşa’nın himayesinde devlet hizmetine girmiş ve 1895’te Ticâret ve Nâfi’a Nâzırı olmuş ölümüne kadar da bu görevini sürdürmüş olan Mahmud Celaleddin Paşa (1839-1899) tarafından yine *Basîret* gazetesinde, “‘Osmânluluk Sıfâtı ” başlığıyla yazılmıştır. Mahmud Celaleddin Paşa’ya göre, Osmanlı Devleti’nin tebaası farklı din ve milletlerden meydana geldiği için İslamcı bir politika uygulamak mümkün değildir; uygulanacak tek ve doğru politika

¹⁰³ age, 21-22.

¹⁰⁴ age, 28-29.

¹⁰⁵ age, 31-32.

“Pan-Slavizm”e karşı, “Pan-Ottomanizm” olmalıdır.¹⁰⁶ Makalede yazar, Osmanlıların farklı din ve cinslere mensup olduklarını ifade ettikten sonra, çağdaş milletlerin de farklılardan meydana geldiğini; ancak tek bir milli kimlik altında toplandıklarını belirtmiş, örnek olarak Fransa ve Amerika’yı vermiş, ardından sözü Osmanlılığa getirerek Osmanlılığın da sadece Müslümanları ve Türkleri ifade etmediğini söylemiştir. Yazar şöyle demiştir¹⁰⁷:

“Bununla beraber [Osmanlıların] hepsi bir vatan dâ’iresinde bulunmuş oldukları cihetle teb’a-yı ‘Osmānluluk sıfatını hâ’iz olmuş olurlar nitekim Fransa’nın cinsiyyet hasebiyle Alman ve İtalyan ve İspanyol ve Belçikalı olan ve mezheb cihetiyle Katolik ve Protestan ve Yahūdī bulunan sunūf-ı ahālisi ‘umūmen Fransızlık sıfatını almıştır.

Ve Amerika’da Avrupa’nın belki her tarafından hicret etmiş ahālī bulunduğu halde cümlesi Amerikalılığı kabul etmişlerdir.

Vākı’a ‘Osmānluluk İslāma hasır edilmiş olsaydı bunu İsevī ve Müsevī mezhebinde olanlar bihakkın kabul edemeyecekleri yani vicdānında kabulüne istemedikleri mezhebe iktidā’ [uymak] tarafına gidemeyecekleri gibi sıfat-ı mezkūre selātīn-i ‘Osmāniyye ma’iyyetleriyle Asya’dan gelüb de ‘ālemde en büyük devleti teşkil eylemiş olan küçük bir Türk fırkasına tahsīs olunmuş lāzım gelseydi İsevī ve Müsevī değil zaten Türk olmıyan Arnavud ve Boşnak ile ‘Arab ve Kürd Müslümānları bile kendilerine o nāmı veremeyecekleri derkār idi.”

Yazara göre, Osmanlılık, “dīn ve cinsiyyete” bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasının “sıfatı” olmuş, temel olarak bu kimlik, “vatan arkadaşlığı” etrafında gerçekleşmiştir.¹⁰⁸ Aşağıda görüleceği gibi, Türkçe çocuk gazetelerinde de makaleler yayınlayan Mahmud Celaleddin Paşa, II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında *Ahlāk* ismiyle bir kitap çevirmiş, burada da vatan tanımı üzerinde durulmuştur. Kitap vatan konusunu şöyle tanımlamıştı: “Eskiler ābā’ ve ecdāda ā’id araziyi vatanları olarak kabul ederlerdi. Her adam doğduğu toprağı, mensūb olduğu dīn ahkāmının cārī olduğu ve akāribinin a’zamī bulunan mahāll-i vatani vatan addederdi.”¹⁰⁹ Ancak artık bu anlayış değişmiş, vatan ile din arasındaki doğrudan bağ ortadan kalkmıştır. Yazara göre, bu durumda vatan üzerinde düşünmek gerekmektedir. Neden bir savaş çıktığında vatani savunmak gerekmektedir, neden vatan için ölüm göze alınmaktadır, bu durumun araştırılması lazımdır. Kitaba göre, vatani meydana getiren şey sadece toprak, lisan, ırk ve merkezi

¹⁰⁶ age, 209. Makale için bkz. Mahmud Celaleddin, “‘Osmānluluk Sıfatı”, **Basiret**, 12 Rebūlāhır 1287 [12 Temmuz 1870], 1.

¹⁰⁷ age, 1.

¹⁰⁸ age, 2.

¹⁰⁹ Mahmud Celaleddin, **Ahlāk, Vazife-yi Şahsiyye ve İctimā’iyye-yi Fenndir**, Jul Payon’un Meşhūr Eserinden Mütercemdir (İstanbul: Kitābhāne-yi İslām ve Askerī Tüccarzāde İbrahim Hilmi, 1327 [1909-1910]), 175.

idare değildir. Bir toprak parçasını vatan yapan, insanları vatanlarını savunmak için, bir savaşta ölmek için biraraya getiren unsurlar; hareket serbestliği, kişinin rızası dâhilinde vergi vermesi, kendi lisanını geliştirmesi ve son olarak: “hiçbir müstebiddin taht-ı esâretinde kalmamak haklarından ‘ibâretidir.”¹¹⁰ Bir kişinin en önemli zenginliği hürriyettir, eğer hürriyeti az veya çok herhangi bir biçimde kısıtlanırsa o kişi memleketinde vatanperver olamaz. Hürriyet ise kanunlarla muhafaza altına alınır: “Zîrâ kânûn vatandaşların muhâfaza-yı hürriyyetidir.”¹¹¹ Fransa’daki hürriyet mücadelesini örnek veren yazara göre, hürriyet ancak birlikte mücadele ederek kazanılmıştır. Yazar şöyle demiştir: “Münzevî bulunacak olur isek hür olamayız. Hürriyyetimiz vatandaşlarımızın hürriyyetiyle merbûtdur.”¹¹² Mahmud Celâleddin Paşa’nın bu çevirisi Meşrutiyet yıllarının hürriyetçi ortamı içinde değerlendirilebilirse de yukarıda ifade edilen makalesiyle bu çevirisi birbiriyle tutarlı görünmektedir. Zira makalesinde de din ve ırk ayrımı olmaksızın, Osmanlıcılığı, Fransa ve Amerika örnekleriyle karşılaştırmış, açık bir biçimde, modern bir milli kimlik olarak tarif etmiştir. Buna göre, Osmanlı coğrafyasında, Osmanlıcılık ile din veya etnik köken değil, vatandaşlık bağları ile birbirine bağlanmış, siyasi ve milli bir yurttaşlık hedeflenmektedir.

2 Temmuz 1872’de, *İbret*’te, “İmtizâc-ı Akvâm” yazısında Namık Kemal, yukarıda atıf yapılan ilk yazısında olduğu gibi hem İslamcı hem de Osmanlıcı bir yaklaşımı pragmatik bir biçimde ortaya koymuştur. Namık Kemal’e göre, farklı dini ve milli topluluklar sadece toprağa bağlı “vatan” anlayışının öne çıkarıldığı bir Osmanlıcı politikayla bir arada tutulabilirken, Arabistan’daki Müslümanlar ise din kardeşliği ve hilafet siyasetiyle imparatorluğa bağlanabilirdi.¹¹³ Namık Kemal halklar arasında birliğin sağlanmasını “hukûkca müsâvî menfa‘atce müşterek” olarak mümkün görüyor, bu işeyse öncelikle ortak mektepler açarak başlanabileceğini belirtiyordu.¹¹⁴

¹¹⁰ *age*, 176.

¹¹¹ *age*, 177.

¹¹² *age*, 178.

¹¹³ Türköne, *age*, 240. Makale için bkz. Namık Kemal, “İmtizâc-ı Akvâm”, *İbret*, 25 Rebülâhır 1289 [3 Temmuz 1872], 2. Özön, *age*, 91-95. Namık Kemal’in söz konusu makalesi ayrıca Meşrutiyet yıllarında bir ek olarak yeniden basılmış ve satılmıştır. Namık Kemal, *İmtizâc-ı Akvâm ve Vefa-yı Ahd* (Dersa‘âdet: Bekir Efendi Matba‘ası, 1327 [1909-1910]).

¹¹⁴ *age*, 95. Şerif Mardin’e göre, Namık Kemal’in Osmanlıcılık anlayışında İslam unsuru her zaman ağır basmış, Müslüman olmayanların da bu duruma boyun eğmesi beklenmişti. Namık Kemal, hukukun ruhu olarak şeri‘atı görmüş, yönetici ve halkın temel haklarının burada kayıtlı olduğuna inanmıştı. Ona göre Tanzimat ile şer‘i mahkemelerin dışlanması yanlış ve devlet düzenini çöktürücü bir tavrıydı. Namık Kemal 1870’li yıllara kadar Osmanlıcı görüşleri savunmuş, bu tarihten itibaren özellikle Balkanlarda Pan-Slavizm’in yükselmesiyle İslamcı bir tavır almaya başlamıştı. Mardin, *Yeni Osmanlı*, 367-368. Namık

1860'ların sonunda Türkçe basında başlayan Osmanlılık ile İslamcılık tartışmasında Namık Kemal meseleyi, “devleti kurtarma” kaygısıyla almış, Osmanlı ve İslamcı genel söylemleri birlikte pragmatik bir biçimde kullanmıştır. Ona göre, Osmanlı Devleti, Müslümanlar arasında siyasal bir birliktelik sağlayabilir, gayrimüslimleri de adil bir idareyle ve “vatan sevgisi” etrafında ülkeye bağlayabilirdi. Osmanlı siyaset mekteplerde gerçekleştirilebilir, İslamcı siyaset ise tüm Müslümanlara hitap edebilecek bir hilafet siyaseti ile sağlanabilirdi. Aslında söz konusu olan merkezi politikanın iki yüzü olarak değerlendirilebilir. Osmanlılık-İslamcılık tartışmalarına-önerilerine sütunlarında yer veren *Basiret* gazetesinin genel yaklaşımı da, iki politikanın birarada olabileceği yönündeydi. Yerlikaya'ya göre¹¹⁵:

“Basiret Sırp ve Yunan vb. [...] unsurlara karşı devletin dağılmasını önlemek için, Osmanlılık fikrini savunmuştur. Öte yandan Rus yayılması ve İngiliz sömürgeciliğine karşı bu iki ülkenin hegemonyasında bulunan Müslümanları İslâm birliği etrafında birleştirmeye çağırmıştır.”

Osmanlıcılığın eleştirisine pek yer vermeden meseleyi “İttihad-ı İslam” bağlamında ele alan yazarlara göreyse, Batı karşısında durmanın tek yolu bir “İslam ittihadı” meydana getirmekten geçiyordu. Bu tek siyasi yapının lideri Osmanlı Devleti olarak kabul edilirken bu devletin ortak dili olarak ise Türkçe veya Arapçanın kabul edilebileceği ileri sürülüyordu. Bu düşünceye göre, İslamcı siyasetin araçları dini mekânlarda ve din adamları vasıtasıyla sağlanabilirdi. Ancak şunu söylemek gerekmektedir ki İslamcı siyaset derinlikli bir biçimde ifade edilememiştir. İslamcı politikanın açık bir biçimde nasıl, hangi araçlarla-kurumlarla sağlanabileceği, nasıl bir ekonomi politik ve askeri güç gerektirdiği, mezhep sorunlarının nasıl çözümlenebileceği gibi meselelere pek değinilmemiş, dolayısıyla genel söylemi aşan

Kemal'in söz konusu siyasal yaklaşımıyla beraber belki de sonraki kuşaklar üzerindeki en güçlü etkisi siyasal birer terim haline getirdiği “vatan” ve “hürriyet” ifadeleri oldu. Namık Kemal'de “vatan” Osmanlı fertlerinin toprağa bağlılığı anlamında ifade edilmiş, “hürriyet” ise yasalara dayanan kişisel özgürlükleri vurgulamıştı. Mardin, **Yeni Osmanlı**, 330 ve 362. Ayrıca Türkçenin sadeleşerek bir ortak dil haline gelmesini isteyen Yeni Osmanlıların en temel kaygısı anlaşılacak ya da bir başka deyişle iktidarı sınırlayabilecek bir muhalefet hareketine destek bulabilmektir. Bu da haliyle öncelikle anlaşılmaktan geçiyordu. Hemen tüm Yeni Osmanlılar için birinci mesele anlaşılmaktı. Ağâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri** (Ankara: TDK, 1972), 113–135. Mümtaz'er Türköne'ye göre İslamcılığa yönelen Yeni Osmanlılar, Fuad Paşa'nın söylediği gibi “yukardan gelen kuvvete” karşı bir “yan kuvvet” aramışlar, buldukları kuvvet ise İslamiyet olmuştur. Yeni Osmanlılar, İslam'ı toplumsal bir birleştirici olarak değerlendirmiş, yeni fikirlerin meşru temeli olarak kullanmışlardır. Hareket, batılı düşünceleri İslami bir üslupla kullanarak demokrasi yerine “meşveret”, parlamento yerine “şura”, kamuoyu yerineyse “ehl-i hall-ü akd” kavramlarını öne sürmüştür. Kısaca Mümtaz'er Türköne'ye göre: “Osmanlı aydınları [...] Osmanlı Devleti'ni yaşatmak için bir ideali ve buna dayalı olarak bir milliyetçilik geliştirmeye çalışmışlardır. Bu zarureti hissettikleri zaman İslam milletini keşfetmişler, Osmanlı milletini de Batı'dan aldıkları ‘vatan’ fikri etrafında yaratmaya çalışmışlardır.” Türköne, **age**, 267-268.

¹¹⁵ Yerlikaya, **Basiret Gazetesi**, 119.

veya derinleştiren bir düşünce düzeni ve program meydana getirilememiştir. Yine Osmanlıcılığın da mekteplerde nasıl uygulanacağı, somut olarak hangi dersler veya kurumlar vasıtasıyla yeni bir *Osmanlı kimliği* meydana getirilebileceği basında gerçekleşen tartışmalarda tam anlamıyla ortaya konamamıştır.¹¹⁶

II. Abdülhamid'e muhalefet eden Jön Türkler de Yeni Osmanlıları takip ederek genel itibariyle meşrutiyetçi bir çizgi benimsemişler; aralarından özellikle Abdullah Cevdet (1869-1932) ve Prens Sabahaddin (1878-1948), Osmanlıcı siyaseti izleyen aydınlar olmuştur. Diğer taraftan Jön Türk hareketi içinde ilk defa 1904 yılında yazdığı uzunca makaleyle Yusuf Akçura, Osmanlıcılığı eleştirmiş, Pan-Türkçü bir siyasete eğilim göstermiştir. Somel'e göre Jön Türkler arasında Abdullah Cevdet ile Prens Sabahaddin Osmanlıcı çizgiyi izlemişlerdi. Abdullah Cevdet, Osmanlıcılığı bir üst kimlik olarak değerlendirmiş, alt kimlikler arasında eşitlik olması gerektiğini savunmuş, tüm alt kimliklerin kendisini geliştirmesi imkânına sahip olması gerektiğini ifade etmişti. Ona göre, kullanılacak ortak dil Türkçe olmalı, halklar çıkar birliği etrafında birleşmeliydi.¹¹⁷ Şerif Mardin'e göreyse Abdullah Cevdet, Osmanlıcı anlayıştan farklı olarak Türk unsura daha çok yer vermiş, Müslümanlar arasında var olan din birliğinin, Türkçenin öğrenilmesiyle beraber dil birliğiyle tamamlanması gerektiğini söylemiş, Osmanlı ülkesi yerine de Türkiye denmesi gerektiğini ifade etmiş, ahaliye de "millet-i Osmaniye" denmesine tepki göstermiştir. Dolayısıyla Mardin, Abdullah Cevdet'i Osmanlı kavramı ile Türk kavramını "yeni bir sentez içinde birleştirmeye" çalışan, bir bakıma Osmanlıcılıktan Türkçülüğe geçiş yapan "mutavassıt [aracı] modernleştirici" biçiminde tarif etmiştir.¹¹⁸ Ancak çoğunlukla Abdullah Cevdet, Osmanlıcı bir çizgide kabul edilmiştir.¹¹⁹

Prens Sabahaddin'e göre de tüm Osmanlı unsurları çıkarları gereği II. Abdülhamid mutlakiyetine karşı birleşmeli, yerinden yönetim esasına göre birleşik bir Osmanlı

¹¹⁶ Şerif Mardin'e göre Yeni Osmanlıların fikirleri karmaşık ve iç tutarlılıktan yoksundu. Mardin, **Yeni Osmanlı**, 441-442. Osmanlıcılık meselesinin Arap âlimleri açısından, Osmanlıcılık ve Arapçılık bağlamında gerçekleşen tartışması için bkz. C. Ernest Dawn, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, çev. Bahattin Aydın, Taşkın Temiz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998), 135-163.

¹¹⁷ Somel, "Osmanlı Reformu", 108. Tunalı Hilmi de benzer görüşleri savunmuş, imparatorluğun tek kurtuluş çaresi olarak Osmanlıcılığı görmüştür. Hanioglu, **age**, 1391.

¹¹⁸ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 243-250.

¹¹⁹ Bkz. Somel, "Osmanlı Reformu", 108. Ayrıca Mehmet Hacısalihoğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-19018)**, çev. İhsan Catay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008), 361.

ülkesi meydana getirilmeliydi.¹²⁰ Jön Türklerin tarihçiler arasında farklı biçimlerde değerlendirildiği söylenebilir. Sözelimi Hanioğlu, Jön Türklerin meydana getirdiği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yapısında her zaman Türkçülüğün ağır bastığını söylemiş, bu tezi birçok tarihçi savunmuştur.¹²¹

1904 yılında Osmanlıcılığın en sert eleştirilerinden birini Kazanlı bir aileye mensup olan Yusuf Akçura (1876-1935), “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesiyle yaptı. Mısır’da *Türk* gazetesinde yayımlanan makalede yazar, Osmanlıcılığa duyduğu şüpheyi belirtirken Türkleri biraraya toplamayı hedefleyen Pantürkizm’e dikkat çekmiştir. Makale, Osmanlı ülkesinde “garpten feyz alarak, kuvvet ve terakki arzuları” dolayısıyla üç siyaset tarzının tasavvur edilebileceğini ifade ederek başlamıştır. Buna göre ilki, yazarın ifadesiyle: “Osmanlı Hükümetine tâbi muhtelif milletleri temsil ederek ve birleştirerek bir Osmanlı milleti vücuda getirmek.” İkincisi hilafetten yararlanarak Panislamizm siyaseti uygulamak ve üçüncüsü de “ırka dayanan siyasî bir Türk milleti teşkil etmek” biçiminde dile getirilmiştir.¹²²

Yusuf Akçura’ya göre yeni bir “Osmanlı milleti” meydana getirmek, Müslim-gayrimüslim ahaliye aynı siyasi hakları tanıyıp vazifeleri yüklemekle hukuki olarak tam bir eşitlik sağlamaktan geçiyordu. Buna göre, tüm Osmanlı ahali si fikiran ve dince serbest olmalı, aralarındaki din ve soy farklarına rağmen kaynaştırılabilmeliydi. Bu tarz yeni bir millet için Amerika örnek olabilirdi. Bu durumu yazar şöyle ifade etmiştir: “Amerika Birleşik Hükümetlerindeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak da, ‘Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’yi aslı şekliyle yani eski, hudutlariyle muhafaza eylemekti.”¹²³

Osmanlıcılık siyaseti, Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslümanlar ve Türkler için faydalı olmakla beraber, onları çok da ilgilendirmemiş, Osmanlı dışındaki Müslüman ve Türkler ise bu siyasetle hiçbir alâka kurmamışlardı. Osmanlıcılık, II. Mahmud zamanında başlamış, bu dönemde Fransız tarzı bir milliyetçilik hâkim olmuş, buna

¹²⁰ Somel “Osmanlı Reformu”, 108-109. Prens Sabahaddin’in daha bütünlüklü bir değerlendirmesi için bkz. Mardin, **Jön Türklerin**, 287-300.

¹²¹ Söz konusu tartışma ve meselenin değerlendirilmesi için bkz. Hacısalihioğlu, **Jön Türkler**, 353-362.

¹²² Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, 5. bs. (Ankara, TTK, 2014), 17. Kitapta “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesi ile birlikte Ali Kemal’in aynı gazetede yazdığı ve söz konusu makaleye cevap niteliğindeki “Cevabımız” makalesi ve Ahmed Ferit’in Yusuf Akçura’ya destek verdiği “Bir Mektup” da çevriyazı halinde verilmiştir. Enver Ziya Karal’ın bir ön söz yazdığı kitabı kimin hazırladığına dair bir bilgi kaydedilmemiştir.

¹²³ **age**, 17.

göre, soy ve ırktan çok “vicdani istek” öne çıkmıştır. II. Mahmud da söz konusu anlayışı takip ederek “ırk ve din” farklarını bir tarafa bırakarak “serbestlik ve müsavat” ile tüm Osmanlı tebaasını “tek bir millet” haline getirmek istemişti. II. Mahmud siyasetini özellikle Tanzimat zamanında Âli ve Fuad Paşalar takip etmişler, sözgelimi Mekteb-i Sultânî bu amaçla kurulmuştu. Ancak yazara göre, 1870’ten sonra Almanların “ırk esası” üzerine dayanan milliyet ilkesi ağır basmış, bu durumda “Osmanlı milleti teşkili hayali” tekrar canlanmamak üzere ölmüştür.¹²⁴

Yusuf Akçura’ya göre, Osmanlılık siyaseti esas itibarıyla II. Mahmud zamanında başlayıp Tanzimat yıllarında uygulanmıştı. Bu tarz siyasetin temel unsurları hukukta, hak, vazife ve sorumlulukta eşitliğe ve ortak vatan anlayışına dayanmış, etnik ve dini özellikleri bir tarafa bırakmıştı. Söz konusu siyasetle Fransız tarzında veya Amerikan milletinde görüldüğü gibi bir “Osmanlı milleti” oluşturulmak istenmiştir. Ancak yazara göre, Osmanlılık toplum tarafından desteklenmemiş, Alman tarzı ırk esasına dayanan milliyetçiliğin ortaya çıkmasıyla da gözden düşmüştür.

Osmanlılığın “başarısızlığı” üzerine Panislamizm siyaseti meydana gelmiş, Yeni Osmanlıların çoğu bu siyasete göre bir tavır almışlardı. Bu dönemde bazı Yeni Osmanlılar, Fransız tarzı bir milliyetçiliğin uygulamadaki imkânsızlığını anlayamamış; ancak bazıları Osmanlılığı bir tarafa bırakmıştır. İkciler, din ve soyun önemini anlayarak Yusuf Akçura’ya göre: “Müslümanları, son zamanların millet kelimesine verdiği manâ ile bir tek millet haline koyma lüzumuna kâni oldular.”¹²⁵ Bundan böyle gayrimüslimler bir tarafa bırakılmış; fakat tüm Müslümanlarla büyük bir “imtizaç ve ittihad” aranmaya başlanmıştı. II. Abdülhamid, Yeni Osmanlılara karşı olmakla beraber Yusuf Akçura’ya göre bu siyaseti tatbik çalışmış, bu doğrultuda halife lakabını kullanmış, eğitimi dinileştirmiş, Yıldız Sarayı’na hocalar, şeyhler, seyitler, şerîfler doldurmuş, her tarafta tekkeler, zaviyeler, camiler tamir edilmiş, hacılar, hac mevsiminde tüm Müslümanlara hitap ederek, onları halifeye bağlamaya çalışmışlardı. Panislamizm’in diğer önemli unsurları arasında Afrika içlerine elçi göndermek ve Hamidiye Hicaz Demiryolu’nun inşasına başlamak da söz konusuydu. Yusuf Akçura’ya göre, tüm bu politikalar dolayısıyla Tanzimat’ın

¹²⁴ age, 18-19.

¹²⁵ age, 20.

eşitlikçi anlayışı bir tarafa bırakılmış, dolayısıyla Avrupa’da Türklere karşı düşmanlık başlamıştır.¹²⁶

Görüldüğü gibi, yazara göre, Panislamizm II. Abdülhamid’in siyasetini oluşturmuş, özellikle hilafetin kullanılması, dini derslerin arttırılması, dini figürlerin öne çıkarılması, Arabistan’a yönelen bayındırlık faaliyetleri söz konusu siyasetin ana unsurlarını meydana getirmişti. Ancak Yusuf Akçura, Panislamizm’in, yukarıda Türkçe basında görülen İslamcılık tartışmalarında işaret edildiği gibi, Osmanlı Devleti liderliğinde ortak ve büyük bir İslam Devleti kurma isteğinden söz etmemiş, yine söz konusu devletin Arapçayı mı Türkçeyi mi ortak bir dil olarak kullanması gerektiği tartışmalarına değinmemiştir. Yusuf Akçura’ya göre Panislamizm daha çok bir iç politika biçiminde değerlendirilmiş, II. Abdülhamid dönemi politikalarıyla sınırlandırılmıştır.

Üçüncü tarz siyaset ise “ırk üzerine müstenit bir Türk siyasî milliyeti husule getirmek” olarak ifade edilmiştir. Türklük siyaseti yazara göre, henüz çok yeni bir siyasettir ve siyasi olmaktan çok, son zamanlarda tarih ve dil çalışmaları dolayısıyla ilmi bir değerdedir. Yusuf Akçura’ya göre, Türklük siyaseti Panislamizm gibi, Osmanlı sınırlarından ibaret değildir, bölgesel bir siyasettir ve özellikle “Türklerin en kalabalık buldukları Türkistan ile Yayık ve İdil havzalarına bakmak” gereklidir.¹²⁷ Bu siyaseti daha fazla derinleştirmeyen Yusuf Akçura, bu aşamadan sonra hangi siyasetin yararlı ve uygulanabilir olduğunu tartışmıştır.

Yusuf Akçura, hangi siyasetin yararlı ve uygulanabilir olduğu tartışmasına Osmanlıcılık ile başlamış, nihai olarak söz konusu siyasetin çeşitli nedenlerden uygulanamaz olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Osmanlıcılık siyaseti şu nedenlerle uygulanamaz bir siyasettir: 1. Müslümanlar ve özellikle Osmanlı Türkleri yüzyıllardır hâkim durumda olduklarından gayrimüslimlerle eşitlik düzeyinde bir siyasete karşı çıktılar. 2. Müslümanlar da birinci maddede işaret edilen nedenden bu politikaya karşıydı. 3. Gayrimüslimler de kendi milliyetçiliklerinin peşine düştüklerinden ve Osmanlı Devleti’ni çoğunlukla zalim olarak gördüklerinden bu siyaseti benimsemediler. 4. Rusya ve Balkan Hükümetleri topraklarını genişletmek ve kendi milli maksatlarına erişmek için Osmanlıcılığa karşıydı. 5. Avrupa kamuoyunun bir kısmı da Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dayanan geleneklerden

¹²⁶ age, 21-22.

¹²⁷ age, 22-24.

kurtulamadıklarından bu siyasete karşıydı. Kısacası Yusuf Akçura'ya göre, yukarıdaki nedenlerden ve somut olarak Osmanlılık siyasetinin uygulamadaki başarısızlığından dolayı: “artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur.”¹²⁸

İkinci olarak İslam siyasetine değinen yazara göre, İslam siyasetinin zararları dolayısıyla ülkenin gayrimüslim tebaası ve onların nüfusun fazlalığına sahip olarak yerleşmiş olduğu topraklar kaybedilebilir, gayrimüslim Türkler de bu siyaset nedeniyle ülkeden kopabilir. Ancak Müslümanlar ve onların bir parçası olan Müslüman Türkler, “mülkçe, adetçe, arazice, servetçe noksanlıklarına rağmen” daha sıkı bir İslam toplumu meydana getirebilir. Buna rağmen, bir İslam birliği meydana getirmek de oldukça güçtür. Nitekim İslam birliği, ilk ortaya çıktığı zamana nazaran meydana gelen mezhepler ve Arapçanın yanısıra kullanılan farklı diller dolayısıyla bozulmuştur. Söz konusu iç maniler aşılabılırsa de dış manileri aşmak daha zor görünür. Müslümanlar artık büyük oranda “Hristiyan devletlerinin” nüfuzu altındadır, dolayısıyla söz konusu devletler, bir İslam birliği meydana getirmeye başarıyla karşı koyabilirler.¹²⁹

Yusuf Akçura üçüncü olarak Türk birliği siyasetini değerlendirmiştir. Türk birliği siyaseti ile hem dini hem de ırki bağlar sıkı bir biçimde insanları birleştirecek, esasen Türk olmayıp bir dereceye kadar Türkleşmiş veya hiç Türkleşmemiş insanlar da zaman içinde Türkleşecektir. Yazara göre, bu siyaset sayesinde dilleri, adetleri, ırkları ve çoğunluğunun dinleri bir olan Asya ve Avrupa'nın doğusunda yaşayan Türkler birleşecek, bu birleşmeye Osmanlı Devleti liderlik yapacaktır. Söz konusu siyasetin mahsuru ise Türk olmayan Müslümanları dışarıda bırakmasında görülebilir. Ancak Akçura'ya göre, İslam artık kendi başına bir siyaset üretmektense Türklerin birleşmesine hizmet etmelidir. Makalenin sonunda Türklük siyaseti lehine bir sonuca varmayı umduğunu ifade eden yazar; ancak böyle bir sonuca varamamış ve makalesini bir soruyla bitirmiştir: “cevabını bulamadığım sual yine önüme dikilmiş cevap bekliyor: Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devleti için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir?”¹³⁰ Kısaca, 1904 yılında yazdığı makalede Yusuf Akçura,

¹²⁸ age, 33.

¹²⁹ age, 35-36.

¹³⁰ age, 39.

Osmanlıcılığın kesin olarak uygulanamaz olduğu fikrini ifade etmiş, İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri konusundaysa açık bir karara varamamıştır.

1860'lardan itibaren Türkçe basında görülen ve Yusuf Akçura'ya kadar sürdürülen tartışmalara bakıldığında temel sorunun Osmanlı Devleti için "ittihad" ve "terakki" sorunu olduğu ifade edilebilir. Osmanlı devlet adamları ve aydınları, Yusuf Akçura ile birlikte düşünüldüğünde üç siyaset tarzına dikkat çekmişler, bunları da bugünkü ifadelerle söylersek, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük biçiminde belirtmişlerdir. Osmanlıcılık daha çok Fransız veya Amerikan tarzı bir milli siyaset olarak görülmüş, esas unsurları, aşağıda Osmanlı ıslahatları söz konusu edildiğinde daha ayrıntılı bir biçimde üzerinde durulacağı gibi, hukukta ve idarede eşitlik ile toplumların kaynaşp ortak bir *Osmanlı kimliği* meydana getirecekleri askerlik ve kamu eğitiminin ortaklaştırılması olarak kabul edilmiştir. İslamcılık ile tüm Müslümanların, Osmanlı Devleti liderliğinde ortak bir coğrafyada toplanması gerektiği belirtilmiş; ancak tüm Müslümanların hangi araçlarla ve nasıl bir birlik oluşturacakları, mezhep sorununun nasıl aşılacağı, hangi dilin ortak dil olarak kullanılacağı önemli sorunlar olarak kalmıştır. Türkçülük ise Yusuf Akçura'nın söylediği gibi, son derece yeni bir siyasetti ve ilk defa yazarın söz konusu makalesiyle gündeme gelmişti. Nitekim gündeme geldiği *Türk* gazetesinde Ali Kemal, Yusuf Akçura'nın tezlerini, "bir nevi ilmî müzakere, herhalde edebi bir eksersiz" biçiminde değerlendirmiş, gerçeklikle bağdaşmadığını ileri sürmüştür.¹³¹

Kısacası, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başına kadar Osmanlıcılık, İslamcılık ve yeni bir siyaset tarzı olarak Türkçülük siyasetleri tartışılmış, ana unsurları ifade edilmiştir. Tanzimatçılar, modern merkezi bir hukuki-idari düzen kurmaya çalışmış, hukukta tüm unsurlar arasında eşitliği sağlamaya çaba göstermiş, Müslim ve gayrimüslim tebaanın birlikte idarede temsil edilmesine gayret etmişler, askerliği ve eğitimi de ortaklaştırarak, Osmanlıcılık bağlamında ortak vatan anlayışını geliştirmek istemişlerdir. II. Abdülhamid zamanındaysa, özellikle hilafet söylemi ve kamu okullarında dini vurgunun artırılmasıyla Müslümanlar arasındaki birlik vurgulanmış, söz konusu politika İslamcılık veya Pan-İslamcılık biçiminde adlandırılmıştır. Yusuf Akçura ise 20. yüzyılın başında yukarıda ayrıntılı bir biçimde ifade edildiği gibi,

¹³¹ age, 41.

Osmanlıcılığı eleştirmiş, İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri arasında bir tercih yapmakta zorlanmış; ancak ilk defa Türkçülüğü açık bir biçimde ifade etmiştir.

Aşağıda özellikle Tanzimat döneminde başlatılan ve II. Abdülhamid döneminde de kimi alanlarda görülen İslami eğilimlerin güçlenmesine rağmen varlığını sürdüren ıslahatlar değerlendirilecek ve nasıl bir *Osmanlı kimliği* oluşturulmak istendiği üzerinde somut unsurlarıyla birlikte durulacaktır. Ardından söz konusu kimlik politikalarının kamu okullarında ve özellikle Türkçe çocuk gazetelerinde nasıl ele alınıp ifade edildiği tartışılacaktır. Tekrar söylemek gerekir ki bu tezin konusu ve ana sorunsalı, “ittihad” ve “terakki” bağlamında hukuk, idare, askerlik ve kamu okullarında nasıl bir politika izlendiğini saptamak ve kamu okullarında geçerli müfredata dayanan Türkçe çocuk gazetelerinin söz konusu genel siyasetin yansıdığı kimlik siyasetini tüm unsurlarıyla beraber çözümleyip değerlendirmektir.

2. 5. 19. Yüzyılda Osmanlı İslahatları ve Osmanlı Kimliği

Gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilen ayrılıkçı hareketleri önlemek, onları imparatorluğa bağlamak amacı ve terakki doğrultusunda gerçekleşen Osmanlı ıslahatları, *Osmanlı kimliği* bağlamında üç alt başlıkta incelenmektedir. İlk olarak hukuki-idari ıslahatlar, ikinci olarak askeri ıslahatlar ve üçüncü olarak da çağdaş çocuk politikası ile birlikte eğitim alanındaki ıslahatlar değerlendirilmektedir. Görülmektedir ki Tanzimat döneminde Osmanlı idarecileri, hukukta eşitlik, idarede temsiliyet, askerlikte ve eğitimde tüm unsurların birlikteliği gibi yeni bir kolektif kimlik olarak *Osmanlı kimliği* meydana getirmeye çalışmışlardır.

2. 5. 1. Hukuki-İdari İslahatlar

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı siyasal yaşamının temel politikası haline gelen Osmanlıcılık siyasetinin temeli 1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayınu olmuştur.¹³² Ferman, 3 Kasım 1839'da ilan edilirken *Takvīm-i Vekāyi* ' gazetesinde yayınlandığı gibi valiliklere ve sancak mütesellimlerine ayrı ayrı gönderilerek hattaki özellikle vergi ve askerlik maddelerinin sıkı sıkıya uygulanması ve halka duyurulması istendi. Fermanda, 150 seneden beri meydana gelen çeşitli olaylardan ötürü

¹³² Mustafa Reşid Paşa söz konusu hattı “köşküne giderek, kendi hattı destile” kaleme almış, padişah da onaylayıp ilan etmişti. Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi** (İstanbul: Güven Yayını, ty.), 71.

Osmanlıların gerilemesinin nedeni “şer‘i şerife” ve “kavanin-i münifeye” uymamak olarak belirtilmişti. Gerilemenin ortadan kaldırılması için yeni bir takım kanunların konulması gerekmiş, giderilecek öncelikli zayıflıklar ise can, mal, ırz, namus emniyetinin sağlanması olarak ifade edilmiştir. Fermana göre, herkese gelirine göre bir vergi konmalı, her bölgeye adil yaklaşılmalı ve askerlik dört-beş yılla sınırlandırılmalıydı.¹³³ Ferman halk arasında kendine göre yorumlar buluyor, bu döneme dair gözlemlerini aktaran C. Hamin şöyle diyordu¹³⁴:

“Eski kafalı Müslümanlar, hattı lanetle anyorlardı. Şeriatın çiğlendiğini Müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hıristiyan tebaa ise Hatt’a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hattın ilanı İngiliz siyasetinin bir zaferi idi.”

Aslında Mustafa Reşid Paşa da Müslümanların olası tepkisinin ve giriştiği işin zorluklarının farkındaydı, nitekim bir gece önce bir iş için gelen kâhyasına şöyle demişti: “Efendim sen ne efkârdasın, ben ne haldeyim. Ben yarınki gün bir mehlekedeyim [tehlikede olmak] ki akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur.”¹³⁵

Gülhane Hattı’nın en önemli yanı ve Müslümanların da en çok tepkisini çeken unsur kuşkusuz eşitlik ilkesiydi. Ancak öte taraftan bu ilke, Mustafa Reşid Paşa’nın en önem verdiği unsurdur. Fermanla özellikle Âli Paşa ve Fuad Paşa iktidarlarında da görülecek *Osmanlı kimliği* anlayışı yer almış, Osmanlıcılığın belli başlı unsurları hukukta eşitlik, askerliğin yeniden ele alınıp düzenlenmesi gibi ıslahatlar gündeme getirilmiş, ayrıca reaya ayaklanmalarına sebebiyet veren keyfi idareye son verilmesi sayesinde ayrılıkçı hareketlerin önlenebileceği üzerinde durulmuştu.¹³⁶ Dolayısıyla ferman, Osmanlı siyasetinin temel belgesi olarak görülmüştür.

Osmanlıcılık siyasetinin önemli görülebilecek diğer adımları da Tanzimat Dönemi’nde atıldı. 1864’te Vilâyet Nizâmnâmesi yayınlanmış, her vilayette bir meclis kurularak valinin başkanlığında Müslim ve gayrimüslimlerin idareye katıldığı bir yapı meydana getirilmiş, böylece ilk kez Müslim ve gayrimüslimler idari işlerde birlikte çalışmaya başlamışlardı. İlk defa Tuna’da uygulanan söz konusu idarenin yanısıra Müslüman olanlar ve olmayanlar burada birlikte aynı okulda okudular.¹³⁷ 1864 yılında yapılan

¹³³ Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri** (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), 21–24.

¹³⁴ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi** (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 362.

¹³⁵ Cavit Baysun, “Mustafa Reşid Paşa”, **Tanzimat 2**, Komisyon (İstanbul: MEB, 1999): 734.

¹³⁶ Hat için bkz. Kili, Gözübüyük, **age**, 21-24.

¹³⁷ Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914** (Ankara: TTK, 1989), 111-112.

düzenlemenin ardından 1871 ve 1876 yıllarında vilayet idareleri yeniden düzenlenmiş ve son şekli verilmiş, II. Abdülhamid iktidarı boyunca da söz konusu düzenlemeler uygulanmış, böylece Tanzimat'tan II. Abdülhamid iktidarına merkeziyetçiliğe dayanan bir süreklilik sağlanmıştır.¹³⁸

1856'da Kırım Savaşı'nın ardından duyurulan Islâhât Fermânı, Tanzimat Fermanı'nı daha da genişleten uygulamaları gündeme getirdi. Fermana göre, Müslüman olmayanlar da askeri ve sivil tüm okullara gidebilecek, askerlik ile yükümlü olacaklar; ancak bedel ödeyerek gitmeyebileceklerdi. Müslümanlar ile Müslüman olmayanların arasındaki ceza ve ticaret davalarına “muhtelit divanlarda” bakılacak, bunlar laik mahkemeler olacaktı.¹³⁹ Fermanın bir diğer önemli yanı ilk defa tüm Osmanlıları vatandaş olarak ifade etmesi, onların birbirine vatandaşlık bağlarıyla bağlı olduğunu bildirmesidir.¹⁴⁰ Gülhane Hattı'nın tutarlı bir devamı olarak görülebilecek Islâhât Fermânı'na eski sadrazam Mustafa Reşid Paşa pek de olumlu yaklaşmamış; hattaki genel ilkelere katılmakla beraber aceleci davranıldığını söylemiştir.¹⁴¹ Fermanın getirdikleri Somel'e göre otoriter bir biçimde uygulanmakla beraber, Osmanlıcı siyaseti ifade etmişti. Somel şöyle diyor: “Osmanlı tebaasının devlete ve padişaha sadakat bağlarının oluşması ve üzerinde yaşanan toprağa dayalı bir yurtseverliğin” gelişmesi hedeflenmiştir.¹⁴²

Gülhane Hatt-ı Hümayünü ve 1856 yılında çıkarılan Islâhât Fermânı bir bakıma Osmanlı Devleti'nde yeni hukuk yapısının ilkelerini oluştururken daha alt düzeyde de bir takım düzenlemeler yapıldı. İlki 1840'ta gerçekleştirilen Osmanlı Ceza Hukuku kimi yenilemelerle 1851 ve 1858'de değiştirilecek, bu son tarihten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar yürürlükte kalacaktır. Yeni ceza kanunu aile ve miras gibi kimi alanlar dışarıda bırakılarak ağırlıklı olarak Fransız kaynakları karşılaştırılarak hazırlanmıştı. Yeni ceza kanununun işlerlik kazanabilmesi için de Nizamiye Mahkemeleri hayata

¹³⁸ Abdülhamit Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908** (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 221.

¹³⁹ Kili, Gözübüyük, **age**, 24-30.

¹⁴⁰ Somel, “Osmanlı Reform”, 96. 1869 yılında da Osmanlı Devleti, Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu'nu çıkarmış, vatandaşlığı herhangi bir din ayrımı gözetmeksizin eşit koşullara bağlamaya çalışmıştı, Cihan Osmanağaoğlu, **Osmanlı Tâbiyyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi** (İstanbul: Legal Yayınları, 2004), 333-335.

¹⁴¹ Şapolyo, **age**, 74. Şapolyo ve Baysun'a göre Mustafa Reşid Paşa, bu eleştiriyi eski öğrencisi ve mevcut sadrazam Âli Paşa'yı çekemediğinden yapmıştır. Şapolyo, **age**, 74 ve Baysun, **age**, 746.

¹⁴² Somel, “Osmanlı Reform”, 94-103. Berkes'e göre de ilk defa Osmanlılık, Islâhât Fermânı'nda ifade edilmiş, yukarıda sayılan unsurlarla beraber gayrimüslimlere hakaret sayılabilecek ifadelerin kullanılmaması gerektiği söylenmiştir. Berkes, **age**, 216.

geçirilecek böylece önemli bir alanda laikleşme çabasına girilecek, dolayısıyla Osmanlı tebaası Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir hukuk birliği meydana getirilmeye çalışılacaktır.¹⁴³

Tanzimat Dönemi boyunca üzerinde tartışmalar yürütülen bir diğer önemli konu tüm Osmanlı tebaasını kapsayabilecek bir Medeni Kanun hazırlanması olmuştur. Bu mesele Fransız tarzı bir Medeni Kanun isteyen Âli Paşa ile İslam Hukuku'nun bu alanda sürmesi gerektiğini savunan Ahmed Cevdet Paşa'nın arasında bir mücadeleye dönüşmüştü. Âli Paşa şeri'at kanunlarına dokunulmamakla beraber, tüm Osmanlı tebaasına ortak bir medeni kanun yapılması gerektiğini savunmuş, Ahmed Cevdet Paşa ise Müslümanlar için Hıristiyan bir memlekette böyle bir düzenleme alınmayacağını, yapılacak tek işin İslam medeni kurallarını düzenli bir biçimde toplamak olduğunu ileri sürmüştür. Neticede Ahmed Cevdet Paşa'nın önerdiği tez kabul görmüş, 1868-1876 arasındaki çalışmalar neticesinde kısaca Mecelle olarak bilinen Mecelle-yi Ahkām-ı 'Adliyye hazırlanmıştır. Gülnihal Bozkurt'a göre, Mecelle borçlar hukuku ağırlıklı olarak yazılmış, eşya ve usul hukukuna ilişkin düzenlemeler de burada yer almış; ancak söz konusu düzenleme gerçek bir "Medeni Hukuk" düzenlemesine sahip olamamıştır. Mecelle, "Hanefi hukuk" ilkelerine göre hazırlanmış ve kişi, vakıf, aile, miras hukukuna dair bir kayıt yer almamıştır. Mecelle tartışmaları II. Abdülhamid dönemi boyunca da sürmüştür; ancak 1926'ya kadar Mecelle yürürlükte kalmıştır.¹⁴⁴

1876'da Kānūn-i Esāsī ile birlikte Meşrutiyet'in ilan edilmesi bu dönemde idari alanda gerçekleştirilen en önemli reform olmuş; ancak çok kısa bir süre varlığını sürdürebilmiştir. Midhat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi Yeni Osmanlıların da

¹⁴³ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat 1**, Komisyon (İstanbul: MEB, 1999): 175 ve sonrası. Tanzimat'ın 100. yılı dolayısıyla 1939'da gerçekleştirilen ve yakın zamanda yeniden basılan bu kitap birçok değerli çalışmayla beraber genel itibarıyla Tanzimat'ı başarısız olarak değerlendirir. Bu görüşün en büyük dayanağı ise her ıslahat çabasının geleneği kaldırmadan gerçekleştirilmek istenmesidir. Yazarlar burada bir bakıma Cumhuriyet devrimi sonrasında bu devrimi öne çekmek isteyen bir anlayışla meselelere yaklaşırlar. Bu kitabı Cumhuriyet tarih yazımı olarak da okumak sanırız ki ilginç olacaktır. Ayrıca bkz. Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 5, gen. yön. Murat Belge, yay. yön. Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 588-601. Fatmagül Demirel, **Adliye Nezareti, Kuruluş ve Faaliyetleri (1876-1914)** (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009), 5-6. Gülnihal Bozkurt'a göre söz konusu düzenleme olumlu görülebilirse de Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Nizamiye Mahkemeleri ile şer'iy mahkemeleri arasında görev ve yetki çatışmaları çıkmıştır. Ayrıca uzun süre Nizamiye Mahkemelerinin yargıçları kadılar olmuştur. Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci 1839-1939** (Ankara: TTK, 1996), 124.

¹⁴⁴ Bozkurt, **Batı Hukukunun**, 160-163.

yer aldığı 28 kişilik bir komisyon tarafından hazırlanan Kānūn-i Esāsī, 28 Aralık 1876'da ilan edilmişti. Bozkurt'a göre, Kānūn-i Esāsī padişaha yürütme, yargı ve yasamada geniş yetkiler vermiş, bununla birlikte temel hak ve özgürlükler bir kanun metni içinde düzenlenmişti. Kānūn-i Esāsī padişahın geniş yetkilerine dayanarak kısa sürede yürürlükten kaldırılmış olsa da Somel'e göre metinde yer alan maddeler Osmanlılık politikasının ne anlama geldiğini açık bir biçimde ortaya koymuştur. Anayasanın sekizinci maddesi Osmanlıları şöyle tanımlamıştır: “Devlet-i Osmaniye tâbiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur.”¹⁴⁵ Bir Osmanlının sahip olması gereken özellikler ise madde 68'de şöyle ifade edilmiştir: Osmanlı tebaası olmak ve Türkçe bilmek.¹⁴⁶ Somel'e göre bu maddelerle Osmanlılık idealine bir hayli yaklaşılmıştı. Kānūn-i Esāsī'de yer alan 11. madde her ne kadar devletin dinini İslam olarak ifade etse de “adab-ı umumiye” bozmamak şartıyla diğer dinlerin yaşanması da garanti altına almıştı.¹⁴⁷

Tanzimat Fermanı ile başlayan süreçte Osmanlı iktidarı, tüm tebaa için özellikle ayrılıkçı hareketleri önlemek hedefiyle adalete dayanan eşitlikçi bir düzen öngörmüştü. Fermana göre, yeni düzenlemelerle, devlet aygıtı ve idareciler ıslah edilebilir, can, mal güvenliği sağlanabilir, askerlik düzenlenebilir ve adil bir temelde eşitlikçi bir toplum yapısı kurulabilirse Osmanlı Devleti ıslah edilebilirdi. Bu doğrultuda hukuki ve idari düzenlemeler Tanzimat boyunca sürmüştür. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, tam anlamıyla tüm tebaayı kapsayacak ortak bir hukuk düzeni kurulamamıştır. Yeni ceza kanunlarına göre hazırlanan ve tüm tebaayı kapsamaması beklenen Nizamiye Mahkemeleri ile şeriat mahkemeleri arasındaki görev ve yetki çatışmaları sürmüş, yine tüm tebaayı ticari ve insani ilişkilerle biraraya getirebilecek çağdaş bir Medeni Kanun meydana getirilememiştir. Osmanlı politikasının “ideal” metni olarak görülebilecek Kānūn-i Esāsī ve ilk Meşrutiyet devrinde meclislerde Osmanlı bir hava egemen olsa da padişaha verilen sınırsız yetkiler söz konusu düzenin uygulanmasını da mümkün kılmamıştır. Kısaca yeni bir

¹⁴⁵ Kili, Gözübüyük, **age**, 44.

¹⁴⁶ Tam metin için bkz. **age**, 50.

¹⁴⁷ Somel, “Osmanlı Reformu”, 106. Kānūn-i Esāsī'nin ilan edilmesinin ardından 20 Mart 1877'de 69 Müslüman ve 46 gayrimüslimden oluşan Meclis-i Mebusan toplanmış, meclis çalışmalarında Rusya ile yaşanan sürtüşmede Müslim ve gayrimüslim üyeler tam bir “Osmanlılık” şuurunu ile hareket etmişlerdi. Bozkurt, **Batı Hukukunun**, 77.

Osmanlı kimliği meydana getirebilecek yeterli hukuki ve idari ıslahat ile birlikte yeterli kurum da gerçekleştirilememiştir.

2. 5. 2. Askeri Islahatlar

Tanzimatçılar, Osmanlı tebaasını biraraya getirebilecek en önemli unsurlardan biri olarak ortak askerlik hizmetini görmüşlerdi. Tobias Heinzelman söz konusu siyasetin ortak vatanda bir “Osmanlı vatanseverliği” yaratmaya yönelik olduğunu söylemiş, bu politikaya, Avrupa’nın çokuluslu devletlerinde ve sömürge imparatorluklarında görülen milliyetçilik akımının, Osmanlılar bu ideolojiyi “ciddi olarak analiz” etmeseler de, örnek olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁸ Dolayısıyla Heinzelman’a göre de, Osmanlılık bir milli kimlik meydana getirmeye çalışmıştır.

Müslümanların yanısıra Müslüman olmayanların da muvazzaf asker statüsüyle orduya alınmalarına dair ilk gelişme 1835 yılında donanmaya Hıristiyanlardan da asker alınmasıyla gerçekleştirilmişti. Karar gereğince imparatorluğun çeşitli bölgelerinden 1098 reaya askere alınmış, 1837 yılında da benzer bir karar alınınca Hıristiyan ahali arasında hoşnutsuzluk meydana gelmiş, bilhassa adalardaki Rumlar imparatorluktan kaçmaya başlamıştı. Cemaatler de bu çağrıya pek sıcak bakmamış, çeşitli gerekçelerle söz konusu hizmetten kaçınmaya çalışmışlardı.¹⁴⁹

Tanzimat Fermanı, askerliği dört-beş yıllı sınırlarken tüm ahaliyi bu görevle sorumlu kıldı. 1843’te Meclis-i Muvakkat’te alınan kararla muvazzaf askerlik süresi beş yıllı sınırlanmış, asker almanın kura usulüne göre gerçekleşeceği ifade edilmiştir. Teorik olarak Hıristiyanlar da kura usulünün içinde yer almıştır. 1847’de orduya celp edilecek Hıristiyan nefer sayısı 1156 olarak hesaplanmış, bu kişilerden ancak 834’ü bahriyeye alınabilmişti.¹⁵⁰ 1851’de yeniden Hıristiyan tebaadan asker toplanmak istenmiş; ancak yine tepkilerle karşılaşmış, 600 neferden ancak 395’i askere alınabilmiştir. Cemaatler yine asker vermek istememiş, yükümlülere yakın ülkelere kaçmayı çare olarak

¹⁴⁸ Tobias Heinzelman, **Cihaddan Vatan Savunmasına Osmanlı İmparatorluğu’nda Genel Askerlik Yükümlülüğü (1826-1856)**, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 231.

¹⁴⁹ Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni** (İstanbul: Simurg, 2000), 29–34. Tobias Heinzelman ilk defa 1826’da Hıristiyan Kazakların Asakir-i Mansure için orduya alındığını ifade etmiştir. Heinzelman, **age**, 210. Yeniçerilikten sonra Osmanlı askeri düzenlemeleri için ayrıca bkz. Gültekin Yıldız, **Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)** (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009). Odile Marceu, **Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri “Yeni Düzen”in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

¹⁵⁰ Gülsoy, **age**, 41.

görmüştü.¹⁵¹ Arap bölgelerinde de askere almada sorunlar yaşanmış, onlar gibi Kürt ve Arnavut bölgelerinde de aşiret reisleri ve yerel eşraf ile uyum içinde hareket etmek gerekmiştir.¹⁵²

1855'te Kırım Savaşı'nın getirdiği koşullarla beraber, 14 Mayıs'ta müttefik güçlerin de sessiz kalmasıyla cizye kaldırıldı ve askerlik Müslüman olmayanların da sorumluluğu olarak ilan edildi. Yazılan beynamede Müslüman olmayan Osmanlı askerlerinin de subay olabilecekleri bildirilmiş, bu konuda bir düzenleme yapılacağı duyurulmuştu. Bu karar üzerine sınır bölgelerinde yoğun firarlar başlayınca Osmanlı hükümeti sınır bölgelerinden asker toplamaktan kısa sürede vazgeçti. Bu uygulama pek de hayat bulmadan 1856'da gerçekleştirilen Islâhât Fermânı ile gündemden düştü. Fermanla birlikte, Müslüman olmayanlara askerlik para karşılığı bedelli bir hale getirildi.

1857'de Dâr-ı Şūrâ-yı 'Askerî ve 1865'te Babiâli'de meydana getirilen bir encümünde Müslüman olmayanların askere alınmasıyla ilgili olarak Osmanlı bürokrasisi arasında yeniden tartışmalar yapılmış; ancak ciddi bir sonuç alınamamıştır. Encümünde görüşlerini açıklayan Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Müslüman olmayanların askere alınması hem savaşın İslami motivasyonu bakımından hem de Müslüman olmayanlar arasındaki din ve mezhep çekişmeleri dolayısıyla pek bir yarar getiremezdi. Âli Paşa ise, Müslüman olmayanların da mutlaka askere alınması gerektiği düşüncesindeydi. Müslüman nüfus askerlikten dolayı hızla azalırken bir yandan da terhis sonrası işsiz kalıyor, ticarete, çiftçilikte, zanaatta gelişme imkânı bulamıyordu. Oysa asker vermeyen Müslüman olmayanlar tüm bu alanlarda kendilerini sürekli geliştiriyordu. Dolayısıyla tam bir eşitlik için Müslüman olmayanlar da askere alınmalı onlara da subay olma hakkı verilmeliydi. Böylece Âli Paşa'ya göre Müslüman olmayanların devlete bağlılıkları kuvvetlendirilebilirdi.¹⁵³

1863 yılında Müslüman olmayanların Osmanlı askeri mekteplerine kabulüne ilişkin beklenen irade çıktı, bu irade 1877'de yeniden hatırlatılmış olsa da Osmanlı-Rus

¹⁵¹ **age**, 51.

¹⁵² Mehmet Hacısalihoğlu, "İçerme ve Dışlama: Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Alma", çev. Yetkin Başkavak, **Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti**, der. Evren Balta Pakar, İsmet Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010): 85.

¹⁵³ Gülsoy, **age**, 100-104. Benzer bir görüşü Mustafa Paşa da daha önce dile getirmiş, ortak vatan anlayışına uygun olarak gayrimüslimlerin de askerlik yapmaları gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, sadece Müslümanlar askerlik yapmaya devam ederse yakında "millet-i hâkime" sıfatını yitireceklerdi. Heinzelman, **age**, 226.

savaşının ardından Osmanlı askeri mekteplerinde yetişen Bulgarların “ihametleri” görülünce savaşın ardından okullar Müslüman olmayan öğrencilere fiilen kapatıldı. Bu yasağın sadece Bulgarlara yönelik olduğuysa 1887’ye gelindiğinde Osmanlı askeri okullarında 100’ü aşkın, Yahudi ve Bulgar dışında, Hıristiyan öğrencinin olmasından anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

Sonuç olarak, Osmanlı idaresi bir yandan hukukta gerçekleştirmek istediği Osmanlılık siyasetini, diğer yanda askerlikle perçinlemek istemiş, böylece bir “vatan duygusu” etrafında Müslüman olsun olmasın Osmanlı tebaasına bir *Osmanlı kimliği* vermeye çalışmış; ancak hiçbir zaman istediği sonuçlara tam anlamıyla ulaşamamıştır. Askerlik söz konusu olduğunda Müslüman olmayanlardan alınan muafiyet vergisinin de önemli bir etkisi vardır. Zira cizyenin kaldırılmasıyla meydana gelen bütçe kaybını ancak muafiyet vergisi karşılayabiliyor, bu durumda Osmanlı devlet adamlarını bu politikanın uygulanmasında diğer nedenler bir yana sadece bu neden dahi kararsızlığa sürüklüyordu.¹⁵⁵

2. 5. 3. Modern Çocuk Siyaseti ve Kamu Eğitimi

Osmanlıcı siyaset doğrultusunda yukarıdaki ıslahatlarla birlikte, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde gerçekleştirilen çocuk siyaseti, Batı Avrupa ile karşılaştırıldığında, kurumsal temellere dayanan modern bir çocuk siyaseti olarak değerlendirilebilir. 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl Avrupa’sında ortaya çıkan modern çocuk politikası üç temel unsura dayanmıştır: 1. Çocukların iş yaşamından belirli bir süre çekilip okullara gönderilmesi. 2. Çocukların sağlıklı gelişebilmeleri için çocuk bakımı hassasiyetinin artması ve bu alanda önemli yatırımların yapılması. 3. Çocuk ölüm oranlarının aşağıya çekilmesi.¹⁵⁶

Bu tezde incelenen Türkçe çocuk gazeteleri ve kimlik meselesi birinci unsur içinde değerlendirilebilir. Söz konusu Türkçe çocuk gazeteleri, okul müfredatını takip ederek devletin benimsediği kimlik siyasetine katılmış, dolayısıyla eğitimin okul dışındaki uzantısı olmuşlardır. Birinci unsurla beraber, Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı

¹⁵⁴ Gülsoy, *age*, 109-110.

¹⁵⁵ Hacısalıhoğlu, “İçerme ve Dışlama”, 89. Şunu da belirtmek gerekir ki muafiyet sadece Müslüman olmayanlara değil, İstanbul ahalisine, kadınlara, Mekke ve Medine sakinlerine, dini görevliler ile medrese talebelerine de 1909’a kadar uygulandı. Eric Jan Zürcher, “Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844–1918)”, *Devletin Silahlanması Ortadoğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775–1925)*, der. Eric Jan Zürcher, çev. M. Tanju Akad (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003): 95-101.

¹⁵⁶ Peter N. Stearns, *Childhood in World History* (New York and London: Routledge, 2006), 55.

Devleti, II. Abdülhamid döneminde yoğunlaşarak yoksulları, düşkünleri, kimsesiz yetimleri barındıracak yapılarla beraber, kamu sağlığı ve özel olarak çocuk sağlığı alanlarında da yatırımlar yapmış, dolayısıyla çağdaş politikalar takip etmiştir. Bu alanda en önemli kurumlarıysa Midhat Paşa'nın kurucusu olduğu ıslahhaneler ile ilerleyen yıllarda Dārü'l-‘aceze, Hamidiye Etfāl Hastanesi ve Dārü'l-hayr-ı ‘Ali ile II. Abdülhamid iktidarı gerçekleştirdi.¹⁵⁷

19. yüzyılda, Batı Avrupa için yoksul ve kimsesiz çocuklar bir “tehdit unsuru” olarak görülmüş, onların çeşitli kurumlarda ve işyerlerinde “ıslah” edilmesi fikri gelişmiştir. Söz konusu fikir, Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı hükümetleri tarafından da benimsenmiş, özellikle dilenci çocukların “ıslah”ı, düzen ve güvenlik bağlamında değerlendirilmiştir. 1880’ler ve 1890’larda söz konusu kitle, sokaklardan kolluk güçleri marifetiyle toplanarak ıslahhane ve ilgili kurumlara yerleştirilmiştir. Islahhanelerle birlikte çeşitli üretim mekânlarına yerleştirilen çocuklardan elde edilmek istenen öncelikli gaye, yerli üretimi sağlayıp güçlendirecek emek kuvveti meydana getirmektir. Çocuklara bu maksatla genel bir eğitimden ziyade zanaatlar öğretilirdi. Diğer taraftan söz konusu mekânlarda Müslim-gayrimüslim çocuklar beraber eğitim görür, bu vasıtasıyla Osmanlıcı idealler gerçeklik kazanırdı. Islahhanelerde bölgeye göre Türkçe dışında yerel dillerde de eğitim verilirdi. Sözelimi Niş Islāhhānesi’nde *Bulgar etfāl mu‘allimi Daskal (öğretmen) Nikola Efendi* de çalışır, Bulgarca dersler verirdi.¹⁵⁸

İlk olarak söz ettiğimiz ıslahhanelerin Osmanlı dünyasında kurulmasının acil nedeni, 1774–1877/78 arasında Osmanlı coğrafyasının daralmasıyla meydana gelen birinci dönem göçler ve 1877/78–1918 arasında meydana gelen ikinci dönem göçlerle beraber Osmanlı coğrafyasına gelen yaklaşık dört milyon kişi arasında bulunan kimsesiz çocuklara yönelikti. Bu durum karşısında geleneksel himaye politikaları –vakıflar, kadılıklar vasıtasıyla çocukların bakımı – yetersiz kalmış, çocuk himayesine ve eğitimine dair yeni bir idare tarzı oluşturulmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁷ II. Abdülhamid zamanında kamu sağlığını ilgilendiren meselelere de önem verilmiş, frengi ile mücadele onun zamanında başlamış, Beyoğlu Nisa Hastanesi (1883) açılmıştı. Kuduz aşısıyla ilgilenen ilk ülkelerden biri Osmanlı Devleti olmuş, İstanbul’da Dārü'l-kelp Ameliyathanesi ile kuduz aşısı üretimi başlamıştır. Yine deliler için zincir değil gömlek uygulaması, çiçek aşısı üretimi, Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane için Haydarpaşa’da modern bir bina bu devirde yaptırılmış, belli başlı vilayetlerde Hamidiye Hastaneleri inşa edilmiştir. Yıldırım, Özatalay, “Sultan II. Abdülhamid’in”, 124-128.

¹⁵⁸ Nazan Maksudyar, “Orphans, Cities, and the State: Vocational Orphanages (Islahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space”, *Middle East Studies*, s. 43 (2011): 494–507.

¹⁵⁹ *age*, 117-118.

İlk ıslahhaneler doğrudan doğruya Midhat Paşa'nın girişimleriyle 1866 yılında Niş'in ardından Rusçuk, Sofya, İstanbul gibi yerlerde açıldı. 1865 yılında yine Niş'te ilk inâs (kız) ıslahhanesi de açılmıştır. Müslim-gayrimüslim çocukların ilk defa ayırt edilmeksizin bir arada eğitim gördüğü söz konusu kurumlarda, okuma yazma, hesap gibi temel derslerle birlikte daha yoğun olarak dericilik, dokumacılık, matbaacılık, madensel ürünler, buhar makinesi, dokuma tezgâhları, dikiş makinesi gibi araç gereçlerin üretimi ve kullanımı öğretilirdi. Beş yıl eğitim verip, 5–13 yaşındaki kimsesizlerin veya yoksul aile çocuklarının alındığı okullara gelmek isteyen zengin aile çocukları da para ile eğitim görebilirdi. Böylece bir yandan ülkeye eğitim ve himaye kanalıyla bağlanan çocuklar, diğer taraftan yerli üretimin emek unsuru olarak değerlendirilirdi. 1880'lerde imparatorluğa yayılan ıslahhanelerin en önemlileri mülki idarecilerin de yoğun bir biçimde destek verdiği İstanbul, İzmir, Kastamonu, Beyrut, Diyarbakır, Yanya, Rusçuk, Sofya, Niş ıslahhaneleriydi.¹⁶⁰ İslahhanelerin isimleri II. Abdülhamid devrinde *Mekteb-i Sanâyi* '-yi 'Âli olup statüsü de değiştirilmiş; ancak kimsesiz çocuk sorununun devamı üzerine bu defa *Dârü'l-hayr-ı 'Âli* 1903 yılında açılmıştır.¹⁶¹

Bu dönemin önemli kamu harcamalarından biri de acizlerin barınması maksadıyla açılan Dârü'l-'aceze'nin yapımı için sarf edildi. II. Abdülhamid'in 30 Mart 1890 tarihli fermanı üzerine kurumun yapımı başlamıştır. Fermanda sultan; sokaklarda kimsesiz, hasta, sakat erkek ve kadın dilencileri bu zilletten kurtarmak, onlara iş güç öğretmek, iş güç yapamayacak durumda olanları barındırmak, kimsesiz çocukların eğitim ve terbiyesini sağlamak üzere bir yer yapılmasını istemiştir.¹⁶² Şūrā-yı Devlet bu buyruk üzerine harekete geçerek bir nizamname hazırlamış, Dârü'l-'aceze'ye kimlerin kabul edileceğiyle beraber, esas ilkelerini saptamıştır. Kuruma din ve milliyet ayrımı gözetilmeksizin hasta, sakat, kimsesiz erkek, kadın ve çocuklar alınacaktır. Kalanların ibadetleri için ibadethaneler, iş öğrenmeleri için atölyeler, çocuklar için de mektepler açılacaktır. Kurumun masrafları çeşitli bağış ve yardımların yanısıra vakıflardan ve balo, konser gibi etkinliklerden elde edilecek gelirle sağlanacaktır. 1890 yılında

¹⁶⁰ age, 120-121. İslahhanelere bir yıldan fazla hapis cezası alan çocuk suçlular da kabul edilir ve buralarda "ıslah" edilirdi. Ayrıca bkz. Ercan Uyanık, "Bir Belge, Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak İslahhaneler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, c. 13, s. 14 (2004): 63–68.

¹⁶¹ age, 69.

¹⁶² Reşat Ekrem Koçu, *Darülaceze (1895–1974)* (İstanbul: Darülaceze'ye Yardım Derneği, ty.), 30.

kuruluş çalışmaları başlayan Dārü'l-'aceze, ancak 12 Şubat 1897 tarihinde hizmete girebilmiştir.¹⁶³

1903 yılında padişahın iradesiyle kurum dairelerinden biri ırzahane (emzirme dairesi) olarak düzenlenir. 0–4 yaş arasındaki çocukların alındığı bu daireden çıkan çocuklar yetimhaneye gönderilir. 1906 yılında 38 bebek ırzahane, 30 çocuk ise yetimhanede bulunmaktadır. Öte yanda çocukların eğitimleri için bir de okul vardır. Cami bitişiğindeki okula, 1896 yılında kitaplar temin edilmiş, 37 erkek ve 28 kız öğrenci ile eğitime başlanmıştı. Dersler, Ma'ārif Nezāreti'nin ilkokul müfredatına göre düzenlenmiş, 1901'de 140 öğrenci okula devam etmişti. Okulun sıbyan bölümünde alfabe, nasihat, zihin hesabı ve jimnastik, üç yıllık ihtiyat bölümünde üç şube halinde kıraat, hesap, kelime tahriri, jimnastik, edebiyat-ı masumane, dört yıllık ibtida bölümünde Kur'an cüzleri, namaz sureleri, namaz kılma, abdest alma öğretilmiştir. Diğer dersler arasında imla, tecvid, hesap, tarih, coğrafya, geometri, resim ve sağlık bilgisi vardır. Kavā'id-i 'Osmāniyye ve kitabet dersinde mektuplar, ilmühaber, bono, ciro gibi ticari dersler gösterilmiş, son sınıftaysa sanayiye dair kitaplar okutulmuştur. Okula ırzahanedan yetimhaneye geçen ve yedi yaşına gelen çocuklarla birlikte kurumda kalan kimsesiz çocuklar da kabul edilmiştir. 1906 yılına kadar 48 öğrenci diploma alırken altı öğrenci de hafız olarak yetişmiştir. Aynı yıl 130 erkek ve 22 kız öğrencisiyle okul derslerini sürdürmüştür. Öğrenciler okuldan sonra, dört saat süreyle imalathanelerden birinde bir sanat öğrenmek mecburiyetindeydiler. Kurumda terzilik, kunduracılık, marangozluk ve nessacılık (dokumacılık) öğretilen sanatlardandı. Ancak bu imalathaneler masrafları karşılayamadığı gerekçesiyle II. Meşrutiyet'in ardından kapatılmıştır.¹⁶⁴

Dönemin ikinci önemli kurumu doğrudan doğruya çocuk sağlığına yönelikti. II. Abdülhamid, ikballerinden Fatma Pesend Hanımından olan Hatice Sultan'ı sekiz aylıkken difteriden kaybedince, kızının hatırasına bir cami yaptırmak ister. Henüz Almanya'dan dönmüş Hatice Sultan'ın teşhis edilemeyen hastalığını teşhis edip çözümsüzlüğü bildirmiş olan Dr. İbrahim Bey, sultana bir camidense bir çocuk hastanesi yaptırmasını önerir. Bu fikri makul karşılayan Abdülhamid, 1898 yılında bir çocuk hastanesi kurulması için emir vermiş, hızlı bir çalışmayla doğrudan padişahın giderlerini karşıladığı hastane, bir yıl sonra 18 Haziran 1899'da *Hamidiye Etfâl*

¹⁶³ age, 43.

¹⁶⁴ Nuran Yıldırım, **İstanbul Darülaceze Müessesesi** (İstanbul: Darülaceze Vakfı, 1996), 166–175.

Hastanesi adıyla hizmete girmiştir. Zamanla genişleyerek sadece çocuklara değil, yetişkinlere de hizmet veren hastane, 1907 yılına kadar toplam 109.981 hastaya sağlık hizmeti vermiştir.¹⁶⁵

Görüldüğü gibi, ağırlıklı olarak 19. yüzyılda Batı’da başlayan ve çocukların bir yandan emek gücü olarak değerlendirildiği çocuk siyasetine, çok geçmeden Osmanlı Devleti de katılmıştır. Midhat Paşa’nın önderliğinde Osmanlı bürokrasisi, Batı Avrupa’da çocuklarla ilgili gerçekleştirilen işleri takip ederek, sokaklardan yetim ve kimsesiz çocukları toplamak, onlara bir zanaat kazandırarak yerli üretime emek katkısı sağlamak amacıyla söz konusu politikayı uygulamıştır. Söz konusu politika II. Abdülhamid zamanında da sürmüş, sokaklardaki çocuklara yönelik bürokrasi, onları hem “ıslah” etmek amacıyla, hem de üretime katmak amacıyla kurumsallaşmaya gitmiştir.

Yoksul çocukların ülkeye hem makbul bir tebaa hem de emek gücü olarak kazandırılmasıyla birlikte Tanzimat ve onu takip eden II. Abdülhamid dönemlerinde kuşkusuz en önem verilen konulardan biri de modern çocuk siyasetinin en önemli unsuru olan kamu eğitimiydi. Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı siyaset doğrultusunda, eğitim alanında gerçekleştirilmek istenen en önemli ıslahat, eğitimi standartlaştırmaya çaba gösteren ve orta öğretim seviyesinde karma eğitim kanalıyla “tek bir Osmanlı milleti yaratmayı” hedefleyen 1869 Ma‘ārif-i ‘Umūmiyye Nizāmnāmesi olmuştur.¹⁶⁶ Bu Nizāmnāme ile cemaat okulları, yabancı okullar ve devlet okulları tek bir yasal çerçeve içine alınmak istenmiş ve eğitime bir bütün halinde belirli standartlar getirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlılık bağlamında yeni bir eğitim düzeni kurulmak istenmiş; ancak bu istek sonuç itibarıyla tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir.

18. yüzyıla kadar Osmanlı eğitim düzeni ağırlıklı olarak diniydi. Müslüman Osmanlılar için eğitimin birinci seviyesinde sıbyan mektepleri, yüksek seviyede ise medreseler vardı. Sıbyan mektepleri genellikle camilerin bir odası olur, burada ulemanın alt grubunu oluşturan hocalar dersler verirdi. Kur’an mekteplerinin sınıf düzeni yoktu, eğitimde yaz-boz tahtası kullanılır, iyi öğrenciler kalfa olarak diğer öğrencilere ders anlatırlardı. Eğitim müfredatı tamamen Kur’an okumak-ezberlemek üzerine yoğunlaşırken medreselerde bu ilimler daha da derinleştirilirdi. 1850’de

¹⁶⁵ Faruk İlker, **Şişli Çocuk Hastanesi (Hamidiye Etfâl Hastanesi)** (İstanbul: Nurettin Uycan Matbaası A.Ş. 1976), 93.

¹⁶⁶ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 118-123.

Türkiye’ye dair gözlemlerini aktaran F. H. A. Ubcini’ye göre birer ortaçağ kurumları olan sıbyan-medrese eğitim düzeninde, çağın sorunlarına yer yoktu. Bu kurumlardan mezun olanlar hakkında yazar şunları söylemiştir¹⁶⁷:

“[medrese mezunları] yataktan kalkarken ayakları su ile mi yıkamalı yoksa çıplak elle bunları meshedivermenin dinen yeterli sayılacağına karar verme gibi konuları size şahane bir şekilde izah edebilecek kudrete sahipti. Gelgelelim coğrafya, tarih, genel kronoloji gibi konulardan büsbütün habersizdi ve tarih konusunda olduğu gibi, politika konusunda da sahip olduğu bilgilerin kendi memleketinin hadiseleri veya sınırları dışına taşıdığı nadir olurdu.”

1768–1774 Osmanlı-Rus savaşının ardından Osmanlılar özellikle askeri alanda yeni okullara gereksinim duydular ve ardı ardına okullar açtılar.¹⁶⁸ Bu sırada ilk defa eğitimle ilgili bir ferman 1825 tarihinde yazılmış ve her şeyden önce dönemin toplumsal zihniyetine dikkat çekilmiş, dini ahlak önemle vurgulanmıştır. Fermana göre her şeyden önce dinin gerekleri öğrenilmelidir.¹⁶⁹ İstanbul’da ıslahat yönünde atılan ilk adım 1839’da Meclis-i Umûr-ı Nâfi’â’nın meydana gelmesi ve ıslahat layihası yayınlaması olmuştur. Bu layiha, mevcut düzeni eleştirirken eğitimi kamusal bir görev olarak nitelendirmiş, eğitimi, ilimlerin ve zenginliğin kaynağı biçiminde ifade etmiş, dini ilimlerle birlikte fenni ilimlerin de insanların mutluluğu için gerekli görmüştür.¹⁷⁰ Yani ahlak ve ilim birbirini tamamlayan unsurlar olarak dile getirilmiştir. Layiha okullarda sınıfların ayrılması ve her bir sınıfa farklı bir müfredatın uygulanmasını savunmuş, ağırlıklı olarak dinsel eğitimin sürmesi gerektiğini ifade etmiştir. Layiha, 1825 fermanında olduğu gibi bir yandan okulların modernleşmesini savunurken diğer taraftan geleneksel toplum düzenini vurgulamış, okullara hocaların atanması, derslerin düzenlenmesi yine şeyhülislamlıkta bırakılmıştır.

Tanzimat döneminde ilk defa 1838’de Mekteb-i Ma’ârif-i ‘Adliyye ve Mekteb-i ‘Ulûm-ı Edebiyye devlete memur yetiştirecek okullar olarak kurulmuş, ardından bu örnekleri takip eden rüşdiyeler devreye sokulmuştur. Söz konusu okullara öğretmen yetiştirmek maksadıyla da 1848 yılında ilk Dârü’l-mu‘allimîn açılmıştır. Böylece yeni okulların medrese hocaları tarafından değil; “yeni” muallimler tarafından

¹⁶⁷ F. H. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, çev. Cemal Karaağaçlı (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty.), 191.

¹⁶⁸ 1773’te Mühendishâne-yi Bahr-i Hümâyün, 1795’te Mühendishâne-yi Berr-i Hümâyün, 1826’da Tıbhâne-yi ‘Âmire, 1834’te Mekteb-i ‘Ulûm-ı Harbiyye ve özellikle dışişlerine Müslüman memur yetiştirmek amacıyla da Babiâli Tercüme Odası kurulmuştur. Bu okullar ancak temel düzeyde bilgiler verirken pek de başarılı olamamıştır. Selçuk Akşin Somel, **The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire (1839–1908)** (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001), 22.

¹⁶⁹ *age*, 25.

¹⁷⁰ *age*, 31.

eğitileceğinin altı çizilir. 1848’de Dersa‘ādet Mekātib Nizāmātı yayınlanarak, sıbyan mektebinin 6–10 yaş arasındaki çocukların, rüşdiyeninse 10 yaş üstü çocukların devam edeceği okullar olduğu duyurulur. İstanbul’da 1847’de ilk rüşdiye okulunu kuran modernleşmeci Mekātib-i ‘Umūmiyye Nezāreti idarecisi olan Kemal Efendi, okulda Arapça ve Farsçanın yanı sıra aritmetik ve coğrafya gibi dersler de okutur.¹⁷¹

1856’da Islāhāt Fermānı’nın ilanı ile Müslüman olmayanların da eşit eğitim hakkı edinmesiyle 1857’de Ma‘ārif-i ‘Umūmiyye Nezāreti meydana getirilir. Bundan böyle Müslüman olmayanların okullarını da kapsayacak bir örgütlenme gerçekleştirilmiş, bir süre önce Müslüman olmayanların temsilcilerinin de olduğu Meclis-i Muhtelit-i Ma‘ārif meydana getirilmiştir. Bu kurumlaşmanın ardından Osmanlı okulları üç seviyeye bölünür: 1. Müslüman olan ve olmayanlar için ilk mektep-dini eğitim. 2. Olası bürokratların yetişeceği rüşdiyeler, bu okullar doğal bilimlerin öğretileceği ve imparatorluğun tüm unsurlarının katılacağı okullar olacak, bir bakıma Osmanlıcılığın uygulama mekânını meydana getirecektir. 3. Mekteb-i Fünūn-ı Mütenevvi‘ (Uzmanlık okulları).¹⁷²

Ma‘ārif-i ‘Umūmiyye Nezāreti, alt katmanlarına Müslüman olmayanların da katılımıyla yeniden düzenlenmiş, Âli Paşa ve Fuad Paşa’nın denetimine girerek ulemanın etkisinden bir ölçüde çıkmıştır. 1868’de açılan Dārü’l-mu‘allimīn-i Sıbyāniyye bir süre sonra kapanmış, 1872’de ise yeniden açılmıştır. Bu dönemde sıbyan mektepleri Evkāf Nezāreti’ne bağlı olduğundan, bunlara dokunulamamış, rüşdiyeler bir nevi ilkokul gibi örgütlenmiş, müfredatları buna göre düzenlenmiştir. Osman Ergin’in verdiği istatistiğe bakıldığında 1847–1874 arasında İstanbul’da dört yıllık eğitim süresi olan 18 rüşdiyede 1859 öğrenci ve toplamda 166 öğretmen ve hademe görev yapmıştı. Osman Ergin bu sayının çok düşük olduğunu ifade etmiştir.¹⁷³ 1874 senesindeyse biri Dārü’l-mu‘allimāt olmak üzere kızlar için açılan rüşdiyelerin sayısı 10’a kadar çıkmış, bu okullarda 294 öğrenci eğitimini sürdürmüştü ve toplamda 61 öğretmen ve hademe görev yapmıştır.¹⁷⁴

¹⁷¹ age, 71.

¹⁷² 1869 Ma‘ārif-i ‘Umūmiyye Nizāmnāmesi eğitimi mekātib-i ‘umūmiyye ve mekātib-i husūsiyye olarak ikiye ayırmış, ilkinin devlet okulları olduğu belirtilirken ikincisinin nezaretinin devlete ait olduğu; ancak sahibinin kişiler veya cemaatler olduğu ifade edilmiştir. Nizāmnāme eğitimi beş kademe olarak saptamıştır: 1. Sıbyan 2. Rüşdiye 3. İdadi 4. Sultani ve 5. Âli mektepler biçiminde. Somel, **The Modernization**, 292. Ayrıca bkz. Alkan, “İmparatorluk’tan”, 100.

¹⁷³ Osman Nuri Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, c. 1–2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 448.

¹⁷⁴ age, 459. Rüşdiyelerin varlığı 19. yüzyılın sonuna doğru Anadolu ve imparatorluk coğrafyasında yaygınlaşıyordu. Mesela Isparta merkez livada 1899’da “usul-i cedid” üzere yeni mektepler açılmıştı.

Âli Paşa, memleketin birlik ve beraberliği için “İslam, Hıristiyan çocukların eğitimi”nin beraberce gerçekleştirilmesi gerektiğini sık sık ifade etmiştir.¹⁷⁵ Bu doğrultuda olmak üzere 1869’da açılan Dārü’l-mu‘allimât, Müslüman olan ve olmayanların öğretmen olarak yetiştirilmesi amacıyla iki şubeye ayrılmıştı. İki yıl süreli, 50 öğrencili okul, 1878’e kadar ancak sekiz rüşdiye ve beş sıbyan muallimesi mezun edebilmiş, 1912’ye kadarsa toplam 737 muallime yetiştirmiştir. 1876’da öğretmen okullarının müfredatı şöyleydi: 1. Sıbyan Şubesi: Usul-i tedris, Türkçe, Hesap, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Hendese, Farisi ve Yazı. 2. Rüşdiye Şubesi: Arapça ve çeviri, Farsça, Hesap, Cebir, Tarih, Coğrafya, Türkçe, Resim, Yazı. 3. İdadiye Şubesi: Cebir, Hesap, Usul-i Defteri, Mantık, Ecnebi Lisanı, Tarih, Türkçe İnşa (kompozisyon) Belagat, Kozmoğrafya, Hendese, Tabii Bilimler, Hıfzıssıhha. Ayrıca kız okullarında Menzil (ev ekonomisi), Dikiş, Nakış, Terzilik dersleri de vardı.¹⁷⁶

Dönemin önde gelen eğitimcilerinden Selim Sabit Efendi (1829-1911), medrese öğreniminin ardından Dārü’l-mu‘allimîn-i Rüşdi’nin ilk mezunlarından olmuş, 1855’te gönderildiği Paris’te Fransızca, matematik, fizik, tabii bilimler, astronomi gibi çeşitli alanlarda eğitim görmüş, ülkeye döndükten sonra da eğitim işlerinde üst düzey bir bürokrat olmuştur. Selim Sabit Efendi’ye göre İstanbul’da modern eğitim yöntemi olarak ifade edilebilecek “usul-i cedid üzere” ilk ibtidaiyi kendisi açmış, bu okula sıralar, hesap tahtaları, haritalar koydurmuş; ama hoca efendilerden tepki görmüştür. Onlara göre Kur’an ancak diz üstü çökerek hasır ve minder üzerinde okunabilirdi.¹⁷⁷ 1862’de İstanbul’da 360 sıbyan mektebi bulunurken, bunların 36’sında taş tahta, taş kalem ve divit kullanımına geçilmesi kararlaştırılmış, bu okullardan mezun olup rüşdiyelere geçecek öğrencilerde şu nitelikler aranmıştı: “Kur’anı Kerim’i lâıkiyle

Mutullah Sungur, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Isparta Sancağı’nda Eğitim ve Öğretim Kurumları”, **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999**, der. Hidayet Yavuz Nuhoglu (İstanbul: IRCICA, 2001): 499. Trablusgarb’da ise ilk rüşdiye 1858’de açılmıştı, Salaheddin Hasan Sury, “Modern Education in Trablusgarp (Tripolitania) 1835-1911”, **International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul 12-15 April 1999**, ed. Ali Çaksu (İstanbul: IRCICA, 2001): 362.

¹⁷⁵ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 74–75.

¹⁷⁶ **age**, 80. Müslüman olanlar ve olmayanlar için en radikal eğitim hamlesini Midhat Paşa’nın Tuna valiliği sırasında (1864-1868) tasarladığı söylenebilir. Midhat Paşa özellikle Bulgar milliyetçiliğine karşı Osmanlıcılığı güçlendirmek amacıyla Bulgarca ve Türkçe ile gerçekleştirecek, Türk çocuklarının da Bulgarca öğreneceği iki dilli, laik bir eğitim ön görmüştü. Diana Karabinova, “A Late Attempt To Find an Integrative Approach through Common Secular Education: Midhat Paşa as Governor of the Danube Province (1864–1868)”, **International Congress on Learning and Education in the Ottoman World, Istanbul 12-15 April 1999**, ed. Ali Çaksu (İstanbul: IRCICA, 2001): 237–246.

¹⁷⁷ Ergin, **age**, 460–461.

okumuş ve ilmihal [temel dini bilgiler] ve tecvidi [Kur'an okuma usulü] öğrenmiş ve Türkçe yazı okumağa iktidar kazanmış [olmak].”¹⁷⁸

Ülkeye döndükten sonra uzun yıllar Dārü'l-mu'allimîn'de öğretmenlik yapan Selim Sabit Efendi “usul-i cedit” çabasının öncüsü olurken, *Rehnumā-yı Mu'allimîn* adlı kitabıyla da ilkokul öğretmenleri için bir rehber kitap hazırlar. Öncüsü olduğu usul-i cedit hareketi, modern eğitim yöntemini imparatorluğa getirir. Esas olarak ders araç gereçleri yenilenir ve öğretim usulü değiştirilir. Ezber yerine anlama ilkesi benimsenir, sıra, tahta, defter, kalem, harita gibi modern ders araç gereçleri kullanılır. Hareket sıbyan okullarını öncelikle hedeflese de rüşdiyeler bu hareketin tatbik edildiği ilk alanlar olmuş, hareket daha sonra sıbyan okullarına yansımıştır.¹⁷⁹

Yazarın ilkokul öğretmenleri için kaleme aldığı *Rehnumā-yı Mu'allimîn* kitabının ilk baskısı 1870'de yapılmıştır. Selim Sabit Efendi'ye göre usul-i cedit olarak adlandırılan yöntemde öğrenciler yıllara göre dört sınıfa ve her sınıf birkaç şubeye ayrılmalıydı. Şubelerde en çok sekiz öğrenci yer almalı, öğretmen, harfleri önce talim levhasına yazarak göstermeli, ardından tekrarlatarak telaffuzu öğretmeli, çocukların “anlama”larını sağlamalıydı. Aritmetikte dört işlem ve basit problemler öğretilmeli, coğrafyada çocuklara harita ve yer küresi anlatılırken harita çizmek de gösterilmeliydi. Tarih dersleri padişah dönemleriyle anlatılırken, çocukların Türkçeyi güzelce okuyup yazmaları öğretilmeli, Arapça ve Farsça ise yeterince gösterilmeliydi.¹⁸⁰ Selim Sabit Efendi'ye göre çocuklara saygılı davranılmalı, daha şefkatli olacaklarından ilkokullarda kadın öğretmenler tercih edilmeliydi. Bu çalışmalarıyla takdir görüp çeşitli nişanlar alan Selim Sabit Efendi, *Muhtasar Tarih-i 'Osmānī* kitabında Abdülaziz'in intihar ettiğini yazmasından dolayı II. Abdülhamid rejimi tarafından kitabının toplatılmasına maruz kalacaktır.¹⁸¹

Selim Sabit Efendi büyük bir çoğunluğu kamu okullarında kullanılan 14 kitap yazmıştır.¹⁸² Bunlar arasında *Muhtasar Tarih-i 'Osmānī* adlı kitabının ilk baskısı İstanbul'da yapılırken son baskısı olan yedinci baskı Mekke'de yapılmış, bölge

¹⁷⁸ age, 465.

¹⁷⁹ Yahya Akyüz, “Eğitimde Çağdaşlaşmaya Katkısı Açısından Selim Sabit Efendi ve ‘Öğretmenlere Kılavuz’ Başlıklı Eseri”, **Türkiye'nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sabit Efendi, Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu, Vize 28 Nisan 2000** (İstanbul: Beta Yayınları, ty.): 3–5.

¹⁸⁰ Selim Sabit, *Rehnumā-yı Mu'allimîn* (yy. yay.y. ty.), 7-26. ve Akyüz, age, 6-9.

¹⁸¹ age, 14.

¹⁸² Özcan Mert, “Selim Sabit Efendi ve Muhtasar Tarih-i Osmani”, **Türkiye'nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sabit Efendi, Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu, Vize 28 Nisan 2000** (İstanbul: Beta Yayınları, ty.), 100.

okullarında okutulmuştur. Daha önce İstanbul, Edirne ve Hicaz vilayetlerinde de yayınlanan kitap muhtemelen bu bölge çevresindeki okullarda da kullanılmıştır.¹⁸³ *Muhtasar Tarih-i 'Osmānī* kitabının alt başlığında sıbyan okullarına mahsus bir çalışma olduğu belirtilmiş, ilk kısımda Osmanlı padişahının cediti olarak Türk aşiretlerinden Kayıhan kabilesinin serdarı Süleyman Şah gösterilmiştir.¹⁸⁴ İlk padişah olarak Osman Gazi anılırken bundan sonra her bir padişaha aşağı yukarı bir sayfa ayrılarak dönemleri, fetihler esas alınarak konu edilmiş, oldukça sade bir dil kullanılmıştır. Sultan Abdülaziz dönemi ele alınırken Tanzimat ıslahatları vurgulanmış, bu dönemde idare ve askeriyede mükemmel kanunlar yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁸⁵ Kısaca Selim Sabit Efendi öncelikle rüşdiyelerde okutulan kitaplarında, aritmetik ve coğrafyada basit bilgilerin anlaşılabilir şekilde öğrenilmesi gerektiği üzerinde durmuş, oldukça sade bir dil kullanmış, yeni öğretim tekniklerini öğretmiş, böylece usul-i cedit hareketinin önderliğini yaparak bir yandan da müfredat için önemli bir kaynak yazar niteliği kazanmıştır.

Usul-i cedit üzere örnek niteliğinde olacak ilk ibtidai ise 1872'de Numune Mektebi adıyla açılır. Bu mektep Ahmed Cevdet Paşa'nın bakanlığı zamanında açılmış, Ahmed Cevdet Paşa burada okutulmak için elifba cüzü, *Kavā'id-i Türkiye*, *Siyer-i Enbiyā*, *Tevārīh-i Hulefā* gibi kitaplar kaleme almıştır.¹⁸⁶ Bu dönemde çeşitli özel ibtidailer de açılmaya başlanmış, sözgelimi Selanik'te Şemsi Efendi, medreselilerin tüm baskısına rağmen usul-i cedit ile yürüttüğü eğitim yaşamında başarılı olmuş, takdir toplamıştır.¹⁸⁷ Bu dönem başlayan usul-i cedit bağlamında sürekli bir biçimde yeni yöntemler geliştirilmiş, yeni elifba cüzleri basılmıştır. Osman Nuri Ergin "ben bile" diyor, "1911'de Kolay Elifba diye bilinen bir elifba yazmış ve defaatle bastırmıştım."¹⁸⁸

Dönemin bir diğer önemli ismi, özellikle dışişlerinde ve Tanzimat reformlarının uygulanmasında önemli sorumluluğu bulunan Sadık Rifat Paşa (1807-1857) idi. Sadık Rifat Paşa'nın yazdığı *Risāle-yi Ahlāk* kamu okullarında en çok kullanılan kitaplarından biri olmuş, eğitimin ahlaki yönünü saptamıştır. Yazar burada Allah'a

¹⁸³ **age**, 102–103.

¹⁸⁴ Selim Sabit Efendi, **Muhtasar Tarih-i Osmani**'den aktaran, Özcan Mert, **age**, 122.

¹⁸⁵ **age**, 144.

¹⁸⁶ Ahmed Cevdet Paşa'nın eğitim üzerine görüşleri ve bir değerlendirme için bkz. Mustafa Gündüz, **Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa** (Ankara: DOĞUBATI Yayınları, 2012), 203-213.

¹⁸⁷ Ergin, **age**, 474-475.

¹⁸⁸ **age**, 475.

ibadeti devlete itaatle birleştirmiştir. Sadık Rifat Paşa'ya göre insanın iki önemli tarafı vardı ki akıl ve din (ahlak) olan bu yanlar birbiriyle uyumlu olursa insan varlığı sağlıklı olur. Tanzimat döneminde ilkokullarda kullanılmak üzere söz konusu çalışmasını kaleme alan Sadık Rifat Paşa, burada temel olarak iyi ile kötü arasındaki ayrım üzerinde durur. Sadık Rifat Paşa'ya göre, Osmanlı toplumunda yaşanan değişimin en önemli yanı, ekonominin yeniden düzenlenmesi ve gclendirilmesi olmalıdır. Devlet bu işte öncülük yaparken sadece belli başlı çevrelerin çıkarlarını değil bir yandan da tebaanın refahını gerçekleştirmelidir. Devlet tebaasının toplumsal ve ekonomik güvenliğini sağlarken tebaa da devlete bağlılığını sürdürmelidir. Bu ise ancak gcl bir "ahlak" ile sağlanabilir.¹⁸⁹

Osmanlı kamu eğitimi 1869 yılında yayınlanan Ma'arif-i 'Ummiyye Nizamnmesi ile yeni bir örgütlenmeye giderken devlet adamlarının eğitime olan bakışını ve eğitimin içinde bulunduğu gerçekliği de ortaya koymuştur. Nizamnme, uygarlığın kaynağı olarak fenleri ve maarifi görmüş; ancak Osmanlı sıbyan mekteplerinde sadece dini eğitim verildiğini, hocaların niteliklerinin ve sayısının yetersiz olduğunu vurgulamış, bu mekteplere yıllarca devam eden çocukların arzu edilen seviyeye gelemediklerini belirtmiştir.¹⁹⁰ Nizamnme, farklı dini cemaat çocuklarının biraraya gelebilmesi için Mekteb-i Sultn çizgisinde okullar açılması gerektiğini vurgulamıştır. Buna göre Osmanlı eğitimin uygulanması düşünülen rüşdiyeler süreç içinde sıbyan mektepleri gibi fazlasıyla dini eğitim veren kurumlar olmuş, dolayısıyla farklı dinlerden çocukları biraraya getirememiştir. Somel'in işaret ettiği gibi Nizamnme, eğitim alanında Osmanlı hedefleri daha açık bir biçimde vurgulamıştı. İdadiler, zellikle Tanzimat döneminde ve II. Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında Osmanlı bir çizgi takip etse de, bir süre sonra, diğer kamu okulları gibi dini eğitime ağırlık veren bir çizgiye gelmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁹ Kerem nvar, "Economic and Moral Organization of the Ottoman Society in the Tanzimat Period: Sadık Rifat Paşa's Ahlak Risalesi" (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılp Tarihi Enstitüsü, 2004), 56–66.

¹⁹⁰ Somel, **The Modernization**, 292.

¹⁹¹ Somel, "Osmanlı'da Reform", 121. İdadilerin 1899 müfredatı için bkz. **age**, 359-361. İstanbul ve vilayetlerde bulunan üç yıllık erkek rşdiyelerinde dini ilimler her bir sene üçer saatten dokuz saat olarak verilirken, Türkçe toplamda 14, hesap altı, coğrafya altı ve tarih dersi de ikinci ve üçüncü senelerde ikişer saat olmak üzere toplam dört saat verilmiştir. Uğur nal, **II. Meşrutiyet ncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897–1907)** (Ankara: Gazi Kitabevi, 2008), 18. Alkan da Tanzimat dönemi eğitim düzeninin özellikle idadilerden itibaren Osmanlı bir kimliğe yneldeğini ve bir oranda seküler bir politika takip ettiğini ifade ediyor. İdadilerden itibaren din ve ahlak dersleri verilmemiş, II. Abdülhamid iktidarının ilk 15 yılında da durum bu biçimde seyretmiştir. Usul-i cedid bağlamında

İdadilerin ilk örneği olarak kabul edilebilecek Mekteb-i Sultānī, Fransa'nın girişimiyle ve Fransa açısından Osmanlı coğrafyasında Frankafon yetiştirmek üzere kurulmuş, Osmanlılar içinse tüm unsurların toplanacağı Osmanlıcı bir çizgide karma eğitimi gerçekleştirebilmek amacıyla 1868'de açılmıştı. Ancak en azından eğitim dilinin Fransızca olarak kabul edilmesi okulun Tanzimatçı ideallere uzak olduğunu söylemek için yeterli gerekçeyi meydana getirmektedir. Zira Tanzimatçılar ve II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen tartışmalara bakıldığında görüleceği gibi, karma eğitimin en önemli unsuru Türkçenin ortaklaştırılmasıydı. Büyük oranda, “Fransız planının bir parçası olan kurum”, 1870'ten sonra giderek “daha Osmanlı ve İslami” bir hale geldi. Bu durumun nedenleri olarak, 1870'te Fransa'nın Prusya'ya mağlup olması ile Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin azalmış olması, 1869 ve 1871'de Tanzimat'ın önde gelen devlet adamları Fuad ve Âli Paşa'nın ölmüş olması sayılabilir. Böylece Benjamin C. Fortna'nın söylediği gibi, “Fransız esinli Osmanlı eğitim ideali bozulmaya yüz tutmuştu.”¹⁹² 1877'de II. Abdülhamid tarafından okula müdür olarak atanan Ali Suavi Efendi (1839-1878) ile birlikteyse okul, Fransız etkisinden bağımsızlaşarak daha “İslami ve Osmanlı” bir kurum haline getirilmişti. Müslüman öğrenciler için İslam'ın temel ilkelerini anlatan akaid dersi zorunlu hale getirilmiş, Hazreti Muhammed'in doğum günü kutlanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla kurum İslami bir karakter kazanmıştı.¹⁹³ İdadiler için hazırlanan 1873 yılı müfredatında dini dersler yer almazken, 1888-1889 yılı müfredatına söz konusu dersler alınmış, II. Abdülhamid devri sonlarında idadilerin toplam sayısı 109'a ulaşmış; ancak seküler temelli olması gereken Osmanlıcı eğitim ideali orta ve uzun vadede Tanzimat dönemine benzer bir biçimde gerçekleşmemiştir.¹⁹⁴

Sonuç olarak Tanzimat dönemi kamu eğitimi bir yandan Kur'an merkezli geleneksel eğitim anlayışını sürdürürken bir yandan da özellikle otoriter idarenin çabasıyla rüşdiye ve onu takip eden okullarda daha seküler bir tavır almaya çalışmış, dini

okullar cami dışında inşa edilmiş, sınıf esasına göre bölünmüş, karatahta, sıra, ders araç gereci, ders programı gibi modern eğitim araçları kullanılmıştır. Alkan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e”, 112.

¹⁹² Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam Devlet ve Eğitim**, çev. Pelin Sıral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 136. Mekteb-i Sultānī için ayrıca bkz. Adnan Şişman, **Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları, 1868-1871** (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1989). Mekteb-i Sultānī'den sonra tamamı İstanbul'da olmak üzere 1872'de dört idadi açılmış, bu okullarda 10 muallim ders verirken 261 talebe eğitim görmüştür, Ergin, **age**, 500.

¹⁹³ Fortna, **age**, 142-144.

¹⁹⁴ Cemil Öztürk, “İdadi”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 21 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 465.

farklılıkları birlikte eğitmenin olanaklarını araştırmıştır. Ancak Sadık Rifat Paşa örneğinde görüldüğü gibi, Osmanlı devlet adamları için imparatorluğu bir arada tutmanın belki de en önemli unsuru güçlü bir ahlaki donanımdan geçmekteydi. Sadık Rifat Paşa'nın ortaya koyduğu ahlak anlayışıysa geleneksel ahlaki ilkelerin ötesine geçmemiş, Müslüman çocuklara yönelik olarak, ilkokul seviyesinde geleneksel söylemin tekrarından ibaret kalmıştır. İlim ise Osmanlı Tanzimat adamları için ahlakla veya İslam ile kesinlikle bir çatışma veya çelişme içinde olamaz; tersine ahlakı tamamlayan, çağdaş yaşamın ve terakkinin bir unsuru olarak kabul edilebilirdi. Tanzimat ile beraber Osmanlı kamu eğitiminde Osmanlıca ile birlikte “ilmi” dersler giderek ağırlığını arttırmıştır. İlmi dersler daha çok dört işleme dayanan hesap dersleri olmuş, bununla beraber Osmanlı ülkesi ile diğer ülkeleri ayırt etmeye yarayan, dünyayı kıtalarıyla tanımlayan bir coğrafya ve daha çok İslam-Osmanlı tarihini konu edinen tarih dersleri müfredatta yer almıştır. Bir kez daha söylemek gerekirse, Tanzimatçı otoriter idarenin arzu ettiği rüşdiye seviyesinde uygulanması kararlaştırılan ve tüm unsurları kaynaştırabileceği düşünülen ittihadı dayanan Osmanlıca eğitim önce idadilere bırakılmış, ardından kısa bir Mekteb-i Sultānī deneyiminin ardından dönemin şartlarına bağlı olarak gözden düşmüştür.

II. Abdülhamid idaresi de Osmanlı merkez iktidarını sağlamak için en büyük mücadeleyi eğitim alanında görmüş, Tanzimatçılar kadar eğitime önem vermiş, bir yandan da sayıları giderek artan yabancı ve cemaat okullarını denetim altına almaya çalışmıştır. Bu dönem yabancı okullar iki biçimde örgütlenmişti. Ağırlıklı olarak dini eğitim yapılan üç-dört yıllık okullarda Türkçe, İngilizce, Ermenice, Rumca, Latince gibi dil dersleriyle birlikte yoğun bir din öğretisi programı uygulanırdı. Genel eğitim ağırlıklı okullardaysa dil derslerinin yanısıra aritmetik, fizik, kimya, coğrafya, Ermeni tarihi, din dersi gibi dersler okutulur, kızlara ayrıca ev ekonomisi, dikiş-nakış, el işleri gibi dersler de verilirdi. Bu okullarda Müslüman öğrencilere yönelik doğrudan doğruya Hıristiyanlık telkini yapılmazdı.¹⁹⁵

Yabancı okullar içinde önemli bir yer tutan misyoner okulları, sadece eğitim vermekle kalmaz, aynı zamanda çeşitli araştırmalarla buldukları coğrafyayı da çeşitli

¹⁹⁵ Zeki Salih Zengin, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, **Belleten**, c. XXL (Ağustos, 2007): 626–627. Ayrıca II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının erken cumhuriyet döneminden itibaren tarihçiler arasında nasıl değerlendirildiği için bkz. Mustafa Gündüz, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi**, c. 6, s. 12 (2008): 243-286.

yanlarıyla tahlil ederdi. Sözelimi Osmanlı coğrafyasında da faaliyet gösteren *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'a bağlı misyonerler 1820–1881 yılları arasında Osmanlı toplumuyla ilgili, çeşitli dergilerde 80'in üzerinde makale, 50'ye yakın da kitap yayınlamıştı. Misyonerler sadece eğitimle de kalmıyor, hastane, matbaa gibi yapılar meydana getirerek kendilerine bir “hayat alanı” oluşturuyorlardı. II. Abdülhamid döneminde 1900 yılında 400'ü aşkın okulda 17500 öğrenci okuyordu. Amerikan okulları misyoner faaliyetlerine rağmen “pozitif ve liberal” bir eğitim veriyorlar, dahası kız çocukların eğitimi bakımından da öncü bir rol oynuyorlardı.¹⁹⁶

Söylenildiği gibi misyonerler, sadece okullar vasıtasıyla Osmanlı coğrafyasında faaliyet göstermiyor; aynı zamanda kilise, hastane, eczane, yetimhaneler de açıyor, “adeta bir kasaba” haline gelen bu çevrede önemli bir ekonomik etkinlik de meydana geliyordu. Bu okulları II. Abdülhamid rejimi denetlemekte zorlanırken; söz konusu okullara, Müslümanların gitmesinin önüne geçmeye çalışıyor, gayrimüslim tebaa ile ise pek ilgilenmiyordu. Yabancı okulların sayısı konusunda Osmanlı devlet erkânı arasında dahi uyuşmazlıklar vardı, Şamil Mutlu ayrıntılı bir tablo halinde 1905 yılında bu sayının 850–900 civarında olduğunu göstermiştir.¹⁹⁷ II. Abdülhamid idaresi yabancı ve cemaat mektepleriyle ilgili birçok rapor düzenlemiş, dönemin Ma'arif Nâzırı Ahmed Zühtü Paşa (1833-1902) da raporlar hazırlamıştır. Bu raporlarda Zühtü Paşa,

¹⁹⁶ Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları** (yy. Arba Yayınları, ty.), 219–22. Türk araştırmacılar yabancı okulların genellikle “zararlı-bölücü” faaliyetleri üzerinde durmuş, bu okulları milli kültürün önündeki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Bkz. E. Kırşehirlilioğlu, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri** (İstanbul: Bedir Kitabevi, 1963), 3-12. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları** (İstanbul: MEB, 1997), 259-267. Söz konusu misyonun özellikle Ermeniler üzerindeki faaliyetleri konusunda oldukça açıklayıcı bir makale için bkz. Esra Danacıoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. III, s. 9-10 (1999-2000): 131-145. Misyonerlik faaliyetlerinin karşılaştırmalı bir okuması için ise bkz. Esra Danacıoğlu Tamur, “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, c. V, s. 12 (2006): 3-20.

¹⁹⁷ Şamil Mutlu, **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları** (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005), 373-376. Fortna, yabancı ve misyoner okulların etkisini Beyrut üzerinden anlatmıştır. Beyrut Valisi'nin 19. yüzyılın sonunda artan misyoner ve yabancı okullardan duyduğu tedirginlik ve bir an önce merkezin bölgeye eğitime yatırımını yapması gerektiği düşüncesi belgelere açık bir biçimde yansımıştır. Vali için en tehlikeli şey, “İslam gelenekleri”nin söz konusu eğitim araçlarıyla kaybedilmesi olarak görülmüştür. Bu durum II. Abdülhamid'in uyguladığı İslami eğilimi daha anlaşılır kılmaktadır. Ayrıca Fortna, yabancı ve cemaat okullarıyla beraber türdeş halkların bulunduğu komşu devletlerle rekabet neticesinde de Osmanlı eğitim yatırımlarının arttığını belirtir. Fortna, **age**, 81-87.

yabancı elçiliklerin girişimleriyle 498 mektebe ruhsat verildiğini; ancak hali hazırda 4049 mektebin ruhsatsız olarak etkinliğini sürdürdüğünü ifade etmiştir.¹⁹⁸

1896'da doğudaki altı vilayet için bir başka raporu Mehmed Şakir Paşa (1855-1914) hazırlamıştır. Mehmed Şakir Paşa, Tanzimat anlayışını sürdürerek, bu raporda özellikle dil birliği üzerinde durmuş, tüm unsur çocuklarının ilk yıldan itibaren karma bir eğitimle beraber okumaları gerektiğini, böylece Türkçenin ortak dil olabileceğini söylemiş; dini eğitimin ise her cemaatin iç işleyişine bırakılması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹⁹ Zeki Salih Zengin, raporlardan çıkan ortak görüşlerin şu şekilde toplanabileceğini söylüyor: 1. Temel sorun ülkede yeterince mektebin olmamasıdır, dolayısıyla ülkede yeterince mektep açılmalıdır. 2. Müslümanlarla birlikte Osmanlı tebaası gayrimüslim çocukların ortak mekteplere gitmeleri sağlanmalıdır. 3. Eğitim bütçesi arttırılmalıdır.²⁰⁰ Görüldüğü gibi, Tanzimat döneminde başlayan Osmanlıcı karma eğitim ideali, II. Abdülhamid döneminde de sürmüştür, tüm Osmanlı çocukları ortak okullarda biraraya getirilmek istenmişti. Ortak okullarda özellikle Türkçenin ortak bir dil olması gerektiği vurgulanmıştır.

Tanzimat'tan itibaren örnek olarak Ermeni cemaatinin okullaşma sürecine ve II. Abdülhamid rejiminin tepkilerine bakmak konuyu daha da anlaşılır kılmaktadır. Ermeni esnafının desteğiyle Ermeni çocukları için Nersesyan Lisesi ilk Ermeni Lisesi olarak 1836 yılında İstanbul'da, ardından da bir yüksekokul olarak 1838 yılında yine İstanbul'da açılır. Bu tarihe kadar Ermeni eğitimi, Müslümanlarda görüldüğü gibi mahalle mektebi seviyesindedir. Ermeniler arasında modern okul düşüncesi 1848 yılında Avrupa'da gerçekleşen demokratik devrimlerle ortaya çıkmış, 1848 hadiseleri meydana gelirken Paris'te bulunan Ermeni aydınlar, 1849'da Ararat Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Cemiyetin amacı Ermeniler için okullaşmayı yaygınlaştırmaktır. Bu durum üzerine İstanbullu Ermeniler de harekete geçmiş, onlar da çeşitli cemiyetler kurmuştur. Hedef modern Ermeni okulları kurmak ve günlük Ermeniceyi ortak bir dil haline getirmektir.²⁰¹

1863'te Ermeni Nizāmnāmesinde yapılan değişiklikle ruhban sınıfının eğitim üzerindeki egemenliğinin yerini laik Ermeni aydınlar alır. Nizāmnāmeye göre, 140

¹⁹⁸ Zengin, *age*, 634.

¹⁹⁹ *age*, 639.

²⁰⁰ *age*, 643-644.

²⁰¹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, s. 5 (Bahar 2007): 79-80.

kişilik bir Genel Meclis kurulacak; bu meclis, din işlerinin yürütülmesi için bir Ruhani Meclis ve vakıf, okul, hastane yönetimi gibi işler içinse Cismani Meclis seçecektir.²⁰² Böylece eğitim sivilin eline geçer, Anadolu’da laik Ermeni okullaşması hızla artar. Somel bu durumu şöyle yorumluyor²⁰³:

“Tanzimat reformcularının Osmanlılık uğruna Gayrimüslim cemaatlerdeki ruhban egemenliğini dünyevi kesim yerine zayıflatma siyaseti cemaat mensupları arasında Osmanlı üst kimliğinin güçlenmesini sağlamamış, tam tersine önceleri sadece bir nüve niteliğinde olan laik etnik kimlik güç kazanarak Osmanlı üst kimliğine bir tür ‘rakip kimlik’ hüviyetine bürünmeye başlamıştır.”

Ermeni milliyetçiliği, Hınçak örgütünün çabalarıyla daha da ivme kazanmış, devrimci öğretmenler, papazları ve muhafazakârları dışlayarak, giderek okullara hâkim olmuşlardır. Ermeni milliyetçiliğinin giderek yayılması karşısında II. Abdülhamid rejimi denetimlerini arttırmış, “zararlı görülen” okullar kapatılmış, bir süre sonra da bu okullardaki Ermeni Tarihi ve Ermeni Kilisesi Tarihi’ne ait ders kitapları yasaklanmıştı. Hatta Ermeni çocuklarını devlet okullarına çekebilmek için bazı yerlerde Ermenice dersler konulmuş; ancak olumlu bir sonuç alınamamıştır.²⁰⁴ İşte bu koşullar karşısında, bir yanda yabancı okulların yaygınlaşması, diğer yanda yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi cemaat okullarının gücünü arttırması nedeniyle Abdülhamid rejimi, kamu eğitimine önemli yatırımlar yaparak, okullaşma oranını hızla arttırır. II. Abdülhamid döneminde modern ilköğretimin adı “ibtidai mekteb” olarak değişmiş, devletin denetim alanı dışındaki okullar azalırken, öğretmenlerin Dārü’l-mu‘allimîn ve Dārü’l-mu‘allimât’tan yetiştirilmelerine önem verilmiştir. 1881 yılında ilköğretimin adı “mekâtib-i sıbyāniyye”den, “mekâtib-i ibtidāiyye”ye çevrilmiş, tüm ilkokulların “usul-i cedid” anlayışına geçmeleri kararlaştırılmıştır. Mehmet Ö. Alkan’a göre, II. Abdülhamid “padişaha bağlı ve sadık bir kuşak” için eğitimi dinselleştirmiştir. Osmanlı idaresi, yabancı ve cemaat okullarının gücü karşısında, Müslümanları, özellikle ayrılma eğilimindeki Arnavutlar, Kürtler, Araplar gibi unsurları, bir arada tutmak amacıyla “savunmacı bir İslamcılık” politikası benimsemiştir.²⁰⁵

II. Abdülhamid döneminde eğitim, Tanzimat dönemine kıyasla, yukarıda Ermeni okulları örneğinde de görüldüğü gibi, nesnel koşulların da zorlamasıyla daha İslami

²⁰² Murat Bebiroğlu, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizamnameleri**, ed. Cahit Külekçi (İstanbul: yay.y. 2008): 124–125.

²⁰³ **age**, 81.

²⁰⁴ **age**, 87-90.

²⁰⁵ Alkan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e”, 117.

bir ağırlık kazanır. Dönemin başında eğitime dair yazılan bir raporda eğitimin, dinin temel esaslarına göre biçimlenmesi vurgulanmış, programda din derslerinin daha ağırlıklı olması gerektiği söylenmiş, böylece dönemin genel eğilimi ortaya konulmuştur.²⁰⁶ Dini esasların öğretilmesiyle birlikte saltanata bağlılık ve çağın gerektirdiği bilgilerin de öğretilmesi amaçlanmıştı. 1879 yılında idari alanda da yeni bir örgütlenmeye gidilmiş, Ma‘ārif Nāzırı başkanlığında Mekātib-i ‘Āliyye, Mekātib-i Rüşdiyye, Mekātib-i Sıbyāniyye müdürlükleri kurulmuştu.²⁰⁷

Eğitimde dinsellemenin koşullarını hazırlayan unsurlar arasında, misyoner okullarda Hıristiyan propagandasının artmasıyla beraber, Müslüman ahalinin, çocukları için daha dini bir eğitim istemesi de etkili olmuştur. İlk defa din derslerinin sayısının artırılması yönündeki tavsiyeler 1882 yılında başlamış, 1892’de ise daha önce din dersi verilmeyen idadilere, Ulûm-i Dinîye, Tarih-i İslam, Akaid, Fıkıh ve Ahlak dersleri konulmuştur. Dārü’l-mu‘allimîn’de de 1891 yılında din derslerinin sayısı artırılmıştır. 1890’lı yılların başında II. Abdülhamid’in iradesiyle din ve ahlak derslerinin sayıları artırılmış, bir kısım ilmi dersler ise “lüzumsuz” sayılarak müfredattan çıkarılmıştır. Aynı dönemde Mekteb-i Sultānî’ye de din dersleri konulmuş, öğrencilere camide namaz kılma zorunluluğu getirilmiştir. Mehmet Ö. Alkan’a göre, bu dönemde bir İslam-Türk sentezi meydana getirilmiştir. Özellikle İslam Tarihi, Osmanlı Tarihi, genel tarih kitaplarında köken ve ana hat İslamiyet üzerine kurulmuş, Nuh’un oğulları arasında sayılan Türk’ün soyundan gelen Türklerin İslamlaşmalarıyla beraber medenileştikleri söylenmiştir.²⁰⁸

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ilk ve orta dereceli kamu okullarında okutulan ders kitaplarına kimlik eksenli bakıldığında, öncelikle kitapların birçoğunda padişaha övgü ve besmele ile başladığı görülür. Bu durum Osmanlı birliğinin iki unsuru olarak padişah ve ahlak anlayışının önemine işaret etmektedir. II. Abdülhamid dönemi söz konusu kitaplarda “maarif asrı”, “adalet zamanı” olarak nitelendirilir. Terbiye ve ahlak, kimliğin en önemli yanları olarak vurgulanırken namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek, zekât vermek, şahadet getirmek gibi İslami ibadet unsurları ahlakın en mühim öğeleri olarak sıralanır. Dönem boyunca rüşdiyelerde din dersleri artırılırken, Tanzimat döneminde Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin gideceği ortak mektep

²⁰⁶ Zeki Salih Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876–1908** (İstanbul: Baki Kitabevi, 2003), 27.

²⁰⁷ Engin, “II. Abdülhamit”, 34-37.

²⁰⁸ Alkan, “İmparatorluk’tan”, 122 ve 133.

olarak görülen idadilere de din dersleri konulmuş, dolayısıyla bu okullarda da ağırlıklı olarak İslami kimlik inşası sağlanmıştır. Böylece Tanzimat döneminde Osmanlıcılığın sağlanacağı mekânlar olarak kabul edilen idadiler de İslami bir eğilimin uygulandığı okullara dönüştürülmüş, dahası bu yaklaşım zamanla sultanilerde ve Mekteb-i Mülkiyye gibi yüksekokullarda da geçerlilik kazanmıştır.²⁰⁹

Genel itibariyle II. Abdülhamid dönemi kamu okullarında okutulan ders kitaplarında insanların ilk olarak Allah'a, ikinci olarak peygambere ve üçüncü olarak da padişaha karşı sorumlu oldukları ifade edilmiştir.²¹⁰ Kitaplarda, Avrupa'nın ilmi gelişmesinin takip edilmesi tembihlenirken, ahlakından uzak durulması belirtilmişti. Bu bağlamda kadının geleneksel kimliğine vurgular yapılmış, terbiye öne çıkarılmıştır. Son olarak, Osmanlı toplumu Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar biçiminde görülürken etnik kimliğe atıf yapılmamış, toplum din eksenli bir yapıda ifade edilmiştir.²¹¹

II. Abdülhamid dönemi ahlak kitaplarında da Tanzimat döneminde görüldüğü gibi, "ideal kul ve tebaa" meydana getirilmek istenmiş, bu doğrultuda "itidal, itaat, sadakat" vurgulanmış, "ifrat ve tefrit"ten kaçınmak öne çıkarılmıştır. "İdeal kul" olmanın yolu, Allah-Peygamber-Padişah'a şüphesiz itaat ve sadakat biçiminde belirtilmiştir. Bu dönemde Rıfat Paşa'nın *Ahlak Risalesi* giderek, Alkan'a göre, evrensel ilkelerinden arındırılarak dinselendirilmiş, bir süre sonra da kitabın belli başlı bölümleri sansürlenerek kitaptan Sadık Rifat Paşa'nın adı da çıkarılmıştır.²¹²

II. Abdülhamid dönemi ilm-i ahlak kitaplarında açık bir biçimde devletin resmi mezhebi itikatta Sünnilik ve amelde Hanefilik olarak ifade edilmiş, padişaha itaat kimi zaman "farz", kimi zamansa "vacip" olarak vurgulanmıştır. *Çocukların Kırâ'at* kitaplarında da padişah yüceltilirken, coğrafya kitaplarında Osmanlı coğrafyası padişahın malı olarak tarif edilmiştir. Padişahın tüm Müslümanların hamisi olduğu söylenmiş, içerde de Müslüman ve Hıristiyanların hükümdarı olduğu ifade edilmiştir. *Osmanlı Tarihi* kitaplarında Fatih Sultan Mehmed yeni bir çağın öncüsü olarak ele alınırken, Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'yu Şiilerden "temizlemesi" övülmüş, böylece Anadolu'da "dirlik ve düzenlik", "birlik ve bütünlük"ün sağlandığı

²⁰⁹ Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi**, 73. Rüşdiyelerin ders programları için ayrıca bkz. Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)** (Ankara: Gazi Kitabevi, 2008), 28.

²¹⁰ Nuri Doğan, **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)** (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994), 24-39.

²¹¹ **age**, 39-51.

²¹² Alkan, "İmparatorluk", 136-137.

vurgulanmıştır. Söz konusu kitaplarda, II. Abdülhamid dönemi “terakki ve teceddüd” dönemi olarak değerlendirilmiş, bu sürecin III. Selim ve II. Mahmud ile başladığı; ancak zirveye II. Abdülhamid ile ulaştığı ifade edilmiştir. Tanzimat Fermanı olumlu bir aşama olarak görülürken, Yeni Osmanlılardan söz edilmemiş, V. Murad da yok sayılmıştır.²¹³

Askeri okullarda Süleyman Hüsnü Paşa'nın kaleme aldığı *Tarih-i 'Âlem* kitabı okutulmuş, dünyanın meydana gelişi ise bilimsel ve dini bilgilerle iki türlü anlatılmıştır. Süleyman Hüsnü Paşa, söz konusu kitabında Türklerin kökenini ve tarihsel seyrini daha ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Süleyman Hüsnü Paşa'ya göre Türklerin eski ve zengin bir tarihi olmuştur. Söz konusu kitapta “Tavâ'if-i Türk” başlığı altında Hunların da dâhil olduğu birçok Türk topluluktan söz etmiştir.²¹⁴

Rüşdiye ders programına bakıldığında ahlak, ilim ve kimlik bağlamında şu derslerin öne çıktığı söylenebilir: *Tecvidli Kur'an-ı Kerim ve Dini İlimler*, *Ahlak*, *Coğrafya*, *Tarih*. Üç senelik rüşdiyelerde tüm senelerde okutulan *Tecvidli Kur'an* ve *Dini İlimler* dersi ilk sene haftada üç, diğer seneler haftada iki ders olarak okutulurdu. Bu derste, İslam dini ibadetleriyle anlatılır, Kur'an okumak öğretilirdi. *Ahlak* dersi de üç sene okutulurken müfredatta haftada birer saat yer alırdı. Bu derste ahlak ilkeleri, iyilik, kötülük, saadet, sadakat, vicdan gibi meseleler üzerinde durulurdu. İlk iki sene ikişer saat okutulan coğrafya derslerinde öncelikle coğrafi şekiller anlatılır, ardından siyasi coğrafyada kıtalar, ülkeler tanıtılır, nihayet Osmanlı coğrafyası sınırlarıyla, üç kıtaya yayılmış coğrafyasıyla anlatılırdı. İkinci ve üçüncü sene verilen tarih dersleri *İslam Tarihi* ile başlar, ardından padişahlar dizgesiyle *Osmanlı Tarihi* ile sürerdi. Kısaca söylemek gerekirse İslam ahlakı, İslam ve Osmanlı Tarihi ile birleştirilerek anlatılır, Osmanlı coğrafyasının da anlatılmasıyla padişaha, Osmanlı Devleti'ne bağlı, İslam ahlakıyla donanmış, sadık Müslüman tebaa yetiştirilmek istenirdi. Hendese, hesap gibi derslerle de temel itibarıyla şekiller, açılar ve dört işlem ilim bahsinde ele alınırdı. Arapça ve Farsça dersler genel olarak İslam-Osmanlı geleneksel eğitim tarzının devamıyken Fransızca üçüncü sene haftada üç saat okutulur, böylece dönemin evrensel dili ile bağlantı kurulurdu.²¹⁵

²¹³ *age*, 140-154.

²¹⁴ *age*, 157. Süleyman Hüsnü, **Tarih-i 'Âlem** (yy. Mekteb-i Harbiyye Matba'ası, 1327 [1909-1910]), 383.

²¹⁵ Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi**, 17-49. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası** (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987), 21-

II. Abdülhamid'e göre "İslami bir modernleşme" her şeyden önce Osmanlı coğrafyasını bir arada tutabilmenin en önemli aracıydı ve bu konuda eğitim çok önemliydi. İlk olarak Arapları imparatorluğa daha sıkı kenetlemek isteyen Osmanlı mutlak iktidarı, Ekim 1892 yılında İstanbul'da '*Aşiret Mekteb-i Hümayunu*' adıyla 12–16 yaşları arasındaki önde gelen Arap aşiretlerinin çocuklarına beş yıllık bir eğitim verecek yeni bir okul açtı. Okulun temel amacı imparatorluğun çevresinde kalmış Arapları kazanmaktı. Öte taraftan zamanla hedef büyümüş, Kürtleri de imparatorluk egemenliğine ve devlet işlerine dâhil edebilme gayreti gösterilmişti. Okul, 15 yıl eğitim verdikten sonra 1907'de kapandığında buradan çıkan öğrencilerin birçoğu imparatorluk taşrasında sivil ve askeri hizmete katılmıştır.²¹⁶

Aslında Osmanlı iktidarı, aşiretleri "cahil ve vahşi" görüyor, onlar üzerinde devlet hâkimiyetini kurmak istiyordu. Bu aşiretler ekonomik ve siyasal olarak Osmanlılar için büyük bir sorundu. Osmanlı Devleti aşiretlerden vergi almakta ve asker toplamakta büyük zorluklar yaşıyordu. Arap aşiretleriyle birlikte Dürzi, Kürt ve Yemen Zeydileri öncelikli hedef olarak saptanmıştı. Aşiretlerin doğasını değiştirmek için Osmanlılar, onları yerleşik bir yaşama geçirmeye çalışmış, tarımsal üretimlerini desteklemişlerdi. Bir sonraki hamle bu aşiret çocuklarının okula alınması olacaktır. 1886 yılında ilk defa Hicaz, Yemen ve Trablusgarp gibi Arap vilayetlerinden 48 çocuk Harbiye'ye getirilerek eğitildiler ve birer Osmanlı subayı olarak topraklarına gönderildiler. Bu deneyimin ardından '*Aşiret Mekteb-i Hümayunu* 1892'de, Hz. Muhammed'in doğum günü olan 4 Ekim'de, Arapça bir konuşmayla açıldı. Okul Nizâm-nâmesine göre, bu okula ilk yıl Arap, ardından Kürt ve Arnavut aşiretlerinin çocukları alındı. Çocukların ihtiyaçları devletçe karşılandığı gibi kendilerine 30 mecdiye aylık da verildi. Çocuklar bilgilendirilip "medenileştirilecek" halife-sultana sadık hale getirileceklerdi. Çocukların toplanmasında zorluklar yaşanmış, üçüncü yılda hedeflenenin altında olarak 80, 1901'de 139 ve 1903'te 120 öğrenci okulda eğitim görmüşlerdi.²¹⁷

105. Eğitim kurumlarının kronolojik bir sırası için bkz. Abdülkadir Özcan, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri", **II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, Tertip Heyeti Başkanı Mehmet Tosun (İstanbul: yay.y. 2000), 51-59. Söz konusu dönemin ibtidai, rüşdiye, idadi ve Dârü'l-mu'allimîn ile Darülmuaalimat ders programları için bkz. Mustafa Şanal, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Uygulamaları", **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, c. 3 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2011): 373-441.

²¹⁶ Eugene L. Rogan, "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892–1907)" **International Journal of Middle East Studies**, c. 28, s. 1 (1996): 83.

²¹⁷ **age**, 87-88.

Okulun müfredatı büyük ölçüde rüşdiye ve idadilerden alınmıştı. Ağırlıklı dersler *Kur'an, Tecvid, Din Bilgisi, Türkçe*, dördüncü yıl *İslam Tarihi*, beşinci yıl *Osmanlı Tarihi* ve üç, dört, beşinci yıllarda *Fransızca* olarak saptanmıştı. Öğrenciler sıkı bir denetimde tutuluyor, okul dışında halkla ilişki kurmaları engelleniyor, doğrudan doğruya saraya sadık unsurlar olarak yetiştirilmeye çalışılıyordu. İlerleyen yıllarda eğitimlerinin son yıllarını Harbiye ve Mülkiye'de geçiren birçok öğrenci devlet memuru ve asker olarak kendi topraklarında veya imparatorluğun diğer eyaletlerinde görevlendirildiler. Aralarından Osmanlı hanedanına bağlı kalanlar olduğu gibi Arap milliyetçiliğini savunanlar da çıktı.²¹⁸

Tanzimat'tan başlayarak özellikle idadilerden itibaren okullarda seküler yönde bir eğilim olması ve bu durumun II. Abdülhamid döneminin ilk 15 yılında da sürmesi pozitivist anlayışla din arasında bir sürtüşmenin de doğmasına sebebiyet vermişti. Bu durum ülke meseleleriyle de bütünleşmiş, artan muhalif akımlara karşı II. Abdülhamid dinselleşmeyi tercih ederek muhalefeti bastırmaya, kendisine sadık bir tebaa meydana getirmeye gayret etmiştir. Okullarda öğrenciler dinselleşmeyle beraber daha sıkı bir gözetime alınmış, halkla ilişkiye girmeleri mümkün olduğunca engellenmiş, dahası hoca-öğrenci ilişkilerinde derslerde ve müzakerelerde bir "dâhiliye zabiti" bulundurulması da kararlaştırılmıştır.²¹⁹

II. Abdülhamid idaresi zamanında okullaşma ve öğrenci oranında büyük bir artış kaydedilerek İstanbul ve taşrada toplam devlet okulu sayısı 29.106 olurken öğrenci sayısı da 896.424'e varmıştır. Mehmet Ö. Alkan'ın dikkat çektiği gibi, en büyük artış, sayısı 55'e ulaşan idadilerle meydana gelmiştir. Toplam öğretmen okulu sayısı 16 olurken, rüşdiyelerin sayısı da 413 olarak hesap edilmiştir. 1906 yılına varıldığında

²¹⁸ **age**, 89-90. Söz konusu okulun faaliyetlerinin yanı sıra Kürtlerle ilişki kurmanın bir başka yöntemiye, onlarla, Ruslara ve Ermeni milliyetçi hareketlerine karşı oluşturulacak ortak bir cephe meydana getirmektir. Bir başka hedefse Kürt göçebe aşiretlerin denetim altına alınabilmesiydi. 1878 Berlin Anlaşması kararları arasında "vilâyât-ı sitte" olarak adlandırılan altı vilayette Ermeniler için ıslahatlar yapılması kararlaştırılmıştı. Anlaşmanın ardından özellikle Britanya gözetiminde Doğu Anadolu'da Ermeniler ile Müslüman Kürtler arasında eşitliğin ve güvenliğin sağlanması doğrultusunda birtakım reform çabalarına girişilmişti. Bu dönemde Doğu vilayetleri bölünerek küçültülmüş yeni valiliklere, kaymakamlıklara ayrılmış, böylece merkezi güç artırılmıştı. Ancak Ermeni milliyetçiliğinin önü alınmamış, neticede Osmanlı iktidarı Kürtlerle ittifaka giderek Hamidiye Alaylarını örgütlemiş, onları Ermenilere karşı kullanmıştır. Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", **Middle Eastern Studies**, c. 9, s. 2 (1973): 139-155. Ayrıca bkz. Cevdet Ergül, **II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları** (İzmir: yay.y. 1997), 43-97.

²¹⁹ Duguid, **age**, 179.

toplam idadi sayısı 109'a çıkmıştır. II. Abdülhamid dönemin sonlarında kız ibtidai okulları da 349 olarak hesap edilmiştir.²²⁰

Dönemde ilk defa 1873 yılında Darüşşafaka adıyla bir İslam özel okulu açılmış, 1903 yılına kadar İslam özel okullarının sayısı 28'e yükselmiştir. Bu dönemde Osmanlı gayrimüslim cemaatleri de hızla okullaşmış, 1893 yılında İstanbul'da toplam 302 okulda, 29.850 öğrenci eğitim görmüş, taşradaysa toplam 6.437 okulda 374.318 öğrenci eğitim görmüştür. Osmanlı iktidarı, bu okulları çeşitli biçimlerde denetlemeye çalışsa da pek başarılı olamamıştır. Aynı yıl, Osmanlı Devleti sınırlarında toplam 383 yabancı okul varken, bu okulların toplam öğrenci sayısı 26 bini aşmıştır. Yabancı okullar arasında Amerikan okullarının sayısı 127 ile birinci sıradadır.²²¹

Tarihçilerin üzerinde büyük oranda uzlaştığı gibi, II. Abdülhamid iktidarının en önemli kaygısı Osmanlı ahali üzerinde mutlak bir denetim ve iktidar sağlamak olmuştur. Bu doğrultuda iktidar, özellikle Müslüman ahali üzerinde bir duygu ve itaat birliği meydana getirebilmek, büyük ölçüde etnik milliyetçiliğe dayanan ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmek ve uluslararası siyasette emperyalist güçlere tehdit

²²⁰ Bu dönem İstanbul'a gönderilen raporlarda özellikle taşrada eğitim açığının çok büyük olduğu ve mutlaka köylere okullar açılması gerektiği üzerinde duruldu. Bu doğrultuda Abdülhamid idaresi mümkün olduğunca okul sayısını arttırmaya gayret etmiş, 1908 yılına varıldığında Tanzimat dönemiyle karşılaştırıldığında büyük bir ilerlemeyle İstanbul'da toplam 274 ibtidai mektebinde 9825 erkek ve 7789 kız öğrenci okurken İstanbul dışında 5145 ibtidai mektebinde 162859 erkek ve 43661 kız öğrenci öğrenim görmüştü. İstanbul'da 19 erkek rüşdiyesinde öğrenci sayısı 3967 ve 15 kız rüşdiyesinin öğrenci sayısı 2547 olmuştu. Vilayetlerde yer alan 129 erkek rüşdiyesinde 5399 öğrenci ve 31 kız rüşdiyesindeyse 2140 öğrenci vardı. Sıbyan-rüşdiye okullarına öğretmen yetiştirecek ilk kurum olan Dārü'l-mu'allimîn-i Sıbyan 1868 yılında sadece İstanbul'da açılmış; ancak 1882'de yeni ilkokul öğretmenleri yetiştirecek kurumlara ihtiyaç duyulmuş, bu tarihte 10 vilayette daha Dārü'l-mu'allimîn-i Sıbyan açılmıştır. Bu vilayetlerde toplam sekiz öğretmen okulu daha açılırken 243 talebe ve 22 muallim görev almıştır. Bu çabaya rağmen denebilir ki, imparatorluğun sonuna kadar öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu sıbyan-ibtidai veya rüşdiye için medreselerden yetişen hocalardan karşılandı. Zengin, **II. Abdülhamit Dönemi**, 42-43. Mehmet Ö. Alkan'ın bir diğer çalışmasında 1876 ile 1895 yıllarındaki eğitim istatistikleri karşılaştırılmıştır. Alkan, 1895'te II. Abdülhamid idaresinin büyük bir çabayla 1876 yılındaki toplam okul sayının yarısı oranında okul inşa ettiğini saptamıştır. Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924** (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, 2002), 49.

²²¹ Alkan, "İmparatorluk", 190-192. Alkan Tanzimat ile II. Abdülhamid dönemi eğitim politikasının önemli farkları olduğuna işaret etmiştir. Mehmet Ö. Alkan'a göre: 1. Tanzimat döneminin pozitivist eğitim karakterinin aksine bu dönem eğitiminde ağırlığı din ve ahlak dersleri olarak, bir dinleşme meydana getirildi. 2. Ancak bu dönem yetişen kuşak bir ölçüde tepki olarak pozitivist/materyalist düşünceye eğilim gösterdi. 3. Abdülhamid rejimi İslam dinini birliği sağlayacak bir ideoloji olarak değerlendirmiştir: "Pan-İslamizmden değil, ama ülke içi birliği sağlamaya yönelik bir İslamcılıktan rahatlıkla söz edebiliriz." Bununla beraber rejim, padişaha dini bağlarla bağlı; ama fenden de yararlanmayı bilen bir kuşak yetiştirmeye gayret etmiştir. 4. Cemaat ve yabancı okulların artışıyla birlikte ayrılıkçı milliyetçilik gelişmiştir. 5. Bilim ve eğitim devletin kalkınması ve güçlenmesi için bir kurtarıcı olarak görülmüştür. 6. II. Abdülhamid din konusunda da tek otoritenin kendisi olmasını istemiş, ulema ve fukahayı zayıflatarak dışlamış, Hukuk Fakültesiyle beraber Darülfünun'da Yüksek Din Bölümleri Bölümü meydana getirilmiştir. Alkan, "İmparatorluk", 197.

oluşturmak maksadıyla halife unvanını kullanmıştır. Söz konusu politika bağlamında kamu okullarındaki din derslerinin sayısı arttırılmış, idadilere Tanzimat projesinde olmayan bir biçimde din dersleri konulmuş, dini ritüeller vurgulanmıştır. II. Abdülhamid rejiminin İslami yoğunluğu arttırdığı söylenebilir de Tanzimat dönemi ile karşılaştırıldığında, Tanzimat Dönemi ile II. Abdülhamid döneminde okutulan ders kitaplarının ve yazarlarının aşağıda ayrıntılı bir biçimde üzerinde durulacağı gibi, büyük oranda süreklilik gösterdiği ifade edilebilir. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı iktidarı, yeni ve milli bir *Osmanlı kimliği* meydana getirmek istediği karma okul projesini rüşdiyelerde gerçekleştirmek istemiş; ancak rüşdiyeler kısa sürede din derslerinin yoğun olduğu mekteplere dönüşmüş, bu proje daha ileri bir aşama olarak idadilere bırakılmış, bir örnek olarak Fransa'nın himayesinde Mekteb-i Sultānī kurulmuştu. Mekteb-i Sultānī de bir süre sonra rüşdiye örneğinde görüldüğü gibi daha İslami ve daha Osmanlı bir hale getirilmişti.²²² Kısaca aşağıda eğitim müfredatının temaları ve Türkçe çocuk gazetelerinin sütunlarını incelerken somut ve ayrıntılı bir biçimde görüleceği gibi, Tanzimat Dönemi ile II. Abdülhamid dönemlerinde eğitim müfredatında ve Türkçe çocuk gazetelerinde önemli oranda bir süreklilik hâkim olmuştur. Son tahlilde *Osmanlı kimliği*, idadiler için tasarlanan proje bir taraf bırakılırsa, Tanzimat döneminde olduğu gibi büyük oranda İslam-Osmanlı geleneklerine dayanmış, bununla birlikte tarih ve coğrafya derslerinde ve temalarında tüm unsurların ortak vatanda gerçekleştireceği ittihadı dayanan sınırlı bir Osmanlı vatani fikri ifade edilmiştir.

²²² İdadilerde yaşanan durumu Fortna, Mekteb-i Sultānī üzerinden anlatmıştır. Galatasaray'da 1887'de, Latince ve felsefe dersleri kaldırılmış, ulema İslam ilkeleri eğitimi için devreye sokulmuş, Arapça, Farsça ve Türkçe sınıflar, Müslüman bir memurun nezaretine terk edilmiştir, kısaca kurum "daha Osmanlı ve daha İslami" bir hale dönüştürülmüştür. Fortna, *age*, 143-145.

3. TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİ (1869-1908)

Tanzimat döneminde bir yanda devlet adamları tarafından Osmanlı politikalar uygulamaya konulurken bir yandan da Osmanlılık, Osmanlı aydınları arasında tartışma imkânı bulmuştu. İşte bu dönemde, ilk Türkçe çocuk gazeteleri²²³ okurlarıyla buluşmuş, Osmanlı eğitim siyasetine uygun bir yayın politikası izlemişlerdir. 1869-1908 tarihleri arasında toplam 19 Türkçe çocuk gazetesi yayınlanır. Aşağıda ilk olarak bu gazetelerin genel özellikleri üzerinde durulmaktadır. Gazetelerin tanıtılmasının ardından ise gazetelerin neden yayınlandığı, yayıncıları ve yazarları, hangi kitleyi hedef kitlesi olarak saptadığı, hangi şehirlerde takip edildiği gibi sorunsallar etrafında bir değerlendirme yapılmaktadır.

3. 1. Türkçe Çocuk Gazeteleri (1869-1908)

Tanzimat döneminde toplam beş Türkçe çocuk gazetesi yayınlanırken II. Abdülhamid zamanındaysa toplam 14 Türkçe çocuk gazetesi yayınlanmış ve söz konusu yayınlar tematik olarak süreklilik göstermişlerdir. Aşağıda ayrıntılı bir biçimde incelenecek 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış Türkçe çocuk gazeteleri sırasıyla şöyledir: *Mümeyyiz* 1869, *Hazîne-yi Etfâl* 1873-74, *Sadâkat-Etfâl* 1875, *Âyîne* 1875-76, *Arkadaş* 1876, *Tercümân-ı Hakikat* 1880 ' *Â'ile* 1880, *Bâğçe* 1880–1881, *Mecmû'a-yı Nevresidegân* 1881, *Çocuklara Arkadaş* 1881, *Çocuklara Kırâ'at* 1881, *Vâsita-yı Terakkî* 1882, *Etfâl* 1886, *Nümüne-yi Terakkî* 1887, *Debistân-ı Hired* 1887, *Çocuklara Ta'lîm* 1887, *Çocuklara Mahsûs Gazete* 1896, *Çocuklara Rehber* 1897, *Çocuk Bâğçesi* 1905.

²²³ Aslında modern dönemde çocuklara yönelik olarak gazetelerden önce Türkçede, Şinâsi La Fontaine'den çocuklar için fabl çevirileri yapmış ve bunları 1859'da yayınlanan *Tercüme-i Manzume* adlı kitabında bastırılmıştır. Ayrıca Kayserili Doktor Rüşdü ile Yusuf Kamil Paşa da aynı yıl çocuklar için ilk edebi çevirileri gerçekleştirmişlerdir. Selçuk Çıkla, "Tanzimat'tan Günümüze Çocuk Edebiyatı", **Hece**, Ağustos-Eylül (2005): 89-107.

3. 1. 1. Mümeyyiz

İlk Türkçe çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*, aynı adlı siyasi bir gazetenin eki olarak İstanbul'da, 9 Receb 1286- 19 Receb 1287 [15 Ekim 1869-15 Ekim 1870] tarihleri arasında 49 sayı yayınlanmıştır. Haftada beş gün yayınlanan aynı adlı siyasi bir gazetenin eki olan ve “çocuklar için gazetedir” alt başlığıyla yayınlanan *Mümeyyiz*, haftada bir kere cumaları çıkmıştır.²²⁴ 9. sayıya kadar genellikle İstanbul ve çevresinde bilinirken 9. sayıdan itibaren gazete sahibi Sıdkı'nın söylediğine göre, gazetenin çeşitli bölümleri vilayet gazetelerinde de yayınlanmıştır. Nitekim bu uygulama başlamadan daha ikinci sayıda Hüdavendigâr'da yayınlanan aynı isimli vilayet gazetesi, sayfalarında *Mümeyyiz*'den söz etmiş, bu vilayetten tebrikler gelmiştir.²²⁵

Mümeyyiz'in sahibi ve başyazarı Kırımlı Türk eğitimci ve gazeteci Sıdkı Efendi olmuş²²⁶, yazıların büyük bir çoğunluğunu kendisi kaleme almıştır. Sıdkı Efendi dışında, adları dışında tanımadığımız yazarlar da katkı yapmıştır. Hikâyeleriyle Tevfik, nasihatleriyle Nedim, Emin, çeşitli yazılarıyla Ahmed Faik, kıssa ve hisseleriyle Refik gazetenin yazarları arasındaydı. Gazeteye çok sayıda mektup veya gazetede ifade edildiği gibi “varaka” gönderilmiş, bu mektupların bazıları rüşdiye öğretmenlerinden, bazıları rüşdiye öğrencilerinden, bazılarıysa “bir çocuk” ifadesiyle çocuklar tarafından veya belki de yayıncının gazeteyi daha inandırıcı kılma çabasıyla kendisi tarafından yazılmıştır. Genellikle gazetenin yayınlanmasından dolayı teşekkür mahiyetinde olan bu mektupların yanısıra, bazı öğretmenler, öğrencilerin ders notlarını içeren “cedvel”ler de göndermiştir.

Sözgelimi üçüncü sayıda Şehzade İnâs Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Mükerrerem Elhâc Hüsnü Efendi'nin gönderdiği ders notlarını gösteren bir “cedvel” ve yine altıncı sayıda Yusuf Paşa İnâs Rüşdiyesi Mektebi öğrencilerinin isimleri ve ders notlarını gösteren bir başka “cedvel” yayınlanmıştır.²²⁷ Bir başka yerdeyse “ihtâr” başlığı altında çocukların mahalle mekteplerinden rüşdiyelere geçme sınavlarının vakti geldiği hatırlatılmış, imtihanlarda başarılı olanlara gazetenin altı ay boyunca bedava gönderileceği ve isimlerinin gazetede yayınlanacağı duyurulmuştur. Gazeteye gelen 37 mektubun 14'ünün kimisi öğrenciler, kimisi yazarları, kimisi de rüşdiye mektebi

²²⁴ *Mümeyyiz*, s. 1, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 1.

²²⁵ *Mümeyyiz*, s. 2, 16 Receb 1286 [22 Ekim 1869], 3. *Mümeyyiz*'e dair ayrıca bkz. Bayram Yavuz, “Türk Edebiyatının İlk Çocuk Dergisi *Mümeyyiz* (1869-1870)”, *Hece*, s. 104-105 (2005): 484-500.

²²⁶ Yavuz, *age*, 484.

²²⁷ “Cedvel”, *Mümeyyiz*, s. 6, 14 Şa'bân 1286 [19 Kasım 1869], 3.

öğretmenleri tarafından imzalanmıştır. Ağırlığı ise rüşdiye öğrencileri ve öğretmenleri meydana getirmiştir. İstanbul dışından gazeteye gelen mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla gazete, Hüdavendigâr ve Erzurum Mekteb-i Rüşdiyyesi'nde de okurlar bulmuştur. Anlaşılan özellikle rüşdiye öğretmenleri gazeteye ilgi göstermiş, gazeteye abone olmuşlar, yukarıda yazıldığı gibi zaman zaman öğrenci notlarını da gazeteye göndererek gazetenin takip edilmesini sağlamışlardır. Kısaca gazetenin daha çok rüşdiye öğretmenleri ve öğrencileri tarafından takip edildiği söylenebilir.

Mümeyyiz anlaşıldığı kadarıyla 1000'in üzerine geçmeyen bir baskı sayısına sahip olmuştur. Gazete, yoksul çocuklar için bir yardım kampanyası başlatmış, 20. sayıda bu yardım kampanyası bağlamında 1300 adet basılan gazetenin henüz bitirilemediği duyurulmuştur.²²⁸ Dolayısıyla bir yardım kampanyası için 1300 civarında satılmayan gazetenin, normal yayınlarının en yüksek 500-1000 civarında olduğu söylenebilir. Bu dolaylı satış rakamlarının dışında gazetenin ne kadar sattığı veya ne kadar abonesinin olduğuna dair bir şey söylemek ise pek mümkün görünmemektedir.

Yine gazeteye gelen mektuplarda anlaşıldığı kadarıyla *Mümeyyiz*, daha çok İstanbul'da Galata Köprüsü üzerinde satıcılar marifetiyle alıcı bulmuştur. İkinci sayıda gelen bir okur mektubunda gazetenin alındığı mekânı Mekteb-i Tıbbiye ikinci sınıf şakirdanı Emin anlatmıştır. Mektuba göre Emin, geçen gün lalası Mehmed Baba ile köprüye gezmeye gitmiş, burada satıcıların çocuklar için gazete sattıklarını duymuş ve 20 para verip bir nüsha almıştır. Aynı sayıda bir başka okur, Valide Mektebi üçüncü sınıf şakirdanı Mustafa Efendi de bir mektup yazmıştır. Mustafa Efendi de gazeteyi Beşiktaş'ta padişahın selamlığını izlemekten dönerken köprüden almış, hemen okuyup çok beğenmiştir.²²⁹ Gazete, kırtasiye piyasasının da dikkatini çekmiş, çocuklara ulaşabilmenin bir aracı olarak görülmüştür. Saptayabildiğimiz kadarıyla gazete aynı reklamlardan beş adet almış, bunları 8-9-18-19 ve 20. sayılarda yayınlamıştır.²³⁰

İlk Türkçe çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*'in yayın politikası tezimizin başlığında saptadığımız gibi ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya ekseninde odaklanmıştır. Gazetede

²²⁸ **Mümeyyiz**, s. 20, 2 Zilhicce 1286 [5 Mart 1870], 1.

²²⁹ Mekteb-i Tıbbiye ikinci sınıf şakirdanından Emin, "Varaka" ve Valide Mektebi üçüncü sınıf şakirdanından Mustafa Efendi, "Varaka", **Mümeyyiz**, s. 2, 16 Receb 1286 [22 Ekim 1869], 2.

²³⁰ Söz konusu ilan Sultan Beyazıt'da kâğıtçı Hacı Lütfü Efendi'nin 114 numaralı dükkânında Ömer Efendi merhumun kendi icadı olan meşhur "Laz Ömer kâğıdı"na dairdir. İlanı göre bu kâğıt biraz pahalı olarak görülebilirse de çok niteliklidir, "yüz defa" yazılıp silinebilir öyle ki: "Tecrube ile anlarsınız size mahsüs çıkardığımız iş bu gazete nüshaları dahî o râdde satılır." "İ'ân", **Mümeyyiz**, s. 8, 29 Şa'bân 1286 [4 Aralık 1869], 4.

yayınlanan yazıların büyük bir bölümü, ahlak ile ilim kategorisinde değerlendirilmiş, beş yazı ise tarih ile ilgili olmuştur.

3. 1. 2. Hazîne-yi Etfâl

Sadece bir sayısı elde olan *Hazîne-yi Etfâl*'in üzerinde tarih bulunamamıştır. Cüneyd Okay'a göre gazete İstanbul'da, 1873 veya 1874 yılında çıkmış olmalıdır. Gazetenin hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız yazarı Ali Refik, mukaddimede matbuat yoluyla önemli işler yapılabileceğini söyleyerek, çocuklara da bu vasıtayla yararlı işler yapmanın gerektiğini vurgulamıştır. Hemen her konuda çocuklara nasihatler ve öykülerle bir şeyler anlatılabileceğini belirten yazar, *Hazîne-yi Etfâl* 'i bu amaçla çıkardıklarını ifade etmiştir. Gazetenin geri kalan kısmındaysa eğitime verilen önemi içeren bir yazı yer almıştır.²³¹

3. 1. 3. Sadâkat ve Etfâl

İstanbul'da aynı adlı bir siyasi gazetenin eki olarak çocuklar için yayınlanmış olan *Sadâkat*'in ilk sayısı 17 Rebî'ülevvel 1292'de [23 Nisan 1875] çıkarılmıştır. Gördüğü yoğun ilgi üzerine ikinci bir baskı yapmış, toplamda 2500 gibi önemli bir rakama ulaşmıştır. *Sadâkat* altıncı sayıdan sonra yedinci sayıdan itibaren *Etfâl* adıyla yayını sürdürmüş yayın politikası veya yayıncısında herhangi bir değişiklik olmamış, sadece isim değişikliğine gitmiştir. Toplamda *Sadâkat ve Etfâl*, 17 Rebî'ülevvel 1292-25 Receb 1292 [23 Nisan 1875-27 Ağustos 1875] tarihleri arasında 23 sayı yayınlanmıştır.²³² Gazetenin imtiyaz sahibi Tahsin olarak ifade edilirken, herhangi bir yazar ismine rastlanmamıştır. *Etfâl*'de sadece "etfâle mahsûs kitâb i'lânından başka i'lân konulmaz" denilmiştir.²³³

Sadâkat ve Etfâl'de ağırlıklı olarak çocukların terbiyesine yönelik bir yayın politikası takip edilmiş, ilim bahsinde *Etfâl*'de ağırlık kamu okullarında sürdürülen derslerle ilgili soru ve cevaplara verilmiş, öğrencilerin bu vasıtayla gazeteyle kurdukları ilişki güçlendirilmiştir. *Sadâkat ve Etfâl* çocukların ahlaki gelişimiyle yakından ilgilenmiş,

²³¹ Okay, *Osmanlı Çocuk*, 38.

²³² *age*, 141.

²³³ *Etfâl*, s. 13, 13 Cemâziyelâhir 1292 [15 Temmuz 1875], 1.

okul derslerine, okul müfredatına büyük önem vermiş, özellikle hesap ile ilgili sorular- cevaplar yayınlarak bu alanda bir çalışma kitabı niteliği de kazanmıştır.²³⁴

3. 1. 4. Āyīne

Selanik'te 15 Şevvāl 1292-26 Ramazān 1293 [14 Kasım 1875-15 Ekim 1876] tarihleri arasında yayınlanan *Āyīne* “muhaddere ve etfāle mahsūs” alt başlığıyla çıkmıştır. Dolayısıyla “muhaddere” (örtülü Müslüman kadın) ve çocukları okuyucu kitlesi olarak belirtmiştir. Selanik'te haftalık olarak yayınlanıp pazar günleri çıkan gazetenin sahibi ve 1–9 ile 19–27. sayılarının yazarı Mustafa olarak görünürken, Mahmud 10–18. sayıları, Hamdi ise 28–41. sayıları yayınlamıştır.

Söz konusu yayıncılardan Mahmud ve Hamdi, Selanik'te *Rumeli* (1872–1873?) ve *Zaman* (1876–1879?) isimli gazeteleri de yayınlamış gazetecilerdi.²³⁵ Gazetede Mustafa olarak okunan Radovişli Mustafa Bey, 1889 öncesinde Selanik ve Bahr-i Sefid Vilāyeti Ma'ārif Müdürlüklerinde bulunmuş, ardından Ma'ārif-i 'Umūmiyye Nezāreti'nin Mekātib-i İbtidaiyye Dairesi başkâtipliğine atanmış ve 1891-1892'de Mekātib-i İdadiye Dairesi Müdürü olarak hizmet etmiştir. Selanik Vilāyeti Ma'ārif Müdürü sıfatıyla da 1886 ve 1889'da eğitimle ilgili çeşitli tahrirat ve layihalar kaleme almıştır. 1886 yılında yazdığı bir arıza ve tahriratta Radovişli Mustafa Bey, Selanik'e bağlı Tikveş, Gevgili, Yenice, Vodina ve Karacaabad'da gözlemlerde bulunmuştur. Söz konusu bölgelerdeki Müslüman halkın Ulahça ve Bulgarca dışında başka bir dil bilmemeleri, Türkçe konuşmamaları Mustafa Bey'e göre, İslami devlet siyasetine uygun değildir. Tikveş'e bağlı büyük köylerde İslami akidelerin unutulduğunu ve rüşdiye mektebi olmasına rağmen Türkçe değil sadece Bulgarcanın konuşulduğunu yine eleştirel bir üslupla ifade etmiştir.²³⁶

Somel'e göre bir idealist olan Mustafa Bey, Osmanlı kamu eğitiminde öğretmenlerin yetersizliğini ifade etmiş, her şeyden önce Müslümanlar arasında Türkçenin geçerli kılınmasına dikkat çekmiş, bununla birlikte Müslüman ve gayrimüslim çocukların birlikte gidebilecekleri bir okul da tasavvur etmiştir. Somel'in de söylediği gibi

²³⁴ Gazeteler için ayrıca bkz. Aliye Nur Ercan, “Eski Harfli Bir Çocuk Gazetesi Sadakat Etfāl”, https://www.academia.edu/9897918/ESK%C4%B0_HARFL%C4%B0_B%C4%B0R_%C3%87OCU_K_GAZETES%C4%B0_SAD%C3%82KAT-ETF%C3%82L [11.01.2015].

²³⁵ Ayşe Bozkurt, “93 Harbi Eşiğinde Selanik'te bir Kadın Dergisi: Ayine (1875–1876)”, **Kebikeç**, s. 19 (2005): 74.

²³⁶ Selçuk Akşin Somel, “Ma'ārif Müdürü Radovişli Mustafa Bey'in Raporları ve Müslim ve Gayrimüslim Eğitimi: II. Abdülhamid Devri Selânik Taşrasında Ma'ārif Meselesi (1885–1886)”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, s. 2 (Güz 2005): 116–119.

Mustafa Bey, Müslümanlık ile Türkçe konuşmayı özdeş görmüş, bir İslam devletinde Müslümanlar arasında Türkçe dışında bir dil konuşulmasını onaylamamıştır.

Mustafa Beyin öncülüğünde yayınlanan *Āyīne* hakkında ayrıntılı bir makale kaleme almış olan Ayşe Bozkurt, yayında yer alan 164 içeriğin 132'sinin kadınlara ve 32'sinin çocuklara yönelik olduğunu saptamıştır.²³⁷ Haliyle *Āyīne* daha ziyade kadınlara seslenen bir süreli yayın olmakla beraber, çocuklara da hitap etmiştir. Yayın önceki yayınlarda olduğu gibi ahlak ve ilim konularına ağırlık vermiştir. *Āyīne* ayrıca bir iane kampanyası düzenleyerek 1875'teki Hersek İsyanı ile mücadele eden ve 1876'daki Sırp ve Karadağlılara karşı savaşan Osmanlı askerleri için yardım toplamıştır.²³⁸

3. 1. 5. Arkadaş

Arkadaş, İstanbul'da 21 Şevvâl 1293-23 Zilhicce 1293 [9 Kasım 1876-9 Ocak 1877] tarihleri arasında 13 sayı yayınlanmıştır. Yayıncısı ve yazarı Şemsi ismiyle görülen Mehmed Şemseddin dönemin önde gelen çocuk yayıncılarından biridir. Sıhhiye kâtiplerinden Mehmed Şemseddin (1849–1900?) İngiliz lakabıyla tanınan Kaymakam Yusuf adlı bir deniz subayının oğludur. Çocuklar için eğitici yayınlarla birlikte tiyatro oyunları da yazmıştır. Burada söz edeceğimiz çocuklar için yayınladığı *Arkadaş*'ın ardından, 1887'de *Çocuklara Ta'līm* adlı bir çocuk gazetesiyle beraber, *Anahtar*, *Çocuklara Kılavuz*, *Çocukların Cuma Günü Mektebi*, *Çocukların Cuma Eğlencesi* adıyla yine çocuklara yönelik dilbilgisi ve öykü kitapları yayınlamıştır. *Tedbirde Kusur* (1873-74), *Mücāzāt* (1874-75), *Kendim Ettim Kendim Buldum* (1875-76) yazarın çocuklara yönelik tiyatro oyunlarını meydana getirirken, bu oyunların sahneye konup konmadığı konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Oyunlarda Mehmed Şemseddin özellikle çocuk eğitiminin önemini vurgulamıştır.²³⁹

Mehmed Şemseddin, *Arkadaş*'ın ilk sayısına yazdığı mukaddimede bugüne kadar çocuklara mahsus gazetelerin beğenilmediği için sürekli olamadığını söylemiştir. Yazara göre, bu tür yayınların başarısızlığını çocukların ilgisizliği biçiminde açıklamak yanlıştır. Ona göre, yapılacak iş, çocukları eğlendirirken bir şeyler öğretecek bir gazete yayınlatabilmektir. Kaldı ki bu tür bir yayına çocukların büyük

²³⁷ Bozkurt, *age*, 73.

²³⁸ *age*, 84–85.

²³⁹ İnci Enginün, "Bir Çocuk Edebiyatçısı: Mehmet Şemseddin", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* (2001): 35–39.

bir ihtiyacı vardır, dolayısıyla yayıncı bu nedenle *Arkadaş* gazetesini çıkarmaya karar vermiştir.²⁴⁰

3. 1. 6. Tercümān-ı Hakikat

Dönemin önde gelen yazar ve yayıncılarından daha önce hakkında bilgi verilmiş olan Ahmed Midhat Efendi tarafından yayınlanan *Tercümān-ı Hakikat* gazetesi, askeri rüşdiye öğrencileri için 12 Şevvāl 1296 [29 Eylül 1879] tarihinden itibaren Türkçe bir çocuk gazetesi yayınlamaya başladı. Ahmed Midhat Efendi'nin görüşleri doğrultusunda askeri rüşdiye öğrencileri için yayınlanan *Tercümān-ı Hakikat*, eğitim ve kültür gelişimine büyük önem vermiş, dilde sadeleşmeyi, bilgi vermeyi, ahlaklı nesiller yetiştirmeyi yayın ilkesi olarak benimsemiştir.²⁴¹ Bu ilkeler doğrultusunda gazete, hemen hemen tüm yazıları kaleme alan Mehmed Cevdet tarafından idare edilmiştir. Arşivde yer alan bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla *Tercümān-ı Hakikat* gazetesinin idarecisi Mehmed Cevdet matbuattan 4 bin kuruş maaş almaktadır. Ancak bir dilekçe olarak görülebilecek söz konusu belgede Mehmed Cevdet, maaşının 2 bin kuruşa indirildiğini ifade etmiş ve bir memurluğa tayin edilmeyi veya söz konusu kaybının giderilmesini talep etmiştir.²⁴²

İstanbul'da pazar günleri çıkan *Tercümān-ı Hakikat*, 12 Şevvāl 1296-24 Rebī'ülâhır 1297 [29 Eylül 1879-5 Nisan 1880] tarihleri arasında 26 sayı yayınlanmıştır. Gazetede yukarıda sayılan temalarla beraber derslerle ilgili tekrarlar yapılmış, sorular sorulup cevaplar alınmıştır. Gazetede yer alan yazıların büyük bir kısmı ilim ve ahlakla ilgili yazılar olmuş, bununla birlikte gazeteye 20 mektup gönderilmiştir.

Bu mektupların büyük çoğunluğu İstanbul içindeki askeri rüşdiyelerden gönderilirken, iki tanesi Selanik'ten, iki tanesi Varna'dan postalanmıştır. Yine gazeteye gönderilen mektupların büyük çoğunluğu şehirli, Müslüman, erkek, askeri rüşdiye öğrencileri tarafından gönderilirken, iki tanesi iki "hanım kız" tarafından ve bir tanesi de

²⁴⁰ Mehmed Şemseddin, "Mukaddime", *Arkadaş*, s. 1, 21 Ramazān 1293 [10 Ekim 1876], 1.

²⁴¹ Ahmed Midhat söz konusu görüşleri doğrultusunda 1887-1900 yılları arasında beş kitap yayınlamıştır. Ahmed Midhat'a göre, Allah'ın verdiği en büyük nimet olan çocuk, genel ahlak ve terbiye doğrultusunda anne, baba ve hükümetin gözetiminde okullarda yetiştirilmelidir. Dini eğitimin önemini vurgulayan yazar, şiddetin de eğitim hayatında faydalı olabileceğini ifade etmiştir. Leyla Şentürk, Elif Aktaş, "Ahmet Mithat Efendi ve Çocuk Eğitimi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, y. 2, s. 2/2 (Haziran 2014): 58-69. Ahmed Midhat çocuk gelişimi ve eğitimiyle ilgili şu kitapları kaleme almıştır: **Babalar Oğullar** (İstanbul: Kırk Anbar Matba'ası, 1305 [1887-1888]). **Hikmet-i Peder** (Dersa'âdet, 1316 [1898-1899]). **Ana Babanın Evlād Üzerindeki Hukûk ve Vezâ'ifi** (İstanbul: 1317 [1899-1900]). **Çocuk Melekât-ı 'Uzviyye ve Rûhiyyesi** (Dersa'âdet: 1317 [1899-1900]). **Peder Olmak San'atı** (İstanbul, 1317 [1899-1900]).

²⁴² [Mehmed Cevdet, Dilekçe], 12 Mart 1305 [24 Mart 1889], BOA. İ. DH. 1126/88030.

Gemlik'te görevli bir "muallime-i evvel hanım" tarafından yollanmıştır. Aşağıda yeri gelince değinileceği gibi, hanımlardan gelen mektuplar, kız çocuklarının eğitimi üzerine odaklanmış, bu meseleyi gündeme taşımıştır.

3. 1. 7. 'Ā'ile

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başında özellikle dil çalışmalarıyla dikkat çeken Şemseddin Sami (1850-1904), çeşitli derecelerde memurlukla birlikte yazarlık ve gazetecilik yapmıştır. İlk telif roman olarak kabul edilen *Ta'aşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ın yazarı, özellikle dil çalışmalarına yoğunlaşmış, Türkçe-Fransızca, Fransızca-Türkçe sözlüğün yanısıra "tarih, coğrafya, meşhur adamlar ansiklopedisi" olarak kabul edilen *Kāmūsü'l 'Ālem* kitabını da kaleme almıştır. Şemseddin Sami'nin en önemli çalışmasıysa 1900'de yayınladığı *Kāmūs-i Türki* olmuştur.²⁴³

Şemseddin Sami, ilk sayısı 17 Cemāzīyelāhir 1297'de [27 Mayıs 1880] olmak üzere, bu yıl üç sayı yayınlanabilen ve tüm yazılarını kendisinin kaleme aldığı *'Ā'ile*'yi, İstanbul'da 17 Cemāzīyelāhir 1297-2 Receb 1297- [27 Mayıs 1880- 10 Haziran 1880] tarihleri arasında yayınlamıştır. Söz konusu gazete, genellikle bir kadın gazetesi olarak kabul edilirken Cüneyd Okay, bu gazeteye çocuk gazeteleri arasında da yer vermiştir. Doğrusu gazetenin hedef kitlesinin kadınlar olduğu, genel itibariyle kadınlara hitap ettiği kabul edilebilir. Ancak öte taraftan, gazetede genellikle rüşdiye öğrencilerine yönelik rüşdiye dersleriyle ilgili sorulara ve çözümlere yer verilmiş, nasihatler içeren öyküler yayınlanmıştır. Dolayısıyla bu kısa süreli gazete, bir çocuk gazetesi olarak da nitelendirilebilir.

Tüm yazıları Şemseddin Sami'nin kaleme aldığı, 1880 yılında üç sayı yayınlanan *'Ā'ile*, kendisini şöyle ifade etmiştir: "'Ā'ileye, yani kadınlara, çocuklara ve ev işlerine müte'allik mebāhis-i mütenevvi'aya cāmi' mecmū'adır."²⁴⁴ *'Ā'ile*'de üç sayıda yayınlanan yazılar genellikle ahlak ve ilim ile ilgili olmuştur. Ahlak ile ilgili yazılarda genellikle kadınlara ve çocuklara hitap edilmiş, kadınların asıl vazifeleri olarak adlandırılan ev ve çocuk bakımı üzerinde durularak bu konularda nasihatlerde bulunulmuştur. Çocuklara anlatılan öykülerdeyse iyilik, yardımseverlik, cömertlik vurgulanmıştır. İlim ile ilgili yazılardaysa sıhhat bahsinde çocukların sağlığına

²⁴³ Abdullah Uçman, "Şemseddin Sami", *İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010): 519-523. Furkan Hamit, *Şemseddin Sami ve Nev Usûl Sarf-ı Türki* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 23-45.

²⁴⁴ *'Ā'ile*, s. 1, 17 Cemāzīyelāhir 1297 [27 Mayıs 1880], 1.

hassasiyet gösterilmiş, “mesele” başlığı altında da daha çok aritmetik işlemlerinden sorular sorularak çocuklardan cevaplar beklenmiştir. Gazetede daha önceki çocuk gazetelerinde sıklıkla gördüğümüz mektuplar, kısa süreli olmasından kaynaklanmalı, yer almamıştır. ‘*Ā*’ile ilk sayısında yayınlanma gerekçesini “*İfāde-yi Merām*” başlığıyla şöyle ifade etmiştir²⁴⁵:

“Bu mecmū’anın tahrīrinden garaz, ‘unvānından dahī anlaşıldığı üzere ‘ā’ile yani ‘familya’lara bir hizmet etmektir.

‘Ā’ile erkek, kadın, çocuk birkaç kişiden ‘ibāret olduğu gibi, bu mecmū’aya derc olunacak mebāhis dahī erkeklere ve kadınlara, kız ve erkek çocuklara ta’alluk olub, bir ev halkının ‘ale’l-‘umūm muhtāc olacakları mādđi ve ma’nevī, yani gerek ahlāk ve terbiyeye ve gerek idāre ve ta’ayyūşe dā’ir her nev’ī menāfi’ ve fevā’idi şāmil olmasına sa’y olacaksa da ‘ā’ilenin başlıca rükni kadınlar olduğundan bu mecmū’anın da başlıca kadınlara nisbeti vardır.

Memālik-i mütemeddine de böyle eserler, ekseriyyet üzere kadınlar tarafından yazılmakta ise de, bizde böyle mebāhislerde kalemi elimizden kapacak kadınlar yetişince veyāhūd teksīr edinceye kadar, bu hizmetin ifāsına ve ‘ale’l-husūs ‘ālem-i medeniyyet kadınlarının mahsül-i fikir ve himmetlerini vatanımızda neşr ve tāmma erkeklerin vāsıta olması ma’zūr [...] görülebilir.

İşte, bu mülāhazanın verdiği tesellī ile ve bugün vatanımızda nedreti olmayan ma’ārifmendān [bilgili] nisvānın himmet ve mü’āvenet-i kalemiyyelerine dahī mazhar olmak ümidiyle, bu mecmū’anın tahrīrine, ve enzār-ı ‘umūma arzına ictisār ederiz.”

Alıntıda görüldüğü gibi, Şemseddin Sami bu tür gazetelerin medeni ülkelerde kadınlar tarafından çıkarıldığını; ancak Osmanlı vatanında henüz bu tür yayınları çıkarabilecek kadınların olmadığını veya çok az olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda kendisi kadınlara ve çocuklara hitap eden bir gazete çıkarmak mecburiyeti hissetmiştir. Bu alıntıda dikkati çeken vurgu, Osmanlı ülkesinin, kadınların yayıncılık ve yazarlık yapabildiği Batılı medeni ülkelerle karşılaştırılması ve bir gün Osmanlı kadınlarının da bu tür yayınlar yapabileceğinin dolaylı olarak ifade edilmesidir. Görülmektedir ki, Şemseddin Sami, kadın meselesini Batılı örneklere atıfla medeniyet çerçevesinde ve bir gün Osmanlı kadınlarının yayıncılık-yazarlık yapabileceğini ifade ederek terakki bağlamında ele almaktadır.

3. 1. 8. Bāğçe

İstanbul’da 18 Zılka’de 1297- 24 Şa’bān 1298 [22 Ekim 1880-22 Temmuz 1881] tarihleri arasında 40 sayı yayınlanmış *Bāğçe* gazetesinin yazı işleri, haklarında

²⁴⁵ “İfāde-yi Merām”, ‘*Ā*’ile, s. 1, 17 Cemāzīyelāhir 1297 [11 Mayıs 1880], 1.

herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız Nihal ve Avni Beylerden meydana gelmiştir. Gazetenin sahibi ise Kemal Efendi olarak ifade edilmiştir.

Bāğçe gazetesi başlığının altında şu ibareyi yayınlarak kendi yayın siyasetini ve hedef kitlesini belirtmiştir: “‘ulüm ve fünün ve edebiyâtdan bahs olub çocuklara mahsûs olarak haftada bir def‘a çıkar.” Söylendiği gibi haftada bir kere çıkan gazete cuma günleri sekiz sayfa olarak yayınlanmıştır. Söz konusu gazetenin elimizde 1–40 sayıları bulunurken, 35. sayısı eksiktir; dolayısıyla burada 39 sayı üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Çocuklara mahsus *Bāğçe* gazetesinin adları dışında başka herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız yazarları yukarıda adları geçen Nihal, Avni ile Emin Osman ve Türkçe basında görülen Osmanlılık tartışmalarında sözü edilen devlet adamlarından Mahmud Celaleddin olmuştur.

Bāğçe gazetesi de daha önceki Türkçe çocuk gazeteleri gibi, genel itibariyle çocukların iyi ahlaklı, ilim sahibi insanlar olarak yetişmelerini istemiş, ahlaki yayınlara yer vermekle beraber ilmi meselelere de yoğun bir ilgi göstermiştir. Gazete yazılarının büyük bir bölümünü ilim ile ilgili yazılar oluşturmuş, onu ahlak ile ilgili yazılar takip etmiş ve 15 de mektup yayınlanmıştır.

Yazıların büyük bir bölümünü meydana getiren ilim kısmında şu alt başlıklar altında gazete yazıları toplanabilir: 1. Fünun alt başlığı altında; hesap, hendese gibi temel olarak dört işleme dayanan aritmetik işlemler. 2. Coğrafya alt başlığı altında; Afrika, Çin, Japonya, Avrupa kıtası gibi coğrafi bölgelerin tanıtıldığı, belli oranda da ülkelerin siyasi-kültürel yönlerine değinilen yazılar. 3. Tarih; Tarih Nedir? Tarih-i Âlem, Tarih-i Umumi gibi başlıklarla genel itibariyle “Tarih nedir?” sorusuna verilen cevaplar ve ortaçağ dönemi tarihiyle ilgili konular. 4. Hıfz-ı Sıhhat alt başlığı altında genellikle çocuk sağlığıyla ilgili yazılar. 5. Hayvanlar ve bitkiler hakkında tanıtıcı yazılar. 6. Dil Bilgisi; Arapça, Farsça, Fransızca ders tekrarları. 7. Edebiyat; gazeteye gönderilen şiirler.

Gazeteye gelen 15 mektubun büyük bir kısmı gazeteden duyulan memnuniyeti bildirip teşekkür ederken, bazıları birtakım öneriler de getirmiştir. Mektupların büyük bir çoğunluğu daha önceki gazetelerde de gördüğümüz gibi, İstanbul rüşdiyelerinden Müslüman erkek öğrenciler tarafından gönderilirken, iki mektup Samsun’dan, bir tanesi de Edirne’den gönderilmiş, gelen mektuplardan bir tanesi de Gülhane ‘Âskeri

Rüşdiyyesi'nde okuyan bir gayrimüslim olan Sarkis tarafından matematik sorularına cevap olarak yazılmıştır.

Daha önceki yayınlarda da gördüğümüz üzere *Bāğçe* de bir mukaddime ile yayın politikasını ifade etmektedir. Söz konusu mukaddimeye göre gazetenin amacı matbaaya hizmetle beraber, belirli bir mesleği, gazetecilik mesleğini gerçekleştirebilmektir. Başyazıda gazetenin ağırlık vereceği meseleler şu biçimde ifade edilir: “Şu varakpāre-yi münteşiremizde üç şeyi ittihāz etmişizdir!... bunlar ise ‘ulūm, fūnūn, edebiyātdan ‘ibāretidir!..”²⁴⁶ Gazetede yer bulacak olan ulum (ilimler) uzmanlar için değil; çocuklar ve meraklı büyükler için kaleme alınmıştır. Fünun bahsindeyse herkesi ilgilendirebilecek konulara yer verilmiş, bu meselelerle birlikte edebiyat da göz ardı edilmemiş, bu konuya da gerekli önem gösterilmiştir.

3. 1. 9. Mecnū‘a-yı Nevresīdegān

İstanbul'da 1298'de [1881] yayınlanan Mecnū‘a-yı Nevresīdegān'ın (Gençlik Dergisi) elde bulunan iki sayısının üzerinde herhangi bir tarih bulunmamıştır. Gazete, rüşdiye öğrencilerinin yararlanacağı bir yayın politikası izleyeceğini, tarih ve coğrafya gibi “fenn”lerden söz edeceğini belirtmiştir. Adları dışında başka bir bilgiye ulaşamadığımız gazetenin yazarları ise, H. Teyfur, S. Asaf, Y. Vasfi biçiminde kaydedilmiştir.²⁴⁷

Mecnū‘a-yı Nevresīdegān'ın elde bulunan iki sayısı toplam 66 sayfadır. Gazetede yazılar ağırlıklı olarak ahlak ve ilim kategorilerinde toplanabilir. Gazetede herhangi bir mektup görülmezken diğer yazıları, mukaddime, ihtar gibi başlıklar meydana getirmiştir.²⁴⁸

3. 1. 10. Çocuklara Arkadaş

İstanbul'da 1 Cemāzīyelevvel 1298-11 Zīlka‘de 1298 [1 Nisan 1881-5 Ekim 1881] tarihleri arasında yayınlanan *Çocuklara Arkadaş* gazetesinin yayıncısı yukarıda hakkında bilgi verilen dönemin çocuk yazarlarından Mehmed Şemseddin olmuştur. Mehmed Şemseddin bu gazetenin de girişinde bulunan başlangıç bölümünde bir süre önce çocukların okuyup yazmaları için yayınladığı *Arkadaş* gazetesini mecburiyetten dolayı ancak 13 sayı çıkarabildiğini söylemiştir. Mehmed Şemseddin şimdi de

²⁴⁶ “Mukaddime”, *Bāğçe*, s. 1, 18 Zīlka‘de 1297 [22 Ekim 1880], 1.

²⁴⁷ *Mecnū‘a-yı Nevresīdegān*, s. 1, 1298 [1880-1881], 1.

²⁴⁸ *Mecnū‘a-yı Nevresīdegān*, s. 1, 1298 [1880-1881], 1.

“Cenāb-ı Abdülhamid” devrinde herkesin “vatan ve millet” için bir şeyler yapması gerektiğini söyleyerek kendisinin tek başına böyle bir gazete yayınladığını, burada çocukların edebi bilgilerini arttırmak istediğini belirtmiştir.²⁴⁹

Mehmed Şemseddin için çocukluk öyle kıymetlidir ki bir dakikası satın alınmak istense paha biçilemez, yazar şöyle der: “zīrā insan yaşadıkca her neye muhtāc ise, anları mutlaka çocukluk vaktindeki tahsīl eylediği şey sayesinde buluyor.” Yazara göre, çocukluk zamanında zihin açıktır ve ne verilirse çocuk bunu alır, öğrenir, dolayısıyla kişi çocukluk zamanında eğitimini tamamlamalıdır. Gazetenin temel misyonu da bu eğitime katkı sağlayabilmektir.²⁵⁰

Gazetenin sahibi ve tek yazarı olarak Mehmed Şemseddin görülürken yayının her 15 günde bir kere resimli olarak çıkacağı kaydedilmiştir. *Çocuklara Arkadaş* gazetesi Mehmed Şemseddin tarafından cilt 1, 12 sayı ve cilt 2, 1 sayı olmak üzere toplam 13 sayı çıkarılmış, her bir sayısı 16 sayfa olarak konulara ilişkin çeşitli resimlerle birlikte yayınlanmıştır. Mehmed Şemseddin, gazetesinde büyük bir kısmı daha önceki yayınlarda da görüldüğü gibi, çoğunlukla ahlak ve ilim ile ilgili yazılara yer vermiştir. Ahlak kategorisinde daha ziyade hikâyeler yazan Mehmed Şemseddin, kıssadan hisseler biçiminde yazdığı bu hikâyelerle iyi ahlakın unsurlarını işlemeye gayret etmiştir. Hikâyeler dışında doğrudan doğruya itaat, kanaat, sabır gibi huylar da öne çıkarılmış ve çocukların bu tür alışkanlıklar kazanmaları arzu edilmiştir.

İlim kategorisindeyse, kahve, çay, tütün gibi birtakım ürünler tanıtılmış, tarih meselesi üzerinde de durulmuştur. Gazeteye dört de mektup gönderilmiştir. Bunların dışında İstanbul’un tarihi mekânları kısa kısa tanıtılmıştır.

3. 1. 11. Çocuklara Kırā’at

İstanbul’da 1 Safer 1299- 15 Zilhicce 1299 [23 Aralık 1881-28 Ekim 1882] tarihleri arasında yayınlanan *Çocuklara Kırā’at*, 18 sayı çıkarılmış, gazetenin sadece son sayısının son sayfasının en alt kısmında görülen Mehmed Ziya anlaşılan neşriyatın sahibi ve tek düzenli yazarı olmuştur. *Çocuklara Kırā’at* hedef kitle olarak ibtidai ve sıbyan öğrencilerini ifade etmiştir.²⁵¹ Gazete, “vatan” hizmeti bağlamında ahlaki gelişim ile okumak sayesinde meydana gelecek terakkiyi vurgulamıştır. Mehmed Ziya

²⁴⁹ *Çocuklara Arkadaş*, s. 1, 1 Cemāzīyelevvel 1299 [21 Mart 1882], 1.

²⁵⁰ “Çocukluk”, *Çocuklara Arkadaş*, s. 12, 17 Rebūlāhır 1299 [8 Mart 1882], 188.

²⁵¹ “Mukaddime: Mekteb-i İbtidāiyye ve Sıbyāniyye Şākirdānına”, *Çocuklara Kırā’at*, s. 1, 1 Safer 1299 [23 Aralık 1881], 1.

gazetede çocuklara, terbiyeye, eğlenceye dair birçok şey öğretilceğini, bilmece sorulacağını, derslerle alakalı konulara ve sorulara yer verileceğini de ifade etmiştir. *Çocuklara Kırā'at* gazetesinin 18 sayısında yayınlanan yazılar çoğunlukla ahlak ve ilim ile ilgili olmuştur, gazetede 19 tane de mektup yayınlanmıştır. Ahlak kısmında nasihatlere, hikâyelere, darb-ı mesellere yer verilmiş eğri ile doğru arasındaki farklara işaret edilmiş, ilim bahsinde daha çok dilbilgisi üzerinde durulup nesnelere tanımları yapılmış, mektuplarsa daha ziyade gazeteye olan memnuniyeti ifade etmiştir.²⁵²

3. 1. 12. Vāsita-yı Terakkī

İstanbul'da 1 Cemāzīyevvel 1299'da [21 Mart 1882] ilk sayısı yayınlanan *Vāsita-yı Terakkī*'nin toplam iki sayısı çıkmıştır. İkinci sayıysa 25 Cemāzīyelāhir 1299'da [14 Mayıs 1882] yayınlanmıştır. Söz konusu çocuk gazetesi ilk sayısının başında “etfāle mahsūs olub, on beş günde bir çıkar” ibaresiyle birlikte isimlerinden başka bir şey bilemediğimiz yazarlarını şöyle tanıtmıştır: “Fahri, İhsan, İsmail.” Gazetede yayınlanan yazıların büyük kısmı ahlak ve ilim ile ilgili olmuş, gazeteye bir tane de mektup gönderilmiştir.

Vāsita-yı Terakkī ilk sayısında klasikleşmiş ifadelerle yayın gerekçesini şöyle belirtmiştir²⁵³:

“Ey genç kārī'lerimiz! Biz, sizin öteden beri mādī ve mā'nevī ilerlemeniz ārzusunda iken, elhamdülillāh bu kere bulunduğunuz tarīk-i ma'ārifede sūratle terakkī etmenize güzel bir rehber olmak üzere işte bu 'Vāsita-yı Terakkī'yi pīş-i nazar-ı mütāla'anıza [okumanız için önünüze çıkarmaya] tavsīye-yi cesāret ediyoruz.”

Görüldüğü gibi, *Vāsita-yı Terakkī* de adına uygun bir biçimde en büyük hedef olarak, ahlaki ve ilmi terakkiyi hedeflemiş, bu doğrultuda bir yayın politikası izleyeceğini ifade etmiştir.

3. 1. 13. Etfāl

İstanbul'da 8 Rebī'ülāhır 1303-4 Zīlhicce 1303 [14 Ocak 1886-3 Eylül 1886] tarihleri arasında yayınlanan *Etfāl*, 22 sayı yayınlamış, haftada bir defa çıkmıştır. Yazılarını hakkında buradaki yazarlığı dışında bir şey bilmediğimiz, her sayının sonunda ismi görülen Doktor Memduh kaleme almıştır.

²⁵² Gazete için ayrıca bkz. Ahmet Balcı, “Çocuklara Kıraat Dergisi”, *Bilig*, s. 68 (Kış 2014): 25-42.

²⁵³ “İfāde-yi Mahsūs”, *Vāsita-yı Terakkī*, s. 1, 1 Cemāzīyevvel 1299 [21 Mart 1882], 1.

Gazetenin ilk sayısında yer alan mukaddimedede Doktor Memduh, asrın bir terakki asrı olduğunu ifade etmiş, bu konudaki yatırımları dolayısıyla II. Abdülhamid'e şükranlarını belirtmiştir. Doktor Memduh'a göre, 19. yüzyılda, geçmiş yüzyıllarla kıyaslandığında, büyük bir terakki görülmektedir. Eski asırlarda insanların bir yerden bir yere gitmesi büyük bir zamana ve emeğe ihtiyaç duyarken, bu asırda vapurlar, şimendiferler vasıtasıyla yolculuk kolaylaşmıştır. Eski asırlarda ilim öğrenmek için uzak diyarlara, âlimlerin yanına gitmek gerekirken bu asırda ilim matbaalar, kütüphaneler, mektepler vasıtasıyla yayılmış, dolayısıyla ilim öğrenmek kolaylaşmıştır. Doktor Memduh, *Etfâl* gazetesinin de söz konusu terakkiye katkı sağlamak, bir taraftan çocukların ahlaki gelişimlerini sürdürmek, bir taraftan da onları bilgilendirmek maksadıyla çıktığını ifade etmiştir.²⁵⁴

Etfâl gazetesine genel hatlarıyla bakıldığında, gazetenin 22 sayı boyunca yayın çizgisini koruduğu, tüm sayıları boyunca hemen hemen aynı başlık ve içerikle makaleler yayınladığı görülmektedir. Gazetenin yayınlanan her bir sayısında öncelikle ahlak ile ilgili makalelere yer verilmiştir. Bu makalelerde iyi ahlakın unsurları üzerinde durulmuş, çocuklara mutedil bir yaşam sürmeleri, siyasal iktidara sadık ve itaatkâr olmaları telkin edilmiştir. Gazete ahlak ile ilgili doğrudan makalelerin yanısıra aynı içeriği vurgulayan öyküler de yayınlamıştır. İlim bahsinde, yeryüzü şekillerinden, çeşitli coğrafyalardan, hava, su, yağmur, ateş gibi unsurlardan söz edilmiş, hayvanlar kısa kısa tanıtılmıştır. Her bir sayının sonundaysa çocuklara bilmeceler sorulmuş, bunların cevapları bir sonraki hafta verilmiştir.

3. 1. 14. Nümüne-yi Terakkî

İstanbul'da 1 Receb 1304-5 Ramazân 1304 [26 Mart 1887-28 Mayıs 1887] tarihleri arasında yedi sayı yayınlanan *Nümüne-yi Terakkî*, aynı adlı okulun gazetesi olarak çıkmış, tüm gelirinin okula bırakıldığı ifade edilmiştir. İmtiyaz sahibi ve başyazarı olarak görülen Mehmed Nuri'nin ise Numune Mektebi mezunlarından olduğu belirtilmiştir.

İlk sayıda okulun kurucusu olan ve gazetenin ilkelerini belirleyen Mehmed Nadir Bey (1856-1927), uluslararası matematik dergilerinde yayın yapan ilk Türk matematikçiydi. Bahriye Mektebi'ni bitirdikten sonra bu okulda matematik dersleri vermeye başlamış, 1879-1880'de Londra'da matematik kurslarını takip etmişti.

²⁵⁴ "Mukaddime", *Etfâl*, s. 1, 8 Rebülâhır 1303 [14 Ocak 1886], 1-3.

Mehmed Nadir Bey, öğretmenlikle beraber 1882’de Şemsü’l Ma’ârif Mektebi’nin ve iki yıl sonra da 1884’te İstanbul’da Nümüne-yi Terakkî’nin kurucusu olmuş, ardından söz konusu okulun Edirne’de de bir şubasını açmıştır.²⁵⁵

Mehmed Nadir gazetenin başyazısında insanların hangi meslekte olurlarsa olsunlar yaptıkları işlerle iftihar etmek istediklerini söylemiş; ancak iftihar edilebilecek en önemli hususun vatan, millet ve maarif mesleklerinde olduğunu kaydetmiştir. Numune Mektebi bu mesele için çalışıp çaba gösterirken içlerinde yetişen öğrencilere, çocuklara yararlı olacak böyle bir “risâle” neşretmeye karar vermiştir. Mehmed Nadir Bey de bu risaleyi desteklemiş ve çok yararlı bulmuştur. Gazete okula da uygun bir biçimde ibtidai kısmı, rüşdiye kısmı, âli kısmı biçiminde üç kısım halinde yayınlanmıştır. Birinci kısımda gayet basit bir lisanla yazılmış hikâyelere ve nasihatlere, ikinci kısımda fenni makaleler ile programlarda yer alan derslere ve üçüncü kısımda da “‘ulûm ve fünûnun oldukça derin kısımları”na yer verilmiştir.²⁵⁶ Gazetenin yazıları büyük oranda ilim ile ilgili olmuş, bir tane de bir matematik sorusuna yanıt veren isimsiz bir mektup yayınlanmıştır.

3. 1. 15. Debistân-ı Hired

İstanbul’da açılan ilk İran Okulu olarak kabul edilen Debistân-ı İraniyan öğrencileri için yayınlanan *Debistân-ı Hired*’in (Akıl Okulu) var olan tek nüshası 20 Receb 1304 [14 Nisan 1887] tarihli olup altıncı sayfada son bulmaktadır. Tek nüsha Erzurum Seyfeddin Özege Kitaplığı’nda yer alan gazete Türkçe olarak yayınlanmış, diğer gazetelerde gördüğümüz gibi çocukların eğitime yardımcı olmak maksadıyla çıkarılmıştır.²⁵⁷

3. 1. 16. Çocuklara Ta’lîm

Elimizde ilk sayısı bulunmayan *Çocuklara Ta’lîm* gazetesinin 2-9. sayıları 15 Rebî’ülâhır 1305-16 Şevvâl 1305 [31 Aralık 1887-26 Haziran 1888] tarihleri arasında İstanbul’da yayınlanmıştır. Gazeteyi, daha önce *Arkadaş* ve *Çocuklara Arkadaş*

²⁵⁵ İbrahim Hatipoğlu, “Mehmed Nâdir”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 28 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008): 499–500.

²⁵⁶ Mehmed Nadir, “İfâde-yi Merâm”, *Nümüne-yi Terakkî*, s. 1, 13 Receb 1304 [7 Nisan 1887], 1.

²⁵⁷ Okay, *Eski Harfli*, 79-84.

gazetelerinin yayıncılığını da yapmış olan Mehmed Şemseddin çıkarmıştır. Gazetenin “her on beş günde bir kere çıkar çocuklara mahsūs ceride” olduğu ifade edilmiştir. Gazetede çoğunlukla ilim ve ahlakla ilgili yazılara yer verilmiştir.

3. 1. 17. Çocuklara Rehber

Selanik’te 1897-1900 yılları arasında 166 sayı yayınlanmış olan *Çocuklara Rehber* dönemin *Çocuklara Mahsūs Gazetesi*’nden sonra en uzun süreli çocuk gazetesi olmuştur. *Çocuklara Rehber* gazetesinin ilk yıl yayınlanan sayıları elde bulunmazken ikinci sene yayınlanan 52 sayı, 29 Zılka’de 1315-2 Zılhicce 1316 [21 Nisan 1898-13 Nisan 1899] tarihleri arasında basılmıştır. Üçüncü sene nüshalarıysa, 50 sayı halinde, 9 Zılhicce 1316-4 Zılhicce 1317 [20 Nisan 1899- 5 Nisan 1900] tarihleri arasında yayınlanmıştır. Burada ikinci sene yayınlanan sayılar değerlendirilmiştir.

İncelediğimiz ikinci yıl yayınlanan 52 sayıda büyük çoğunluğu ilim ve ahlak ile ilgili yazılara yer verilmiştir. Gazetede yazılar, yazar ismi olmadan yayınlanmış, ikinci sene sayıları arasında sadece bir tane, bir öğrenciden gelen sabunun imali üzerine bir makaleye adıyla birlikte yer verilmiştir.²⁵⁸ Gazetenin alt başlığı ise şöyledir: “Etfāl-i zükūr ve ināsın tehzīb-i ahlāk ve tevsīh-i ma’lūmātına hādım haftalık risāledir.” Gazete, İstanbul ve Edirne’de de temsilcilikler açmış, dolayısıyla bu şehirlerde de okurlarıyla buluşmuştur. Gazetenin yazar kadrosu içinde imtiyaz sahibi ve yazarı olan Ahmed Midhat öğretmen ve kitapçıdır. Onunla beraber Sadi, Hüseyin Muhiddin, Necip Vecdi, Edhem İsmail, Şevki, Ali Galib, Ali Saib gibi isimleri dışında haklarında başka bir şey bilemediğimiz yazarları vardı.²⁵⁹

İkinci senenin ilk nüshasında, okurlara seslenen gazete, alt başlığında ifade ettiği gibi, çocukların ahlakını güçlendirmek ve ilimlerini arttırmak istemektedir. Bunu yaparken de çocukları sıkmadan, onları eğlendirerek vakitlerini iyi geçirmelerini hedeflemektedir. Gazetenin başyazarı ve sahibi olan öğretmen Ahmed Midhat, gazete okurlarını hem merkezde hem de çevredeki okullarında ziyaret etmiş, onların ihtiyaçlarını öğrenmiştir. Bu gezilerle beraber gazete, daha sade bir dil ve daha eğlenceli bir üslup kullanmaya karar vermiştir.²⁶⁰

²⁵⁸ Siroz Mekteb-i İdadiyesi beşinci sınıf talebesinden Servet, “Sabun (Ma’lūmāt-ı Fenniyyeden)”, **Çocuklara Rehber**, sene 2, 30 Zılka’de 1315 [22 Nisan 1898], 5.

²⁵⁹ Ahmet Balci, “Bir Okuma Materyali Olarak Çocuk Dergileri ve ‘Çocuklara Rehber’”, <http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2003BAHAR/24ahmet%20balci.319.pdf/>, [29 Ekim 2014].

²⁶⁰ “İkinci Senemiz”, **Çocuklara Rehber**, sene 2, 30 Zılka’de 1315 [22 Nisan 1898], 1.

3. 1. 18. Çocuk Bağçesi

Selanik'te 20 Zılka'de 1322-16 Şevvâl 1323 [26 Ocak 1905-14 Aralık 1905] tarihleri arasında yayınlanan *Çocuk Bağçesi*'nde saptayabildiğimiz kadarıyla çoğunluğu 1-2 yazı olmak üzere birçok yazar yer almıştır. Gazetenin sahibi Osmanlı arşivinde saptanan bir belgede ifade edildiği gibi, Selanik'te bulunan Feyziye Mektebi Lisan-ı Osmani öğretmeni Necib Necati olmuştur.²⁶¹

Gazete kapağında diğer Türkçe çocuk gazetelerinde de benzerlerine rastladığımız bir ifade kullanmıştır: “Nevresidegânın tenvîr-i efkâr ve tehzîb-i ahlâkına hâdim haftalık risâledir.” Ayrıca ilk sayıda gazetede, mektep derslerinden sıkılıp tekrar ders çalışacak çocukların biraz ferahlamak, kendine gelmek, yeniden derslerine şevkle çalışabilmeleri için eğlenceli öyküler, bilmeceler, hikâyelere yer verileceği, zaman zaman da okul derslerinden söz edileceği ifade edilmiştir.²⁶² Gazetenin yazıları ahlak ve ilim üzerine odaklanmış ve gazetede dört mektup yer almıştır.

3. 1. 19. Çocuklara Mahsûs Gazete

Türkçe çocuk gazeteleri arasında en uzun süreli yayın olan *Çocuklara Mahsûs Gazete*, ilk sayısını 9 Zîlhicce 1313-15 Receb 1326 [22 Mayıs 1896-13 Ağustos 1908] tarihleri arasında, İstanbul'da 627 sayı yayınlanmıştır. İbnü'l Hakkı Tahir tarafından İstanbul'da yayınlanmış olan gazete, perşembe günleri çıkmıştır. Gazete başlığının altındaysa kısaca yayın ilkesi ve içeriğine yer verilmiştir. “Zükûr ve inâs etfâl-i vatanın tehzîb-i ahlâkına ve tevsîh-i ma'lûmâtına hâdim olarak şimdilik haftada bir def'a çıkar ve her şeyden bahs eder musavver 'Osmânlı gazetesidir.”²⁶³

Birçok yazarı olan gazetenin sürekli yazarları arasında Sadi, İbrahim Cudi, Halil Edib Bey, Faik Sabri, Ahmed Faik, M. Tevfik, İlyas Sükûti, Hocazâde Ali Vasfi gibi isimler sayılabilir. Sözü edilen sürekli yazarlar arasında Sadi, İbrahim Cudi, Halil Edib Bey, Faik Sabri çeşitli şehirlerde öğretmenlik yapmış kişilerdir. Gazeteye öğretmen ve öğrencilerden İstanbul ve Selanik'ten yazılar gönderilmiş, dolayısıyla gazete, yayın yeri olan İstanbul dışında, Selanik'ten de okurlar bulmuştur.²⁶⁴ *Çocuklara Mahsûs Gazete* de dönemin diğer gazeteleriyle benzer ve kamu eğitimi anlayışı doğrultusunda

²⁶¹ [Ruhsat Talebi Dolayısıyla], 16 Cemâziyelâhir 1322 [28 Ağustos 1904], BOA. DH. MKT. 889/24.

²⁶² “İfâde-yi Mahsûsa”, *Çocuk Bağçesi*, s. 1, 3 Kânûnsânî 1320 [15 Ocak 1888], 3.

²⁶³ *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 9 Zîlhicce 1313 [22 Mayıs 1896], 1.

²⁶⁴ Gazetenin ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Sena Küçük, “ İlk Türkçe Çocuk Gazeteleri ve Çocuklara Mahsus Gazete' ” *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, s. 24 (2010): 221-257

bir yayın siyaseti takip etmiş, öncelikle iyi ahlaklı, padişaha itaatkâr bir nesil yetiştirmek istemiştir. Gazetede her yıl, II. Abdülhamid'in cülus ve doğum günü özel kapaklar ve şiirlerle kutlanmış, her hafta padişahın cuma selamlığı söz konusu edilmiştir. Tarih, coğrafya ve dil tartışmalarına hemen hiç yer verilmemiş, dil temasında sadece sözcük açıklamaları yapılmıştır.

Gazetenin ilk yazısında devrin padişahı II. Abdülhamid, özellikle eğitim alanında yaptıkları, yeni okullar açarak binlerce öğrencinin okula gitmesini sağladığı, “terakkîperver” ve “hamiyyetperver” siyaseti dolayısıyla övülmüş, bu gazetenin de padişahın iradesiyle yayınlandığı ve terakkiye hizmet edeceği vurgulanmıştır.²⁶⁵

İlk sayının ikinci yazısında gazetenin yayınlanma gerekçeleri ifade edilmiştir. Yazara göre, devrin padişahı II. Abdülhamid zamanında “dört beş yaşında bulunan çocuklar bile” okula gitmeye başlamışlar; ancak kendileri için düzenli bir biçimde derecelendirilmiş, yaşlarına göre tasnif edilmiş kitaplar yazılamamıştır. Dolayısıyla çocukların anlayabilecekleri ve yeni bilgiler edinebilecekleri bu gazeteye ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Yazar daha sonra gazetenin içeriğine dair şunları söyler: “Binā'en'aleyh her nüshamızda fenni ve gayri fenni makaleler lezzetle mütâla'a olunur, seyâhatnâmeler, fâ'ideli ve 'ilmi mebâhisler, latif latif fikralar, ahlâki bendler, küçük romanlar [...] ma'lûmâta hizmet eder sualler vesâ'ire derc olunacaktır.”²⁶⁶ Kısaca söylemek gerekirse *Çocuklara Mahsûs Gazete* de dönemin diğer gazeteleri gibi, öncelikle çocukların ahlak gelişimine ve ardından ilmi gelişimine önem vereceğini söylemiş, 12 yıl boyunca bu doğrultuda bir yayın siyaseti gütmüştür.

3. 2. Gazetelerin Değerlendirilmesi

1869-1908 tarihleri arasında 39 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam 19 Türkçe çocuk gazetesi yayınlanmış, bu gazetelerin 16 tanesi İstanbul'da, 3 tanesi ise, *Âyîne*, *Çocuklara Rehber* ve *Çocuk Bâğçesi*, Selanik'te çıkarılmıştır. Dolayısıyla gazeteler, öncelikle bu iki şehirde okurlarla buluşmuş; ancak yayınlara gelen öğretmen ve öğrenci mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, İstanbul ve Selanik ile birlikte Varna, Bursa, Edirne, Samsun ve Erzurum'da da takip edilmiştir. İstanbul'da Galata Köprüsü üzerinde satıldığı anlaşılan *Mümeyyiz*'in yanısıra, Türkçe çocuk gazeteleri sokaklarda satılmakla birlikte, öğretmenlerin çabasıyla, abonelik vasıtasıyla ağırlıklı olarak

²⁶⁵ “Tahdîs-i Na'at”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 9 Zîlhicce 1313 [22 Mayıs 1896], 1.

²⁶⁶ “Ta'yîn-i Meslek”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, 9 Zîlhicce 1313 [22 Mayıs 1896], 1.

rüşdiyelere ulaştırılmıştır. Örneğin *Tercümân-ı Hakikat* idaresi, bir okur mektubuna verdiği yanıtta, gazete çıkarmalarının askeri rüşdiyelere yönelik olduğunu ve rüşdiyelerin müdürleri tarafından da desteklendiklerini yazmıştır.²⁶⁷ Türkçe çocuk gazeteleri genellikle hedef kitlesi olarak rüşdiyeli, kentli, Müslüman, orta sınıfa mensup erkek öğrencileri görmüş, bununla birlikte Tıbbiye, Harbiye gibi okullardan sınırlı sayıda da olsa takipçi bulmuştur. Büyük oranda şehirli, Müslüman, erkek, rüşdiye öğrencilerine hitap eden yayınlara daha az olmak kaydıyla kız öğrenciler de mektup göndermiş, dolayısıyla onlar da söz konusu gazeteleri takip etmiştir. Bununla birlikte 39 yıl boyunca yayınlanan 19 Türkçe çocuk gazetesine saptadığımız kadarıyla sadece iki gayrimüslim öğrenci mektup yazmış, dolayısıyla gazeteler gayrimüslim çocuklara pek hitap edememiştir. Gazeteler genellikle tek başlarına doğrudan doğruya çocuklara yönelik olarak yayınlanırken aralarından iki tanesi, *Mümeyyiz* ve farklı isimlerle birbirini takip eden *Sadâkat* ile *Etfâl*, siyasi gazetelerin ekleri olarak verilmiştir.

Osmanlı iktidarının Türkçe çocuk gazetelerine yaklaşımı ve söz konusu gazetelerden talepleri yayıncıların ruhsat talepleri karşısında verilen cevaplardan anlaşılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeler, çeşitli çocuk gazetelerinin ruhsat talepleri karşısında nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduklarını göstermektedir. *Çocuklara Rehber* gazetesinin ruhsat talebi dolayısıyla yazılan bir belge, tüm çocuk gazetelerinden istenenleri ve beklenenleri ifade etmektedir. Buna göre: 1. Yayıncının bu iş için uygun olup olmadığı araştırılmalı ve kendisinden senet alınmalıdır. 2. Gazete geçerli olan matbuat nizamnamesine uygun olmalıdır. 3. Gazete yayınlanmadan önce muayene edilmeli; dine, siyasete, genel ahlaka uygunsu, kişisel haklara herhangi bir hakaret içermiyorsa, anlamı karmaşık makaleler yayınlamamışsa gazeteye izin verilmelidir.²⁶⁸ Görüldüğü gibi, bir çocuk gazetesinin yayınlanması belli başlı kurallara bağlanmış olmakla birlikte söz konusu belgede din, siyaset, genel ahlak gibi oldukça belirsiz ifadeler kullanılmış, dolayısıyla gazeteler büyük oranda muayene memurunun yaklaşımına terk edilmiştir.

²⁶⁷ “Cevâb”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 3, 26 Şevvâl 1296 [13 Ekim 1879], 2.

²⁶⁸ [Ruhsat Talebi Dolayısıyla], 29 Cemâziyelevvel 1314 [5 Kasım 1896], BOA. İ. DH. 1341/7. Bir başka belgede *Hanımlara Mahsûs Gazete*'nin sahibi Mehmed Tahir'in *Çocuklara Mahsûs Gazete* yayınlamak için verdiği arzuhale karşılık Mehmed Tahir'in zaten gazete sahibi olduğu ve hakkında ayrıca tahkikat yapılmasına gerek bulunmadığı ifade edilmiştir. [Ruhsat Talebi Dolayısıyla], 15 Şevval 1313 [30 Mart 1896], BOA. İ. DH. 1333/34.

Bir başka belge *Çocuk Bağçesi* gazetesinin ruhsat talebiyle ilgilidir. Belgeye göre, Selanik Valisi, Dâhiliyye Nezâreti'ne bir tezkere yazmıştır. Tezkerede söz konusu gazetenin öğrencilerin bilgilerini genişletmek ve sadece ilim ve fen hakkında yayınlar yapmak amacıyla çıkarılmak istendiği, yayıncının Selanik Feyziye Mektebi Lisân-ı 'Osmâni mu'allimi Necib Necati olduğu ifade edilmiştir. Necib Necati'nin "şimdiye kadar bir gün sū'i hâli" görülmediği ve gazete sahibi olmak için gereken özelliklere sahip olduğu kaydedilmiş, gereken izin verilmesi konusunda olumlu bir yaklaşım sergilenmiştir.²⁶⁹ Ancak bu konuyla ilgili Dâhiliye Matbuat Müdürü Mustafa, söz konusu talebin reddedilmesi konusunda görüş bildirmiştir. Müdür Mustafa'ya göre: 1. Selanik'te çocuklarla ilgili yeterince yayın vardır. 2. Bir muallim bu tür bir işle uğraşursa öğrencilerini ve mesleğini ihmal edebilir. Dolayısıyla Necib Necati'nin talebi reddedilmelidir. Anlaşılan Selanik Vilâyetinin talebinde ısrar etmesi üzerine Müdür Mustafa ikinci bir tezkere kaleme almış ve söz konusu yayın için ruhsatın uygun olduğunu ifade etmiştir. Bu yazısında Müdür Mustafa yayının dikkatle takip edilmesi gerektiğini ve uygun olmayan bir yazıya karşı derhal gerekli tedbirlerin alınması lüzumunu vurgulamıştır.²⁷⁰ Bürokrasi içindeki bu yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla, merkez yayınlara karşı daha katı bir tutum içindeyken yerel idare, söz konusu örnekte Necib Necati'nin de girişimleriyle olmalı, yayını desteklemiş, sonuç itibarıyla *Çocuk Bağçesi* yayınlanmıştır. Burada da yayıncının önceden araştırıldığı ve bir gazete çıkarmaya uygun görüldüğü ifade edilmiştir.

Arşivde yer alan ve yine *Çocuk Bağçesi* ile ilgili bir diğer belgede gazetenin kapatılma gerekçesi anlaşılmaktadır. Gazete sahibi Necib Necati'nin dilekçesinden anlaşıldığına göre, gazetede yayınlanan bir makale valilik tarafından uygun görülmemiş ve gazete süresiz tatil edilmiştir. Necib Necati, makale yazarının işine son verildiğini ifade etmiş, bu güne kadar geçerli olan tatilin yeterli cezayı meydana getirdiğini söylemiş ve gazetesini yayınlamak için gerekli izin Selanik Vilâyetine tebliğ edilmesini talep etmiştir.²⁷¹ Ancak Matbū'ât-ı Dâhiliyye Müdürü Kemal, gazeteciliğin son derece nazik ve hassas bir iş olduğunu, eğer söz konusu gazeteye yeniden izin verilirse gazetecilik sorumluluğunu yerine getiremeyeceğini vurgulamış ve izin verilmemesi gerektiğini

²⁶⁹ [Ruhsat Talebi Dolayısıyla], 16 Cemâzîyelâhir 1322 [28 Ağustos 1904], BOA. DH. MKT. 889/24.

²⁷⁰ [Ruhsat Talebi Dolayısıyla], 24 Cemâzîyelevvel 1322 [6 Ağustos 1904] ve 9 Şaban 1322 [19 Ekim 1904], BOA. DH. MKT. 889/24.

²⁷¹ [Necib Necati, Dilekçe], 18 Kânünevvel 1321 [31 Aralık 1905], BOA. DH. MKT. 1043/28.

belirtmiştir.²⁷² *Çocuk Bağçesi*'nin son sayısı, sözü edilen yazışmalardan önce 14 Aralık 1905'te yayınlanmış, dolayısıyla bu sayıda yayınlanan bir makale dolayısıyla gazete kapatılmış ve yayına bir daha izin verilmemiştir.²⁷³

Kısaca söylemek gerekirse Osmanlı iktidarı, Türkçe çocuk gazetelerinin öncelikle yayıncılarını araştırmış, geçerli olan matbuat nizamnamesine uygun davranmalarını istemiştir. Bu kurallarla birlikte oldukça belirsiz olarak görülebilecek bir takım terimler kullanmış, gazetelerin din, siyaset ve genel ahlaka uygun davranmaları gerektiği ifade edilmiştir. Sonuç olarak Türkçe çocuk gazeteleri, yayınlarını iktidarın izin verdiği ölçüde belirli bir kalıp içinde meydana getirmişlerdir. Aslında bu durumun yayıncılığı zorlaştırdığı söylenebilir de, aşağıda somut olarak görüleceği gibi, Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncıları büyük oranda devlet memurları olmuş, dolayısıyla iktidarın talepleriyle yayıncıların istekleri örtüşmüştür.

Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncılarına ve yazarlarına bakıldığında büyük oranda devlet memurları ve öğretmenler görülmektedir. *Mümeyyiz*'in yayıncısı ve yazarı Sıdkı Efendi, Nümüne-yi Terakkî Mektebi'nin kurucusu ve aynı adlı gazetenin ilkelerini saptayan Mehmed Nâdir Bey, *Âyîne*'nin yayıncısı ve yazarı Radovişli Mustafa Bey, *Çocuklara Rehber* gazetesinin yayıncısı ve yazarı Ahmed Midhat, *Çocuk Bağçesi*'nin yayıncısı Necib Necati öğretmen ve eğitimciydiler. Yine *Çocuklara Mahsûs Gazete*'nin yazar kadrosunda bulunan Sadi, İbrahim Cudi, Halil Edip Bey, Faik Sabri çeşitli şehirlerde öğretmenlik yapan kişilerdi. *Tercümân-ı Hakikat*'in sürekli yazarları arasında Mekteb-i Bahriyye-yi Rüşdiyye Müdürü Eyüb Sabri bulunmakta, Pürtelâş Hasan Efendi Mektebi Mû'allimi Hafız Ali Şükrü ile Altunizâde Rüşdiyyesi Mu'allim-i Evveli İbrahim Hilmi *Arkadaş* gazetesi için yazılar yazmaktaydı. *Arkadaş*, *Çocuklara Arkadaş*, *Çocuklara Ta'lîm* adlarıyla üç gazete çıkaran Mehmed Şemseddin sıhhiye kâtiplerindendi ve dönemin öne çıkan çocuk yayıncı ve yazarlarından biriydi. Diğer taraftan dönemin önemli aydınları ve gazetecileri arasında yer alan Ahmed Midhat Efendi ile Şemseddin Sami de *Tercümân-ı Hakikat* ile *Â'ile* gazetelerini yayınlamışlardı. Bağçe gazetesinin yazarları

²⁷² [Necib Necati'nin Dilekçesi Üzerine], 29 Kânünevvel 1321 [11 Ocak 1906], BOA. DH. MKT. 1043/28.

²⁷³ Gazetenin kapatılmasına sebebiyet veren makale anlaşıldığı kadarıyla Ömer Naci ile Rıza Tevfik arasında geçen tartışmayla ilgilidir. İki yazar *Çocuk Bağçesi*'nde edebiyat ve felsefe hakkında tartışmalar yürütmüş; ancak Ömer Naci bu son sayıda yazdığı makalede tartışmanın içeriğinden çok Rıza Tevfik'i kişisel özellikleriyle eleştirmiş, dolayısıyla muhtemelen bu tavır gazetenin kapatılmasına sebebiyet vermiştir. Bkz. Ömer Naci, "Bakunin Şakird Ma'rifeti Rıza Tevfik Beye", **Çocuk Bağçesi**, 1 Kânünevvel 1321 [14 Aralık 1905], 1-8.

arasındaysa devlet adamlarından Mahmud Celaleddin Paşa bulunmaktaydı. Dolayısıyla yayıncılar veya yazarlar devletin çeşitli kademelerinde yer almış kimseler olarak büyük oranda Osmanlı iktidarının ve daha da özel olarak Osmanlı kamu eğitiminin temalarını ve görüşlerini yansıtmışlardır. Türkçe çocuk gazeteleri bir bakıma Osmanlı kamu eğitiminin yardımcı kitapları haline dönüşmüş, daha sade bir dil ve daha eğlenceli bir üslupla *Osmanlı kimliği*ni meydana getirmenin okullardan sonraki en önemli araçları olmuşlardır.

Türkçe çocuk gazeteleri hedeflerini ilk sayılarında açıklamış, tamamı, Osmanlı kamu eğitiminin de en büyük hedef olarak ifade edilebilecek, çocukların ahlaki ve ilmi gelişimlerine yardımcı olmak maksadıyla yayınlanmıştır. İlk çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz* ilk sayısında öncelikle bir çocuk gazetesinin gerekleri üzerinde durmuştu. Gazeteye göre, (diğer gazetelerin de bu görüşü paylaştığı söylenebilir) insanın ruhen ve cismen biçimlendiği çocukluk dönemi çok önemlidir. Kimi filozofların söylediği gibi çocuklar, ağacın fidanına veya meyvenin çiçeğine benzetilebilir. Bu dönemde onlara ne kadar iyi bakılır, yetiştirilirse ileride o kadar yararlı olurlar. Gazeteye göre, çocukluk da böyledir, erken dönemde bir insan ne kadar iyi yetiştirilirse o derece faydalı olur. Şu halde haftada bir defa yayınlanacak gazetenin amacı şöyle açıklanır: “hüsn-i ahlāk ve terbiyeye ve tahsīl-i ma‘ārif ve insāniyyeye dā’ir bildiklerimizi” çocukların anlayabilecekleri bir dilde ifade edebilmek.²⁷⁴

Hazīne-yi Etfāl’de Ali Refik çocukların çocuk gazeteleri aracılığıyla hemen her konuda ufak tefek malumat sahibi olacağını söylerken, *Āyīne*’de Radovişli Mustafa, öncelikle memlekete faydalı olacak çocukların ana-babalarına büyük vazifeler düştüğünü belirtir, “hüsn-i terbiye”nin ancak küçük yaşlarda kazandırılabilceğini hatırlatır.²⁷⁵ Görüldüğü gibi, ilk gazetelerde özellikle ahlak ve ilim vurgusu yapılmış, çocukların küçük yaşlarda mutlaka iyi yetiştirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Sonraki yayınlar da bu vurguları takip etmişler, Türkçe çocuk gazeteleri geleneklerin belirlediği ahlak ve çağdaş ilimlerin nakline dayanan bir *Osmanlı kimliği* tasavvur etmişlerdir. *Ā’ile*’de kadınlara ve çocuklara yönelik yayınların “medeni” memleketlerde başladığı ve yayıldığı ifade edilmiş, dolayısıyla söz konusu yayınlar medeniyetin bir gereği olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte *Vāsıta-yı Terakkī*, *Etfāl*, *Nümüne-yi Terakkī*, *Çocuklara Mahsūs Gazete* yayınlanma gerekçeleri olarak

²⁷⁴ “Mukaddime”, *Mümeyyiz*, s. 1, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 1.

²⁷⁵ “Mukaddime”, *Āyīne*, s. 1, 15 Şevvāl 1292 [14 Kasım 1875], 1.

doğrudan doğruya, ikisinin isminde de görüldüğü gibi, “terakkî” ifadesini kullanmışlar, güzel ahlakla beraber ilimler vasıtasıyla terakki etmenin önemine işaret etmişlerdir. Dolayısıyla *Osmanlı kimliği*, medeni bir çerçevede büyük oranda aşağıda ayrıntılarıyla üzerinde durulduğu gibi, geleneksel ahlaka bağlı, çağdaş ilimleri takip edip nakleden bir terakki anlayışıyla biçimlenen bir *Osmanlı kimliği* inşa etmek istemiştir.

Türkçe çocuk gazetelerine 1869-1908 tarihleri arasında yayımlandıkları 39 yıl boyunca onlarca mektup gelmiştir. Bunların büyük bir çoğunluğu gazeteden duydukları memnuniyeti ifade eden teşekkür mahiyetinde mektuplar olmuş, ağırlıklı olarak İstanbul içinden çeşitli rüşdiyelere mensup, şehirli, Müslüman, erkek öğrenciler tarafından gönderilmiş, zaman zaman öğretmenler çeşitli mektuplar kaleme almış, onları kız öğrenciler takip etmiştir. Bu duruma karşın tüm yayınlarda saptayabildiğimiz kadarıyla toplam iki gayrimüslim öğrenciden mektup alınmıştır. *Tercümân-ı Hakikat* gazetesine gelen ve beşinci sayıda yayınlanan “teşekkürnâme” niteliğinde olan mektuplardan biri, Gülhane Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri birinci sınıf şakirdanından Kirkor tarafından gönderilmiştir. Kirkor’un gönderdiği mektubun tam metni şöyledir²⁷⁶:

“Muharrir Efendi

Mekâtib-i rüşdiyye-yi ‘Osmâniyye’ye mahsûs olmak ve haftada bir def’a neşredilmek tab‘ ve neşrine himmet buyurduğumuz gazete-yi mu‘tebere dördüncü nüshasına kadar kemâl-i iştiyâk ve memnûniyetle manzûr-ı ‘âcizânem olmuşdur. Toğrusı mevâdd-ı mûndericesinin mekâtib-i rüşdiyye ders programlarına olan mutâbakat ve münâsebeti hasebiyle gördüğümüz ve göreceğimiz istifâde-yi ‘azîmeden dolayı teşekkürden ‘âciz olub ancak his etmiş olduğum mahzûziyyet-i kemterânemin [sevincin] iş bu varakpârem ile ‘arzına ictisâr [cesaret] eyler ve mahzâ [sadece] böyle bir gazete-yi müfideye ihtiyâcımızı nazar-ı mütâla‘aya alarak ve belki hayli fedâkârlığı ihtiyâr ile menâfi‘imize hizmet etmek üzere neşrine himmet buyurduğunuz gazete-yi girânbehânın [değerli gazetenin] devâmını temennî ederim. Cenâb-ı Hakk sizleri ve bizleri muvaffakiyyet-i kâmileye mazhar buyursun. İki satırdan ‘ibâret olan şu varakacığazımı tashîh buyurmak beşinci numaranızın bir köşesine sığdırılması müstercâdır [umulan] efendim.”

Gayrimüslim bir okurdan alınan bu mektuba karşı, gazete idaresi çok memnun olmuş, memnuniyetini Osmanlıcı bir üslupla şöyle ifade etmiştir: “‘Askerî rüşdiyyelerimizde

²⁷⁶ Gülhane Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeriye birinci sene şakirdanından Kirkor, “Varaka”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 5, 10 Zilka‘de 1296 [26 Ekim 1879], 1. Gayrimüslim bir öğrenciden alınan ikinci mektup, *Bâğçe* gazetesine Mekteb-i Sanâyi‘ öğrencilerinden Sarkis tarafından gazetede matematik sorularına verilen bir cevap olarak gönderilmiştir. Mekteb-i Sanâyi‘-yi Şahane sınıf-ı salis şakirdanından Sarkis, “Varaka”, **Bâğçe**, s. 24, 1 Cemâziyelevvel 1298 [1 Nisan 1881], 189.

Hıristiyân vatandaşlarımızdan efendiler bulunması ve gazetemizden anların dahî memnûn olması bizi gerçekden müteşekkire eder.”²⁷⁷ Vatanın tüm “Müslümân ve Hıristiyânların vâlidisi” olduğunu söyleyen yazar şöyle devam eder: “İslâm Hıristiyân cümlemiz o vâlidenin oğlu ve yekdiğerimizin karındaşıyız. Karındaşlar böyle bir mektebde tahsîl-i ma’ârif ederler ise ahvâl-i vataniyyeye daha ziyâde kuvvet verib yekvücûd olurlar.”²⁷⁸ Aynı gazetede aynı bağlamında ele alabileceğimiz bir diğere yazıysa yedinci sayıda “Gāvur” başlığıyla yayınlanmıştır. İsimsiz olarak yayınlanan makale bir olay üzerine kaleme alınmıştır. Makaleye göre, bir mahallede bir Hıristiyan çocukla Müslüman çocuklar arasında tartışma yaşanmış, Müslüman çocuklar Hıristiyan çocuğa “gāvur” diyerek onu tahkir etmişlerdir. Makaleye göre, olayın tek teselli verici yanı Müslüman çocukların mektepli olmamalarıdır. Makalede şöyle denir: “Bereket versün ki çocuklar mekteb efendilerinden değıl idiler. Zîrâ mekteb efendileri gibi en terbiyeli çocuklarımızda böyle bir terbiyesizlik görmüş olsa idik asla tesellî bulamayacak kadar mahzûn ve müte’essif olur idik.”²⁷⁹ Bilgi de vermeyi önemseyen gazete, “gāvur” kelimesinin Farsçada ateşe tapar olduğunu, Arapçada ise Allah’ı inkâr edenlere dendiğini söylemiş, dolayısıyla her iki halde de Hıristiyan bir çocuğa karşı “gāvur” demenin yanlış bir kullanım olduğunu belirtmiştir. Ardından Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasındaki temel farklar anlatılmış, okurlar bilgilendirilmiştir. Bu iki yazının ilkinde, bir gayrimüslim Osmanlı vatandaşından alınan mektup üzerine gazete idaresi, Osmanlıcı bir tavırla, Tanzimat ruhunun genel yaklaşımı içinde ve ortak vatan çevresinde “kardeşliği” vurgulamış, diğereindeyse “kardeşliğin” zedelenmemesi için Hıristiyanlara karşı tahkir edici ifadelerin kullanılmamasına dikkat çekilmiştir. Türkçe çocuk gazeteleri bu iki örnek dışında, tarih ve coğrafya ile ilgili kısımlarda sınırlı olmakla birlikte, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ortak vatan vurgusunu ittihad anlayışı çerçevesinde gündemlerine taşımışlar, Osmanlı coğrafyasının tüm dinlere mensup insanlar için birlikteliğini ve ortak padişaha itaatin gerektiğini öne çıkarmışlardır.

²⁷⁷ **Tercümân-ı Hakikat**, s. 5, 10 Zılka’de 1296 [26 Ekim 1879], 1.

²⁷⁸ **Tercümân-ı Hakikat**, s. 5, 10 Zılka’de 1296 [26 Ekim 1879], 1.

²⁷⁹ “Gāvur”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 7, 24 Zılka’de 1296 [11 Ekim 1879], 5.

4. GELENEKSEL AHLAK ANLAYIŞINDAN TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNE AHLAK

1869-1908 yılları arasında yayınlanan Türkçe çocuk gazeteleri dönemin genel eğilimine de uygun bir biçimde en çok ahlak teması üzerinde durmuştur. Gazetelerde ahlak ile ilgili yazılar; makaleler, nasihatler, hikâyeler, kıssadan hisseler, özlü sözler biçiminde yer almıştır. Türkçe çocuk gazetelerine göre, Osmanlı gerilemesinin en önemli nedeni ahlakta yaşanan yozlaşma olmuş, bu durumda çözüm olarak da ahlakın büyük oranda geleneklerden beslenerek yeniden güçlendirilmesi gerektiği öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla İslami değerlere atıf yapan “güzel ahlak” en çok işlenen konu olmuş, *Osmanlı kimliğinin* en önemli unsuru olarak değerlendirilmiştir. Hedef, dinine, Osmanlı iktidarına ve geleneklerine bağlı mutedil bir *Osmanlı kimliği* inşa etmektir. Gazeteler daha önce de söylendiği gibi, genellikle kentli, erkek, Müslüman, rüşdiye öğrencilerine hitap etmekle birlikte, eğitimin ilk basamağında görülen annelere ve erkeklerin müstakbel eşleri olarak kabul edilen kız çocuklarına da seslenmiş, onları da geleneksel değerler etrafında bir kimlik ile inşa etmek istemiştir.

Aşağıda ilk olarak gazetelerin büyük oranda beslendikleri İslam-Osmanlı ahlak geleneği incelenmekte, ikinci olarak Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Osmanlı Kamu Okullarında Ahlak Eğitimi, söz konusu dönemde kamu okullarında kullanılan, başta Sadık Rifat Paşa’nın kaleme aldığı *Risāle-yi Ahlāk* metni olmak üzere, ahlak kitapları bağlamında değerlendirilmektedir. Üçüncü olarak ayrıntılı bir biçimde gazetelerde yer alan ahlak yaklaşımı beslendiği İslam-Osmanlı kaynağı ve *Risāle-yi Ahlāk* göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir. Dördüncü ve son olaraksa kız çocuklarının eğitimine dair ayrı bir başlık açılmakta, Türkçe çocuk gazetelerinin kız çocuklarına yaklaşımı dönemin koşulları içinde tartışılmaktadır.

4.1. İslam-Osmanlı Ahlak Geleneği

Tanzimat dönemine gelinceye kadar, Osmanlı idarecilerinin bağlı olduğu İslam inancı yüzyıllar içinde bir ahlak literatürü meydana getirmişti. İslam ahlakı, esas itibariyle

kutsal kitap Kur'an, peygamberin sözleri olan hadis ve peygamberin davranışları olan sünnete dayanmıştır. İlerleyen yüzyıllarda toplumsal yaşamın karmaşıklaşması, iktidar mücadelelerinin artması, İslam coğrafyasının genişlemesiyle Hint ve eski Yunan kaynakları Arapçaya çevrilmiş, böylece felsefi bir ahlak disiplini de meydana gelmeye başlamıştır. İslam ahlakçıları özellikle Aristoteles'in, *Nikamokhas'a Etik*²⁸⁰ kitabı üzerinde durmuş, İslam-Osmanlı ahlak edebiyatı da büyük oranda bu kitabın etkisiyle biçimlenmişti. Ayrıca mutasavvıfların sürece dâhil olmasıyla ahlak tartışmaları çeşitlenmiş; nihayet ortaya Kur'an Ahlakı, Tasavvuf Ahlakı, Felsefi Ahlak gibi yaklaşımlar çıkmıştır. Kur'an Ahlakı, esas itibarıyla Kur'an ve sünnet ile şekillenirken, geleneksel İslam ahlakını meydana getirmiş, Tasavvuf Ahlakı mutasavvıflar tarafından biçimlendirilmiş, Felsefi Ahlak ise biraz önce söylendiği gibi, özellikle Aristoteles'in mirası üzerine inşa edilmiştir.²⁸¹

İslam tarihinde öne çıkan ahlakçılar arasında Aristoteles'in mirasını İslam geleneğiyle sentezleyerek sürdüren Farabi (ö. 950), İbn Sina (ö. 1037), İbn Miskeveyh (ö. 1030) sayılabilir. Her üç düşünür de büyük oranda eski Yunan dünyasında Aristoteles tarafından biçimlendirilen ahlak görüşünü sahiplenmiş, ifrata kaçmayıp tefrite düşmeyen mutedil bir yaşamı salık vermiş, insan mutluluğunun, aklın yönlendiriciliğinde irade vasıtasıyla sağlanabileceğini söylemiş, Allah'ı akıl ile kavramayı ise en büyük mutluluk olarak değerlendirmişlerdir. Önde gelen İslam düşünürlerinden biri olan Gazali (ö. 1111) ise, daha çok Kur'an ve sünneti öne çıkarmış, kurtuluş yolu olarak Allah'a yönelmeyi ifade etmiştir. Gazali için de irade, insan kaderini belirleyici bir etkide bulunabilir, insan akli ve iradesiyle iyiliğe yönelebilir.²⁸² Gazali, aile yaşamını teşvik ederken çocuk yetiştirme üzerinde de durmuş, çocukların küçük yaşlarda iyiliğe yöneltilip, kötülükten sakındırılabilmesinin altını çizmiştir. Ona göre çocuklar; telkin, tekdin ve takdir ile iyiye yönelebilir, belli bir yaşın ardından da dini bilgileri edinip ahlaklı insanlar olabilirler.²⁸³

²⁸⁰ Aristoteles ahlaki erdemler olarak ifrat ve tefrit arasında "orta" olarak vasıflandırdığı unsurları önermiş, mutedil bir yaşam salık vermiştir. David Ross, **Aristoteles**, çev. Ahmet Arslan, İhsan Oktay Anar, Özcan (Yalçın) Kavasoglu, Zerrin Kurtoğlu (İstanbul: Kabcacı Yayınvevi, 2002), 240.

²⁸¹ Hüseyin Öztürk, **Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile** (Ankara: TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990), 36–39. Macid Fahri ise İslam ahlak birikiminin dörde ayrılabilmesini söylüyor. Ona göre 1. Kur'an ve hadislerle dayanan Nassi Ahlak. 2. Kur'an ve hadislerle birlikte akli kuramlara da dayanan Kelamî Ahlak. 3. Yunan felsefesine dayanan Felsefi Ahlak. 4. İslam kültürü ile Yunan felsefesi ile Hıristiyanlık teolojisinin birikimlerinden meydana gelen Dini Teoriler. Macid Fahri, **İslam Ahlak Teorileri**, çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004), 23–25.

²⁸² Öztürk, **age**, 39–47.

²⁸³ **age**, 55.

Osmanlıların en büyük ahlak yazarı olarak kabul edilen Kınalızâde Ali Çelebi, yukarıda söz ettiğimiz İslam ahlak birikimini Türkçeleştirmiştir. 1572 yılında, 62 yaşında iken ölen Kınalızâde Ali Çelebi'nin, kadılıktan kazaskerliğe ulaşan bir meslek hayatı olmuş, 1565 yılında yazdığı *Ahlak-ı Alâi* ilk Türkçe ahlak kitabı olurken, cumhuriyet devrine kadar da medreselerde okutulmuştur.²⁸⁴

Kınalızâde Ali Çelebi'ye göre insan, ancak ahlak ilmi ile olgunluğa ulaşıp mutlu ve arif olabilir. Kitap; İlm-i Ahlak, İlm-i Tedbir-i Menzil ve Siyaset-i Medeni başlıkları altında üç kitaptan meydana gelmiştir. Söz konusu eserin, bu tezi yakından ilgilendiren birinci kitabında; insan, ruh, ahlak, huy, terbiye üzerinde durulmuştur. Burada olumlu huylar olarak değerlendirilen faziletlerden; hikmet, cesaret, iffet, adalet öne çıkarılırken, olumsuz huylar olarak değerlendirilen rezilliklerden ise; cehalet, korkaklık, iffetsizlik, zulümden sakınmak gerektiği söylenmiş, cimrilik ile cömertlik açıklanmıştır. Kınalızâde Ali Çelebi'ye göre, insan akıl-irade ve terbiye vasıtasıyla iyiliğe yönelip kötülüklerden uzak durabilir, mutedil bir yaşam sürebilir. En büyük fazilet adalet, en büyük rezillik ise zulümdür.²⁸⁵

Kınalızâde, kitabının çocuklar için kaleme aldığı bölümlerinde büyük oranda Tûsi (ö. 1482) ve Devvâni'den (ö. 1502) yararlanmış - onlar da İbn Miskeveyh'den yararlanmış, böylece silsile Aristoteles'e kadar uzanmıştır - onları bir düzen içine getirerek büyük oranda tekrarlamıştır. Kınalızâde, öncelikle evlilikle başlayarak bir erkeğin bir kadın seçerken, kadının iyi bir aileden ve çevreden gelmesi gerektiğine dikkat etmesi gerektiğini belirtmiş, kadının bir evin ve ailenin sorumluluğunu üstlenebilecek sorumluluklara sahip olması lazım geldiğini söylemiştir. Kınalızâde'ye göre, evliliğin ardından doğacak çocuğun kız ya da erkek olması üzerinde durmamalı, kız olursa kahretmemelidir. Çocuğa Allah'ın bir hediyesi olarak bakmalıdır. Kitabını daha ziyade idareci üst sınıflar için yazan Kınalızâde'ye göre, çocuklar mektebe gönderilmemeli, ancak asilzâdelerle beraber ders almalıdır. Böylece çocuk derslerini öğrenirken bir yandan da güzel ahlak ve yetkinlik çevresinde büyüyebilir.²⁸⁶ Çocukların fena fiillerinde, onlara darılmak, onları azarlamak gerektiğini söyleyen yazar, iyi hareketlerindeyse takdir edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Çocukların nasıl

²⁸⁴ *age*, 66, 70.

²⁸⁵ *age*, 79-81. *Ahlak-ı Alâi*'nin ilk kitabı Türkçeye Tercüman Gazetesi'nin yayınladığı 1001 Temel Eser dizisinde de çevrilmiştir. Kınalızâde Ali, **Ahlâk-ı Alâi**, haz. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, ty.).

²⁸⁶ Ayşe S. Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 1998), 340-344 ve 357.

terbiye edilirse, öyle yetişeceğini söyleyen Kınalızâde, mutedil bir kişiliğin meydana getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁸⁷

4. 2. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Kamu Okullarında Ahlak Eğitimi

Kınalızâde ile Türkçeleşen İslam ahlak edebiyatı, 19. yüzyılda yeniden harmanlanmış, çocukların anlayabileceği bir seviyede Tanzimat devrinde Sadık Rifat Paşa tarafından yazılan *Risāle-yi Ahlāk* kitabı ile yeniden, bu defa kamu okullarında okutulmak üzere gündeme getirilmiştir. 1869-1908 yılları arasında yayınlanan Türkçe çocuk gazeteleri de, açık bir biçimde aşağıda görüleceği gibi, ahlak ile ilgili yazılarında ana metin olarak Sadık Rifat Paşa'nın hazırladığı *Risāle-yi Ahlāk*'tan yararlanmışlardır. Zira Sadık Rifat Paşa'nın metni, kamu okullarında okutulan ahlak derslerinin de ana malzemelerinden biri olmuş, esas olarak, kamu okulları eğitimini pekiştirmeyi hedefleyen çocuk gazetelerinin de temel metni haline gelmiştir.

Sadık Rifat Paşa, sıbyan mektebi çocukları için yazdığı söz konusu risaleye, besmele ile başlamış, başlığın altındaysa şu ifadeye yer vermiştir: “İşbu risāle-yi ahlākiyye sibyanāna nasīhat-i peder sūretinde bir eserdir.” Yazar, öncelikle insan ile hayvan arasındaki temel farkı belirten ahlak ile meseleye başlamış, şöyle demiştir: “Ma'lūm ola ki insān ile sālīr hayvānın fark olunması bilmediğini öğrenmek ve eyü hūyu ile çirkin ve kötü hūyu bilmek ve güzel hūyu tahsīl edüb kötü hūyuları terk etmektir.”²⁸⁸ Sadık Rifat Paşa'ya göre bir hayvan türü olan insan iki özelliğiyle diğer hayvanlardan ayırt edilebilir: 1. Akli ile insan bilmediği şeyleri öğrenebilir. 2. İnsan iyi bir eğitim vasıtasıyla iyi huylu bir kişi olabilir. İnsanın sözü edilen ikinci özelliği bu risalenin de yazılma gerekçesini meydan getirmiştir. Eğer insan, küçük yaşlarından itibaren iyi eğitilebilirse, iyi huylu olabilir veya yazarın dediği gibi “kemāl-i insāniyyet” vasıflarını edinebilir.²⁸⁹ Sadık Rifat Paşa, bundan sonra tüm Osmanlı tebaası için padişaha itaat etmenin önemini vurgulayıp sırasıyla ahlakın unsurlarını sayar. İlk olarak Allah'a ibadet etmek gerektiğini söylemiş, ardından ilmin önemine değinip “‘ilm” terimini bilmediğini öğrenmek biçiminde açıklamış, ilim öğrenmenin de iyi ahlaklı olmak için gerekli olduğunu vurgulamıştır. İlmin ardından iyi huylar olarak tabir edilen ahlakın olumlu tarafları, kötü huylarla karışık bir biçimde açıklanmıştır.

²⁸⁷ Mehmed Ali Ayni, **Türk Ahlâkçıları**, c. 1 (İstanbul: Marifet Basımevi, 1939), 96–98.

²⁸⁸ Sadık Rifat Paşa, **Risāle-yi Ahlāk** (İstanbul: Şirket-i Sahhāfiye-yi 'Osmāniyye Matba'ası, 1308 [1890/1891]), 6.

²⁸⁹ **age**, 8-9.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için iyi huylar ve kötü huylar birbirinden ayrılarak metin içinde geçen sırasıyla ifade edilebilir. Öncelikle tüm iyi huylar sırasıyla şöyledir: İtaat, Allah'a ibadet, ilim öğrenmek, hürmet, riayet, sadakat, vefakârlık, kanaat, hüsn-i karin (iyi ilişkiler kurmak), nezafet, cömertlik, muavenet, şefkat, hıfz-ı sıhhat, ülfet, ünsiyet, edep, hürmet, hukuk-ı uhuvvet, iffet, hamiyet, riayet-i hukuk-ı ülfet (arkadaşlık hukukuna uymak). Kötü huylar ise yine metinde geçen sırayla şöyledir: Gizb (yalan söylemek), kovculuk yapmak (dedikodu), ikiyüzlülük, gıybet, ziyankârlık, haset, haylazlık, hilekârlık, bedzebanlık (kötü söz söyleme), sirkat (hırsızlık), ağız gevşekliği, tahkir, garaz, kin, nefsanîyet, riyakârlık, acele etmek ve cimrilik.²⁹⁰ Sadık Rifat Paşa yukarıda görüldüğü gibi, çocuk sağlığını da ahlak bağlamında değerlendirmiş, bu konuyu “hıfz-ı sıhhat ve vücūd” başlığıyla ahlak kitabı içine almıştır. Ona göre, sağlıklı bir kişi olmadan iyi ahlaklı olmak mümkün değildir, bu konuyla ilgili olarak şöyle der: “âdemin vücūdı Hakk Te'âlâ etmesün sıhhatinde olmasa Tanrı Te'âlâya lâyıkıyla kulluk edemez ve hiçbir şeyin kendiyeye fâ'idesi olamaz.”²⁹¹

Sadık Rifat Paşa, insanı doğrudan doğruya somut bir varlık olarak kavramış, soyut, felsefi ifadeler yerine büyük oranda somut Osmanlı tebaasını koymuştur. Ona göre, Osmanlı tebaası, onların güzel ahlaklı insanlar olmaları, okuyup yazmaları için yeni okullar açan padişahlarına itaat etmeli, sadık olmalıdırlar. Padişaha gösterilecek itaat ve sadakat ile beraber ahlakın temelinde Allah'tan korkmak ve ona ibadet etmek vardır. Bunun için de insana en çok lazım olan ilimdir. Sadık Rifat Paşa “ilm” kavramını, Tanzimat döneminde genel itibarıyla anlaşıldığı gibi, dini bilgileri-gerekleri de içine alan tüm bilgiler için kullanmıştır. Yazara göre, Allah'ın ardından, peygamber ve padişah ile hoca ve onu takip ederek ana ve baba, itaat edilmesi ve sadakat gösterilmesi gereken diğer kişilerdir.

Sonuç olarak Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminin kamu okullarında ahlak anlayışını büyük oranda etkilemiş olan Sadık Rifat Paşa, ahlakın temeline dini öğretilerle beraber, siyasal ve toplumsal hiyerarşiyi de eklemiş, mevcut Osmanlı iktidarına itaat ve sadakat gösterilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bu ahlak anlayışında dini emirler ve mevcut toplumsal ilişkiler birer ilke olarak kabul edilmiş ve tartışmasız bir biçimde ahlak kuralları olarak belirtilmiştir. Söz konusu kurallar

²⁹⁰ age, 10-29.

²⁹¹ age, 24.

bütün öğrencilerden ve tüm Osmanlı tebaasından beklenen bir vazife ahlakı olarak da kaydedilmiş ve ifade edilmiştir. Sadık Rifat Paşa bu haliyle ahlak anlayışına kayda değer bir yenilik getirmemiş, yüzlerce yıllık İslam-Osmanlı ahlak birikimini, Tanzimat döneminde öğrencilerin anlayabilecekleri bir biçime kavuşturmuş, bir bakıma kamu okullarında Müslüman Osmanlı çocuklarının ahlak donanımını yeniden inşa etmek istemiştir. Türkçe çocuk gazeteleri de bu yaklaşımı benimsemiş, büyük oranda *Risāle-yi Ahlāk*'ta ortaya konulan ahlak anlayışını takip ederek kamu okullarında okuyan Müslüman ibtidai veya rüşdiye öğrencilerine hitap etmiştir.

II. Abdülhamid döneminde de ahlaka verilen önem vurgulanmış, devrin önde gelen devlet adamlarından (Küçük) Mehmed Said Paşa'nın (1838-1914) kaleme aldığı layihalarda ahlakın eğitimin merkezinde yer alması gerektiği yeniden ifade edilmiştir. Mehmed Said Paşa, her şeyin başı olarak eğitimi görmüş, güzel ahlakla birleştirilen eğitimin devletin yetişmiş insan ihtiyacını çözebileceğine inanmış, yazdığı layihalarla da bu fikrini vurgulamıştır.²⁹² Mehmed Said Paşa, taşra görevlerinin ardından geldiği İstanbul'da, II. Abdülhamid iktidarında birçok defa sadrazamlık yapmıştı. En dikkat çekici yönlerinden biri özellikle eğitim alanında yazdığı layihalar ile gerçekleştirdiği düzenlemeler olmuş, onun sadrazamlığı zamanında birçok yeni kamu okulu açılmış, yabancı okullar üzerindeki denetimler arttırılmış, taşrada ilk mekteplerin yaygınlaştırılmasına önem verilmiştir.²⁹³

Mehmed Said Paşa eğitim alanında ilk layihasını 1878'de kaleme almış, bu layihada sultanilerin kurulması, maarif müdürlükleri ile müfettişliklerin meydana getirilmesi, eğitim masraflarının halktan alınması ile elde edilecek tasarrufla bir Darülfünun açılmasını savunmuştur. Rüşdiyelere Fransızca ders konulması, kütüphaneler ve müzeler tesis edilmesi, Sanāyi'-yi Nefise Mektebi açılması gibi meseleler üzerinde de durmuştur. 1880'de II. Abdülhamid'in isteğiyle yazdığı genel ıslahat layihasında da eğitime büyük bir önem vermiş, her şeyin başı olarak "güzel ahlakı" hedefleyen eğitimi görmüştür. 1881, 1888, 1895 yıllarında yazdığı layihalarda da eğitim meselesine değinen Mehmed Said Paşa, özellikle eğitim teşkilatlanması üzerinde

²⁹² Mustafa Oğuz, "II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 75.

²⁹³ Zeki Çevik, "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", **Turkish Studies**, c. 4, s. 8 (Fall 2009): 853. II. Abdülhamid devrindeki tüm sadrazamlar için bkz. İsmail Şen, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sadrazamları", **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**, c. 3, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011): 59-77.

durmuş, halk eğitimine dikkat çekmiş, Osmanlı eğitim kurumları ile Avrupalı ve Amerikalı eğitim kurumlarını karşılaştırmıştır.²⁹⁴ Dolayısıyla II. Abdülhamid zamanında da kamu eğitiminde ahlak eğitimine öncelikli olarak yer verilmiştir.

Sadık Rifat Paşa'nın yazdığı *Risāle-yi Ahlāk*, II. Abdülhamid döneminde de kullanılmış, bununla birlikte söz konusu dönemde farklı derecede okullar için yeni ahlak kitapları da kaleme alınmış, ahlak derslerinin sayısı da arttırılmıştır. Bu dönem ilk ve orta dereceli kamu okullarının eğitim müfredatında, din ve ahlak derslerinin hem sayıları arttırılmış hem de Tanzimat döneminde din derslerinin görülmediği idadilere de söz konusu dersler konulmuştur. 1879'da, ilköğretim, mekâtib-i sıbyāniyye ve mekâtib-i ibtidāiyye biçiminde iki kısma ayrılmış; ikincisinde Selim Sabit Efendi'nin kurucusu olduğu, modern eğitim sistemi olarak ifade edilen, usul-i cedid²⁹⁵ uygulanmıştır. Bununla birlikte, ilk mektebin hedefi çocukların esas itibariyle okuma-yazma ve aritmetikle beraber dinlerini öğrenmeleridir. 1891 yılında şehirlerde ibtidailer üç yıl olarak düzenlenirken, köylerde dört yıl olarak kabul edilir. İbtidai ve sıbyan okullarında Elifba, Kur'an, İlm-i Hal, Tecvid, Türkçe ahlak risaleleri ve Türkçe gibi dersler okutulur.

İbtidailerde, inâs (kız) okullarında, idadilerde okutulan ahlak kitaplarına bakıldığında aşağı yukarı benzer bir yaklaşımın sergilendiği söylenebilir. Bu dönem ibtidailerde Sadık Rifat Paşa'nın kitabının yansira, Mekteb-i Edeb Müdürü Ali Nazıma tarafından yazılan *Risāle-yi Ahlāk* kitabı da kullanılmıştır. Ali Nazıma, *Risāle-yi Ahlāk* kitabına, Sadık Rifat Paşa gibi, besmele ile başlamış, öncelikle insan ile hayvan arasındaki farkı ifade etmiştir. Buna göre insan, bilmediğini öğrenmek, iyi huy ile kötü huy arasındaki farkı tanımak, güzel huyu tercih edip kötü huydan uzaklaşmak ile hayvandan ayrılmıştır. İnsan, hayvandan yaratılıştan bir olmakla beraber, akli, fikri ve nutku ile

²⁹⁴ Çevik, "II. Abdülhamid", 856-859. Ayrıca bkz. Zekeriya Kurşun, "Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, Tarih Bölümü Yakınçağ, ABD, 1991), 55-58, 143-145.

²⁹⁵ "Usul-i cedid" Tanzimat döneminin önemli eğitim adamlarından Selim Sabit Efendi tarafından ülkeye getirilmiş modern eğitim yöntemidir. Buna göre okullarda sıra, tahta, masa, defter, kalem gibi araç gereçler kullanılmalı, çocukların bir konuyu ezberlemeleri değil, anlamları sağlanmalıdır. Ergin, **Türkiye**, 448. Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi** (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 74-75. Ayrıca doğrudan doğruya Selim Sabit Efendi için bkz. **Türkiye'nin İlk Pedagoğu Vizeli Selim Sabit Efendi, Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu, Vize 28 Nisan 2000**, (İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım, ty). Bu meseleye çocuk gazetelerinde de değinilmiş, Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkan usul-i cedid ile usul-i atika arasında bir kıyaslama yapılmıştır. *Çocuklara Kırâ't* gazetesinde adı konulmayan yazar, usul-i atika ile okuyanların 10 senede bir gazete okumayı ancak öğrenebildiklerini; fakat "usul-i cedid" ile okuyanların bu işi altı ayda başardıklarını söylemiş, "usul-i cedid" sayesinde ibtidailerde eğitimin hızlandığını ifade etmiştir. "Mekteblere Ma'lumât", **Çocuklara Kırâ't**, s. 4, 15 Rebülevvel 1299 [4 Şubat 1882], 26.

hayvanlardan ayrılmış, bilmediğini diğer insanlardan dinleyerek ve kitaplardan okuyarak iyi ahlaklı olmayı öğrenmiştir. İnsan yaşamının en büyük hedeflerinden biri iyi huylu, iyi ahlaklı bir insan olmaktan geçer. Bunun için de çocukluk dönemi çok değerlidir. Bir insan çocukluk döneminde iyi bir eğitimden geçerse, iyi ahlaklı bir insan olabilir. Bu durumda hem çocukların iyi bir terbiye almaları hem de bilgili olmaları için devrin padişahı birçok okullar açmıştır.²⁹⁶

Yazar, II. Abdülhamid'i uzun uzun övdükten ve okullara yaptığı yatırımlardan söz ettikten sonra şöyle demiştir: “ İşte bu sebebden dolayı pâdişâhımız efendimize kemâl-i itâ'at ve sadâkat ve muhabbet üzere bulunub gice gündüz (pâdişâhım çok yaşa) du'â'sını tekrar etmekde kusûr etmemeliyiz.”²⁹⁷ Bu bölümde yazar, iyi ahlakın iyi bir eğitimle sağlanabileceğini söyleyerek konuyu II. Abdülhamid'in okullar inşasına getirmiş ve padişaha şükranlarını belirtmiş, çocuklara da padişaha itaat etmek gerektiğini tembihlemiştir. Kitabın hemen başında bir bakıma ahlakın en önemi unsuru olan itaati ifade etmiş, iyi ahlaklı olmak ile padişaha itaat etmeyi özdeşleştirmiştir.

Ali Nazıma kitabının bundan sonraki sayfalarında madde madde ahlakın unsurlarını saymış ve açıklamalar yapmıştır. Kitaptaki sıraya göre iyi-kötü huylar sayılmış ve açıklanmıştır. Bu huylar sırasıyla şöyledir: Uhuvvet (kardeşlik), edep, istikamet (doğruluk), kanaat, ülfet (arkadaşlık), ikiyüzlülük, bedzebanlık (kötü söz söylemek), tahkir, cehalet, haset, hüs-n-i karin, haylazlık, hilekârlık, hata, hayır ve şer, din, rast (doğru sözlü olmak), riayet, riayatkârlık, ziyankârlık, sahavet (cömertlik), sirkat (hırsızlık), şetaret (neşe) ve beşaret (müjde), sıhhat, sadakat, ibadet, acele, ismet ve iffet, garez, gıybet, gizb (yalan söylemek), maskaralık, arsızlık ve edepsizlik, muavenet, nezafet, nemmamlık (dedikoduculuk), vefa, uyku ve yemin.²⁹⁸

Din ile ilgili kısımda, çocuklara dinlerinin İslam olduğu, Allah'ın peygambere Kur'an-ı Kerim'i gönderdiği anlatılmış, ardından aklı eren her çocuğun şu ibadetleri yerine getirmesi gerektiği ifade edilmiştir: “beş vakit namâzı kılmakda ve üzerimize farz olan Ramazân orucunu tutmakda asla kusûr etmemeli[yiz].”²⁹⁹ İbadet unsurunda da Allah'ın yap dediklerinin yapılması, yapma dediklerinden de sakınılması gerektiği nasihat

²⁹⁶ Mekteb-i Edeb Müdürü Ali Nazıma, **Risâle-yi Ahlâk** (Dersa'âdet: Kasbar Matba'ası, 1315 [1897-1898], 2-6.

²⁹⁷ **age**, 8.

²⁹⁸ **age**, 8-88.

²⁹⁹ **age**, 13-14.

edilmiştir.³⁰⁰ Ali Nazıma, din ve ibadet ile ilgili bölümlere daha çok yer vermekle birlikte büyük oranda Sadık Rifat Paşa'nın çizgisini sürdürmüş, iyi ahlaklı olmakla iyi bir Müslüman olmayı ve padişaha itaat etmeyi özdeşleştirmiştir.

Bir diğer ahlak kitabı, Mabeyn-i Hümâyün tercümanlarından Ali Rıza tarafından inâs (kız) okulları için *'İlm-i Ahlāk* adıyla yazılmıştır. Ali Rıza kitabında ilk olarak kulluğun görevlerini ifade etmekle başlamıştır. Yazara göre, insan için en mukaddes vazife Allah'a kulluk etmektir. Kulluk etmekse Allah'ın emirlerini yerine getirmek ve yasaklarına uymak ile mümkündür. Kulluğun birinci vazifesi Allah'ın bir ve tek olduğunu Kur'an'ın onun sözü olduğunu, Hz. Muhammed'in onun elçisi olduğunu, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğini kabul etmektir. Allah'ın emirlerine uymak ve yasaklarından sakınmak gerekir. Eğer bu emir ve yasaklara uyulursa insan huzurlu olur. Hz. Muhammed vasıtasıyla gönderilen Kur'an'ı Kerim'e uymak her Müslüman'ın vazifesidir. Bununla birlikte yalan söylememek ve yalan yere yemin etmemektir. Doğru sözlü olmak gerekir.³⁰¹

İkinci başlık olarak İslam adabından söz edilir. Buna göre, Allah'ın emirlerinden birisi de Hz. Muhammed'e ve "pādişāhımız efendimiz hazretlerine muhabbet ve itā'atkār dā'imā me'mūr olduğumuz vezā'if dā'iresinde hareket [edilmelidir]."³⁰² İnsan, vatanını sevmeli ve her bir Müslümanı kardeşi gibi görmelidir. İnsan dinine, memleketine ve kendisine sadık, hamiyetperver ve haysiyetli olmalıdır. Ana-baba sözü dinlemeli onların ikazlarına kulak vermelidir. Hiddetten, cehaletten kaçınmalı, haset olmamalıdır. Bu bölümün ardından Ali Rıza sırasıyla ebeveyn ve akraba, kardeşlerin birbirini sevmesi, hizmetçilere iyi davranmak, öğrencilerin derslerini iyi takip etmeleri, vücuda dikkat etmek, ev idaresi, hayvanlara iyi davranmak, şefkat ve merhamet konuları üzerinde durmuştur.³⁰³ Görüldüğü gibi Ali Rıza da, iyi ahlaklı olmakla padişaha itaati birleştirmiş, bununla birlikte diğer ahlak kitaplarından farklı olarak kız çocukları için ev idaresi, hayvanlara iyi davranmak gibi hususlar üzerinde de durulmuştur. Dolayısıyla ev idaresinden sorumlu tutulan büyük oranda müstakbel eş ve anne olarak görülen kız çocukları olmuştur.

³⁰⁰ age, 24.

³⁰¹ Ali Rıza, *Kızlara Mahsūs 'İlm-i Ahlāk* (yy. Karabet, 1316 [1898-1899]), 4-6.

³⁰² age, 6.

³⁰³ age, 6-61.

İnâs idadileri için bir diğer ahlak kitabını, dönemin bürokratlarından ahlakçı ve tarihçilerinden Ahmed Rifat Efendi (ö.1895)³⁰⁴ *Bergüzâr-ı Ahlāk* (Ahlak Hediyesi) adıyla kaleme almıştır. Bu kitapta güzel ahlak, adalet, kuvve-yi mümeyyize (ayırt etme kuvveti), tedbir-i beyt (ev idaresi), tedbir-i izdivaç (evlilik idaresi), muhabbet ve sadakat gibi meseleler işlenmiş, kız çocukları, evliliğe ve ev yaşamına somut bir biçimde hazırlanmıştır.³⁰⁵

İdadiler için yazılmış bir başka ahlak kitabından Fortna söz etmiştir. Ali İrfan (Eğriboz) tarafından yazılan *Rehber-i Ahlāk* kitabı geleneksel bir biçimde hoca-öğrencinin konuşması ile biçimlenen soru-cevap şeklinde kaleme alınmıştır. Söz konusu kitapta Sünni-Hanefî bir çizgi takip edilmiş, ibadete, hadislere yer verilerek “iyi ahlak” tarifi yazılmıştır. Bunların dışında özellikle itaat, sadakat gibi kavramlar üzerinde durularak, dine ve iktidara olan bağlılık vurgulanmıştır.³⁰⁶

Ali İrfan’a göre, Osmanlı ülkesi padişah sayesinde terakki etmiş, medeni ülkeler seviyesine gelmiştir. Buna da delil olarak binlerce mektebin açılması, yüzlerce matbaa ve kütüphanenin kurulması gösterilebilir. Kütüphaneler gözden geçirilirse her çeşit ilme ve fenne dair binlerce kitap ve risale vardır. Ancak bir çocuk hatta herhangi bir insan için ilk ve en son okuyacağı, en önemli konu ahlak ve terbiyedir; çünkü insan haysiyetli yaşamak için ahlak ve terbiyeye her zaman ihtiyaç duyar. İşte bu kitap, Eğribozi Ali İrfan tarafından bu kaygılarla yazılmıştır.³⁰⁷

Kitap yukarıda ifade edildiği gibi, şakirdin sorduğu sorulara muallimin verdiği cevaplardan meydana gelmiş ilk soru adap nedir? olmuştur. Muallim bu soruya, Allah ve toplum tarafından yasaklanmış ve kabul görmeyen huylardan kaçınmak olduğu biçiminde bir yanıt vermiştir. Muallim ardından gelen sorular üzerine öncelikle Allah’a ve onun yaratıcılığına, gücüne inanmanın ahlakın en önemli ilkeleri olduğunu ifade etmiş, bir çocuğun diyanet, ahlak, nezafet, riyazet (kanaatkârlık), hüsn-i idare, kanaat, ilim, sabır, intizam, zabt-ı lisan, tecrübe-yi nefis, ıslah-ı nefis gibi eğitimleri

³⁰⁴ Ahmed Rifat Efendi, İstanbul’da doğmuş, bürokratik bir kariyerle birlikte ahlak ve tarih kitapları yazmıştır. Bilinen en önemli kitabı *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye* olmuştur. Abdülkadir Özcan, “Ahmed Rifat Efendi, Yağlıkçızâde”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 130-131.

³⁰⁵ Tetik, *age*, 69. Ahmed Rifat bu kitabın, Kınalızâde’nin eseri *Ahlāk-ı Alâî*’nin bir özeti olduğunu ifade etmiştir. *Ahlāk-ı Alâî* zor anlaşıldığı için kitabı kısalttığını ve daha anlaşılır bir hale getirdiğini söylemiştir. Ahmed Rifat, *Bergüzâr-ı Ahlāk* (yy. Matba’a-yı ‘Âmire, 1315 [1897-1898]), 2.

³⁰⁶ Fortna, *age*, 271-284.

³⁰⁷ Ali İrfan, *Rehber-i Ahlāk* (İstanbul: A. Asaduryan, 1317 [1899-1900]), 3-4

alması ve huyları kazanması gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁸ Bu genel girişin ardından tek tek konular üzerinde durmuş, ilk olarak diyanet ile başlamıştır.

Diyanet ahlakın en önemli unsuru olarak ifade edilmiş, diyanetin Allah'ın, Hz. Muhammed aracılığıyla gönderdiği emir ve yasaklara uymakla gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Diyanetin ardından ahlak-ı hamide, akli ve şer'î hükümlere uymak biçiminde tarif edilmiş, böylece Allah nazarında ve toplum tarafından bir kişinin makbul görüleceği belirtilmiştir. Bundan sonraki temalar girişte ifade edildiği gibi, nezafet, mesai (çalışmak), riyazet (kanaatkârlık), hüsn-i idare, kanaat, ilim, sabır, halim, intizam, tecrübe-i nefis, ıslah-ı nefis, zabt-ı lisan, ictinab-ı heva-yı nefis, itaat, ihtiram, hakşinaslık, inayet, hayırhahlık, sadakat, mülayemet, muhaleset (dostluk), adalet, muhabbet ve uhuvvet, din olmuştur.³⁰⁹

II. Abdülhamid döneminde yazılıp kamu okullarında okutulan ahlak kitaplarında İslam dini temel ölçüt olmuş, konular işlenirken ayet ve hadislerden de yararlanılmıştır. Dolayısıyla, söz konusu kitaplar, Osmanlı kamu okullarında doğrudan doğruya Müslüman çocuklar için kaleme alınmış, dini ağırlıklı bir ahlaki programı gözetmiştir. Tanzimat döneminde de ibtidai ve rüşdiyelerde ahlak dersleri verilmekle birlikte, dönemin en çok tercih edilen ders kitabı olan Sadık Rifat Paşa'nın *Risāle-yi Ahlāk* kitabında ayet ve hadislere doğrudan doğruya atıf yapılmamıştı. Sadık Rifat Paşa da Allah ile devlete olan itaati birleştirmiş; ancak iyi ahlaklı nesillerin ülkeyi düzlüğe çıkarabileceğine inanmıştır.³¹⁰ II. Abdülhamid döneminde de büyük oranda Tanzimat dönemi takip edilmiş; ancak ahlak kitaplarının dini tonu arttırılmış, bu durum doğrudan doğruya hadis ve ayetlerle desteklenmiştir.

Aşağıda ayrıntılı bir biçimde söz edeceğimiz Türkçe çocuk gazetelerinde, temel eğilimin Sadık Rifat Paşa ile Mehmed Said Paşa'nın işaret ettikleri gibi, güzel ahlakın merkeze alındığı bir yayın politikası yönünde olduğunu söylemek mümkündür. Ahlak dersleriyle, *Osmanlı kimliğinin* esas unsurları olarak, İslam dinine ve geleneklere bağlılık, dürüstlük, vatanseverlik, devlete ve padişaha itaatkârlık ifade edilmiştir. En çok önem verilen konulardan biri de söz konusu neslin genel olarak mutedil bir karakterde yetiştirilmesi, Allah'a, dinine, peygamberine, padişahına ve büyüklerine itaatkâr olmakla birlikte etrafiyla da iyi geçinmesidir. Bu yaklaşım aslında sadece

³⁰⁸ age, 5-10.

³⁰⁹ age, 11-71.

³¹⁰ Ünüvar, age, 56-66.

kamu eğitiminde veya Türkçe çocuk gazetelerinde değil, 19. yüzyılda siyasal-toplumsal bir buhranın içinde olan Osmanlı siyasal havasına da hâkimdir. Bu havayı Fortna şöyle ifade eder³¹¹:

“Giderek büyüyen popüler basında, gazetelerde yer alan karikatürlerde, popüler burjuva romanlarında ve siyasi ve toplumsal kaygıları olan Osmanlıların yazılarında, emperyal bunalımları gidermek için ahlaki çözümlerden medet umulmuştur. [...]

Bu düşünce çizgisine göre, devleti güçlendirmek İslam ahlakını güçlendirmeye dayanmaktadır.”

Fortna'nın da işaret ettiği gibi, 1900 yılında basılan Şemseddin Sami'nin *Kāmūs-i Türkî* adlı sözlüğünde ahlak ile ilgili üç tanım verilmiştir. İlk iki tanım ahlak meselesinin nesnel ve tarihsel süreçleri üzerinde dururken üçüncü tanımda ahlak, tanımlı bir “iyi” üzerine kurgulanmıştır. Burada ahlak, “iyi huylar” olarak belirtilmiş, “ahlāk-ı ‘umūmi”nin korunması gerektiği ifade edilmiştir.³¹² Fortna'ya göre bu anlayış: “[ahlakın] Osmanlı eğitim projesi jargonunda kullanılış biçimidir.”³¹³ Dolayısıyla Tanzimat döneminde de görüldüğü gibi, Osmanlı kamu eğitiminin temel sorunu aslında İmparatorluğun tüm sorunlarını “iyi” ahlakla donanmış bir nesil yetiştirerek çözmek arayışıdır. Ancak II. Abdülhamid zamanında “iyi” ahlak “İslamcı” siyasete de paralel bir biçimde, Tanzimat döneminin de üzerinde daha İslami bir temele dayanmaktadır. Somel, Tanzimat Dönemi'nde, daha genel bir dini eğitimin gerçekleştirildiğini söylerken, Abdülhamid dönemini şöyle değerlendirmektedir: “Abdülhamid devrinde [...] siyasi ve dini sadakatin başlıca kaynağı olarak Halife-Sultan ve siyasi ve dini kimliğin yegâne birleştirici ögesi olarak İslam cemaati öne çıkarılmıştır.” Yine Somel'in belirttiği gibi, 1892'de yayınlanan Dersa'adet Mekâtibi İbtidâiyyesi İçin Ta'limât-ı Mahsuse'ye göre öğretmen, derslerin yanı sıra öğrencilere davranışlarıyla da örnek olmalı, günde beş vakit namaz kıлып onları peygamberin davranışlarını benimsemeye yöneltmeliydi.³¹⁴

Sonuç olarak, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde ahlaka, kamu eğitiminde öncelikli ve merkezi bir yer verilmiş, ahlak kitapları doğrudan doğruya İslami referanslarla yazılıp okutulmuştur. Bununla birlikte II. Abdülhamid zamanında, “İslamcı” politikanın da etkisiyle, tüm Müslümanlar arasında bir birliktelik sağlamak

³¹¹ Fortna, *age*, 247, 248.

³¹² Şemseddin Sami, söz konusu sözcüğün üçüncü tanımını şöyle ifade ediyor: “Ahlāk bozukluğu, fesād ahlāk: ahlāk-ı ‘umūmiyye ‘arız olan kötülük.” *Kāmūs-i Türkî* (Tıpkıbasım, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1998), 82.

³¹³ Fortna, *age*, 252.

³¹⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 228 ve 231.

ve onları iktidara daha sıkı bir biçimde bağlamak kaygısıyla ahlak derslerinin sayısı arttırılmıştır.

4. 3. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Ahlak

Bu alt bölümde ilk olarak Türkçe çocuk gazetelerinin ahlak anlayışı incelenmekte, ikinci olarak Türkçe çocuk gazetelerine göre Osmanlı gerilemesinin ahlaki nedenleri üzerinde durulmaktadır. Bu iki kısımdan sonra Türkçe çocuk gazetelerinde yer alan ahlak ile ilgili yazılar iki bölüme ayrılmaktadır. İlk olarak ahlakın olumlu yanları gazetelerde “iyi huylar” biçiminde ifade edilen unsurlar, ikinci olarak da ahlakın olumsuz yanları gazetelerde “kötü huylar” biçiminde ifade edilen unsurlar incelenmektedir.

4.3.1. Ahlak ve Ahlakın Önemi

Türkçe çocuk gazetelerinin ahlak ile ilgili makalelerinin temel sorusunun “ahlakın ilkesi nedir?” olduğu söylenebilir. Sadık Rifat Paşa da sözü edilen risalesinde bu soruya yanıt vererek başlamış, ahlakın ilkesi olarak Allah ve onun emirlerini göstermiş, çocuk gazetelerinde de aynı yaklaşım geçerli olmuştur. Burada da temel ilke Allah ve İslami emirler olmuştur. Temel ilkenin bu biçimde kabul edilmesiyle birlikte, Sadık Rifat Paşa’nın da yaptığı gibi, insanın diğer hayvanlardan farkı üzerinde durulmuş, insanın nutk ve marifetle güzel ahlaka, eğitim vasıtasıyla erişebileceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla Sadık Rifat Paşa’nın hazırladığı ahlak kitabı gazeteler için temel referans olarak ifade edilebilir.

Dönemin ilk Türkçe çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*’de de mesele bu biçimde ifade edilmiştir. Gazeteye göre, insan yaratılışında hayvan ile bir olsa da ondan, “nutk ve ma’rifetiyle” ayrılır. Bu ise bilmediğini öğrenmek, okuyup anlamak demektir. İnsanın bir şeyler okuyup öğrenebileceği en iyi zaman, çocukluk ve gençlik zamanıdır, bu dönemde öğrenmek için fırsat ve vakit vardır, çocuklar bu dönemi haylazlıkla geçirmezlerse birçok şeyi kolaylıkla öğrenebilirler. İnsan yaş aldıkça hayat kavgasına girer ve bir şeyler öğrenmek fırsatını kaybedip cahil olarak kalabilir, bu ise utanılacak bir durumdur. Dolayısıyla gençken cehaleti gidermeli, çalışıp çabalayıp öğrenmelidir. Çocukluk ve gençlik zamanında, cehaletten kaçınıp “hüsni-i ahlāk, kozmoğrafya ve ‘ilm ve ma’rifet” tahsil edilmelidir. Güzel ahlakın öğretileceği mekân ise kamu okullarıdır. Gazeteye göre, padişah sayesinde açılan mekteplerde gerekli bilgilerin

öğrenilmesi oldukça rahattır. Bununla beraber makbul çocukların yetişmesi için gazete ahlak ile ilgili yazılarında iyi ve kötü huyları açıklayacak, söz konusu eğitimin güçlenmesine hizmet edecektir.³¹⁵

Ahlak terimi çocuk gazetelerinde Türkçe olarak “huy” biçiminde ifade edilmiş, güzel ahlak ise “iyi huylu” olmak biçiminde tanımlanmıştır. *Arkadaş* gazetesinde bu anlamda ahlak açıklanmaktadır. “Türkçesi huy” olan ahlakın, iyi huylu ve kötü huylu biçiminde iki temel yönelimi vardır ki bunları güzelce kavramak gerekir. Kötü huylardan kıskançlık, haset sayılırken iyi huylar arasında sabır, kanaat, cömertlik, alıcenaplık ifade edilir.³¹⁶ *Etfâl* gazetesi ise “Ahlāk-ı Hasene” başlığını kullanmış, “Ahlāk-ı Hasene” ifadesinin her türlü güzel huylar anlamına geldiği belirtilirken, “ahlāk-ı zemīme” ifadesinin her türlü çirkin huyları ifade ettiği söylenmiştir. Gazeteye göre, dünyada her şeyden önce güzel huyların öğrenilmesi ve kazanılması gerekir. “Peygamber efendimiz de” güzel huylu davranmayı buyurmuş, bir “hakīm” (filozof) de şöyle demiştir: “Güzel huylu adam kendisini yabancı yanında akrabadan ve kötü huylu adam kendisini akrabası yanında yabancından saydırır.” Yazar, bundan sonra çeşitli küçük öyküler ve ifadelerle alçak gönüllülüğün, ilim severliğin, iç güzelliğin, sır saklamanın önemini vurgulamıştır.³¹⁷

Türkçe çocuk gazeteleri, ahlak meselesi üzerinde aşağıda gösterileceği gibi, uzun uzadıya durmuş, bir yanda da her an çocukları takip ettikleri hissi uyandıracak haberlere de yer vermiştir. Sözgelimi *Mümeyyiz*'de yer alan bir haber “Ne Kadar Ayıb” başlığı altında yayınlanmış, burada üç rüşdiye öğrencisinin Nur-ı Osmaniye camisi yakınında okul dönüşünde birbirleriyle kavga ettikleri ve birbirlerine fena sözler söyledikleri yazılmıştır. Çocukların isimleri ve mektepleri de ihbar edilmişse de gazete bunları yayınlamıyor, çocukları bu tür şeyler yapmayın, güzel güzel evlerinize gidin diyerek uyarıyor.³¹⁸

Mümeyyiz'de Tefvik, ahlakı insan doğası ve eğitim bağlamında tartışmış, iyi ahlaklı çocuklar yetiştirmede başlıca görevin annelere düştüğünü ifade etmiştir. Tefvik'e göre, insanların doğalarında kötülük vardır diyenler olmuştur. Onlara göre, çocukların davranışları, kıskançlıkları, yaramazlıkları bu kötülükten kaynaklanır. Ama terbiyenin tüm kötülükleri giderip iyi bir ahlak meydana getireceği ittifakla kabul edilmiştir.

³¹⁵ Sadi, “Makāle-yi Ahlākīyye”, *Mümeyyiz*, s. 3, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 8.

³¹⁶ “Ahlāk”, *Arkadaş*, s. 1, 21 Ramazān 1293 [10 Ekim 1876], 2.

³¹⁷ “Ahlāk-ı Hasene”, *Etfâl*, s. 11, 28 Cemāzīyelevvel 1292 [2 Temmuz 1875], 1.

³¹⁸ “Ne Kadar Ayıb”, *Mümeyyiz*, s. 5, 7 Şa‘bān 1286 [12 Kasım 1869], 5.

Tevfik, çocukların bebekliklerinden itibaren yanlış bir biçimde büyütüldüğünü ifade eder. Ona göre, valideler bebekleri kundağa sararak büyük bir hata yapar, ardından bebek rahatsızlanınca, onu hocalara götürür, böylece daha da büyük hatalar yaparlar. Çocuk biraz büyüyüp de biraz yaramazlık yapınca bu defa onu “umacı” ile korkutur, dahası “çarşamba karısı çalar,” , “cin çarpar” biçiminde korku vermeye devam ederler. Çocuklar, bu durumda “korkak, evhamlı, budala” tipler olur çıkarlar ve mekteplere gitseler dahi düzelemezler. Makale yazarı Tevfik’e göre, yapılması gereken şey, çocukların terbiyesi için yazılmış, “güzel ve Türkçe” ahlak kitaplarından faydalanmaktır.³¹⁹

Āyīne’de de ahlak meselesi terbiye başlığı altında benzer bir biçimde işlenmiştir. İsimsiz yayınlanan bir makaleye göre, insan hayvandan “nutku ile aklı ve fikri” ile ayrılır. Eğer insan, bu sözü edilen unsurları olmasaydı dört ayaklı değil de ancak iki ayaklı bir hayvan olarak yaşardı. İnsan ile hayvan arasındaki önemli farklardan birisi de hayvanın doğduktan hemen sonra kendi yaşamını geçirecek güce kısa sürede ulaşması, insanın ise uzun bir süre talim ve terbiyeye ihtiyaç duymasıdır. İşte insan bu nedenlerle; ancak eğitim süreci içinde terbiyesiyle iyi ahlaklı bir insan haline dönüşebilir. Ahlak, yazarın verdiği sözlük anlamına göre, halkların ve kavimlerin gelenekleri demektir.³²⁰ O halde ahlaktan söz ederken bir kavme veya halka ait olan hususlar anlaşılmalıdır. “İlm-i ahlak” ise insana eğriyi doğruyu gösterip insanların nasıl yaşaması gerektiğini ifade eden bir ilimdir.³²¹ Ahlak faslında en önemli husus, dini vazifeleri yerine getirmektir. Bir çocuğun aklı erdiğinden itibaren dini vazifelerini yerine getirmesi farzdır.³²²

Türkçe çocuk gazetelerinde en önem verilen mesele ahlak eğitimi olmuştur. Yukarıda da ifade edildiği gibi, gazeteler göre insanı hayvandan ayıran en önemli fark insanın ahlaklı bir varlık olması ve söz konusu ahlakı eğitim vasıtasıyla kazanabilmesidir. Türkçe çocuk gazetelerinde ifade edilen ahlak anlayışı doğrudan doğruya İslam-Osmanlı geleneklerine dayanmıştır. Bu ahlak, Allah’a, İslam dinine ve peygamberine, Osmanlı padişahı ile iktidarına itaati esas alan dini-siyasi bir ahlakıdır. Ahlakın bu biçimde büyük bir öneme sahip olması, ahlak üzerinden Osmanlı tarihinin değerlendirilmesini de beraberinde getirmiştir. 1880 yılında *Tercümân-ı Hakikat*’in

³¹⁹ Tevfik, “Terbiye”, *Mümeyyiz*, s. 9, 7 Ramazân 1286 [15 Ekim 1869], 1.

³²⁰ “Terbiye”, *Āyīne*, s. 23, 28 Rebūlevvel 1293 [23 Nisan 1876], 2.

³²¹ “İlm-i Ahlak”, *Āyīne*, s. 37, 28 Şa‘bân 1293 [18 Eylül 1876], 3.

³²² “Ahlak”, *Āyīne*, s. 41, 26 Ramazân 1293 [15 Ekim 1876], 1-2.

üçüncü sayısında, “terakkī-tedennī” (ilerleme-gerileme) meselesi üzerine bir makale kaleme alınmış, Osmanlı tarihi ahlak bağlamında değerlendirilmiştir. İsimless olarak yayınlanan makaleye göre, Osmanlı tarihine bakıldığında son devirde bir “terakkī” görülebilir. Gazeteye göre bu ilerlemeye delil olarak şimdiki muntazam ve mükemmel okulların gösterilebileceğini ifade eder. Yazara göre, gazetenin yayınlandığı yıllarda var olan okullar geçmişle kıyaslandığında büyük bir ilerlemenin göstergesi olmuştur. Ancak diğer taraftan Osmanlıların büyük bir gerileme yaşadığı da hakikattir. Yazar için, Osmanlılar kuruluşundan itibaren yüzlerce yıl terakki etmiş, pek çok memlekete hâkim olmuştur. “Fakat” diyerek devam ediyor yazar³²³:

“sonraları halkımızın ahlâkı bozularak meselâ ‘âlim bir babanın oğlu câhil ve çalışkan bir babanın çocuğu tembel ve cesûr bir adamın torunu korkak velhâsıl ‘terakkī ve tedennī’ bendimizde demiş olduğumuz vechile evlâdlar ‘ilmce ma’rifetce ahlâkca babalarından gerü kalmağa başladıklarından ve bu hâl senelerce devâm eyledikten devletimizin milletimizin eski şevketi eski ‘azîmeti tedennîye yüz tutmuş.”

İsmi bilmediğimiz gazete yazarına göre, Osmanlıların uzunca bir zamandır gerilemesinin temel nedeni ahlakiydi. Söz konusu makalede yazar, gerilemenin nedenlerini Avrupa siyaseti içinde karşılaştırmalara başvurmaksızın gerçekleştirmiş, ticaret, sanayileşme, eğitim gibi meselelerin mukayesesine gitmeden doğrudan doğruya atalarla karşılaştırarak kendi içinde, Osmanlı tarihi bağlamında ahlaki bir çıkarımda bulunmuş, dolayısıyla gazetenin temel politikası da istikbalde memlekete hizmet edecek çocukların ahlaklı olmaları gerektiği doğrultusunda biçimlenmiştir. *Tercümân-ı Hakikat* gerilemenin nedenini, ahlaki olarak görünce, çözüm de ahlaki olarak değerlendirilmiş, okul müfredatıyla birlikte ahlaki olarak güçlendirilecek Osmanlı çocuklarının kendileriyle, aileleriyle beraber ülkeyi de geliştirecekleri tezi benimsenmiştir.

II. Abdülhamid’e verilen ıslahat layihalarında da genel itibariyle gerilemenin, Kanuni devri sonlarında gerçekleştiği vurgulanmış, bir bakıma “ideal dönem”e dönmek için çaba gösterilmesi önerilmiştir.³²⁴ Dönemin diğer Türkçe çocuk gazetelerinde de eğilimin bu yönde olduğu söylenebilir. Onlar da güzel ahlaklı bireylerin istikbali kurtaracağı inancındaydı. Dolayısıyla hem Osmanlı iktidarı hem de Türkçe çocuk gazeteleri, eğitime fazlasıyla önem vermişler, eğitimin merkezine ahlak öğretisini koymuşlardır. Özellikle küçük yaşlarda gerçekleşen ilk ve orta öğrenime dikkat

³²³ “Terakkī”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 3, 26 Şevvâl 1296 [13 Ekim 1879], 6.

³²⁴ Oğuz, *age*, 162.

çekmişler, bir kişinin ancak bu çağlarda bir şeyler öğrenebileceğini, iş ve aile yaşamıyla birlikte öğrenmenin bu yaşlarda sona ereceğini belli belirsiz öne sürmüşler, çocuklara taşınması ağır bir misyon yüklemişlerdir.

4. 3. 2. Ahlakın Olumlu Yanları veya “İyi Huylar”

Türkçe çocuk gazetelerinde iyi huylar büyük oranda Sadık Rifat Paşa'nın söz ettiği iyi huylar ile örtüşmektedir. İyi huylar arasında Sadık Rifat Paşa'nın yazdığı *Risāle-yi Ahlāk*'ta da görüldüğü gibi, din, ibadet ve itaat en sık vurgulanan iyi huylar olmuş, dolayısıyla bu huylara öncelikle yer verilmiştir. Sözü edilen diğer iyi huylar ise gazetelerde herhangi bir düzen gözetmeden yer almış, dolayısıyla burada Sadık Rifat Paşa'nın metni referans alınarak sıralanmıştır. Aşağıda yer alan son iyi huy, hubb-ı vatan (vatan sevgisi) ise *Risāle-yi Ahlāk*'ta yer almamakla birlikte, gazetelerde dönemin Osmanlıcı vatan anlayışına uygun bir biçimde ifade edilmiştir. Gazetelerde yer alan iyi huylar aşağıda şöyle sıralanmıştır: Din, ibadet, itaat, doğruluk, dürüstlük, istikamet, sadakat, kanaat, iffet, hamiyet, sabır, adalet, hulus, çalışkanlık, yardımseverlik, cesaret, nezafet (temizlik), nezaket, temkinli olmak, hukuk-ı riayet (haklara saygı) ve hubb-ı vatan (vatan sevgisi). Aşağıda da ifade edileceği gibi, söz konusu iyi huylar bireysel davranışlarla birlikte toplumsal-siyasal davranışlar için de önerilen huylardır. Dolayısıyla kazandırılmak istenen bu huylarla, bireysel ve siyasal olarak İslam dini ve Osmanlı iktidarı ile geleneklerine bağlı makbul bir *Osmanlı kimliği* inşa edilmek istenmektedir.

4. 3. 2. 1. Din, İbadet ve İtaat

Mecmū'a-yı Nevresīdegān'ın ikinci sayısında dikkat çeken bir makale “Dīn” başlığı ile yayınlanmıştır. Din sözcüğünün “yol” anlamına geldiğini söyleyen yazar, insanın her şeyden evvel dinini bilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazara göre³²⁵:

“Dīnini bilmeyen bir adam gideceği yolu bilmeyen bir yolcu gibi tereddüd eder. Dīnsiz olanlar 'akıllarının erdiği ve nefislerinin istediği şeyleri yaparak fenā' olurlar. Velhāsıl insān olmak arzusunda bulunan bir çocuk her şeyden evvel dīnini tanımalıdır. Vācib-i Te'ālā hazretlerini bir bilüb emirlerine itā'at ve nehylerinden mücānebet [sakınmak] eylemelidir.”

Çocuklara Ta'līm gazetesinde “Ādāb-ı İslāmiyye” başlığı altında ise “Müslümānlıkta olan” başlıca terbiyeler şöyle ifade edilir. Yaradan Allah'ı sevmek, ona kulluk, yani

³²⁵ “Dīn”, *Mecmū'a-yı Nevresīdegān*, s. 2, 1298 [1880-1881], 33.

ibadet etmek, onun istediği şeyleri yapıp, istemediklerinden kaçınmak, İslam peygamberine ve tüm peygamberlere, ulema-yı azam ve meşayih-i kiram hazretlerine muhabbet ve itaat etmektir. Başını eline ve dizine dayamamak, parmaklarını çitlatmamak ve ağzına burnuna sokmamak gibi şeyler de edepten sayılır ve bu unsurlara dikkat edilmesi gerektiği tembihlenir.³²⁶

Mekteb-i Bahriyye-yi Rüşdiyye Müdürü Eyüb Sabri imzasıyla *Tercümân-ı Hakikat*'in dördüncü sayısında ibadet meselesi üzerinde durulmuştur. İbadet bahsinde Eyüb Sabri şöyle demiştir: “Cenâb-ı Hakk her ne farz etti ise anı tamamıyla yerine getirmeye gayret etmeli ve her neyi harâm etmiş ise andan çekinmelidir.” Eyüb Sabri, çocuklara, şu kısa hayatınızda mümkün olduğunca fazla sevap kazanmaya bakın, bunun yolu ancak: “‘ibâdet ve ahkâm-ı şerî’ata tamamıyla tâbi’iyyet etmekten ‘ibâretidir’³²⁷ biçiminde seslenmiştir. Beşinci sayıda teslimiyet meselesini işleyen Eyüb Sabri, Allah’a koşulsuz teslim olmak gerektiğini ve sabırlı davranmak gerektiğini ifade etmiştir. Bundan sonraki sayılarda da diziyi sürdüren yazar; dua, rıza, hayâ, tevekkül, saadet, şükür, akıl, tevazu başlıkları altında yazılar yayınlamış, genel itibariyle ahlakın unsurlarını bu kavramlar dâhilinde saptamıştır. Görüldüğü gibi Eyüb Sabri, yukarıda ele aldığımız ahlak kitapları göz önünde tutulduğunda, okul müfredatına tamamıyla uygun bir ahlak dizgesi meydana getirmiş, dini bir anlayışla konuyu işlemiş, doğrudan doğruya Müslüman çocuklara hitap etmiştir.

Ahlakın temelinde yer alan unsur Allah ve İslam dini olurken, uyulacak kuralların ilki de Allah’a ibadet etmek olarak saptanmıştır. *Mümeyyiz*'de yer alan bir makaleye göre, Rabbe kulluk etmek, ona ibadet etmek demektir; yani Allah'ın koyduğu kurallara uymak, koyduğu yasaklara karşı gelmemek, ona kulluk etmektir. Böylece bir insan, hem bu dünyada hem de öteki dünyada rahat edebilir. Bu halde ibadet aksatılmamalı, güzelce vaktinde yapılmalıdır. Allah ile birlikte “Peygamber efendimize” saygı duymalı, onu hatırlamalı ve şükranlar ifade edilmelidir. Padişaha itaat ise şu biçimde açıklanır³²⁸:

“Pâdişâha itâ’at yani emr etdiği şeyleri icrâ’ eylemek ve yasak eylediği işlerde bulunmamak lâzımdır. Pâdişâha itâ’at etmekliğimiz Cenâb-ı Hakk tarafından emr buyurulmuşdur [...] Ona

³²⁶ “‘Âdâb- ı İslâmiyye”, **Çocuklara Ta’lim**, s. 8, 16 Receb 1305 [29 Mart 1888], 60.

³²⁷ Eyüb Sabri, “Nasihatü’l Etfâl, ‘İbâdet”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 4, 3 Zilka’de 1296 [18 Ekim 1879], 6.

³²⁸ “Makâle-yi Ahlâkiyye’den Mâba’d”, **Mümeyyiz**, s. 4, 30 Receb 1286 [5 Kasım 1869], 4.

itâ‘at ve ‘ömrine ve ‘âfiyetine ve hânedânına du‘â etmek ve sayesinde gördüğümüz refâh ve nimeti bilüb şükr eylemek üzerimize lâzımdır.”

Görüldüğü gibi, Allah’ın emriyle padişaha itaat etmek gerektiği ifade edilmiş, böylece din ile siyaset arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Hocaya gösterilecek itaat de söz konusu itaat hiyerarşisi içindedir. *Mümeyyiz*’e göre, “hocanın bir şâkirdân üzerindeki hakkı ana baba hakkından çoktur”, bundan dolayı öğrenci hocasına karşı çıkmamalı, onun sözünü dinlemelidir.³²⁹ Hocanın ardından çocukların, baba ve annelerinin sözlerini dinlemeleri, onların nasihatlerine kulak vermeleri de vazifelerindedir. Çocukların, ana-babaya uyması, onların emirlerini dinlemesi hem vicdana hem de doğa kanunlarına uygundur. Yazara göre çocuklar, önce Allah’a, ardından, kendilerini yetiştiren, varlıklarını borçlu oldukları, tüm ihtiyaçlarını karşılayan, ana ve babanın isteklerine uygun davranmalı, onların sözlerinden çıkmamalıdır.³³⁰ Makale yazarı Ahmed Vefik şöyle devam eder³³¹:

“Elhâsıl çocuklar ebeveyninden icâbına göre gördükleri ve aldıkları nasâyih ve ibrâm [zorlama] ve ihtârât ve tekdîr ve ta‘zîr ve te‘dîbâtı mücerred kendilerinin iyilikleri için olduğunu bilen kemâl-i itâ‘at ile kabûl ederek müntebih [uyanık] olmalıdırlar ki zîrâ ebeveyn ve akrabâtın bir çocuk hakkında gösterdiği sertlik mücerred muhabbetinden neş‘et ederek bunlar evvel çocuğun hüsn-i hâline çalısub târîk-i müstefide sülûk ile terbiyesi emrinde vazîfe-yi müşfikasına edâ eylemek demektir.”

Mümeyyiz’de Sadi bir kez daha ana-babaya itaat meselesini vurgulamış, bir çocuğun mutlaka anaya-babaya uygun davranması gerektiğini, ancak böylece bir çocuğun dünya ve ahirette selamet bulabileceğini ifade etmiştir.³³² *Arkadaş* bir sayısında bu meseleyi toparlayıp hiyerarşik düzeni vurgulamıştır. Buna göre itaat, yaşta, rütbede ve ilimde kişinin kendisinden yüksekte olan insanlara itiraz etmemesidir. Çocuklar öncelikle Tanrı’ya, ardından İslam peygamberine ve diğer peygamberlere, ana ve babaya, padişaha, ulema ve üdebaya itaat etmekle yükümlüdürler.³³³

İtaat meselesi yukarıda görüldüğü gibi, doğrudan doğruya ifade edilmekle beraber hikâyeler vasıtasıyla da anlatılmıştır. *Arkadaş*’ta anlatılan bir hikâyeye göre, iki kaz bir kurbağa ile çok yakın arkadaşlık kurar, bir gölde beraberce yaşamaya başlar. Fakat bir süre sonra bu göle avcılar dadanıp kazları yakalamak ister. Bu hal üzerine kazlar,

³²⁹ Sadi, “Makâle-yi Ahlâkiye”, *Mümeyyiz*, s. 4, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 4.

³³⁰ Ahmed Faik, “Vezâ’if-i Etfâl”, *Mümeyyiz*, s.16, 26 Şevvâl 1286 [29 Ocak 1870], 1.

³³¹ Ahmed Faik, “Vezâ’if-i Etfâl”den Mâba’d, Muhâfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, s. 45, 20 Cemâziyelâhir 1287 [17 Eylül 1870], 1.

³³² Sadi, “Makâle-yi Ahlâkiyye”, *Mümeyyiz*, s. 5, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 7.

³³³ *Arkadaş*, s. 6, 19 Şevvâl 1293 [7 Kasım 1876], 1.

gölden göçüp başka bir göle gitmeye karar verir ve bu kararlarını dostları olan kurbağaya anlatırlar. Kurbağa da dostlarından ayrılmayıp onlarla gitmek istediğini söyler, kazlar madem öyle ama her dediğimizi yapman, nasihatimizi tutman gerekir derler. Kurbağa kabul eder, iki kaz bir diken getirip kurbağanın bu dikenin ortasını ağzıyla tutmasını ve ne olursa olsun asla konuşmamasını, ağzını açmamasını ister. Kazlar, kurbağa ortalarında, dikenin kenarlarından tutup havalanır. Bir köyün üzerinden geçerken köylüler bu durumu görüp hayretle bağırışmaya başlar, bunun üzerine kurbağa dayanamayıp bir şey söylemek için tam ağzını açtığı anda dikenden kurtulup aşağıya düşer. Sonunda hikâye yazarı, nasihatler dinlenmezse, itaat edilmezse, sonu felakettir diyerek öyküsünü tamamlar.³³⁴

Mehmed Şemseddin de, *Çocuklara Arkadaş* gazetesinde, ilk sayıda öncelikle “İtâ‘at” meselesi üzerinde durur, yazar itaati şöyle tanımlar: “itâ‘at yaşda ve rütbede ve ‘ilmde kendimizden büyük olanların emirlerinin hilâfında olmamak demektir.” Yazara göre, önce Tanrıya, peygambere, ardından “şerî‘at ve hâdim-i dîn-i Ahmed bulunan pâdişâhımız efendimiz hazretlerine”, ana ve babaya, ulema ve üdebaya ve üstada itaat etmek, “farz ve vâcibdir.”³³⁵

Mecmû‘a-yı Nevresîdegân’da ahlak ile ilgili yedi yazıya yer verilmiştir. Gazetenin ilk sayısında yer alan “Toğrı Sözlər” bahsinde çocukluk çağının öneminden bahsedilmiş, çocukluk çağının, öğrenmek için en uygun dönem olduğu belirtilmiştir. Yazar, çocukların öncelikle Allah’ın emirlerine uymaları gerektiğini söylemiştir: “Cenâb-ı Allâh kullarını bir pederin evlâdlarını sevdiği gibi sevdiğinden zînhâr felâket ve musîbetli günlerinizde sâbırsızlık ve i‘tikâdsızlık etmeyiniz” demiştir. Ardından çocuklara doğru sözlü olmaları, iyiyi kötüden ayırt etmeleri gerektiği, pederlerinin sözlerini dinlemelerinin önemi, Allah’a ibadetin değeri ve kazançları anlatılmıştır.³³⁶

Çocuklara Ta‘lîm’in üçüncü sayısında yayınlanan bir yazıda “İtâ‘at”, söz dinlemek, büyüklerin yap dediklerini yapmak, yapma dediklerinden sakınmak biçiminde açıklanmış ve bu mesele üzerinde durulmuştur. İtaat edilecek unsurlar yazıda şöyle sıralanır; Allah’a, “peygâberimize”, tüm peygamberlere, “pâdişâhımıza”, ana ve

³³⁴ “Hikâye”, *Arkadaş*, s. 10, 24 Zılka‘de 1293 [11Aralık 1293], 2.

³³⁵ “İtâ‘at”, *Çocuklara Arkadaş*, s. 1, 1 Cemâziyelevvel 1298 [1 Nisan 1881], 2.

³³⁶ “Toğrı Sözlər”, *Mecmû‘a-yı Nevresîdegân*, s. 1, 1298 [1881], 5.

babaya itaat etmek gereklidir. Allah, tüm varlıkların yaratıcısı ve peygamber onun elçisi olduğundan, onlara itaat etmek gerekiyken, padişaha itaat şöyle açıklanır³³⁷:

“‘umüm bir milletin hâkimi yani en büyüğü olduğu cihetle, [padişah] milletin bir peder-i şefikidir. Şefkatli bir baba, evlâdının sa‘âdeti için pek çok fedâkârlık eylediği misillü, pâdişâh da evlâdı hükmünde olan milletin, ‘ırz, can ve mallarını muhâfaza ve esirgemekle beraber, her bir işinde ‘adâlet ve hakkâniyyet icrâ‘ eyler. İşte pâdişâhımız Sultan Abdülhamid Hân-ı Sâni Hazretleri, bu hasletlere tamamıyla mâlik bir pâdişâh-ı ‘adâlet iktinâ‘ [adil bir padişah] olduklarından, hakîkaten milletin bir peder-i şefiki ve hâmi-yi hakîkiyyedir. İşte her hâlde ve zamânda pâdişâhımıza itâ‘at eylemek boynumuza borcudur.”

Yukarıdaki alıntıda dikkati çeken nokta padişahın “‘umüm milletin” idarecisi olduğunun söylenmesidir. Böylece Osmanlı padişahı, Osmanlıcı bir tavırla Müslimgayrimüslim tüm tebaanın idarecisi olarak ifade edilmiştir. Padişahın ardından gelen ana ve babaya ise uzun süre evlatlarını koruyup kolladıkları, büyüttükleri için itaat etmek gereklidir.

Mecmû‘a-yı Nevresîdegân’ın ikinci sayısında yayınlanan “Vazîfe” yazısında çocukların ana-baba ile hocaların verdikleri vazifeleri harfiyen yerine getirmeleri gerektiği söylenmiş, özellikle derslerine çalışmaları gerektiği vurgulanmıştır. Aynı sayfada yer alan “İtâ‘at” yazısı da çocukların vazifelerini gerçekleştirirken yetişkinlere karşı itaatkâr olmak zorunluluğunu ifade etmiştir. Çocukların her şeyden önce Allah’a ardından, peygambere ve “her bir vechile rahat ve selâmetimizin çâresini arıyan velîni‘metimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin” fermanlarına ardından, ulema ile ukala ve hocalar ile ana-babaya itaat etmeleri gerektiği ifade edilmiştir.³³⁸ Gazetenin diğer yazılarında da çocukların kibir ve kıskançlıktan uzak durmaları gerektiği, itaatkâr, kanaatkâr ve çalışkan bir yaşam sürmeleri nasihat edilmiştir.

Vâsîta-yı Terakkî’nin ilk sayısında yer alan “‘Ulviyyet” makalesinde insanın iyi ahlak, “‘ulûm ve fûnûn” sahibi olarak elde edeceği değer “‘ulviyyet” olarak adlandırılır ki bu değer, insan yaşamının en büyük kazancı olarak görülür. Aynı sayıda yazılan “Çocuklara Mütâla‘a” adlı makaledeyse çocuklara öncelikle Allah’ın sevilip, emirlerinin yerine getirilmesi gerektiğini söyleyen yazar, ardından da peygamberin,

³³⁷ “İtâ‘at”, **Çocuklara Ta‘lîm**, s. 3, 29 Rebûlevvel 1305 [14 Ocak 1888], 18.

³³⁸ “Dîn”, **Mecmû‘a-yı Nevresîdegân**, s. 2, 1298 [1880-1881] 34.

ailenin, devletin, vatanın sevilmesi gerektiğini söyleyerek çocukları “vatan” için daha çok çalışmaya ve hizmet etmeye çağırır.³³⁹

Sonuç olarak, önce annesinin yanında ilk eğitimini alıp, geleneksel rollere uygun bir biçimde yetiştirilecek bir çocuk, okul çağında da aynı yaklaşımla devam eden bir tedrisattan geçmektedir. Özellikle okullardaki ahlak kitaplarına uygun bir biçimde, evde, okul müfredatını takip eden çocuk gazeteleri vasıtasıyla söz konusu eğitim pekiştirilmektedir. II. Abdülhamid döneminin çocuk gazeteleri, Tanzimat ile karşılaştırıldığında kullanılan argümanlarda bir süreklilik sağlanmış, herhangi bir kopuş veya radikal bir değişiklik yaşanmamıştır. Her iki dönemde de iktidara övgülü atıflar yapılmış, Allah’a itaat ile siyasi iktidara itaat birleştirilmiştir. Buna göre bir Osmanlı çocuğu, öncelikle dürüst olmalı, Allah’a, İslam dinine ve peygamberine ve diğer tüm peygamberlere, padişahlara ve devlet adamlarına, ana ve baba ile hocalarına saygılı, en önemlisi itaatkâr olmalıdır. Bir Osmanlı çocuğu, toplumsal yaşamda hiyerarşiden kaynaklanan yerini, sorumluluk ve görevlerini bilmelidir. Osmanlı idaresi, eğitim müfredatıyla ve bu tezi daha yakından ilgilendiren Türkçe çocuk gazeteleri vasıtasıyla, Osmanlı çocuk kimliğini, mutlak itaat ve sadakate dayanan bir tebaa olarak biçimlendirmek ister. Söz konusu gazetelerde, çocuklardan beklenen ve istenenler sık sık anlatılırken, devletin, padişahın, devlet adamlarının sorumluluklarına sınırlı bir biçimde yer verilmiş, çocuklarla kurulan ilişki daha çok tek taraflı bir ilişki olmuştur. İktidar, çocuklarla karşılıklı bir ilişki kurmaktan ziyade, onları esas olarak siyasal iktidara itaatkârlığa dayanan ahlaklı bir *Osmanlı kimliği* içine yerleştirmek istemiştir.

4. 3. 2. 2. Doğruluk, Dürüstlük ve İstikamet

Güzel ahlakın öne çıkan unsurları arasında en çok tekrarlananlardan biri de aynı anlamlarda kullanılan doğruluk, dürüstlük ve istikamet olmuştur. *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde “Nasihatü’l Etfâl” dizisi bu alanda üzerinde duracağımız ilk dizilerden biridir. Mekteb-i Bahriye-i Rüşdiye Müdürü Eyüb Sabri tarafından yazılan yazı dizisinde, belli başlı ahlaki unsurlar üzerinde durulmuş, çocuklara güzel ahlak kazandırılmak istenmiştir. Eyüb Sabri, söz konusu gazetenin ikinci sayısında yayınlanan ilk yazısında dizinin amacını kısaca şöyle açıklamıştır³⁴⁰:

³³⁹ “‘Ulviyyet”, “Çocuklara Mütâla’a”, *Väsita-yı Terakkî*, s. 1, 1 Cemâziyelevvel 1299 [21 Mart 1882], 2-3.

³⁴⁰ Eyüb Sabri, “Nasihatü’l Etfâl”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 2, 19 Şevvâl 1296 [6 Ekim 1879], 5-6.

“Size hüylarınızı iyileştirmek için biraz evkât vermek isterim çünkü ahlāk risālelerinde dahī yazılmış olduğu üzere hüyu çirkin ve kötü olanların hayvānlardan pek de farkı olamaz [...] İnsāni hayvāndan ayırsa ayırsa iyi hüylarıyla ‘aklı ve dili ayırabilir.’”

Ahlakın genel tanımı üzerinde durulduktan sonra üçüncü sayıda doğruluk, *Tercümān-ı Hakikat*’te Mehmed Ali imzalı bir başka yazıda istikamet, iyi ahlak unsurlarından biri olarak değerlendirilmiş, bu ifade de doğruluk anlamında kullanılmıştır. Yazar, doğruluğun Allah nazarında ve insanlar arasında en mühim erdemlerden biri olduğunu ifade etmiştir.³⁴¹

Etfāl ahlak kısmına geniş bir yer verirken, bu bölümdeki yazıların önemli bir kısmı dizi halinde yayımlanan “Edebiyāt: Mehāsin-i Ahlāk” başlığı altında çıkarılmıştır. Söz konusu dizinin ilk yazısında, iyi ahlaklı olmak üzerinde durulmuş, iyi ahlak şöyle tanımlanmıştır. “Bir adam ebnā-yı cinsinden görmüş olduğu insāniyyete karşı dā’imā insāniyyetden geri durmamalıdır.” Yazar iyiliğin karşılıksız bırakılmaması gerektiğini söylemiş, bununla birlikte kötülükten de kaçınılmasını ifade ederek bu önermesini örneklerle anlatmıştır. İkinci yazıda bir hikāye çerçevesinde sadakat ve dürüstlüğün önemine dikkat çekilmiş, sadık ve dürüst olanların yaşamda ödüllendirileceği vurgulanmıştır.³⁴²

Doğruluk konusunda *Arkadaş*’ta da şöyle bir hikāye anlatılır. Her gün sarhoşluktan başını kaldıramayan bir adam, evladına, rakı ve şarabın insana büyük zararlar verdiğini söyleyip bunların uzak durulması gereken şeyler olduğunu nasihat eder. Çocuk ise babasının söyledikleriyle yaptıklarının çeliştiğini, eğer onun gibi davranmazsa etrafın kendisine babasının tuttuğu yoldan ayrılmış diyeceğini söyleyip babasının bu kötü alışkanlıkları bırakması gerektiğini ifade eder. Bunun üzerine babası, oğlunun söylediklerinden utanmış, o günden sonra her türlü kötü alışkanlığı bir kenara bırakmış, doğru bir insan olarak yaşamaya başlamıştır.³⁴³

4. 3. 2. 3. Sadakat, Kanaat, İffet, Hamiyet ve Sabır

Güzel ahlakın unsurları arasında öne çıkan diğer üç unsur sadakat, kanaat ve sabır olmuştur. *Mümeyyiz*’e göre, insanın işinde ve sözünde doğru davranması sadık bir kişi olduğunu gösterir. Bir kişi sadık olursa hem toplum yaşamında itibar görür, hem de

³⁴¹ “İstikāmet”, *Tercümān-ı Hakikat*, s. 15, 29 Muharrem 1297 [12 Ocak 1880], 114.

³⁴² “Mehāsin-i Ahlāk”, *Etfāl*, s. 1, 8 Rebūlevvel 1303 [14 Ocak 1886], 3 ve 15. “Mehāsin-i Ahlāk”, *Etfāl*, s. 2, 15 Rebūlevvel 1303 [21 Ocak 1881], 10.

³⁴³ “Hikāye”, *Arkadaş*, s. 7, 2 Zilka’de 1293 [19 Kasım 1876], 4.

ahirette bundan hayır görür. Kanaat ise, yiyecek, içecek, giyecek gibi meselelerde aşırıya gitmemek, “Cenâb-ı Hakkın verdiği nimete müteşekkir ve râzı olarak” yaşamaktır. Bu huyu edinmiş olan insan, bu dünyada rahat ettiği gibi, ahiret için de hayırlar kazanır.³⁴⁴

Arkadaş gazetesi de sadakat meselesine değinmiş, bununla ilgili bir sohbete yer vermiştir. İki arkadaş arasında geçen sohbette, sadakat yalancılık etmeyerek her sözde ve işte doğruluk olarak tanımlanır. Yalancılık, Allah’ın yasakladığı en kötü huylardan biridir. Yalancı kişi, şeriatın emrine uymadığından o kişinin itikadından şüphe duyulur ve dahası ondan bu huyundan dolayı her türlü fenalık gelebilir. Yalancıya ise, anası babası dâhil, hiç kimse güvenmeyeceğinden bu dünyada rahat bir yaşam sürmesi imkânsızdır. Bunun tersine sadık kişi, herkes tarafından takdir görür, doğruluktan ayrılmadığı için işi rast gider. Burada peygambere atıfla şöyle denir: “Peygamber efendimiz hazretlerinin necât yani selâmet toğrulıkda olduğunu [ifade eden] hadîsi [...] toğrulığın fâ’idesi ve yalancılığın zararını göstermek için pek büyük ve kıymetli bir delildir.”³⁴⁵

Aynı gazetede kanaat ile ilgili bir de hikâye anlatılır. Hikâyeye göre, iki güvercin bir ağaçta, bir yuvada yaşar, ağacın yemişlerinden yerler. Güvercinlerden biri, bir gün diğerine artık bu yuvadan uçalım, seyahat edelim, başka diyarlar görüp, başka yemişlerin tadına varalım der. Diğeriyse seyahatin zorluklarından söz edip bu fikri beğenmez. Bunun üzerine güvercinlerden ilki, kendi başına seyahat etmeye karar verir. Yuvadan uçar; ama akşam olmadan büyük bir fırtınaya yakalanır, fırtınadan güç bela kurtulur, biraz sonra ise neredeyse bir şahine yem olmak üzere; ama bu tehlikeyi de her nasılsa atlattır. Ancak bir süre sonra, çok acıktığının ve etrafta hiçbir şey olmadığını farkına varınca kendi keline kanaatkâr olmak gerektiğini boş heveslere kapılmamak gerektiğini kavrayıp yeniden yuvasının yolunu tutar.³⁴⁶

Sabır da söz konusu anlayışın tamamlayıcı unsurlarından biri olmuştur. Sabır, *Arkadaş*’ta yer alan bir makalede, iki arkadaş arasında geçen sohbette şu biçimde tanımlanır³⁴⁷:

³⁴⁴ Sadi, “Makâle-yi Ahlâkiyye”, **Mümeyyiz**, s. 5, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 7.

³⁴⁵ “Sadakât Hakkında Muhâvere”, **Arkadaş**, s. 7, 2 Zilka’de 1293 [19 Kasım 1876], 1.

³⁴⁶ Pürtelâş Hasan Efendi Mektebi Muallimi Hafız Ali Şükrü, “Âşına Hikâye”, **Arkadaş**, s. 23 Zilhicce 1293 [9 Ocak 1877], 2.

³⁴⁷ “Sâbir Hakkında Muhâvere”, **Arkadaş**, s. 23 Zilhicce 1293 [9 Ocak 1877], 1.

“Sābir gerek haklı ve gerek haksız olsun bir taraftan vukū’ bulan felâket ve musîbetin vücûdumuza ‘âriz olan maraz ve hastalıklarla ve mâlımıza gelen zarar ve ziyânların hebsi Cenâb-ı Hakk’dan bilüb def’ etmesini de yine Hakk Te‘âlâ hazretlerinden te’min edüb o hallere tahammül etmeğe derler.”

Yazara göre, sabır bu biçimde kavrandıktan sonra insan, başına gelen kötülüklerden bir başkasını sorumlu tutmayıp bu kötülüklere sabır göstermeli, tahammül etmelidir. Sabrın ne büyük faydaları olduğunu anlatmak için şöyle denilmiştir: “Sābrın sonı selâmetdir.” İnsanın başına gelen musibetlerde bu sözü unutmamalı, Allah’a güvenmeli ve sabredip selamete varmaya tahammül göstermelidir. Sabrın bir diğer faydası ise sabır gösteren kişi, kötülükler karşısında hiç kimseye düşmanlık gütmmez, kötülüklerin geçip gitmesini bekler.³⁴⁸

Çocuklara Arkadaş’ın ikinci sayısında iyi ahlakın unsurları arasında önce kanaatten ve daha sonra sabırdan söz edilmiştir. “Kanā‘at” başlıklı yazıda kanaatin halin kıymetini bilerek “hamd ve şükretmek” olduğu söylenmiş, kibirden, gururdan kaçınmanın önemi vurgulanmıştır. Yazara göre, şükreden ve hamdeden insan zevk içinde yaşar, dünyada yaratılanlar arasındaki yerini bilir. Kanaat ile beraber sabır da verilen nasihatlerden biri olmuş, çocukların iyi ahlaklı, kanaatkâr ve sabırlı bir hayat sürmeleri, çalışkan olmaları yazar tarafından tembih edilmiştir.³⁴⁹ Güzel ahlakın unsurlarından olan “kanā‘at” bir başka yerde şöyle tanımlanır: “Cenâb-ı Hakk bir insâna geçinmek için her ne ihsân buyurmuş ise, ana şükür etmeğe derler. Çünkü Tanrı Te‘âlâ hazretleri, şu fânî dünyâda yaratmış olduğu insânların her birine bir türlü tecellî ihsân buyurmuşlardır.” Bundan dolayı Allah her insana farklı kapılar açmış, kimisi ilmiyeden, kimisi askeriyeden olmuş, kimisi köylü yaratılmıştır. Bu halde Allah’ın emirlerine boyun eğmeli, kişi haline şükür edip, kanaat göstermelidir.³⁵⁰

Kanaatkârlık bağlamında bir takım öykülere de yer verilmiştir. Örneğin *‘Â’ile*’de beşinci sayıda “Kaplumbağa ile Kartal Kuşu” adıyla Ezop’tan bir öykü yayınlanmıştır. Öyküde kaplumbağa bir gün yeryüzünden sıkılıp uçmak isteyince, arkadaşı kartala kendisini uçurması için yalvarıp yakarır ve sonunda isteğini kabul ettirir. Havada kartalın ayakları arasında uçarken böbürlenip uçtuğu için diğer hayvanların kendisini kıskandığını düşünür. Birdenbire kartal kendisini bırakıp da yere düşüp

³⁴⁸ “Sābir Hakkında Muhāvere”, *Arkadaş*, s. 23 Zilhicce 1293 [9 Ocak 1877], 1.

³⁴⁹ “Kanā‘at”, *Çocuklara Arkadaş*, s. 2, 16 Cemāzîyelevvel 1298 [16 Nisan 1881], 17. “Sābir”, *Çocuklara Arkadaş*, s. 11, 14 Safer 1299 [5 Ocak 1882], 165.

³⁵⁰ “Kanā‘at”, *Çocuklara Ta‘lîm*, s. 6, 16 Cemāzîyelâhir 1305 [16 Nisan 1881], 42.

parçalanıncaysa diğerk hayvanların alayına uğrar. Buradan çıkan hisseye göre, kişi kendi kanatlarıyla uçmaya güvenmeli, başkasının kanatlarına güvenmemeli, haline kanaatkâr olmalıdır.³⁵¹

Aynı gazetede, altıncı sayıda “Altın Yumurta” adlı bir hikâyedeysk, çiftçinin birinin altın yumurtlayan bir kazı vardır. Çiftçi, bir gün bu kazın karnındaki tüm yumurtaları almak isteyince eldeki kazdan da olur. Öykünün hisse bölümünde çocuklara, elinizdekilerin kıymetini bilin, yeterli miktarda kazanç elde ettiğinizde daha fazlası için eldekinden de olmayın denilir.³⁵²

Bāğçe’de çocuklara iyi ahlaklı olmaları bakımından verilen nasihatler Mahmud Celaleddin tarafından “Ahlāk-ı Hasene” başlığı altında toplanmıştır. Bu dizinin ilk yazısı *Bāğçe*’nin yedinci sayısında yayınlanmıştır. Makalede insan için en önemli özelliğın iyi ahlaklı olması gerektiği ifade edilir, ardından, iyi ahlakın unsurları şöyle belirtilir: Sadakat, iffet, kanaat, emniyet, hüsn-i karin, nezafet, sahavet, muavenet, hıfz-ı sıhhat. Söz konusu unsurların başında sayılan sadakat yazar için, kuşkusuz en önemli ahlak ilkesidir. Yazar için sadakat şöyle tanımlanır: “Sadakat denilen şey her yerde (mert) dedirtmeğe bādī olduktan başka Hakk Te’ālā ve takdis hazretlerinin sevdiği [huyların] en başlıcasıdır [...] peygâmbek efendimiz” de bu huy ile anılır, kendisine “Muhammedü’l-emîn” denirdi. Buradan da anlaşılacağı gibi, sadakat ve emniyet ahlak ilkelerinin başında yer almaktadır.³⁵³

İyi ahlakın bir diğerk unsuru iffet olarak ifade edilir ve şöyle tanımlanır: “İffet ana derler ki bir kimse ‘ırzını ve mālını ale’l-husūs lisānını hıfz etmeğe muktedir ola.” İffet meselesini yazar, bir kadın üzerinden anlatır. Bir kadın düşünölsün ki “eteğine erkek göz girmemiş”, bir kadın olsun ki malına da hanel getirmezse “afffe” bir kadın olur. Elbette kiři diline-lisanına da hâkim olursa Allah onu esirger, korur.³⁵⁴

Bu başlık altında söz edeceğimiz son yazıları *Bāğçe*’de kaleme alan Mahmud Celaleddin olmuştur. Mahmud Celaleddin ahlak meselesini değerlendirerek iki yazı kaleme almıştır. İlkinde “Hukūk-ı Uhuvvet”, “İffet ve Hamiyyet” başlığı altında şunları ifade eder: “Hukūk-ı uhuvvet insāniyyetce ri’āyet olunacak ahlāk-ı hamīdedendir yani insān birāderine ve birāderi gibi görüşüb sevdiği akrānına hulūs ve

³⁵¹ “Kıssadan Hisse”, *‘Ā’ile*, s. 5, 10 Zılka’de 1296 [26 Ekim 1879], 5.

³⁵² “Kıssadan Hisse”, *‘Ā’ile*, s. 6, 17 Zılka’de 1296 [2 Kasım 1879], 6.

³⁵³ “Ahlāk-ı Hasene”, *Tercümān-ı Hakikat*, s. 7, 27 Zılka’de 1296 [12 Kasım 1879], 50.

³⁵⁴ “İffet”, *Tercümān-ı Hakikat*, s. 8, 2 Zılhicce 1296 [19 Kasım 1879], 57.

muhabbet göstermelidir.” Bir diğ erindeyse “İffet ve Hamiyyet” bahsi şöyle açıklanır: “insân nefsinin ve ‘ırz ve nâmûsunu dînce ve ‘akılca hukûk nazarında ve halk nezdinde hicâb etdirecek ve [...] kendisini rezîl ve rûsvâ-yı ‘âlem edecek türlü türlü ta‘yîb [utanılacak] olunacak şeylerden muhâfaza etmelidir.”³⁵⁵

Sonuç olarak sadakat ve kanaat ahlakın dini buyrukları olduğu gibi, itaat kültürünün yerleştirilmesi, toplumsal yaşamın muhafaza edilmesi için de yararlanılması gereken iki unsur olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı çocuğu başta Allah’a ibadetini yerine getirip padişaha, hocaya, ana ve babaya itaat ettiği gibi, sadık olacak ve toplum içindeki yerini korumak anlamında kanaatkâr davranacaktır. Dolayısıyla ahlak ile ilgili söylenenler doğrudan doğruya toplumsal-siyasal yaşamın da kuralları haline dönüştürülmüş, bireysel ahlak ile beraber toplumsal-siyasal yaşamın muhafazası sıkı sıkıya belirtilmiş, toplumsal hareketlilik, sınıflar arasındaki sakınılması gereken unsurlar biçiminde değerlendirilmiştir.

4. 3. 2. 4. Adalet ve Hulus

Ahlakın unsurları arasında sözü edilen diğ er unsurlardan, adalet ve hulus birbiriyle ilişkili olarak görülmektedir. *Arkadaş*’ta yer alan bir makalede, iki arkadaş arasında geçen konuşma soru-cevap biçiminde kurgulanmıştır. Birinin, “‘adâlet nedir?’” sorusu üzerine, diğ eri şu yanıtı verir: “Her ne dürlü bir şey için olur ise olsun birbirimiz hakkında garaz etmeyüb dâ’imâ toğrulıkla mu’âmele eylemek demektir” Adalet, bir ülkenin yaşaması için gerekli olan en temel unsurdur; bir ülkede adalet kanunlarla sağlanır. Eğer bir ülkede adalet sağlanmaz, kanunlara uyulmazsa orada yaşamak imkânsız hale gelir. Dahası insanlar ve giderek “milletler”, birbirine zarar verip birbirlerine düşebilirler. O halde adalet toplumun bir arada yaşayabilmesi en temel unsurdur.³⁵⁶

Arkadaş’ta konuyla ilgili anlatılan bir başka hikâye ise şöyledir. Bir gün bir adam, kadının huzuruna çıkıp öküzünün kadının koyununu öldürdüğünü söyleyip zararını karşılamaya geldiğini ifade eder. Adamın bu tavrı kadının hoşuna gider, ölen koyuna karşılık bir koyun getireceksin fetvasını verir. Bunun üzerine adam, kadı efendi: “bunu öğrendiğim iyi oldu; çünkü sizin öküzünüz benim koyunumu telef etti, şimdi söyleyin de bana başka bir koyun getirsinler” demiştir. Bu söz üzerine kadı, fetvalara bakmak

³⁵⁵ “Hukûk-ı Uhuvvet, İffet ve Hamiyyet”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 23, 25 Rebûlevvel 1297 [7 Mart 1880], 179.

³⁵⁶ “‘Adalet Hakkında Muhâvere”, *Arkadaş*, s. 3, 5 Şevvâl 1293 [24 Ekim 1876],1.

gerektiğini söyler. Adam kadının bu tavrı üzerine “‘adalet” der, kişilere göre değişir mi, herkese aynı davranmayı emretmez mi? “İşte” der yazar, bu hikâyede de görüldüğü gibi: “insân kendi tarafında iken nasıl hükm eder ise başkasının hakkını dahî öylece hükm etmelidir.”³⁵⁷

Hulus ise içi dışı bir olmak, kalbinde kötülük, fesat bulundurmamak demektir. *Arkadaş* gazetesinde iki arkadaş arasında geçen sohbet, arkadaşlardan birinin “hulûsun faydası nedir?” sorusu üzerine diğeri; hulûsun birçok faydası olduğunu; ama en önemlisinin hulûs olmadıkça adaletin olmayacağı olduğunu söyler. Hulûs ile kişi, doğru ile yanlış arasındaki farkı görür, bir menfaati olsa dahi yanlışa yönelmez, doğruların peşinden gider.³⁵⁸ Görüldüğü gibi, her iki kavram da, adalet ve hulus, temel olarak kişinin doğru eylemler ve sözler gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade eder. Hulus daha kişisel bir düzeyde ele alınırken söz adaletine geldiğinde meselenin siyasal-toplumsal yanına vurgu yapılmış, adaletin ölçüsü olarak kanunlara dikkat çekilmiştir. Burada da bireysel ile siyasal-toplumsal ahlak ilişkisi kurulmuş, ahlak toplumsal insanın uyması gereken mevcut kanunlar ve kurallar topluluğu içinde değerlendirilmiştir.

4. 3. 2. 5. Çalışkanlık

Türkçe çocuk gazetelerinde en çok yer verilen ahlak temalarından biri de çalışkanlık olmuştur. Çalışkanlık övülürken onun karşısı olan tembellik yerilmiş, çalışkanlık da bireysel yanı sıra beraber çevresine ve topluma yararlı olmak bağlamında nitelendirilmiştir. *Etfâl*'de şöyle bir hikâyeye yer verilmiştir. Ali adında fakir bir adamın, Veli adında bir oğlu varmış. Ali çok fakir bir adammış, elinde bir lirası dahi yokmuş, oturduğu şehir, sahilde olduğundan sabahları balığa çıkar, midye toplar bunları satarak günlük ihtiyaçlarını karşılamış. Bir gün Ali hastalanmış, oğlunu midye toplamaya göndermiştir. Veli sepetini alıp midye toplamaya gitmiştir. Bütün gün soğukta midye toplamış; ancak bir çocuk gelip midye dolu sepeti denize devirmiş. Veli, çocuğa çıkışarak: “burada üç kişinin rızkı vardı, bir daha yaparsan seni döverim” demiş. Çocuk ise sen fakir bir adamın oğlusun, bense zengin bir adamın oğluyum, sen beni nasıl döversin diyerek bir daha sepeti devirince Veli dayanamayıp çocuğun burnuna vurmuş, çocuğun burnu şişmiştir.

³⁵⁷ “Hikâye”, *Arkadaş*, s. 3, 5 Şevvâl 1293 [24 Ekim 1876], 2.

³⁵⁸ “Hulûs Hakkında Muhâveresi”, *Arkadaş*, s. 10, 24 Zilka‘de 1293 [11Aralık 1293], 1.

Çocuk bu halde babasının yanına gidince, babasının ısrarı üzerine dayanamayıp olayı anlatır. Bunun üzerine babası da çocuğa kızar, insanları fakir oldukları için küçümsemeyeceğini söyler. Allah'ın nazarında herkes eşittir der, ardından Veli'nin yanına gidip yaptığı hareketten duyduğu memnuniyeti anlatır ve ona birkaç akçe verip babasını sorar. Birkaç gün sonra Ali'yi yanına çağırıp, oğlunun okula gitmesi için ona yardım edeceğini söyler. Yazar bu hikâyede anlatılan Ali ile Veli'nin ibretlik öykülerinin çocuklara örnek olmasını, fakirliğin küçümsenmemesi gerektiğini; tersine burada çalışkanlığın ve iyiliğin takdir edilmesi gerektiğini ifade eder.³⁵⁹

İlk Türkçe çocuk gazetesi *Mümeyyiz*'de yer alan öyküler de çalışkanlığı vurgulamıştır. Üçüncü sayıdaki bir hikâyede malum ağustos böceği ile karınca hikâyesi anlatılmış, yazar, hikâyenin sonunda yaz gençliğe benzer, kışın yani ihtiyarlıkta rahat etmek için yazın yani gençlikte çok çalışıp birikim yapmak gereklidir biçiminde bir sonuca ulaşmıştır.³⁶⁰ *Mümeyyiz*'de anlatılan bir başka hikâyeye göre, Tevfik adında bir çocuk oldukça tembel bir çocukmuş, babası ne yapsa derslerine çalışmaz, görevlerini yerine getirmez. Babasına bir gün, kendisinde bir şeyler okuyup anlayacak oranda yeterli akıl olmadığını dolayısıyla ne yapıp etse fayda etmeyeceğini söyler. Babasıysa ona, her çocukta az veya çok akıl olduğunu, kendisinde de bulunduğunu; ancak bu aklın bir demir gibi işlenmesi gerektiğini anlatır. Bir gün Tevfik'i alıp bir demirciye götürür, neler gördüğünü sorar, Tevfik de demircinin ateşi canlı tutmak için üflediğini sonra da demire şekil verdiğini anlatır. Nihayet baba, eğer sen de aklına yeterince ateş verirsen, onu sürekli kullanırsan, derslerine çalışırsan, onu bir demir gibi işlersin demiştir.³⁶¹

Aynı gazetede yer alan bir diğer hikâyeye göreyse, bir kişinin Hasan ve Ahmed adında iki oğlu vardır. Bu kişi çocukları için birer tane elma fidanı diker. Fidanlar büyümüşler, çiçek açmışlar, birbirlerinden fark edilemeyecek hale gelmişler. Çocukların babası, fidanları çocuklarına emanet ederek onlara iyi bakmalarını ister, eğer iyi bakarlarsa iyi yemiş vereceklerini, bakmazlarsa fidanların kuruyup gideceğini hatırlatır. Çocuklardan Hasan ağacına çok iyi bakmış; ama Ahmed kendini tamamıyla haylazlığa vermiş, mahallenin serserileriyle vakit geçirip fidanı unutmuştur. Hasan'ın fidanı ağaç olup bütün dallarıyla meyve verirken Ahmed'in ağacıysa kuruyup gider. Ahmed bunun üzerine babasına gidip şikâyetçi olmuş, kendi ağacının kurduğunu, hâlbuki

³⁵⁹ "Terbiye", *Etfâl*, s. 14, 14 Temmuz 1291 [17 Eylül 1870], 2.

³⁶⁰ *Mümeyyiz*, s. 3, 23 Receb 1286 [29Ekim 1869], 6.

³⁶¹ "Tenbellik", *Mümeyyiz*, s. 19, 24 Zılka'de 1286 [15 Ekim 1869], 5.

kardeşinin ağacının yemişle dolu olduğunu söyleyip onun meyvesinin yarısını kendisine istemiştir. Baba ise, Hasan'ın ağacına çok iyi bakarak mükâfatını aldığını, Ahmed'in ise ağacını terk edip tembellik ettiğinden cezasını gördüğünü anlatır. Dahası baba, Ahmed'in elinden iyice kuruyup gitmesin diye ağacı alıp çalışkan Hasan'a verir, böylece çalışkanlık mükâfatını görmüş, tembellik ise cezalandırılmıştır. Ahmed, bu olay üzerine utanmış, tüm kötü alışkanlıklarını bırakmış, hemen gidip kendisine bir fidan almış, kardeşinden de fidan yetiştirme yöntemini öğrenmiştir. Ertesi sene Ahmed'in fidanı da meyveyle dolmuş taşmış, bu durumu gören baba, iki kardeşe bu defa bir bağ vermiş, böylece çalışkanlık ödüllendirilmiş, tembellik ise cezalandırılmıştır.³⁶²

Arkadaş'ta Bank Dairesi Mütercimi Ahmed Faik'in yakında yayınlanacağı belirtilen kitabından alınmış bir hikâye yayınlanır. Hikâye iyi ile kötü olan iki çocuğun öyküsünü anlatır. Buna göre Ali, elden ayaktan düşmüş dedesinin ihtiyaçlarını gören, yardımsever iyiliksever bir çocuk, Veli ise tam tersine yaramaz, huysuz, ana babasının sözünü dinlemeyen kötü bir çocuktur. Netice olarak Veli yaptığı yaramazlıkların cezası olarak ana ve babasından dayak yemiş, Ali ise çalışkanlığıyla çevresi tarafından takdir edilmiştir. Öykünün hissesi ise çocuklara çalışkan olan, iyilik eden ödüllendirilir biçiminde ifade edilmiştir.³⁶³

Arkadaş'ta çalışkanlık ile ilgili söz konusu edilen bir başka konuşma “sa'y”, (emek) üzerine gerçekleşmiştir. İki arkadaş arasında soru-cevap biçiminde geçen konuşmada öncelikle “sa'y” tanımlanır. Buna göre emek, dünyadaki işlerin “güzel ve yolunda olmasına çalışub çabalamaktır.” Dünyada çalışmaya ihtiyaç duymayan adam yoktur, zenginler, idareciler dahi çalışırlar. Mesela, padişahlar memleketlerinde iyi bir idare göstermek ve ahaliyi rahat ettirmek için çalışmaya memur olmuştur. Bunun gibi devlet adamları, ulema dahi adalet sağlamak için çalışırlar. Çalışmanın faydaları ise şöyle sıralanır: Kişi çalışmayla geçimini sağlar, kimseye boyun eğmez, rahat yaşar, itibar görür. Eğer bir kişi çalışarak “milletine” de yararlı olabilirse “işte en güzel en iyi sa'y budur.”³⁶⁴

Etfâl'de “Fakîrlik” başlığıyla yazılan bir makale de çalışma odaklıdır. Yazara göre, dünyada çok fakir vardır ve fakirlere yardım etmek iyidir; ama bu yardımların sonu

³⁶² “Hikâye”, *Arkadaş*, s. 4, 12 Şevvâl 1293 [31 Ekim 1876], 2.

³⁶³ Ahmed Faik, “Ali İle Veli Nâmında İki Çocuk Hikâyesi”, *Mümeyyiz*, s. 4, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 2.

³⁶⁴ “Sa'y Hakkında Muhâvere”, *Arkadaş*, s. 4, 12 Şevvâl 1293 [31 Ekim 1876], 1.

gelmeyeceği gibi, fakirliğin en büyük nedeni de tembelliktir. Bu tip insanlar genellikle hiçbir şey yapmayıp sadece hallerinden şikâyet eder ve birilerinin kendilerine yardım etmesini beklerler. Fakir de olsa dünyadan ümidini kesmemiş, durumundan şikâyet edip el etek açmamış bir kadının hikâyesinden söz eder burada yazar. Beş çocuğu olan bu kadın, onlarla beraber çorap yapar, çamaşır yıkar rızkını çıkarır, bunun için de Allah'a şükreder. Çocukları da annelerinin yaptığını yapar, bu dualarla hiç hastalanmaz, daima afiyette olurlar. Kadın ve çocuklarının bu tavrını gören etraftaki hali vakti yerinde olan insanlar da onlara daima yardım ederler. Yazar, bu hikâyedeki gibi tembellik edilmezse, insan eğer çalışkan olur, Allah'a şükrederse fakirliği de yenebileceği sonucunu çıkararak yazısına son vermiştir.³⁶⁵

Bir başka yazı *Tercümân-ı Hakikat*'te, "Tembel Olan Adamlar Mes'ud Olamazlar" başlığını taşıyor. Ahlaki metinlerde sık sık gördüğümüz yazar Emin Osman tarafından kaleme alınan yazıda, yazar, insanın ancak çalışarak mesut olabileceğini söylüyor; ona göre tembel insanlar bu nedenle asla mutlu olamazlar.³⁶⁶

"İnsāniyyet" başlığını taşıyan bir diğer yazıda, yazar için, insan, kendi hemcinsini sevmeli ve bir topluluk olduğunun bilinciyle insanlar yararına çalışmalıdır. Nitekim insanların belli bir yaşam seviyesine gelmelerinde iş bölümü büyük bir rol oynamış, böylece her bir insan bir diğeri için çalışarak toplumun yaşam düzeyini yükseltmiştir. Aksi takdirde her bir kişi, kendi kendine yaşayıp kendi ihtiyaçlarının tamamını kendisi karşılamaya çalışacak ve böylesi bir ilerleme mümkün olmayacaktır. Devam eden dizinin üçüncü yazısında fakirlere, kişinin maddi ölçüsü oranında yardım etmesinin önemi vurgulanarak şu atasözüne yer verilir: "Fakîrin koğulduğu kabudan zarûret ve sefâlet içeri girer." Yazar, maddi servetten ziyade manevi servetin biriktirilmesi gerektiğini, maddiyatın gelip geçici olduğunu; ancak manevi kıymetlerin ebedi olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁷

Etfâl'de ahlaki öğütler baba ve oğul arasındaki mektuplaşmalar biçiminde gazetede yer bulmuştur. "Bir Pederin Mahdûmuna Yazmış Olduğu Mektûb" ile baba, evladına doğruluk, dürüstlük, edep, çalışkanlık gibi meziyetler kazanıp iyi ahlaklı olmasını

³⁶⁵ "Fakîrlik", *Etfâl*, s.15, 18 Temmuz 1291 [30 Temmuz 1875], 2.

³⁶⁶ Emin Osman, "Tembel Olan Adamlar Mes'ud Olamazlar", *Tercümân-ı Hakikat*, s. 21, 11 Rebülevvel 1297 [22 Şubat 1880], 162.

³⁶⁷ "İnsāniyyetden", *Etfâl*, s.4, 29 Rebülevvel 1303 [4 Şubat 1886], 26. "İnsāniyyetden Māba'd", *Etfâl*, s. 5, 2 Cemāziyelevvel, 1303 [6 Şubat 1886], 33 ve "İnsāniyyetden Māba'd", *Etfâl*, s. 6, 13 Cemāziyelevvel 1303 [17 Şubat 1886], 41.

nasihat eder. “Çocuğun Pederine Yazmış Olduğu Mektüb” ile oğul da babasına yazdığı mektupta babasının kendisini okutmak için çektiği sıkıntıları bildiğini, derslerine çok çalıştığını söyler. Ardından gazete idaresi şu notu düşer: “İmdi biz de bu mektübü neşr ettikten sonra şurasını ilâve ederiz ki bahtiyâr olmak isteyen her çocuk vazîfesini böylece bilmeli ve böylece ikdâm etmelidir.”³⁶⁸

Nümüne-yi Terakkî’de ahlak ile ilgili ibtidai kısmına yönelik olarak yayınlanan “Asıl Zenginlik Tahsîl-i Hünerdir” başlıklı yazı, *Nümüne-yi Terakkî* mezunlarından Şerif Ali Zâde Murad tarafından kaleme alınmıştır. Burada, baba parasına güvenerek bir yaşam kurulamayacağı, asıl olanın, kişinin kendi emeği ve bilgisiyle yaşamını kurması gerektiği fikri işlenmiş, bu noktada da eğitimin ne denli önemli bir süreç olduğu vurgulanmıştır.³⁶⁹

Görüldüğü gibi, Türkçe çocuk gazetelerinde en çok vurgulanan ahlak temalarından biri çalışkanlık olmuş, çalışkanlık daha çok insanı, mutluluğa ve zenginliğe ulaştıracak bireysel bir özellik olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte yukarıda padişahların görevlerini anlatan makalede görüldüğü gibi, çalışmanın bireysel ve toplumsal yanlarına dikkat çekilmiş, çalışmanın en büyük kazancının millete yarar sağlamak olduğu vurgulanmıştır.

4. 3. 2. 6. Arkadaşlık, Kardeşlik, Dostluk, Hüsn-i Karin (İyi İlişkiler Kurmak) ve Sahavet (Cömertlik)

Gazetelere göre, arkadaşlık ve iyi ilişkiler kurmak, iyi bir çevrede bulunmak, kişinin ahlaklı olmasında önemli unsurlardandır. *Arkadaş*’ta yayınlanan bir hikâyenin yazarına göre, kimi arkadaşlar vardır ki kardeşten daha iyi anlaşır, birbirlerine daha yararlı olurlar. Aynı ana babadan doğan iki kardeşin birbirleriyle anlaşamaması, aylarca, yıllarca küs kalması ihtimali vardır, dahası kanlı bıçaklı dahi olabilirler. Gelgelelim bir mektepte okuyan iki arkadaşın böyle bir durumda olmaları beklenmez. Zira onlar mektepte öğrenecekleri “ilm-i ahlâk” ile birbirlerine nasıl davranacaklarını bilirler. Mektep arkadaşlığının bir diğer özelliği de arkadaşların mektebi bitirip memur olup ülkenin çeşitli yerlerine dağıldıklarında birbirlerinden alacakları selamın,

³⁶⁸ “Bir Pederin Mahdûmuna Yazmış Olduğu Mektüb”, *Etfâl*, s. 10, 10 Cemâziyelâhir 1303 [14 Şubat 1886], 73 ve “Çocuğun Pederine Yazmış Olduğu Mektüb”, *Etfâl*, s. 15, 17 Receb 1303 [21 Nisan 1886], 113.

³⁶⁹ Şerif Alizâde Murad, “Asıl Zenginlik Tahsîl-i Hünerdir”, *Nümüne-yi Terakkî*, s. 2, 20 Receb 1304 [14 Nisan 1887], 16.

mektubun lezzetidir. Arkadaşlığın bir diğer faydası da bir arkadaşın icabında diğeri için canını bile feda edebilmesidir. Yazar, burada, bu meseleyle ilgili bir hikâye anlatır.

Bir adam memur olup Bağdat'a tayin edilir; fakat burada hastalanıp ölür. Bu adamın karısı ve üç çocuğu yapayalnız fakirlik içinde kalmışlar memleketlerine dönecek para dahi bulamamışlardır. Ancak bir gün iyi bir adam bu ailenin hikâyesini duyup onları çağırır. Yetimlerden birinin babasını tanıtmaya üzerine adam, gözyaşlarını tutamaz, çocuklara babalarının kendisinin mektepten arkadaşı, hatta “kardaşı, yoldaşı” olduğunu söyler. Yetimleri ve dul kadını İstanbul'a göndermekle kalmayıp, onlara üç sene yetecek miktarda para yardımında da bulunur.³⁷⁰

Etfâl'deyse kardeşliğin önemi üzerinde durularak bir hikâye anlatılır. Buna göre ihtiyar bir adam, oğullarını toplayıp onlara kırmaları için bir deste sap verir; kırana bir mücevher vaat eder. Çocuklar tek tek denese de kıramazlar. İhtiyar baba, onlardan geri aldığı bir deste sapı tek tek ayırıp kırmaya başlayınca çocuklar itiraz eder. Bu durum üzerine babaları, işte size bir nasihat, sizler de bu saplar gibi tek olursanız kolayca kırılırsınız der. Ancak beraber olursanız, hiç kimse sizi kırıp dağıtamaz.³⁷¹

Dizinin devam eden yazılarından birinde de dostluk üzerinde durulmuş, dostluğun kişiye katabileceği değerlerden söz edilmiştir. Bununla beraber dost seçiminin önemine de işaret edilmiş, kötü kişilerden olumsuz ilişkilerden kaçınılması tavsiye edilmiştir.³⁷²

Mümeyyiz'de sözü edilen Hüsn-i Karin ise iyi adamlarla birlikte olup kötülerle görüşmemek demektir. Bir insan kötü olan insanlarla bir arada bulunursa mutlaka onların kötü huylarını edinir. Özellikle çocukluk çağında bir insan kötü kişilerden ve kötü huylardan uzak tutulmalıdır. Sahavet ise cömertlik demektir, iyi bir huy olsa da hak eden insanlara karşı cömert olunmalıdır ve cömertlikte aşırıya gidip mesela bir aile reisi çoluk çocuğunu sefil etmemelidir.³⁷³

4. 3. 2. 7. Yardımseverlik ve Söz Dinlemek

'*Â'ile*'de çocuklara anlatılan hikâyelerde kıssadan hisse tarzı öne çıkmış, anlatılan kısa öyküler doğrudan doğruya nasihatler vermiştir. Gazetede yer verilen bir hikâyede

³⁷⁰ “İnsân Arkadaşlarını Gücendirmemeli”, *Arkadaş*, s. 2, 28 Ramazân 1293 [17 Ekim 1876], 1.

³⁷¹ “Mehâsin-i Ahlâk”, *Etfâl*, s. 3, 22 Rebûlevvel 1303 [29 Aralık 1885], 17–18.

³⁷² “Dostluk”, *Etfâl*, s. 11, 18 Cemâziyelâhir 1303 [24 Mart 1886], 81.

³⁷³ Sadi, “Makâle-yi Ahlâkiyye”, *Mümeyyiz*, s. 7, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 4.

Fitnat ile İffet adlarındaki iki kız çocuğu konu edilir. Hikâyede çocuklar annelerinden kendilerine potin almaktansa bir viranede yaşayan zavallı bir kadın için bir yorgan almasını isterler. Anne de çocuklarının bu isteğini yerine getirir, böylece yardımseverlik öne çıkarılır.³⁷⁴ İkinci sayıda anlatılan bir hikâyede de yine yardımseverlik öne çıkarılır. Emine adlı bir kız çocuğu bir muhacir çocuğa elbiselerinden birini verir, karşılığında annesi ona yeni giysiler alır. Üçüncü sayıda “Çocuklara Hikâye” bahsinde Hanife’nin hikâyesi anlatılır. Öyküye göre Hanife büyükannesinin evindeki bir aynayı kırmış, ancak söylemeden kendi evine dönmüştür. Uzun süre sonra tekrar büyükannesine geldiğinde büyükannesi kırılan ayna için halayıklardan şüphelendiğini söylemiş, daha sonra Hanife’nin kırdığını anlamıştır. Büyükanne ayna kırmanın bir kaza; fakat bunu söylememenin bir kabahat olduğunu Hanife’ye ifade etmiş, bu tür durumlarda dürüst ve cesur davranması gerektiğini tembihlemiştir.

Yine yardımseverlikle ilgili olarak şöyle bir hikâye anlatılır. Geçmiş zaman içinde bir adam yoksullara yardım etmeye karar vermiş, bir gece dışarı çıkıp rastladığı bir adamı fakirlerden sanarak ona on bin kuruş vermiş; ancak ertesi gün şehirde konuşulanlardan anlamış ki meğer bu adam meşhur bir hırsızmış. Ertesi gece yine dışarı çıkarak bu defa bir hatuna aynı miktarda para vermiş, meğer bu kadın da şehrin tanınmış “fahişe”lerindenmiş. Üçüncü gece de aynı niyetle sokağa çıkıp bu defa parasını bir zengin adama vermiştir. Dördüncü gece uykusunda, verdiği paraların Allah tarafından kabul edilip edilmediğine dair bir rüya görmüştür. Rüyasında ona denilmiş ki senin hırsıza verdiğin para, onu hırsızlıktan, fahişeye verdiğin para onu fahişelikten kurtarmıştır. Zengin adamsa eskiden pek cimri ve mal düşkünümüş; ancak hiç ihtiyacı olmadığı halde ona verilen bu para kendisinde değişiklikler yapmıştır. Bu adam bu olayı Allah’ın bir hikmeti göreyerek bundan sonra fakirlere yardım etmeye karar vermiştir. Yardımsever kişiye rüyasında Allah’ın bu sadakaları kabul ettiği söylenmiştir. Sonuç olarak, yazara göre, her şeyden önemli olan iyi niyettir ve iyi niyet sonunda insanların yüzünü güldürür.³⁷⁵

³⁷⁴ ‘**Â**ile, s. 1, 17 Cemâziyelâhir 1297 [7 Mayıs 1880], 1.

³⁷⁵ “Hikâye”, **Etfâl**, s. 18, 8 Ağustos 1291 [20 Ağustos 1875], 1.

4. 3. 2. 8. Nezafet (Temizlik), Nezaket ve Temkinli Olmak

Temizlik de ahlakın önemli unsurlarından bir olarak kabul edilmiştir. *Arkadaş*'ta iki arkadaş arasında geçen muhaverede, arkadaşlardan biri “nezāfet nedir?” sorusu üzerine nezafetin temizlik demek olduğunu söylemiş, temizlikte dikkat edilecek unsurların ise başlıca el, ayak ve esvap temizliği olduğunu ifade etmiştir. Temizliğin neden lazım olduğu sorusu üzerine ise şöyle denilmiştir: “Bizim dīnimizin her bir hükmi temizliğe icrā' olunacağı cihetle bize temizlik şer'ān lāzım ve farz mertebesinde elzemdir.”³⁷⁶ Yazıya göre, kirli olduğunda namaz kılınmaz veya herhangi bir ibadet yapılamaz. Bununla birlikte temiz insanlar her şeyden önce bu özellikleriyle toplum tarafından övülür, takdirle karşılanır. Üçüncü olarak eğer bir kimse vücut ve üst baş temizliğine dikkat ederse, kalbindeki, nefsindeki kirle de mücadele etmeye çaba gösterir. Temizliğin bir başka faydası da şudur. Eğer bir kimse esvabını temiz tutarsa, onları uzun süre kullanabilir, dolayısıyla birçok şeye para vermek mecburiyetinde kalmayıp tasarruf edebilir.³⁷⁷ Görüldüğü gibi temizlik hem dinin hem de toplumsal yaşamın bir gereği olarak ahlaki bir unsur biçiminde kaydedilmiş, temiz olmak çocuklara tembihlenmiştir.

İyi ahlakın önemli unsurlarından birisi de insanın söylediklerine dikkat etmesi, konuşurken muhatabını üzecek acı sözlerden kaçınması, “ciğerini yaralayacak” ifadelerden kaçınması yani nazik davranmasıdır.³⁷⁸ Bir diğer önemli unsur da temkinli olmaktır. Bu meseleyle ilgili *Etfāl*'de bir hikâyeye yer verilmiştir.

Etfāl'de anlatılan hikâyeye göre, bir aslan bir öküz görüp onu “paralamak” istemiş; fakat öküzün kuvvetinden ve büyüklüğünden korkup bir kuzu kestim, akşam gel de beraber yiyelim demiştir. Öküz aslanın davetine gidince, büyük bir kazan ve yığılmış odun görünce gerisin geri kaçmaya başlamış, bu durumu gören aslan, neden kaçtığını sorunca da, görüyorum ki demiş, burada kuzudan daha büyük bir av için hazırlık yapılmıştır. Yazar bu hikâyenin ardından çocuklara, düşmanın ne yapacağı bilinmez, sizi her türlü tuzağa düşürebilir, onun sözüne güvenilmez diyerek, onları ihtiyatlı davranmaları gerektiği hususunda uyarmıştır.³⁷⁹

³⁷⁶ “Nezāfet Hakkında Muhāvere”, *Arkadaş*, s. 9, 17 Zilka'de 1293 [4Aralık 1876], 1.

³⁷⁷ *age*, 1.

³⁷⁸ “Nasāyih”, *Etfāl*, s. 7, 23 Mayıs 1291 [4 Haziran 1875], 2.

³⁷⁹ “Hikāye”, *Etfāl*, s. 7, 23 Mayıs 1291 [4 Haziran 1875], 2.

4. 3. 2. 9. Hukuk-ı Riayet (Haklara Saygı) ve Hubb-ı Vatan (Vatan Sevgisi)

Çocuklara Rehber, “Hukūk-ı Ri‘āyet” başlığı altında yayınladığı yazıda iki çocuğun bir mesele dolayısıyla kavgaya tutuştuklarına tanık olunduğu ifade edilmiş, çocuklara meselelerin hukuk yoluyla, kanunlar vasıtasıyla çözüldüğü, böylece haksızların cezalandırılıp haklıların korunduğu ifade edilmiştir.³⁸⁰ Yine bir başka yazıda yazar, bir muallimin sınıfında çocuklarla sohbet ederek, çocukların hikâyelerini dinleyerek emniyetten, kişi hak ve mülkiyetinin korunmasından bahsettiğini anlatır. Yazara göre, insanlar birbirlerinin haklarına uymayı öğrenirlerse, orada ne demir kapılara ne de gece bekçilerine ihtiyaç vardır.³⁸¹

Etfāl’de yayınlanan “Hubb-ı Vatan” başlıklı makalede insanın her şeyden evvel ona ayakları üzerinde duruncaya kadar bakan-himaye eden ana ve babasına hürmet etmesi gerektiği söylenir. Ardından kişi, biraderlerini veya hemşirelerini gözetip sevmelidir. Ardından da yazara göre, kişi kendi “vatanını” sevmeli ve “terakkîsi” için gayret etmelidir. Yazara göre, bir kişi doğduğu, yaşadığı yeri, vatani bilir ve onu doğal olarak sever, bir memlekette farklı “milletler” olsa da insanlar, tek bir idarenin kanunlarına uymakla yükümlüdürler. Bir memleket idaresi altında yaşayan insanlar için, yazar şöyle der: “Bir hükümet idâresinde yaşayub bir vatana mensüb olan insânların yekdiğerlerine gösterdikleri bu muhabbet Hakk Te‘âlâ hazretlerinden bize ihsân olunan bir” kutsal iyiliktir.³⁸² Yazara göre, herkes kendi işini iyi yapar, memleketin “terakkî”sine çalışırsa vatanını seviyor demektir. Çocukların da yapacağı ulûm öğrenmek, derslerine çalışmaktır. Yazar, sonuç olarak çocuklara memleket hayrına daha çok çalışmalarını nasihat eder. Yazar şöyle der: “müşfik-i mâ‘nevîyemiz olan pâdişâhımızın himmet ve vatanperverânesiyle her bir tarafda sizin için mektebler güşâd ve ‘ulûm ve fûnûnun tevsî‘-yi intişârına hâdim her türlü vâsıta tehyî’e [hazırlama] ve edâ‘ edildi.”³⁸³

Çocuklara Rehber gazetesinde de vatan sevgisi söz konusu edilir. İki çocuk aralarında kendi mekteplerinin daha güzel olduğunu konuşur tartışırken araya giren bir büyükleri vatan sevgisini anlatır. Çocuklara siz nasıl kendi mekteplerinizi seviyorsanız, bir ülke ahalisi de kendi ülkesini sever, dışarıdan gelecek her türlü saldırıya karşı kendi

³⁸⁰ “Hukūk-ı Ri‘āyet”, *Çocuklara Rehber*, s. 2, 7 Zilhicce 1315 [29 Nisan 1898], 1.

³⁸¹ “Emniyet-i Hüsn-i İsti‘mâl, Hukūk-ı Gayri Ri‘āyet”, *Çocuklara Rehber*, s. 7, 3 Muharrem 1316 [24 Mayıs 1898], 34.

³⁸² “Hubb-ı Vatan”, *Etfāl*, s. 6, 13 Cemâziyelevvel 1303 [17 Şubat 1886], 65.

³⁸³ *age*, 65.

ülkesini savunur, işte bu duruma, “muhabbet-i vataniyye” denir. Yazar şöyle devam eder: “Vatanı sevmenin, menâfi’ine hizmet etmenin usûlü de vatanın sâhibi olan merhametli pâdişâhımızı sevmek, emirlerine, kânûnlarına itâ’at etmektir.”³⁸⁴

Yukarıdaki makalelerin ortak vatan anlayışına dayanan Osmanlıcı bir yaklaşımı ortaya koyduğu söylenebilir. Makalelere göre ortak bir vatan için: 1. İnsanlar birbirlerinin haklarına saygı göstermeli ve ülkenin kanunlarına uymalıdır. 2. Bir vatan farklı milletlerden de oluşsa ortak bir coğrafya söz konusu ülkeyi vatan yapar. 3. Bir ülkenin vatan sayılması için ortak bir idareye itaat edilmelidir. Dolayısıyla somut olarak Osmanlı padişahına itaat edilmeli ve sadık olunmalıdır. 4. Ortak çıkarlar doğrultusunda her bir kişinin işini iyi yapması ülkeyi vatan haline dönüştürür ve ülkenin terakkisini sağlar. 5. Ortak vatanda insanların birbirlerine saygı göstermeleri ve birbirlerini sevmeleri Allah’ın da bir emridir. Görüldüğü gibi, ahlak ile ilgili kısımlarda sınırlı da olsa geleneklerde yer almayan ve yeni bir biçimde inşa edilen vatan anlayışı, Osmanlıcı bir yaklaşımla tüm tebaayı kapsayacak ortak bir vatan anlayışına dayanmış, herhangi bir dini veya etnik atıf yapılmaksızın kültürel bir biçimde şekillendirilmiştir. Ortak vatan anlayışının en önemli vurgusuysa padişaha itaat biçiminde değerlendirilmiştir.

4. 3. 3. Ahlakın Olumsuz Yanları veya “Kötü Huylar”

Türkçe çocuk gazeteleri büyük oranda iyi huylara yer vermiştir. Çocuklara söz konusu iyi huylar anlatılmış, bunlarla ilgili hikâyelere yer verilerek söz konusu huylar pekiştirilmiştir. Diğer taraftan daha az olmakla beraber “kötü huylar”dan da söz edilmiş, şu huylara yer verilmiştir: yalancılık, kibir, muzırlık, ayıp, haset, dalkavukluk, inat, nifak, ihanet, eğlence, hiddet, hırsızlık. Bu huylar da, iyi huyların sıralamasında yapıldığı gibi, Sadık Rifat Paşa’nın *Risâle-yi Ahlâk*’ta yaptığı sıralamaya uygun bir biçimde verilmiştir.

4. 3. 3. 1. Yalancılık ve Kibir

Arkadaş’ta yer alan bir hikâyeye göre, bir gün iki arkadaş bir bağa girer, arkadaşlardan biri olgunlaşmış üzümleri görünce bir salkım koparıp yiyelim der; ancak diğeri razı olmayarak bizim olmayan bir şeyi yemek caiz değildir cevabını verir. Arkadaşlardan biri bağcının koparılan üzümü soracağını, eğer bilmiyoruz derlerse yalan söylemiş

³⁸⁴ “Muhabbet-i Vataniyye”, *Çocuklara Rehber*, s. 4, 21 Zilhicce 1315 [13 Mayıs 1898], 3–4.

olacaklarını ifade eder. O sırada bağıcı bir ağacın arkasına saklanmış iki arkadaşı dinlemektedir. Bu duydukları üzerine meydana çıkıp şöyle der: “Āferīn evlādım berhudār ol. Pekiyi söyledin. Sizin olmayan bir şey almak iyi değildir. Ve bir de aslā hātırınızdan çıkarmayınız ki böyle şeyleri farazā insān görmez ise bile Allāh-ı Te‘ālā dā’imā görmektedir.”³⁸⁵

Bir diğerk hikāye kibir ile ilgilidir. Hikāyeye göre, bir köyde zengin bir çiftçinin Ali adında çok kibirli bir oğlu vardır. Yaşadıkları köyde yaşayan diğerk çocukları küçümser, onların eski kıyafetlerini görünce böyle eski püskü şeyler giymektense çıplak gezmek daha iyidir der. Bir gece Ali’nin babasının çiftliğine iki yıldırım isabet edip çiftliği yerle bir eder, çıkan yangında aile tüm mallarını, hayvanlarını kaybeder. Bir iki gün içinde de Ali’nin babası yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak ölünce, Ali, annesi ve kardeşleriyle beraber yapayalnız ve yoksul kalır. Annesi mecburiyetten Ali’yi öküz çobanlığına verir. Ali’nin bu halini gören, daha önce onun kibrine maruz kalan köy çocukları bu defa Ali’nin bu haline gülerler. Ali ise bir süre sonra durumuna alışıp kibir ve gururdan kurtulup köyün sevgisini kazanır. Hikāye yazarına göre, bu kıssadan “her efendi” bir hisse alıp her zaman davranışlarına dikkat etmeli, insanları küçümseyen kibir ve gururdan uzak durmalıdır.³⁸⁶

4. 3. 3. 2. Muzırlık, Ayıp, Haset, Dalkavukluk

Muzırlık, insanların arkasından dedikodu yapmak, “ayıbcılık”; insanın ayıplarını onları utandırmak amacıyla yerli yersiz yüzüne vurmak, “hased” ise insanların malını, yiyeceğini, giyeceğini çok görüp çekememezlik yapmak, kıskanmaktır. Bu tip insanlar kendi hayatlarını perişan ederken yaptıkları tezvirat ile de ortalığı karıştırır, başka insanların hayatlarını da bulandırır.³⁸⁷

Yüzsüzlük, arsızlık yapanlara, faydalanmayı umdukları kişiler için, doğruyu eğri, eğriyi doğru gösterenlere dalkavuk denilir. Bu tanımlamanın hemen ardından bir hikāye anlatılır. Hikāyeye göre, yüksek seviyede bir kişi, bir gün bir dalkavukla yemekte iken patlıcandan şikāyet eder, bunun üzerine dalkavuk sözü alıp patlıcana demediğini bırakmayıp onun yeryüzünde yeri olmayan bir sebze olduğunu söyler. Sonra yine bir gün bu yüksek zat, yine dalkavukla bir yemekte bu defa patlıcanı övünce dalkavuk patlıcanı yere göğre sığdıramayıp yeryüzünün en güzel sebzesi olduğunu

³⁸⁵ “Hikāye”, *Arkadaş*, s. 1, 21 Ramazān 1293 [10 Ekim 1876], 2.

³⁸⁶ “Bir Küçük Hisse Almacak Hikāye”, *Etfāl*, s. 21, 29 Ağustos 1291 [10 Eylül 1875], 1.

³⁸⁷ “Muzırlık, Ayıbcılık, Hased”, *Āyīne*, s. 4, 6 Zılka‘de 1292 [4 Aralık 1875], 1-2.

söyler. Bu olay üzerine yüksek zat, geçen gün patlıcanı yeriordun şimdi ise övüyorsun bu nasıl iştir diye sorunca, dalkavuk efendim, ben patlıcanın değil sizin dalkavuğunuzum demiştir. Hikâyeyi anlatan yazara göre, işte dalkavukluk böyle zararlı bir şeydir, eğrisi doğrusu tamamen efendiye göre değişir. Dolayısıyla dalkavukluk kaçınılması gereken kötü huylardandır.³⁸⁸

4. 3. 3. 3. İnat, Nifak, İhanet

İnat, eğer insanın alışkanlıklarından biri haline dönüşürse, en kötü huylarından biri olabilir. Çünkü inatçı insan, eğriyi doğruyu bir tarafa bırakıp yanlış da olsa bildiği yolda gider. Bu hal insana çocuklukta yerleşir ve büyüdükçe pekişir. Dolayısıyla bu huyun daha çocuklukta önüne geçilmeli, ana-babalar çocuklarına nasihatler vererek inatçı çocuklar yetişmesini engellemelidir.³⁸⁹

Nifak meselesi ise daha çok toplumsal olarak anlatılır. Buna göre eğer bir cemiyet arasına nifak girerse, o cemiyette uyuşmazlık anlaşmazlık meydana gelip cemiyetin bozulmasına sebep olur. Bu durum tersinde ise, bir cemiyette beraberlik varsa, o cemiyette birlik var demektir, uyuşma, anlaşma var demektir. Yazara göre, cemiyetler birlik içinde olmalı, cemiyet içinde nifak yaratmak isteyenlere fırsat verilmemeli, bu gibi kişiler derhal dışlanmalıdır.³⁹⁰

İhanet ise zarar vermek kastıyla insanlarla uğraşmak, insanların menfaatlerine zarar vermek, onları gözden düşürmeye çalışmak, namuslarına dokunmak için bir takım eylemlerde bulunmak olarak tarif edilir.³⁹¹

4. 3. 3. 4. Eğlence, Hiddet ve Hırsızlık

Āyīne'de yazar, çocukların akşam eğlencelerine değinmiş, çocukları bu eğlenceler konusunda uyarmıştır. Mesela, çocuklar akşam eğlencesi için gidip Karagöz oyunu izlerler. Hâlbuki yazara göre, Karagöz oyunu çocuklara edepsiz kelimeler öğretebilir ve çocuklar bu kelimeleri ana-babalarına arkadaşlarına karşı kullanıp edepsizliği bir alışkanlık haline getirebilirler.

Yazara göre çocukların doğası “cılalanmış parlak bir levha” olarak kabul edilmelidir. Bu halde çocuklara ne öğretilirse, nasıl bir ortamda yetiştirilirse bu levha o biçimde

³⁸⁸ “Dalkavukluk”, *Āyīne*, s. 6, 20 Zilka‘de 1292 [18 Aralık 1875], 2.

³⁸⁹ “İnād”, *Āyīne*, s. 11, 3 Muharrem 1293 [30 Ocak 1876], 2.

³⁹⁰ “Nifak”, *Āyīne*, s. 12, 10 Muharrem 1293 [6 Şubat 1876], 1-2.

³⁹¹ “İhānet”, *Āyīne*, s. 17, 16 Safer 1293 [13 Mart 1876], 1.

şekillenecek ve resimlenecektir. Dolayısıyla küçük yaşlarda alınacak eğitim çocukların kişiliklerini biçimlendirecektir. Karagözün zararı gibi mesela cambaz eğlencesine gitmek de çocukları ip üzerinde yürümeye teşvik edecek, yine onlara zarar verecektir. Hokkabazlar ve kuklacılar da gidilecek yerler değildir, oralarda da çocuklar, çirkin sözler öğrenip ahlaklarını bozabilir. Yazarın önerisi buralara gitmeyip en iyisi evde vakit geçirmektir.³⁹²

Tercümân-ı Hakikat'teyse bir başka kötü huy hiddet olarak ifade edilir. Hiddet ahlak için zararlıdır, hiddetin hem insanın kendisine hem de çevresine zarar verebileceği, dolayısıyla bastırılması gereken bir kötü huy olduğuna dikkat çekilir.³⁹³

Çocuklara Arkadaş'ta Mehmed Şemseddin, dördüncü sayıda ahlakın bazı huylar demek olduğunu söyleyerek insanların iyi ve kötü huylu olanlar biçiminde ikiye ayrıldığını belirtir. İyi olanlar makbul iken, kötü olanlar sevilmezler. Mesela “hiddet” ve “hased” gibi huylar sahibinin kendi nefesine de zarar verir. Çocuklar mutlaka kötü huylardan kaçınıp iyi huylara yönelmelidir.³⁹⁴

Bu altbölümün sonucu olarak denebilir ki, çocuk gazetelerinde, güzel ahlakın iyi unsurları olarak doğrudan doğruya bireysel özellikler değerlendirilmiş, yüzlerce yıl önce Aristoteles'in ifade ettiği ve İslam-Osmanlı ahlakının ilkesini meydana getiren ılımlı olmak önerilmiştir. Mutedil bir kişi olmanın unsurları ise; dürüst, itaatkâr ve sadık olmak, ibadetlerini yerine getirmek, iffetli, şükreden, sabırlı, çalışkan, alçakgönüllü, birbirine saygı duyan bireyler olmak biçiminde ifade edilmiştir. İyi ahlaklı olmak, önce Allah'a, ardından peygamber ile padişaha, aileye, itaatkâr olmaktır. Temelde din ile biçimlendirilen siyasal bir renk kazanmış olan çocuk kimliği ile vatan için sabırlı ve çalışkan olmak kaygıları öne çıkarılmış, ülkeye makbul bir vatandaş kazandırılmak istenmiştir. Ahlakın kötü yanları olarak başlıca, hiddet, kıskançlık, tembellik, kibir gibi unsurlar üzerinde durulmuş, bu gibi kötü huylardan kaçınılması istenmiştir. Söz konusu ahlaki unsurlar anlatılan öykülerle de desteklenmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı iktidarı, Osmanlı gerilemesinin en önemli nedenini ahlakta yaşanan yozlaşma olarak değerlendirmiştir. Gerilemenin nedeni ahlaki olarak saptanınca çözüm de ahlaki bir temelde geliştirilmiş, dolayısıyla eğitimde ve Türkçe

³⁹² “Çocuklara Nasihat”, *Âyine*, s. 39, 12 Ramazân 1293 [1 Ekim 1876], 1-2.

³⁹³ “Hiddet”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 16, 22 Muharrem 1297 [5 Ocak 1880], 124.

³⁹⁴ “Ahlak”, *Çocuklara Arkadaş*, s. 4, 16 Cemâzîyelâhir 1298 [30 Nisan 1881], 49.

çocuk gazetelerinde ahlaki konulara büyük bir ağırlık verilmiştir. Bu konuda Osmanlı iktidarı, İslam-Osmanlı ahlakı birikiminden yararlanmış, Aristoteles'ten Farabi'ye, Gazali'den 16. yüzyılda Osmanlılar devrinde Kınalızâde'ye kadar söz konusu birikimi kullanmıştır. Modern dönemde İslam-Osmanlı ahlak geleneğini büyük oranda Sadık Rifat Paşa kamu okulları için yeniden güncellemiş, onun metni, Türkçe çocuk gazetelerinin de ana kaynağı olmuştur. Buna göre ahlakın kaynağı Allah ve İslam dini ile emirleri olmuş, gazetelerin büyük bir çoğunlukla hitap ettiği erkek, şehirli, Müslüman rüşdiye öğrencileri bu ilkeler çerçevesinde biçimlendirilmek istenmiştir. Geleneğe dayanan gazetelere göre, ahlak iyi ve kötü huylar olarak iki kısma ayrılabilir. Bu durumda kazanılması gereken iyi huylar olarak Allah, din ve padişaha itaat, dini ibadetler, kanaatkârlık, çalışkanlık, sabır, cömertlik, tevazu, dürüstlük sayılırken, kaçınılması gereken kötü huylar olarak ise yalancılık, kibir, öfke, haset ve cimrilik gibi huylar sıralanmıştır. Dolayısıyla hedef mutedil kişilikle beraber, aileden başlayarak her türlü otorite ve iktidara sadık, itaatkâr ve kanaatkâr makbul bir tebaa meydana getirmek ve bu doğrultuda bir *Osmanlı kimliği* inşa etmek olmuştur. Şunu da belirtmek gerekir ki bir yandan da Osmanlı yaklaşım doğrultusunda ortak vatan ideali üzerinde durulmuş, ortak bir coğrafyaya, padişaha itaate, kanunlara uymaya dayanan bir ortak Osmanlı vatani ifade edilmiş, *Osmanlı kimliğinin* sınırlı da olsa bir yanı da bu özellik olmuştur. Dolayısıyla *Osmanlı kimliği*, bir yanıyla geleneksel, bir yanıyla da modern bir milli-siyasi kimlik anlayışını ifade etmiştir.

4. 3. 4. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kadınları ve Kız Çocukları

Türkçe çocuk gazetelerini en fazla meşgul eden meselelerinden biri de kadınların toplumsal yaşamdaki yeri, vazifesi ve eğitimidir. Çocuk gazeteleri, ahlaki yaklaşımlarının temeline çocuk terbiyesinin ilk basamağında yer alan kadını koymuşlar, onları öncelikle bir anne veya erkeklerin kardeşi biçiminde ele almışlardır. Daha çok İstanbul'da yayınlanıp, okur mektuplarından anladığımız kadarıyla kentli, orta sınıf, Müslüman ailelere seslenen Türkçe çocuk gazetelerine göre, ahlak ile kadının toplumsal yeri birebir örtüşmekteydi. Bir toplumun idarecileri olan erkekleri yetiştiren kadınlar, onlara ilk eğitimi veren de yine kadınlar veya onların toplumdaki rollerini anlatması bakımından gazetelere göre, daha doğru bir ifadeyle annelerdi. Ailenin, evin namusunu sakınması gereken, aileyi, evi bir arada tutacak olan, dolayısıyla toplumsal ilişkilerin temelinde yer alan da kadınlardı. Haliyle kadınların, ilke olarak eğitilmesi gerekliydi; ancak bu hâkim erkeklerin idaresinde,

yönlendirmesinde olmalı, kadınlar toplumsal cinsel rollerini bilerek, kavrayarak rollerini sürdürmeli ve içselleştirmeli, ıslahat çabası gösteren yeni Osmanlı milletinin anneleri olmalıydılar.

Türkçe çocuk gazetelerinin genel itibariyle bu yönde bir yayın siyaseti izlediğini, kadınları geleneksel, “toplumsal cinsel”³⁹⁵ rolleri bağlamında değerlendirdiği, dolayısıyla var olan toplumsal yapıyı korumak ve kadınlara toplumsal yaşam içinde kendilerine uygun bir yer vermek anlamında muhafazakâr bir yaklaşım sergilediği ifade edilebilir. 1869-1908 tarihleri arasında yayınlanan Türkçe çocuk gazeteleri genel itibariyle, kız çocuklarının okuması gerektiğini savunuyor; ancak geleneksel cinsiyet ayrımını da göz önünde tutarak kızlara belli başlı okuma alanları veya meslekler öngörüyorlardı. Aslında kadın sorunu, Türkçe çocuk gazeteleri veya Osmanlı kamu yaşamıyla beraber Avrupa’da da görülen önemli sorunlardan birisiydi ve kadınlar her geçen gün toplumsal yaşamda daha fazla hak elde ediyorlardı. Bu meseleye gösterilen tepkiler veya savunmalar ahlaki bir temelde, iyi-kötü ve doğru-yanlış kavramları bağlamında değerlendirildiğinden, kadın sorunu da ahlaki bir nitelik kazanıyordu.

Bu alt bölümde ilk olarak 19. yüzyıla gelindiğinde kadınların Batı Avrupa’da elde ettiği haklar üzerinde durulmakta, ardından Osmanlı toplumuna yansıma biçimlerine değinilmektedir. Ardından bu dönem yayınlanan kadın gazetelerine yer verilmekte, burada kadın sorununun nasıl tartışıldığı incelenmekte ve nihayet Türkçe çocuk gazetelerinde ele alındığı biçimiyle kadın meselesi ile kız çocukların eğitimi değerlendirilmektedir.

³⁹⁵ Yukarıda sözü edilen “toplumsal cinsiyet” kuramı, Joan W. Scott’tan yararlanılarak kullanılmaktadır. Scott’a göre: “Toplumsal cinsiyet, cinsler arasındaki kavranabilen farklılıklara dayalı toplumsal ilişkilerin kurucu ögesidir” ve iktidar ilişkilerini saptamanın en önemli yöntemidir. Toplumsal cinsiyet yaklaşımı, temelde “doğal” olarak adlandırılan kadın erkek eşitsizliğine veya erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetine karşı çıkmış, bu ilişkinin veya doğallaştırmanın bir süreç içinde ve toplumsal ilişkiler bağlamında inşa edildiğini ifade etmiştir. Joan W. Scott, **Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi**, çev. Aykut Tunç Kılıç (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007), 38. Joan W. Scott için toplumsal ilişkilerin kurucu dayanağı olan toplumsal cinsiyet birbiriyle ilgili dört unsuru içerir. 1. Çoğul kültürel simgelerin kullanımı, Havva ve Meryem gibi. 2. Söz konusu simgelerin kullanımını ifade eden ve anlamlandıran normatif kavramlar; din, eğitim ve bilim gibi. 3. Toplumsal cinsiyet temelinde siyaset ve toplumsal örgütlenmelerin irdelenmesi. 4. Toplumsal cinsiyet kuramına dayanarak meydana getirilecek öznelerin inşası. Scott, söz konusu yöntemin bir bütün olarak tarihsel araştırma yöntemi olarak kullanılabilirliğini ileri sürmüş, sınıf, ırk, siyaset gibi olguların da bu yöntemle açıklanabileceğini belirtmiştir. **age**, 42-43. Ayşe Durakbaşa, Halide Edip kitabının girişinde kuramsal tartışmalara değinerek, cinsellik (sex) ile toplumsal cinsiyet (gender) arasındaki çelişiklere dikkat çekmiştir. Toplumsal cinsiyet kuramını kullanan kimi yazarlar, erkek ile kadın arasında bedensel ayrımı bir kenara bırakarak, cinselliği bir bakıma reddetmiş dolayısıyla yanlışa düşmüşlerdir. Yapılması gereken ise toplumsal cinsiyet kuramını içinde cinselliği de barındırarak kullanmaktır. Ayşe Durakbaşa, **Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 34-42.

4. 3. 4. 1. 19. Yüzyıl Kent Yaşamında Osmanlı Kadını

Kadın tarihi açısından Fransız Devrimi, Batı uygarlığında kadının siyasal bir rol oynayabileceğini göstermesi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Dönemin iktidarı olan monarşistleri; devrimcileri, kadınlara yaklaşımlarından dolayı “doğal toplum”u yıkmakla suçlamışlardı. Onlara göre, kadınların yeri toplumsal yaşamdan uzak kocalarının hâkimiyeti altında ev ve çocuk bakımından ibaretti. Fransız Devrimi sürecinde, 1791-1793’te yapılan hukuksal düzenlemelerle, kadınların mahkemelerde tanıklık yapmaya ve taahhütte bulunmaya hakları olduğu, mal sahibi olabilecekleri kabul edilmiş, böylece vatandaşlık statüsü kazanmışlardır.³⁹⁶

Bu dönemde kadın yazarlardan Marquis de Condorcet (1743-1794), 1790’da eşit vatandaşlık bağlamında meseleye yaklaşmış, cinsel ayrımın ortadan kaldırılmasını savunmuştu. Olympe de Gouges (1748-1793), erkeklere karşı kadınları ileri sürmüş, *İnsan Hakları Bildirisine* karşı *Kadın Haklarını* öne sürerek şöyle demişti: “Kadının, darağacına çıkma hakkı vardır. Sahneye çıkma hakkı da olmalıdır.”³⁹⁷ Mary Wollstonecraft (1759-1797) ise kadınların öncelikle durumlarını anlaması gerektiği üzerinde durmuş, şöyle demiştir: “Kadın akıl yeteneğini erkekle paylaşırsa, kim erkeği tek yargıç yapar?”³⁹⁸ Kısaca, Fransız Devrimi ile birlikte kadınlar siyasal, hukuksal ve toplumsal yaşamda hak mücadelesine girişmiş, bu dönemde kadın siyasal önderler ortaya çıkmıştır.

Batı Avrupa’da kadın hareketinin ortaya çıkmasından, 50 yıl kadar sonra, Tanzimat dönemiyle beraber Osmanlı dünyasında, bürokratların ve aydınların, kadın sorununu tartışmaya başladıkları görülmektedir. Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı kadınları kent yaşamında ve devlet hizmetinde yavaş yavaş çalışma hayatına girmeye başlamışlar, başlıca üç alanda meslek yaşamına katılmışlardır. Bu üç alan sırasıyla

³⁹⁶ Elisabeth G. Sledzievski, “Dönüm Noktası Olarak Fransız Devrimi”, **Kadınların Tarih IV**, ed. Georges Duby, Michelle Perrot, dizi ed. Genevieve Farris, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005): 42.

³⁹⁷ **age**, 49.

³⁹⁸ **age**, 50. Mary Wollstonecraft’ın 1792’de yazdığı *The Vindication of the Rights of Woman* adlı kitabı feminist tarih yazımının klasiklerinden biri olmuştur. Tam bir aydınlanmacı olan yazar, kadın-erkek eşitliğini savunmuş, kadınların da eğitim kanalıyla akıllarını yetkinleştirmesi hakkına sahip olmaları gerektiğini ifade etmiştir. Durakbaşa, **Halide Edib**, 56-64. Kadın haklarını ifade eden feminizm sözcüğü ise ilk defa devrimden yüzyıl sonra Fransa’da 1880’lerde, ardından İngiltere’de 1890’larda ve Amerika’da 1910’larda kullanılmıştır.

şöyledir: 1843'ten itibaren ebelik, 1869'dan itibaren sanayi mektepleri vasıtasıyla terzilik ve 1870'ten itibaren öğretmenlik.³⁹⁹

Tanzimat döneminde erkek öğretmenler yetiştirecek ilk Darümuallim, 1848'de açılmış; ama kadın öğretmenler yetiştirecek bir okul kurulmamıştır. Eskiden beri sıbyan mektepleri cinsiyete göre ayrılmaz, kız çocukları bu mekteplerden sonra öğrenimlerine devam edemezdi. Ergenlik çağına geldiklerinde toplumdan neredeyse tecrit edilirler, kentlerde, toplumsal yaşama katılmayıp ya baba evlerinde ya da eşlerinin evlerinde büyük bir çoğunlukla ev işleri ve çocuk bakımıyla meşgul olurlardı. Tanzimat devri bürokratları için, medeniyet çerçevesinde, kız çocuklarına yönelik bir okul açmak ihtiyacı kaçınılmazdı. İlk defa *Tıbhāne-yi 'Amire* bünyesinde bir ebe okulu 1842 yılında açılmış ve buradan 10 Müslüman ile 26 gayrimüslim öğrenci ebe olarak mezun olmuştu. İlk kız rüşdiyesi *Cevri Kalfa İnās Rüşdiyyesi* adıyla 1859 yılında açılır. 1856 Islāhāt Fermānı ardından tüm okullara cinsel, etnik, dinsel ayırım olmaksızın herkesin gidebileceği kararlaştırılırken, bu okullar Meclis-i Ma'ārif'e bağlanır. Bir tartışma meselesine dönüşen kadın öğretmenlerin olup olamayacağı sorunu ise 1870'te kadın öğretmenler yetiştirmek üzere açılan *Muallime Mektepleri* ile aşılır.⁴⁰⁰

Çocuklara Kırā'at gazetesinde bazı mesleklerden söz edilirken kadın öğretmenlerden de söz edilmiş, burada söz etmeye değer sayısal bilgiler verilmiştir. Kadın öğretmenliği bahsinde “bugün mekteplerde 7–8 bin civarında kız çocuğu, Dārü'l-mu'allimāt'da ise 85 kız” eğitim görüyor denmektedir. Konaklarda özel bir biçimde okuyanlar da katılırsa ancak 9–10 bin civarında kız çocuğunun okuduğu, bunun ise pek az olduğu ifade edilir. Dahası yazar, Dārü'l-mu'allimāt'ta eğitim görenlerin sayısının da geçen yıllara oranla düştüğünü kaydeder. Ona göre, kız çocukları için iyi okullar pek az olmakla beraber, aileler de kız evlatlarını okumaya pek göndermez. Yazar, bu durumu eleştirerek kızların okutulması gerektiğini, Osmanlı

³⁹⁹ Tiğince Oktar, **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı** (Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi, 1998), 31–40. 20. yüzyılın başında, Selanik'te tütün işçiliği yapan kadınlar da, cinsel rollerine uygun işlerde çalışmış, bir bakıma “evdeki rollerinin uzantısı” olan bir çalışma hayatına girmişlerdir. Gıla Hadar, “Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri”, **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları, Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, der. Amila Buturevic, Irvin Cemil Schick, çev. Güliz Erginsoy (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009): 137–157.

⁴⁰⁰ İsmail Güven, Ümit Akagündüz, “Osmanlı Devleti'nde Kadınlara Yönelik Tarih Öğretimi Çabaları ve Ali Seydi Bey'in Kızlara Mahsus Tarih-i Osmâni Adlı Eseri”, **OTAM**, s. 26 (Ankara, Güz 2009): 144. Yazarların ifadesine göre II. Abdülhamid döneminde kız rüşdiyelerinin sayısı hızla yükselerek 74'e ulaşmıştır. II. Abdülhamid iktidarının başında bu sayı İstanbul'da 19 idi.

ülkesinin muallime sayısının pek az olduğunu ve mutlaka arttırılması lazım geldiğini ilave eder.⁴⁰¹

1869'da Ma'ârif-i 'Umūmiyye Nizāmnāmesi ile Osmanlı iktidarı, 6–12 yaşındaki tüm kız çocuklarının ilköğrenimini zorunlu hale getirmiştir. 1876 Kānūn-i Esāsisinde de tüm Osmanlı çocuklarının –kızlar da dâhil- ilkokul zorunluluğu ilan edilir. Kız rüşdiyesi, erkek rüşdiyelerine oranla daha ziyade kadınların geleneksel-cinsel rollerine uygun bir müfredatla da olsa açılmış, burada geleneksel Osmanlı toplumsal yaşamının beklentileri doğrultusunda, nakış işleme, el sanatları, ev ekonomisi ve ahlak bilgisi derslerine de yer verilmiştir. Hükümet, kız rüşdiyelerinin amacını, geleneksel cinsel rollere uygun bir biçimde şöyle açıklamıştır⁴⁰²:

“Kadınlar ve erkeklerin okuması yazması pek mühimdir. Fakat bir erkek ailesini geçindirmeyi güç bela becerir, bu durumda kadın kocasını evde rahat ettirmeli [...] kocasının emirlerini dinlemeli, hoşlanmadığı şeylerden kaçınmalı, onurunu korumalı, sadık ve evcil olmalıdır.”

Osmanlı idaresi kızların öğrenim görmesini, nüfusun daha nitelikli olması arzusuyla, ilke olarak benimsemiş, başlangıçta, söz konusu eğitimi, geleneksel-cinsel rolleri sürdürecektir bir tavırla ele almıştır. Eğitim vasıtasıyla, kız çocukları, dinlerini daha iyi öğrenecek, dinin emirlerine, peygambere, padişaha, ana babaya ve kocalarına daha itaatkâr olacaklardır. Öte taraftan kadınlara uygun görülen, dikiş, nakış, çocuk bakımı gibi işler vasıtasıyla da ekonomiye belli oranda katkı sağlayabileceklerdir. Kadın öğretmen okullarının açılması sayesinde de çocukluktan çıkmış, ergenliğe girmiş rüşdiye, idadi okullarının kız talebelerinin öğretmen ihtiyacı karşılanacak, böylece erkek öğretmenler yerine, daha “güvenilir” kadın öğretmenler iş başı yapmış olacaktır.

Tanzimat döneminde kız çocukları için önemli sayılabilecek bir başka eğitim biçimi ise “konak düzeni” idi. Paşa, öğretmen, hâkim çocukları evlerinde yabancı öğretmenlerden veya aile mensuplarından dil, edebiyat, müzik gibi dersler alırlardı. Ünlü Osmanlı kadın yazarlarından Fatma Aliye Hanım ile Şair Nigar Hanım böyle bir eğitimden geçmişlerdi.⁴⁰³ Dönemin önde gelen kadın yazarlarından Fatma Aliye

⁴⁰¹ “Mu'allimelik”, **Çocuklara Kırā'at**, s. 7, 1 Cemāzīyelevvel 1299 [21 Mart 1882], 51

⁴⁰² Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi** (İstanbul: Metis Yayınları, ty), 24.

⁴⁰³ 1860'ların sonunda ortaya çıkan kadın yazarlar genellikle baba evlerinde özel derslerle yetişmişlerdir. Söz gelimi Fatma Aliye, ünlü devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın kızıydı ve öncelikle ağabeyi Ali Sedat Bey için tutulan hocaların derslerini izlemişti. 1936'da ölen Fatma Aliye, makale, çeviri roman, roman, tarih türlerinde birçok eser vermiş, kadın erkek meselesine eşitlikçi bir yaklaşım göstermiştir. Fatma Aliye Hanım, **Hayattan Sahneler**, haz. ve çev. Tülay Gençtürk Demircioğlu (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002), XI, XII. Bu dönemin bir diğer önemli kadın figürü, Şair Nigar Hanım özel hocalarla beraber Kadıköy'de Madame Garos'un yatılı mektebine devam

Hanım, devlet adamı ve tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın kızıydı. Fatma Aliye Hanım, henüz 17 yaşında evlendirilmiş; kocası Faik Bey tarafından 10 yıl boyunca okuyup yazmasına izin verilmemişti. Fatma Aliye Hanım'ın yetişmesinde Ahmed Midhat Efendi'nin büyük emeği geçmiş, yazar Fatma Aliye Hanım ile yakından ilgilenip yazılarını yayınlamış, onu yönlendirmişti. Fatma Aliye Hanım'ın babası Ahmed Cevdet Paşa devrin toplumsal cinsiyet rollerine uygun bir biçimde kızıyla yakından ilgilenen Ahmed Midhat Efendi'ye şöyle demiştir: “Erkek olmalıymış da muntazam tahsil görmeliymiş. Hakikaten bir dâhiye-i uzma kesilir idi.”⁴⁰⁴

Fatma Aliye Hanım, yazarlığı boyunca, kadın ve erkeklerin eşit bir eğitim almaları gerektiği üzerinde durmuş, eşlerin birbirlerini tanıyarak evlenmelerini önermiş, İslam'da çok eşliliğin olduğunu kabul etmekle birlikte tek eşlilikten yana bir tavır almış, boşanmanın kadın için de bir seçenek olduğunu belirtmiştir. Yazar, Meşrutiyet'in ardından kadınların çalışma yaşamında da yer alabileceğini söylemiş, bu dönemde yapılan örtünme tartışmalarındaysa tesettürlü kadınların toplumsal yaşama daha fazla girmelerinde herhangi bir sakınca olmadığını ifade etmiştir.⁴⁰⁵

Fatma Aliye Hanım örneği, 19. yüzyılın sonlarında, âlim bir devlet adamının kızı da olsa, kentli okur-yazar kadınların trajik yaşamını ortaya koymuştur. Fatma Aliye

etmiştir. Şair Nigar, **Hayatının Hikâyesi** (İstanbul: Ekin Kitabevi, 1959), 12. Ayrıca Çakır, Hanımlara Mahsus Gazete'nin yazı kadrosunda yer alan kadınların tamamının devlet adamlarının, paşaların çocukları olduğunu saptamıştır. Çakır, **age**, 30. Devrin önde gelen yazarlarından Ahmed Midhat Efendi, kadınların eğitilmesi ve toplumsal yaşama kazandırılmasını savunmuş, bu doğrultuda birçok kadın yazarın yetişmesine katkıda bulunmuştur. Hülya Argunşah, “Ahmet Midhat Efendi Rehberliğinde Kadın Okuyucudan Kadın Yazara”, **Ahmet Midhat Efendi'ye Armağan**, yay. haz. Mustafa Miyasoğlu (İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2012): 49-63.

⁴⁰⁴ Şahika Karaca, “Fatma Aliye Hanım'ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları”, **Karadeniz Araştırmaları**, s. 31 (Güz 2011): 94. Ahmed Midhat Efendi devrin erkek egemen veya kadın erkek meselesinde geleneksel anlayışının tersine Makbule Leman, Fatma Aliye, Şair Nigar Hanım gibi kadın yazarlara sahip çıkmış, onları yönlendirmiş, yazın dünyasına kazandırmaya çalışmıştır. Murat Koç, “Udebâ-yı Nisvânın Yardımcısı' Ahmet Midhat Efendi ve Fatma Aliye Hanım”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, s. 48 (2012): 214. Dönemin bir diğer ismi Makbule Leman Hanım da özellikle şiirleriyle bir kadın farkındalığı meydana getirmeye çalışmış, kadınların eğitim vasıtasıyla fazıl, âlim ve güzel ahlaklı olup bunları topluma yayabileceğini ifade etmiştir. Ülkü Eliuz, “Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman”, **Bilig**, s. 47 (Güz 2008): 177-192.

⁴⁰⁵ Karaca, “Fatma Aliye”, 99-107. Fatma Aliye 1869'da kaleme aldığı kitabı *Nisvan-ı İslam*'ı da yabancı kadınlarla bir konuşma biçiminde kurgulamış, burada yabancı kadınların Osmanlı kadınları hakkındaki yanlış bilgilerini düzeltmek istemiştir. Söz konusu kitabında, Fransız ve İngilizlerden meydana gelen yabancı kadınlara cariyeliğin kölelik olmadığı, çok eşliliğin istisnai bir durum olduğu, örtünmenin toplumsal yaşamı, kadın-erkek ilişkilerini engellemediği konusunda bilgiler vermiş, bir bakıma Osmanlı kamu yaşamını savunmuştur. Bununla birlikte sohbet havasında geçen kitap boyunca yerli malın kullanılması gerektiği ile Osmanlı kadınlarının sade giyinip yabancı mallara yüz vermemeleri gerektiğini de ifade etmiştir. Fatma Aliye Hanım, Osmanlı kamu yaşamında kadının yerinin eğitim vasıtasıyla tedricen iyileşmesi gerektiğini savunmuştur. *Nisvan-ı İslam* için bkz. Fatma Aliye Hanım, **Fatma Aliye Hanım, Yaşamı, Sanatı, Yapıtları ve Nisvan-ı İslam**, yay. haz. Mübeccel Kızıltan (İstanbul: Mutlu Yayınları, 1993), 64-149.

Hanım, küçük yaşlarında, ağabeyinin öğretmenlerinin yanında derme-çatma bir eğitim almış, babasından yeterli ilgi ve desteği görmemiş, 17 yaşında evlendikten sonra, evliliği sırasında itaatkâr bir biçimde on yıl boyunca kocasının sözünden çıkmamış, ardından onun izin vermesiyle kalem hayatına başlayabilmiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin desteğiyle yazar olabilen Fatma Aliye Hanım, kadın haklarını, çekimser bir biçimde de olsa savunmuş, bu bağlamda öncü bir rol üstlenmiştir.

Kadınların kendi varlıklarını ifade ettikleri, bir bakıma kamusal yaşamda kadın erkek tartışmasını başlattıkları en önemli alan ise basın faaliyetleri olmuştur. Tanzimat'ın ardından 1850'lerde özellikle "seçkin" ve kentli kadınlar, gazete ve dergilerle seslerini yükseltebilmiş, ilk defa bir "kadın sesi", basın kanalıyla yazılı kitlesel bir ortamda ifade edilmiş, kadın sorunları tartışılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet idaresine geçinceye kadar, bu yayınların büyük bir çoğunluğunun sahibi erkeklerdi; ancak kadınlar söz konusu yayınlarda aktif olarak çalışıyorlardı. Bu gazetelerin bazılarının sahibiyse kadınlardı. Bu yayınlar arasında Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde dikkat çekici yayınlar olarak şunlar sayılabilir; *Terakkî-yi Muhadderât* (1869–1870), *Âyine* (1875), *Â'ile* (1880) aynı zamanda bir çocuk gazetesi olarak yayımlandı, *Şüküfezâr* (1883–1884), *Mürüvvet* (1888) ve *Hanımlara Mahsûs Gazete* (1895–1909).⁴⁰⁶

Gazeteler, öncelikle geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine atıflarla kadınların evdeki vazifelerine, aşçılıklarına, ev ve çocuk bakımına yönelmiş; ikinci olarak, dönemin genel ataerkil yaklaşımı olarak öne çıkan; kadınlar işe yaramaz, kadınlar zihnini kullanamaz gibi kanıları söküp atmaya uğraşmıştır. Kadınlar, Meşrutiyet yıllarına uzanan bu yayınlarda aynı zamanda kadın haklarını savunmuş, eşitsizlikleri gözler önüne sermiş, eğitim, iş yaşamı gibi meselelerde söz sahibi olma isteğini göstermişlerdir.⁴⁰⁷

1868'de Osmanlı İmparatorluğu'nda Ali Raşit Bey ve Filip Efendi'nin birlikte yayınladıkları ilk gazetelerden *Terakkî*, kadın sorunlarına da değinmiş, bir

⁴⁰⁶ Çakır, 1869–1908 yılları arasında şu kadın gazetelerini sayıyor; 1869 **Terakkî-yi Muhadderât**, 1875 **Vakit ve Âyine**, 1880 **'A'ile**, 1883 **İnsâniyyet**, 1886 **Şüküfezâr**, 1888 **Mürüvvet**, 1889 **Parça Bohçası**, 1895 **Hanımlara Mahsûs Gazete**, 1895 **Hanımlara Mahsûs Ma'lumat**, 1906 **'Âlem-i Nisvân**, Çakır, *age*, 22-32.

⁴⁰⁷ *age*, 7-8.

makalesinde erkeklerin, kadın hakları için nasıl yardımcı olmaları gerektiğini şöyle ifade etmiştir⁴⁰⁸:

“Terakki asrında bütün medeni halkların erkekleri ve kadınları bilimde ve sanatta terakki etmiştir. Biz niçin Osmanlı kadınlarını buldukları yerden daha ileri götürmeyelim? Fransa’da kadınlar rey hakkı için ve hükümette yer almak için mücadele ediyor. Onlar bu cesareti sadece ma‘ârif kanalıyla kazandılar.”

Bu gazete ilk defa 1868’de kadınlara özel bir ilaveyi de *Terakkî-yi Muhadderât* adıyla haftalık olarak 48 sayı çıkarmıştır. Söz konusu yayında, Batı’daki kadın hareketleri takip edilecek, feminizmi de içeren birçok makale görülecektir. 1868 yılında “üç hanım” imzasıyla yayınlanan bir makalede, erkekler ile kadınlar arasındaki ayrım vurgulanmış, erkeklerin bir yandan çocuklarını yetiştiren eğitimsiz kadınlardan şikâyetleri görülürken, diğer yandan kadınların eğitime gönülsüz yaklaşımları eleştirilmiştir. Gazeteye bir mektup gönderen Rabia isimli bir hanım şöyle demiştir: “El ve ayak, göz, akıl gibi vasıtalarda bizim erkeklerden ne farkımız vardır. [...] Yalnız cinsimizin ayrı oluşu mu bu halde kalmamıza sebep olmuştur? Bunu hiçbir sağduyu sahibi kabul etmez.”⁴⁰⁹

1884’te bir başka kadın gazetesi *Şükûfezâr*, ilk defa sahibi ve yazarlarının tümü kadın olan bir gazete olarak yayınlanmıştır. Derginin sahibi devrin önde gelen aydınlarından Ma‘ârif Nâzırı Münif Bey’in kızı Arife Hanım idi. Arife Hanım ile birlikte, Münire, Fatma Nevber, Fatma Nigar ve Fatma Naima yazılar yazmıştır. Bu gazete 15 günde bir yayınlanmış, Arife Hanım gazetenin ilk sayısında “Mukaddime” başlığı altında şunları söylemiştir⁴¹⁰:

“Biz ki -saçı uzun aklı kısa- diye erkeklerin hande-i istihzasına hedef olmuş bir taifeyiz. Bunun aksini isbat etmeye çalışacağız. Erkekliği kadınlığa, kadınlığı erkekliğe tercih etmeyerek şah-rah-i sa’y ve amelde [eylemin ve emeğin doğru yolunda] mümkün olduğu kadar paye endaz-ı sebat [sabırlı] olacağız.”

Yazarlar, kadın-erkek eşitliğinden söz ederken, somut olarak kadınların sorunlarıyla pek ilgilenmemiş, daha ziyade bir varlık mücadelesi gerçekleştirmiş, erkekler gibi yazıp çizibildiklerini ortaya koymak istemişlerdir.⁴¹¹

⁴⁰⁸ age, 9.

⁴⁰⁹ age,24.

⁴¹⁰ Fatma Tunç Yaşar, “Şükûfezâr: Kadınlar Tarafından Kadınlar İçin İlk Süreli Yayın”, **DEM Dergi**, yıl 1, s. 4 (2013): 68–69.

⁴¹¹ Fatma Tunç Yaşar dergiyi muhafazakâr bir perspektifte değerlendirirken son olarak dergi sayısının ve nitelikli makalelerin azlığından dolayı makalesini şöyle bitiriyor: “Diğer bir ifade ile söylemek

Kadınlar için II. Abdülhamid döneminde yayınlanan *Mürüvvet* gazetesi, yukarıda işaret ettiğimiz seçkin kadınların sesleri *Terakkî-yi Muhadderât* ve *Şüküfezâr* gibi gazetelere muktedir-erkek egemen bir yaklaşımla ortaya çıkmış, kadınlara pederşahi bir yaklaşımla yönelmiş, kadınların yanı sıra memleket meselelerine de ilgi göstermiştir. Gazetenin kadınlara pederşahi yaklaşımında şu noktalar öne çıkmıştı: Kadınlar evlerinde kocalarının itaatinde yaşamalı, evlerinin, çocuklarının bakımıyla sorumlu olmalı, toplumsal yaşamdaki katılımları da bu yaklaşımlar etrafında örülmelidir. Kadınların eğitimi, yetiştirilecek egemen erkeklere bağımlı olarak çizilirken, adı açık bir biçimde verilen sınırlı kadın yazarlar ya şiirleriyle ya da yazılarıyla bu söylemin dışına çıkmamış veya çıkamamıştır.

Bununla birlikte gazete, “cahil İslam kadınlarını” tenvir etmeyi (aydınlatmayı) amaçlamış, İslam kadınlarının cahil kalmasının anlaşılabilir olduğunu söylemiş; gazetenin misyonu da burada ortaya çıkmıştır. Gazeteye göre, her şeyi devletten bekleme alışkanlığı, bu cahilliğe bir sebep olarak görülebilir. Gazete, yayın gerekçesini bu şekilde açıkladıktan sonra, kadınların aydınlatılmasını hedeflediğini vurgulamış, bununla birlikte, kadınlara yönelik yazılarda takip edilecek ahlaki ilkeleri şöyle belirtmiştir⁴¹²:

“sebeb-i vücūd nısf-ı ‘âlem olan vâlidelere müte‘allik yazılacak şeyler toğrudan toğruya terbiye-yi ‘umūmiyye ve ahlāk-ı milliyyeye ve hasbe’l-mahremiyyeye şer‘at-ı celile-yi Ahmediyyeye ta‘alluk-i i‘tibâr ile her hâlde memdūh ve meşrūh olması yani efkâr-ı ‘umūmiyye ve hükümet-i seniyyece her yüzden cemī‘-i vakitte hūsn-i te’sîr hâsıl etmesi şartdır.”

Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi *Mürüvvet* kadınları bir anne olarak görmüş, öncelikli olarak da onları, genel terbiye ve milli ahlakın koruyucuları biçiminde değerlendirmişti. *Mürüvvet* gazetesi tam anlamıyla kendisini hükümetin bir uzantısı olarak konumlandırmış, kamuoyu ve hükümet arasında tam bir uzlaşma varsayarak, gazetenin de bu doğrultuda kadını, kocanın eşi, evin hanımı, çocuğun annesi biçiminde konumlandırarak geleneksel-cinsel rollerin sürdürülmesi gerektiğini belirtmiştir.

İlk sayıda yer alan ilk makale, gazetenin kadınlara yaklaşımını, genel siyasetini ifade eder bir biçimde “Vâlidelerimiz” başlığı altında yayınlanır. Makaleye göre, valideler

gerekirse, dergiyi belli bir çerçevede konumlandırmak mevcut durum itibarıyla oldukça güçtür.” Yaşar, **age**, 73. Vuslat Devrim Altınöz’e göre ise burada ilk defa doğrudan doğruya “kadın sorunu” ile birlikte, Batılılaşma, modernleşme, toplumsal ilerleme gibi meseleler ele alındı. Vuslat Devrim Altınöz, “The Ottoman Women’s Movement: Women’s Press, Journals, Magazines and Newspapers” (Yüksek Lisans Tezi, Miami University, 2003), 11.

⁴¹² *Mürüvvet*, s. 1, 15 Cemâzîyelevvel 1305 [29 Ocak 1888], 3.

bebeklerini karınlarında taşıdıkları gibi doğurdıklarında da her türlü zahmet ve eziyete katlanan ve bu zahmetli yaşamlarını çocukları evleninceye kadar sürdüren insanlardır. Valideler, kendine özgün kadınlar olmalarıyla değil, erkek yöneticilerin anaları olmalarıyla; yani toplumsal bir kurum olmalarıyla değerlendirilir. Şöyle denir: “Enbiyā’-yı a’zamin evliyā’-yı kirāmın cümlesi devletleri milletleri idāre eden hükümdārların hebsi büyük adamların kāffesi ana kucağında ana ocağında yetişmiştir.”⁴¹³

Mürüvvet’te kadınların uyması gereken ahlak ve terbiyenin ilkesi Kur’an olarak saptanmış, son zamanlarda ahlaka aykırı görülen kıyafetler, davranışlar uyarılmış, Avrupalı kadınlarla karşılaştırmalara gidilirken kimi zaman Avrupalı kadınlar, Osmanlı kadınlarının biçimlenmesinde öteki, kimi zamansa örnek oluşturmuştur. Dokuzuncu sayıda kadınların kıyafet meselesine değinilmiş, kadınların uyması gereken ahlaksal ilkeler şöyle ifade edilmiştir⁴¹⁴:

“Mādemki şerī’at-ı İslāmiyye iktizā’-yı münifi vechile kadınlar için lüzüm-ı tesettür esāsen emr olunmuştur. Onun kavā’id ve inzibātı dahī hüsn-i süretle cereyān etmesi lāzımdır [...] [buna rağmen kimi kadınların] [...] açık saçık bir hāl ve kıyāfete girmeleri enzār-ı yār ve ağıyāra karşı fevka’l-’āde çirkin bir keyfīyyettir.”

Dolayısıyla yazara göre, kadınlar Kur’an emri olan tesettüre uymalı, bu kıyafeti giymelidir. Sekizinci sayıda, bu defa kocalara verilen nasihatler okunur, makaleye göre, evin hākimi kadın olabilirse de bu durum kocanın egemenliği altında gerçekleşmelidir. Koca, karısını esas “vazīfelerine” yönlendirmeli, bunu ise zorla değil rica ile yapmalıdır. Bir zevcin eğer söz anlar, vazifelerini yerine getirir bir zevcesi varsa, yazar bu durumu şöyle değerlendirir: “Böyle iyi bir zevceye mālīk olur isen kendini cümleden ziyāde bahtiyār ve herkesten ziyāde sāhib-i iktidār addeyle.”⁴¹⁵ Burada gazetenin sıklıkla başvurduğu karşılaştırma yöntemi de görülmektedir. Yazar, Avrupalı madamlardan da nasihatler verir. Onlardan biri Madam Buman’dan kocanın metresi veya ikinci kadın üzerine şöyle bir nasihat okunur⁴¹⁶:

“Bir kadın zevcinin kendi üzerindeki muhabbet ve emniyetini salıb ve başka bir kadın üzerine celb edildiğini görünce zevci hakkındaki dikkat ve himmetini, ikdām ve ihtimāmını taz’if etmeli, yani bir kat’ daha arttırmalıdır.”

⁴¹³ “Vālidelerimiz”, *Mürüvvet*, s. 7, 28 Receb 1305 [10 Nisan 1888], 21.

⁴¹⁴ *Mürüvvet*, s. 9, 12 Şa’bān 1305 [24 Nisan 1888], 157.

⁴¹⁵ *Mürüvvet*, s. 8, 5 Şa’bān 1305 [17 Nisan 1888], 152.

⁴¹⁶ *age*, 154.

Dördüncü sayıda Avrupa ile karşılaştırılarak, tiyatro ve romanlar üzerinde durulmuş, Avrupa’da bazı romanlar ve tiyatroların mahrem edildiği söylenmiş, Osmanlılarda ise özellikle son zamanlarda kadınların tiyatro ve romana ziyadesiyle müptelalığı eleştirilmiştir. Bu “muzır” yayınların önüne geçmek için öncelikle işin babalara düştüğü belirtilmiş, onların muzır yayınları evlerine sokmamaları, çevrelerine dahi yaklaştırmamaları tembihlenmiştir. Yazar adı taşımayan makaleye göre, Ahmed Midhat Efendi gibi kimselerden okunabilecek muzır olmayan romanlar istenebilir, dahası Ahmed Midhat Efendi, İslam kadınları için daha başka romanlar yazabilir. Ahali arasında bu Batılı romanlar epeydir okunduğundan eski terbiye-yeni terbiye biçiminde terbiye ikiye ayrılmış, eski terbiyenin dışına çıkanlar Beyoğlu’nda “münâsebetsiz kıyâfetler giyüb kolsuz ferâceler mantolar” ile gezip dolaşmaya başlamışlardır. Makaleye göre, İslam kadınları böyle yaparlarsa “tiyatrocı”lardan ve kahvehanelerdeki “hânendeler”den hiçbir farkları kalmaz. Öte tarafta, Avrupa’da bile eski İstanbul ahlakı hala yürürlüktedir. Mesela Frenk evlerinde haremlik selamlık vardır, harem dairesi: “madamın [...] dâ’iresidir ki oraya zevcesinden gayri kimse giremez.”⁴¹⁷ Avrupa’nın muhafazakârlığına dair anlatılan örnek ise oldukça ilginçtir. Parisli bir aile bir gün evlerinde bir dans verir, ev sahibesi hanımefendi bu dansa abartılı oynayınca misafirler kalkıp gider, sonra da bu çevreden dışlanırlar ve bunun üzerine onlar da kalkıp şehir değiştirirler.⁴¹⁸

Nihayet son sayıda, “hanım” kimliği yeniden hatırlatılarak, şöyle tanımlanır: “Hanım odur ki müdebbir [tedbirli] refâh ve râhatı ve sermâye-yi sürür [sevinç] ve sa’âdeti olub hânedânını vücûduyla ihyâ’ ve hüsn-i terbiyesi sayesinde efrâd ve ahfâdı mertebe-yi ‘âlî-yi kemâle irtikâ’ eder.”⁴¹⁹ Osmanlı hanımı yine Avrupalı madamlarla karşılaştırılır ve şöyle denir⁴²⁰:

“Avrupa kadınlarının ekseriyeti edeb-i mahsûsaları icâbınca bir derece serbest ve hevâlarına bikemâl-i iffet mağlûbiyetiyle beraber yine idâre-yi umûr-ı beytiyyelerinde ve terbiye-yi evlâd husûsunda ve hele ba’zı devletlerde hizmet-i devlet ve milletde bile ‘akıllara hayret verürcesine gösterdikleri dirâyet mahâret bizim için pek büyük ‘ibretidir.”

⁴¹⁷ *Mürüvvet*, s. 4, 7 Receb 1305 [20 Mart 1888], 79.

⁴¹⁸ *age*, 80–81.

⁴¹⁹ *Mürüvvet*, s. 9, 12 Şa’bân 1305 [24 Nisan 1888], 165.

⁴²⁰ *age*, 165. 1895–1908 arasında yayınlanan *Hanımlara Mahsûs Gazete* de erkek-kadın arasındaki toplumsal cinsel rollere vurgular yapmış, kız çocuklarının ana vazifesi olarak ev işleri ve çocuk bakımını göstermiştir. Ayşe Zeren Enis, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Women: Hanımlara Mahsus Gazete (Newspapers for Ladies) (1895-1908)* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2013), 333, 415.

Kısaca Osmanlı iktidarı ve iktidara yakın kadın gazeteleri, İslam-Osmanlı ahlaki birikimini esas alarak, geleneksel-toplumsal cinsel rolleri vurguladılar. Onlara göre, kadının yeri ev olmalı, kadın burada kocasına, eve ve çocuklarına karşı sorumluluklarını yerine getirmeli, Kur'an'ın ifade ettiği gibi giyinmeli, kocasına "leke sürdürmeyecek" bir yaşam sürmeli, geleneklerin ve kocasının emrinden çıkmamalıdır. Alacakları eğitimde bu doğrultuda olmalı, kadınların eğitimi onların geleneksel rollerini pekiştirmeli, bu doğrultuda iş yaşamına katılmalıdırlar. Ancak bu muhafazakâr yaklaşıma rağmen, kadınların, Osmanlı toplumsal yaşamında, özellikle eğitim vasıtasıyla, yayınladıkları veya yazdıkları gazeteler, şiirler aracılığıyla bu dönemde daha fazla kent yaşamına girdikleri söylenebilir.

Saptayabildiğimiz kadarıyla doğrudan doğruya feminizm adıyla ilk kitabın çevrilmesi II. Abdülhamid iktidarının son yıllarında gerçekleşmiştir. Baha Tevfik'in (1884-1914), 1906'da Fransız kadın feministlerinden Odette Laguerre'den (1860-1956) çevirdiği kitabın tam olarak ne zaman yayımlandığına dair kitapta herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Kitabın söz konusu dönemde çevrilmesi ve belli bir çevrede bilinmesi, Osmanlı aydınlarının feminist tartışmaları izlediklerinin-okuduklarının bir göstergesi biçiminde kabul edilmelidir. Dolayısıyla bu çeviri, Osmanlı ülkesinde "kız çocukların eğitimi", "kadınların toplumsal yaşamdaki yeri" gibi tartışmaların çevresinde bir tercüme faaliyeti olarak ele alınmaktadır.

Madam Odette Laguerre, kitabında özellikle kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gerektiğini vurgulamış, uzunca bir zamandır Avrupa'da feminist hareketin önemli bir ivme kazandığını ifade etmiştir. Yazara göre kadın, özellikle Fransız Devrimi dönemine kadar, erkeğin, toplumun ve dinin esiri olmuş; ancak Fransız Devrimi ile kadınlar, haklarını elde etmeye başlamıştır. Yazara göre, kadınlar söz konusu hakları elde ederken bir taraftan da en çok önem vermeleri gereken husus, iktisadi hürriyetlerini kazanmaktır. Bunun için de öncelikle iyi bir tahsil görüp memurluk yapabilmelilerdir. Laguerre'e göre, eskiden kadınların din eğitimi almaları yeterli görülürdü; ancak Fransa'da Cumhuriyet idaresiyle beraber kadınlar, erkekler gibi, tahsil hakkını kazandılar. Ancak kadınların eğitiminde hala merkeze anneliği koyan bir müfredat dolayısıyla önemli sorunlar olduğunu ifade eden yazar, feminizmin tam ve eşit bir eğitim talebi olduğunu belirtir.⁴²¹

⁴²¹ Madam Odet Laker (Odette Laguerre), **Feminizm**, 'Älem-i Nisvan, (Tercüme) Baha Tevfik (İstanbul: Dersa'adet Kitābhanesi, t.y), 2-34. Kitabın içinde tercüme tarihi olarak 12 Kānūnīsānī 1321

Odette Laguerre eğitim meselesinin ardından kadın ahlakı meselesi üzerinde de durur. Ona göre, kadınların namus kavramı etrafında esir edilmesi kabul edilemez. Ahlak bahsinde feminizm, kadın ve erkek için ortak ahlak ilkelerinin geçerli olmasını savunur.⁴²² Sanayi devrimiyle beraber kadınlar, çalışma yaşamında daha büyük oranda yer almaya başlamış; ancak onlara daha çok çalışma saatleri ile daha az ücret reva görülmüştür. Yazara göre bu durum feminizm için kabul edilebilir değildir. Şöyle der: “Müsāvī iş, müsāvī ücret.”⁴²³

Evlilik bahsine gelindiğinde, evlilikte kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olması gerekir. Kadın kocanın esiri olmamalı, eşit haklara sahip olmalıdır. Siyasi haklar meselesinde Odette Laguerre öncelikle şunu ifade eder⁴²⁴:

“Bir millet denilince onun yalnızca erkekleri değil; kadınları dahī zikir edilmiş olur. Yani kadınlar dahī o milletin bir kısm-ı mühimmini teşkil ederler. Vergi verirler kânūna itā’at ederler. Huzūr-ı mahkemede muhākeme olunurlar.”

Dolayısıyla yazara göre, kadınların seçme hakları olması gerektiği gibi, siyasi işlerde de söz söyleme ve katılma hakları olmalıdır. Görüldüğü gibi, kitapta eşitlikçi bir anlayış ortaya konmuş, Madam Odette Laguerre hemen her alanda kadınların erkeklerle eşit yurttaşlık temelinde haklara sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Yukarıda ifade edilen Osmanlı kadın tartışmalarında, söz konusu kitabın özellikle çalışma ve siyasi haklar meselesinde daha önde olduğu ifade edilebilir. Ancak burada konumuz açısından kitabın değeri, çağdaş feminist tartışmaların Osmanlı aydınları arasında takip edildiğinin anlaşılmasıdır. Kitabın ne kadar satıldığı, ne oranda yankı uyandırdığını saptamak pek mümkün görünmese de, Osmanlı aydınları arasında sınırlı bir çevrede yer ettiğini tahmin etmek mümkündür.

4. 3. 4. 2. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kadını

Yukarıda da görüldüğü gibi, Türkçe çocuk gazeteleriyle beraber kadın gazeteleri de yayınlanmış ve bir kadın kimliği meydana getirmiştir. Türkçe çocuk gazeteleri de

[3 Şubat 1906] verilmiştir. Tercümenin arkasına “İslamiyet ve Feminizm” başlıklı bir “lahika” (ek) konulmuştur. Tercüman Baha Tevfik’in genel bir değerlendirmesi için bkz. Selçuk Çıkla, “Baha Tevfik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı, Felsefeciliği, Muhalif, Asi, Sıra Dışı-I”, **Tarih ve Toplum**, c. 39, s. 234 (Haziran 2003): 51-58. Selçuk Çıkla’nın makalesinden söz konusu tercümenin kitap halinde basılmasının 1908 Meşrutiyet’i sonrasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Madam Odette Laguerre söz konusu kitabını, 1905’te yayınlamış, kitap anlaşılan kısa bir süre içinde Türkçeye kazandırılmıştır. Dolayısıyla söz konusu feminist tartışmayı en azından Baha Tevfik yakından ve ilgiyle izlemiştir.

⁴²² Laker, **age**, 35-39.

⁴²³ **age**, 44.

⁴²⁴ **age**, 51.

Tanzimat'tan II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar yukarıda ifade edilen “makbul kadın” kimliğini benimsemiş ve bu doğrultuda bir yayın politikası gütmüşlerdir. Aşağıda kadınlarla ilgili olarak çocuk gazetelerinde beliren iki ana tema üzerinde mesele tartışılacaktır. Bu bölümde ilk olarak Türkçe çocuk gazetelerinde ortaya konulan kadın kimliği etrafında kadınların vazifesi ve ikinci olarak da kız çocukların eğitimi tartışmaları incelenmektedir.

4. 3. 4. 2. 1. Kadınların Vazifesi

Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde yayınlanan Türkçe çocuk gazeteleri sadece çocuklara hitap etmekle kalmamış, aynı zamanda anneleri de okur kitlesi arasında görmüş, onlara yönelik yayınlar da yapmıştır. Bu dönem içinde kadınlar, geleneksel-cinsel rolleri içinde kavranmıştır. Gazetelerde genel itibariyle erkek-kadın arasındaki geleneksel cinsel ayırım vurgulanmış, kız çocuklarının ahlaklarını korumaları gerektiği önemle vurgulanmıştır. Buna göre, bir Osmanlı kadınının vazifeleri şöyle sıralanabilir: Kocasının itaatinde olmak, kocasını memnun etmek, ırz ve namusunu korumak, çocuklarını ahlaki değerlere bağlı bir biçimde yetiştirmek, ev idaresini tutumlu bir biçimde gerçekleştirmek.

Hem çocuklar hem de kadınlara hitap eden *Āyīne*'de de kadınlar mevcut genel durum içinde toplumsal-cinsel rolleriyle kavranmıştır. Gazeteye göre, kadınların ilk vazifesi buldukları hanenin her türlü sorunuyla ilgilenmek, o haneyi çekip çevirmektir. Hane sahibesi olan kadın öncelikle evdeki hizmetçilerin ve çocukların ahlakından, iyi yetiştirilmesinden, temizliğinden, ev masraflarının idareli bir biçimde yönetilmesinden sorumludur. Kadın erkek ilişkisindeki ayırım keskin hatlarla şu biçimde ifade edilir: “Çünkü erkek kısmı yalnız hānesinin muhtāc olduğu yiyeceği içeceği giyeceği velhāsıl her ne lāzım ise anları çalışub çabalayub tedārik ederek evine getirmeğe borcludur.”⁴²⁵ Kadın ise yukarıda da söylendiği gibi, evin tüm idaresinden sorumludur: “zīrā hānenin emīni kadındır.”⁴²⁶ Kadın, erkeğin eve getirdiği şeyleri doğru kullanmalı, asla israf etmemelidir. Çünkü israf, hem erkek ile kadın arasındaki ilişkiyi bozar, hem de hanenin bozulmasına sebebiyet verir. Mesela lüzumsuz elbise yaptırmak hem karı-koca ilişkisinin bozulmasına sebebiyet verir, hem de “harām”dır. Kur'an'a da atıfla yazar şöyle devam eder: “Eğerçi Cenāb-ı Allāh kullarının rızkını her nasıl verir de olsa

⁴²⁵ “Kız Çocuklarına Nasihat”, *Āyīne*, s. 2, 22 Şevvāl 1292 [21 Kasım 1875], 1.

⁴²⁶ *age*, 1-2.

ih̄sān buyurur lākin eldeki varını ih̄sān edenleri dahī sevmediği Kur’ān-ı Kerimiyle bize emr beyān buyurmuştur.”⁴²⁷

Aynı gazetenin üçüncü sayısında yukarıdaki mesele devam ederek kadınların öncelikli vazifelerinden birinin de kocalarına itaat etmek olduğu ifade edilir. Kadın ile erkek arasında var olan “muhabbet” kadının itaatine dayandığı gibi, itaatten de muhabbet meydana gelir. Eğer kadın, kocanın meşru isteklerine karşı gelir, itaat etmez ve bu bir alışkanlık haline gelirse o hanede rahat ve huzur kaçır. İnsan ise “tatlı ve rahat” yaşamak ister. Eğer geçimsizlik sürerse bu iş nihayet ayrılığa kadar varır. Bu ise hiç hoş değildir, eğer bir kadının adı itaatsiz bir kadın olarak kabul görürse bu durum kadın için “büyük felâketlerden sayılır.”⁴²⁸

Āyīne’nin 10. sayısında karı-koca arasında geçen konuşmada, kadın alafranga modadan söz açmış, kocasıysa alafranga modanın her şeyi pahalı hale getirdiğini, elbiselerde yer verilen dantel ve şerit dolaysısıyla lüzumsuz masraf yapıldığını söylemiş, kadına bu sevdadan vazgeçmesini tembihlemiştir. Kadın, kocasının bu tembihi karşısında yalnız kadınların değil, erkeklerin de alafranga modasına uyduklarını; ama bunları yazacak kadın yazar bulunmadığını ifade etmiştir. Kadına göre, erkekler için dikilen alafranga pantolonlar, ceketler, gömlekler, boyunbağları da bu masraf içinde sayılmalıdır.

Erkek, kadının bu söylediklerine hak vermekle beraber, bu tür kişilerin sefahat [eğlenceye düşkünlük] içinde büyümüş, “fitraten Müslümān” olmakla beraber, yaşadıkları ortamın etkisiyle “diyānetin edeb ve erkānını terk” etmiş; ancak tam anlamıyla da “Frenkleşememiş” kişiler olduğunu söylemiştir. Kadın bu defa erkeklerin gazinolara, tiyatrolara, “Yahūdī evlerine” gittiklerini, bunların kadınların masraflarından çok daha fazla olduğunu ileri sürmüştür. Erkek ise, tiyatronun doğru kullanılırsa bir mektep yerine geçeceğini, dolayısıyla israf sayılamayacağını söylemiş, gazino ve Yahudi evlerineyse ancak sefihlerin gittiğini, tüm erkeklerin bundan sorumlu tutulamayacağını ifade etmiştir.⁴²⁹ Erkekle kadın arasındaki bu sohbet ekonomi üzerine odaklanmış, israfın olumsuzluklarını ifade etmiş ve ekonominin aile için önemini vurgulamıştır.

⁴²⁷ age, 1-2.

⁴²⁸ “Kız Çocuklarına Nasihat”, *Āyīne*, s. 3, 29 Şevvāl 1292 [28Kasım 1875], 2-3.

⁴²⁹ “Karı Koca Arasında Muhāvere”, *Āyīne*, s. 10, 26 Zilhicce 1292 [23 Ocak 1876], 1-2.

Kadınların öne çıkan vazifelerinden biri de, yukarıdaki sohbette de görüldüğü gibi, ev ekonomisine özen göstermek, israf etmemektir. Bu konuda *Āyīne*'de bir yazı kaleme alınmış, özellikle kadınların “alafranga moda” takibi eleştirilmiştir. *Āyīne*'de yayınlanan, “Sefāhat”, isimli bir makalede sözcüğün israf manası ele alınmış, mutlaka israftan kaçınılması gerektiği ifade edilmiştir. Yazara göre, birçok zengin kişi israf dolayısıyla varlığını yitirip fakirleşmiştir. Yazar, özellikle kadınların harcamaları üzerinden giderek israfın zararları üzerinde durmuştur. Ona göre, orta halli bir kadının senelik giyim masrafı 300-400 kuruştan, son zamanlarda gelişen alafranga modası yüzünden yedi-sekiz katına çıkmıştır. Alafranga modayı icat eden Fransız kadınları dahi zamanımızda bu pahalı tarzdan vazgeçmiş, sade bir giyim kuşam anlayışını benimsemiştir. Dolayısıyla Türk hanımları da bu anlayıştan vazgeçmelidir. Yazar şöyle devam eder⁴³⁰:

“Bir Türk hanımı Türk ahlākına muvāfık hāl ve heyetde bulunur ise kendisine hanım demeyecekler mi. Elbette hanım hem de ‘akıllu hanım deyüb her millet nisvānı nazar-ı ihtirām ve takdīr ile görürler çünkü insāniyyet ve insāniyyete ‘ā'id hürmeti insān bulunduğı dīn ve mezheb ahkām ve icābātına tamamiyle tatbīk ve hareketde aramalıdır.”

Dolayısıyla “İslam kadınları” ve onunla aynı anlamda kullanılan “Türk kadınları”, hem kendi dinlerine ve mezheplerine uygun bir biçimde giyinmeli, hem de yok yere paralarını israf etmemelidirler.

II. Abdülhamid döneminde ilk defa *Ā'ile* gazetesinde Şemseddin Sami, kadınları, toplumsal yaşamın en önemli unsuru olarak kabul etmiş, onlara ahlaki bir yaklaşımla büyük sorumluluklar yüklemiştir. Şemseddin Sami'ye göre, kadının başlıca vazifesi aile ve ev ile ilgili işlerdir. Bu hususta birinci görev terbiyedir. Şemseddin Sami şöyle diyor: “Kadın nev'ī beşerin nısfı ve nısf-ı diğērinin dahī mürebbiyesidir. Erkek ve kadın bütün insānların terbiyesi kadınların elindedir.”⁴³¹ Kadınlar, terbiye ile birlikte evin tüm işlerinden sorumlu oldukları gibi, ev ekonomisinden dolayısıyla yazara göre, ülke ekonomisinden de sorumludurlar. Toplumun en küçük birimi olan ailede gerçekleştirilen ev ekonomisi, devlet ekonomisinin en küçük birimidir. Dolayısıyla ev idarecisi olan kadın, aynı zamanda bir ekonomi idarecisidir. Şemseddin Sami şöyle diyor: “Servet-i 'umūmiyye evlerin ayrı ayrı olan servetlerinin mecmū'undan 'ibāretidir.”⁴³² Ev idaresiyle bir ev mutlu olabileceği gibi perişan da olabilir. Bu

⁴³⁰ “Sefāhat”, *Āyīne*, s. 9, 18 Zilhicce 1292 [15 Ocak 1876], 1-2.

⁴³¹ Şemseddin Sami, “Kadın”, *Ā'ile*, s. 2, 24 Cemāzīyelāhir 1297 [29 Eylül 1879], 17.

⁴³² Şemseddin Sami, “Ev İdaresi”, *Ā'ile*, s. 1, 17 Cemāzīyelāhir 1297 [29 Eylül 1879], 7.

durumda başlıca sorumlu kişi, evin idaresinin başında olan kişi, yani kadındır. Yazara göre⁴³³:

“Ev demek kadın demektir [...] Servet-i ‘umūmiyyenin tezyīd veya mahvı kadınların elindedir; insānların ma‘nā-yı bahtiyār olmaları kadınların elinde olduğu gibi, mādde ten mes‘ūd olub, refāh-ı hāl ile geçinmeleri de yine kadınların elindedir.”

‘*Ā’ile*’nin üçüncü sayısında “Çocukları Kadınlardan Ayırmak” adlı yazıda, erkek çocukların üç-dört yaşlarına geldiklerinde kadınlardan ve haremlerden ayrılmaları gerektiğinin toplumca bir adet haline getirildiği ifade edilmiştir. Yazar, bu anlayışın kabul edilemeyeceğini ifade ederek, erkek çocuklar için en uygun yerin kadınların yanı olduğunu belirtir. Şemseddin Sami’ye göre, erkekliğin ciddi ve sert dünyası çocuklar için uygun değildir. Bir çocuğun terbiyesinden daima anne sorumludur. Ailenin durumu iyi olsa, dadılar tutabilse de anne bu sorumluluğu üzerinden atamaz.⁴³⁴

Görüldüğü gibi ‘*Ā’ile*’de de kadının başlıca görevi ev ve çocuk hizmetleriyle ilgili olarak kabul edilmiş, daha da ötesinde Şemseddin Sami toplumun-devletin en küçük birimi olarak gördüğü aileden kalkarak toplumların kalkınabileceğine inanmış, bu bağlamda kadına büyük bir misyon yüklemiştir. Şemseddin Sami de kadına bir birey veya bir cins olarak kendi gelişimi içinde yaklaşmamış, onu, toplumsal yapının kaldıraç unsuru olarak ifade etmiştir.

Şemseddin Sami, ‘*Ā’ile*’den bir yıl önce *Kadınlar* isimli 33 bölümden meydana gelen bir kitap da yayınlamış, burada da aşağı yukarı aynı düşünceleri ifade etmiştir. Şemseddin Sami, kitabın girişinde dünyanın yarısını meydana getiren kadınlar hakkında bu ufacak kitabın yeterli olmadığını ifade etmiş; ancak hem dünya kadınları, hem de “bizim kadınlar yani Müslüman kadınlar” hakkında “bir iki söz söylemek” istediğini belirtmiştir.⁴³⁵ Kadınlar hem dünya nüfusunun yarısı olduklarından hem de erkekleri yetiştirdiklerinden çok önemlidirler. Bu eseri yazmasının nedeni olarak yukarıda ifade ettikleriyle beraber bu kadar önemli bir konuda Osmanlı ülkesinde herhangi bir kitap olmamasından duyduğu teessüfü de eklemiştir.

Yazara göre, kadınlar hiçbir zaman ciddi bir biçimde “dişi bir insan” olarak değerlendirilmemiş, her zaman erkeğin malı veya eğlencesi biçiminde nitelendirilmiştir. Erkek ile kadın karşılaştırıldığında görülecektir ki, kadın doğası ve

⁴³³ age, 7.

⁴³⁴ Şemseddin Sami, “Çocukları Kadınlardan Ayırmak”, ‘*Ā’ile*, s. 3, 2 Receb 1297 [10 Haziran 1880], 35.

⁴³⁵ Şemseddin Sami, *Kadınlar* (İstanbul: Mihran Matba‘ası, 1311 [1893-1894]), 3.

yaratılışı gereği erkekten farklı işler görebilir. Kadın, erkekten daha zayıf, daha narin daha tahammülsüz olmakla birlikte, merhamet ve tesiri daha güçlüdür. Erkek, kadına göre daha akıllı ve zekidir. İşte bu farklar göz önünde tutulduğunda erkek ve kadınların farklı hak ve vazifeleri olduğu anlaşılmaktadır. Kadın, insan topluluğunun ve genel ahlakın esasını oluşturmakta, ailenin temeli olarak da insanları canavarlıktan çıkarmaktadır.⁴³⁶

Toplumlar ailelerden meydana gelir, ailelerin temelindeyse kadınlar bulunur. Dolayısıyla bir toplumun terbiyeli olmasından, medenileşmesi ve terakki etmesinden öncelikle kadınlar sorumludur. Bu halde kadınların öncelikli vazifesi ev idaresi ve çocuk büyütmek olarak görülür. Ancak her kadın çocuk büyütmek ve ev idaresiyle meşgul olmayabilir veya böyle olsa da başka işler yapacak vakit bulabilir. Bu durumda kadınlar da iyi bir eğitim alırlarsa erkekler gibi her işi yapabilir. Bu duruma bir örnek aranırsa Fransız kadın yazar Jorj Sand'a bakılabilir. Bu yazar, erkek yazarlar kadar iyi bir yazar olmuş, kitapları birçok erkek yazardan daha çok kazanç sağlamıştır.⁴³⁷

Şemseddin Sami somut olarak kadınların erkeklerden daha iyi yaptıkları işleri de ifade etmiş; terzilik, hastabakıcılık ve tezgâhtarlığın bu işler arasında olduğunu söylemiştir. Ancak kadınların en önemli vazifesi şüphesiz terbiyeli çocuklar yetiştirmek ve ev idaresidir. Avrupalılar, kadınlar hakkında İslam dinini şu dört unsur dolayısıyla suçlamışlardır: Çokeşlilik, mesturiyet (örtünme), tatlik (erkeğin karısını boşaması) ve esarete müsaade etmek.⁴³⁸ İlkinden başlanırsa denilebilir ki, kimi İslam âlimleri çokeşliliği onaylamış, kimiye onaylamamıştır. Tarihte de bazı toplumlarda çokeşlilik yaşanmış, bazı toplumlarda yaşanmamıştır. Ancak hiçbir zaman bir kadının birden fazla koca alması uygun görülmemiş, kadınların sayısı erkeklere göre çok az olsa da münasip bulunmamıştır. Bu durum Şemseddin Sami'ye göre, çokeşliliğin erkeklerin gücüne dayandığını göstermektedir. Evlenmek sadece ihtiyaçları karşılamak ve nesli devam ettirmek için gerçekleşmez; esas itibariyle bir evliliğin gerçekleşmesi için aşk ve aile kurmak arzusu vardır. Eğer bir erkek birden çok kadın alıyorsa âşık olmamış, aile de kurmak istememiştir. Aşk ancak iki kişi arasında geçebilir, dolayısıyla başka kadınları kabul etmez, aile ise esas itibariyle tekeşliliğe, güven ve sadakate dayanır. Sonuç olarak, Şemseddin Sami, çokeşliliğin görülmekle ve kimi İslam âlimleri

⁴³⁶ age, 4-7.

⁴³⁷ age, 25.

⁴³⁸ age, 57.

tarafından onaylanmakla birlikte tek eşlilikten yana bir tavır almıştır.⁴³⁹ Bununla birlikte kadının hasta olması, sakat kalması veya çocuğunun olmaması gibi istisnai durumlarda çokeşliliğin olabileceğini söylemiştir.

Yazara göre, Kur'an çokeşliliği yasaklamamakla birlikte emir de etmemiş, çokeşliliği şartlara bağlamış, hatta tekeşlilikten yana bir tavır almıştır. Kaldı ki çokeşliliği İslamiyet icat etmemiş, ondan önce Araplar ve Hintliler arasında bir gelenek halini almış, İslamiyet bu duruma bir düzen vermiş, erkeklerin alacağı kadın sayısını sınırlamış ve tekeşliliğin daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir.

İslam'a Avrupalılar tarafından yapılan ikinci eleştiri kadınların örtünmesi olmuştur. Şemseddin Sami'ye göre, Avrupalılar bilmelidir ki İslamiyet'ten önce bütün Asya'da hatta eski Yunan toplumda dahi kadınlar örtünürdü. Aslında İslam'ın ilk zamanlarında örtünme yoktu; ancak bazı İslam âlimlerine göre İslam kadınları "lüzûmundan ziyâde serbest" olduklarından, onlara "setr ve hicâb" örtünmeleri emredilmiştir.⁴⁴⁰ Kur'an kadınlara saçlarını, gerdanlarını, kollarını, baldırlarını örtmelerini emretmiştir ki bunlar da doğrudur. Ancak İslam tarihi boyunca kadınlar evlere kapatılmamış, kendilerine haklar tanınmış, dört halife zamanında siyasetle meşgul olan kadınlar dahi mevcut olmuştur. Hal böyleyken örtülü kadınların esir oldukları ileri sürülemez, İslam kadınların haklarını korumuş, onların toplumsal yaşama katılmalarını yasaklamamıştır. Dolayısıyla Şemseddin Sami'ye göre, örtülü kadınların toplumsal yaşamda olması, kendilerine uygun işlerde çalışması karşısında herhangi bir sakınca yoktur.⁴⁴¹

Üçüncü eleştiri erkeğin kadını boşama hakkı olmuştur. Yazara göre, bir erkeğin nedensiz yere kadını boşaması büyük bir haksızlıktır, Kur'an böyle bir boşama hakkı tanımamıştır. Kur'an'a göre, boşanmanın ciddi nedenleri olmalıdır, dolayısıyla Avrupalıların bu eleştirisi de haklı görülemez. Son eleştiri kadınların esaretine müsaade edilmesi olmuştur. Bu eleştiri de haksızdır, zira İslam'dan önce kadınların satılması âdeti hemen her yerde vardı; ancak İslam bu âdeti men etmemiş olsa da onaylamamış, köle azat etmeyi tavsiye etmiştir.⁴⁴² Kısaca Şemseddin Sami Avrupalıların eleştirilerinin haksız olduğunu söylemiş, İslamiyet ile birlikte kadınların birçok hak kazandıklarını söylemiştir. Kadınların da eğitilmesi gerektiğini

⁴³⁹ age, 57-65.

⁴⁴⁰ age, 74.

⁴⁴¹ age, 75-79.

⁴⁴² age, 80-84.

savunan Şemseddin Sami, aileyi meydana getiren unsurun kadın olduğunu belirtmiş, dolayısıyla kadının toplumun temelinde yer aldığını söylemiştir. Şemseddin Sami, kadınların bir bakıma toplumsal rollerinin uzantısı olarak görülebilecek terzilik, eczacılık, tezgâhtarlık gibi mesleklerde çalışabileceklerini ifade etmiş, İslam’da çok eşliliğin şartlara bağlı olduğunu söyleyerek, Fatma Aliye gibi, tek eşlilikten yana bir tavır ortaya koymuş, yine onun gibi, örtünmenin kadınları toplumsal yaşamdan alıkoymaması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁴³ Dolayısıyla Şemseddin Sami, kadınların iş yaşamına cinsel kimliklerine uygun işlerden söz ederek de olsa değinmiş, onların toplum yaşamına bu yolla, ekonomiye verecekleri katkıyla daha çok girebileceklerini söylemiştir.

1880–1881 yıllarında yayınlanan *Bâğçe* gazetesinin ikinci ile beşinci sayılarında “Kadınlara Hizmet” başlığıyla G. Avni imzasıyla bir yazı dizisi kaleme alınır. Burada, kadınlara hitap edilerek, onların toplumsal yaşamdaki rolleri, geleneksel cinsel rollere uygun olarak muhafazakâr bir biçimde belirtilir. İkinci sayıda G. Avni yazı dizisine şöyle başlar⁴⁴⁴:

“Hanımlar!...

‘Asrımızda asıl hizmet olunacak bir sınıf-ı tâi’fe inâsıdır. Sahîhen erkeklerimizi her bir husûsda terakkîleri kadar kadınlarımızın gerü kalmaları mücib-i te’essüfdür!... (Bir millet yalnız erkeklerin sa’y ve gayretiyle yaşayamaz!) kavli pek doğrudur!. Çünkü kadınlar devlet ve millet hizmeti tarafınca erkekler kadar bir salâhiyyete hâ’iz olmadıkları gibi el’abd [köle] dahî olamazlar.”

G. Avni’ye göre, alıntıda da görüldüğü gibi, kadınlar devlet ve millet işlerinde erkekler kadar başarılı olamasalar da onlara da gereken değer verilmelidir. Bu durumda yazara göre, bir kadının en büyük amacı bir çocuk doğurup onu en iyi bir biçimde yetiştirebilmektir. Bir kadın, eğer bir erkek çocuk dünyaya getirirse onu okuyup yazmaya yönlendirecek; bir kız çocuk dünyaya getirirse onu kendisi gibi evlendirip “vatana millete” bu yoldan yararlı olmaya çalışacaktır. Böylece kadınların esas vazifeleri, geleneksel rollere uygun bir biçimde ifade edilir. Dahası kadınların, çocuk yetiştirmekten de önce kocalarına kendilerini sevdirmelerinin önemine dikkat çekilir:

⁴⁴³ Şahika Karaca, “Şemseddin Sami ve Kadınlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, c. 3, s. 13 (2010): 143–144. Şemseddin Sami’nin kadın meselesine yaklaşımı için ayrıca bkz. İrfan Karakoç, **Bir Elde İğne Bir Elde Kitap** (İstanbul: Kitap Yayınları, 2008).

⁴⁴⁴ G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, **Bâğçe**, s. 2, 26 Zilka‘de 1297 [30 Ekim 1880], 11.

“Kadınların birinci derecedeki vazîfeleri kendilerini kocalarına sevdirmekden ‘ibâretidir!”⁴⁴⁵

Yazara göre, kadınlar kocalarına kendilerini zenginlikleriyle veya evdeki hamaratlıklarıyla değil; ancak iyi ahlakla sevdirebilir. Zira *Bāğçe* bu maksada yönelik olarak yayımlar yapacak, kadınlara hizmet bağlamında, kadınların dersler çıkarabilecekleri birtakım hikâyelere yer verecektir. Yazar, bu girişin ardından bir hikâyeye anlatır. Ben-i Ümran kabilesinden Talha isimli bir kişinin anlattığına göre, bir kişi bir kızı bir gün beğenmiş ve amcasından büyükleri vasıtasıyla istemiştir. Hikâyeyi anlatan Talha, önceleri bir pişmanlık yaşar, tanıyıp bilmediği bir anda gördüğü birisiyle evlenmiştir. Ancak kadın, kocasına kendisini tanımadığını, nelerden hoşlanıp hoşlanmadığını sorar. Kocasının isteklerini harfiyen yerine getirmek ister. Kadının sorusu üzerine koca, karısının akrabalarının usandırmadan, çok sık olmadan eve gelip gidebileceğini ifade eder.⁴⁴⁶ Kadın, komşularına da sorarak kocasının istedikleriyle görüşür; istemedikleriyle herhangi bir ilişki kurmaz. Böylece kocasının sevgisini kazanır. Bir gün kayınvalidesi kendisine karısından memnun olup olmadığını sorunca; memnunum yanıtını verir. Kayınvalidesi ise kadınların iki durumda huysuz olabileceklerini söyler. Birinci durum erkek çocuk doğurmaları halinde gerçekleşebilir. İkinci durumdaysa kadınların huysuzlaşmalarının nedeni kocaların şımartmasıdır. Talha, karısıyla 20 yıldır birlikte olduğunu ve bir gün dahi kendisini üzmediğini, her zaman hoşnut olduğunu ifade eder.⁴⁴⁷

Dizinin son kısmında yukarıda anlatılan kadın – Zeynep – bir model olarak ifade edilir. Eğer bu gazeteyi okuyan kadınlar, kocalarına Zeynep gibi davranır, kocalarını hoşnut eder, sözlerinden çıkmazlarsa, bir hata yaptıklarında dahi affedilirler. Yazar şöyle devam eder: “İşte bunun için siz de her ne kadar erkeklerinizin gözüne girer ve kendinizi onlara sevdirebilirseniz o kadar bahtiyâr olabilirsiniz!”⁴⁴⁸ Yazar son olarak, makaleden erkeklerin kadınlar üzerinde her türlü hakkı var, isterlerse döverler, isterlerse atarlar gibi bir mana çıkarılmaması gerektiğini de ifade eder. Erkeklerin de bir takım vazifeleri olduğunu, bu vazifelerin de ileride anlatılabileceğini söyler; ancak bir daha böyle bir konuya girmez.

⁴⁴⁵ *age*, 11.

⁴⁴⁶ G. Avni, “Kadınlara Hizmet (Māba‘d)”, *Bāğçe*, s. 3, 3 Zilhicce 1297 [6 Kasım 1880], 21.

⁴⁴⁷ G. Avni, “Kadınlara Hizmet (Māba‘d)”, *Bāğçe*, s. 4, 10 Zilhicce 1297 [13 Kasım 1880], 30.

⁴⁴⁸ G. Avni, “Kadınlara Hizmet”, s. 5, *Bāğçe*, 17 Zilhicce 1297 [20 Kasım 1880], 36.

Görüldüğü gibi Türkçe çocuk gazetelerinde kadınlar daha çok eş ve anne olarak tarif edilmiş, kadınların esas vazifelerinin eşlerini hoşnut etmek ve “vatan-millet” yararına hayırlı çocuklar yetiştirmek olduğu belirtilmiş, ikinci olarak da ev idaresinde tasarruflu davranmaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Bununla birlikte, Şemseddin Sami örneğinde görüldüğü gibi, toplumsal yaşamda kendilerine uygun işlerde çalışabilecekleri, ebe, terzi olabilecekleri de ifade edilmiştir. Ancak genel itibariyle gazetelerin muhafazakâr bir yaklaşım gösterdikleri ve kadınları toplumsal cinsel rolleri bağlamında biçimlendirmek istedikleri söylenebilir. Böylece çocuk gazetelerinde toplumsal cinsel rolleriyle sınırlı bir kadın kimliği de ifade edilmiştir.

4. 3. 4. 2. 2. Kız Çocukların Eğitimi

İlk Türkçe çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*'de ve genel itibariyle tüm Türkçe çocuk gazetelerinde erkek-kadın arasındaki geleneksel cinsel ayırım vurgulanmış, kız çocuklarının ahlaklarını korumaları gerektiği tembih edilmiştir. Kız çocuklarının okuyup yazmaları da daha ahlaklı olmalarına yardımcı olacak bir unsur olarak görülmüştür. *Mümeyyiz*'de “Kız Çocuklarına Nasihat” başlığında görülen bir yazı, kızların okuyup yazması meselesi üzerinde tamamen toplumsal-cinsel bir yaklaşımla dini çerçevede durmuştur. Yazar, cemiyette kız çocukları “okuyub yazarsa sapıtır” anlayışının hâkim olduğunu belirttikten sonra, “aksine” der, kız çocukları okuryazar olurlarsa “dînimizin, mezhebimizin” gereklerini daha iyi yerine getirir, “ırz ve nâmûslarını” daha iyi korur, kollarlar. Başkaları da onları görür, överler. Elbette sadece okumak yazmak, ırz ve namusu korumaya yetmez, yazar şöyle devam eder⁴⁴⁹:

“dünyâ ve ahiretde iyi olmağınız için okumak yazmak öğrenmeğe gece gündüz çalışmanızı ve terbiyeli olmanızı ve her şeyden evvel ‘ırz ve nâmûsunuzu gözetmenizi nasihat ederiz. Bir kız çocuk sokakta giderken bir erkeğin yüzüne baksın terbiyesizlik ve nâmûssuzluk ‘âlâmetidir. Lâayık olan önüne bakıp ‘ırz ve âdâbıyla gitmekdir”

1880'de yayınlanan *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde de kız çocukların eğitimi meselesi öne çıkan sorunsallardan biri olmuştur. Bu konuya değinen gazetenin ilk sayısında bir makale “Kızların Terbiyesi” adıyla yayınlanmış, burada kız çocuklarına yaklaşım yine anne olmaları bağlamında ele alınmıştır. İsimsiz olarak yayınlanan makalede şöyle denir⁴⁵⁰:

⁴⁴⁹ “Kız Çocuklarına Nasihat”, *Mümeyyiz*, s. 11, 21 Ramazân 1286 [26 Kasım 1869], 5.

⁴⁵⁰ “Kızların Terbiyesi”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 1, 12 Şevvâl 1296 [29 Eylül 1879], 7.

“Pek yakın vakitlere gelinceye kadar zan olunur idi ki ‘ilm ve hüner yalnız erkeklere mahsüs olub kadınlar ve kızlar okurlar yazarlar ‘alim ve kâtib olurlar ise fenâ’ olur. Bunun ne kadar yanlış bir i’tikâd olduğına şübhe mi vardır?”

‘İlm ve hüner erkeğe ne kadar lâzım ise kadına da o kadar lâzım olduğu sonraları anlaşılmağa başladı. Hatta kadınların terbiyesi erkeklerden daha ziyâde lâzım olduğu bile anlaşıldı. Çünkü kadınlar[ın] erkeklerin yalnız vâlideleri değil ilk hocaları da olduğu düşünöldü.’”

Erkeklerin anneleri ve kız kardeşleri olan kadınların eğitimi, doğrudan doğruya erkeklerin valideleri, eşleri, hemşireleri olmaları bakımından gazeteye göre çok önemlidir. Bu halde kızların da kız rüşdiyelerine gitmesi önerilmekte; ama yazar burada da araya girerek şöyle demektedir: “Biliyor musunuz ki rüşdiyyeler açılalı yirmi beş sene olduğu halde henüz tamamıyla yoluna girmedi. Bereket versün ki askerî rüşdiyyeleri açıldı da rüşdiyye mekteblerinden beklediğimiz şey biraz hâsıl olur gibi oldu.”⁴⁵¹

Erkek öğrencilere yazar, eve geldiklerinde hemşirelerine derslerde gördüklerini anlatmalarını, böylece kız çocuklarının da bu konularda bir fikri olacağını tembihler. Annelerin, ilk hoca olduklarının altını çizen yazar, onların ilk hoca olmaları bakımından da mutlaka eğitim almaları gerektiğine inanır ve şöyle der⁴⁵²:

“O halde eğer vâlideler ta‘limli ve terbiyeli olurlar ise çocukları beş altı yaşlarına kadar kendi kucaklarında ve kendi gözleri önünde ve kendi terbiyeleri altında buldukları müddet onlara yalnız lisânlarını değil ‘ilm ve terbiyelerini dahî verirler.”

Üstelik kadınlar yalnız valide değil, erkeklerin zevceleri ve hemşireleridir. Kimse valide ve hemşiresinin cahil kalmasını, hiçbir erkek onlardan utanmayı istemez. Yapılacak şey onları da rüşdiyelere göndermek, evde onlarla müzakere etmek, cahil bırakmamaktır. Dolayısıyla burada, retorik düzeyde, kadınlara sadece eğitime ihtiyaç duyan bireyler olmaları bakımından doğrudan doğruya yaklaşılmamış; daha ziyade erkeklerin yakınları olmaları dolayısıyla özen gösterilerek, eğitim almaları gerektiği vurgulanmıştır. Aslında bu üslup, geleneksel kadın-erkek ayrımının kökleştiği bir toplumda, kadınların önünü açan bir üslup olarak da değerlendirilebilir. Bu sayede yazar, erkek hâkim görüşü karşısına almayarak, onun çevresinden dolaşarak, onu ikna etmeye çalışarak, kadınlara toplumsal yaşama daha yoğun katılmaları, eğitim almaları bakımından bir yol açmış olur.

⁴⁵¹ age, 7.

⁴⁵² age, 7.

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin üçüncü sayısında yayınlanan okur mektubunda Cemile isimli bir kız çocuğu, yukarıda dolaylı olarak söz edilen, kızların eğitimi meselesine değinmiş ve bir takım sitemlerde bulunmuştur. “Bir Hanım Kız Tarafından” başlığıyla yayınlanan söz konusu mektupta, 11 yaşında bir “hanım kız” olan Cemile, gazeteden sadece rüşdiye öğrencileri için değil; kendileri için de yayınlar yapmasını istemiş ve şöyle demiştir⁴⁵³:

“gazete çıkardığınızı işitdiğim anda derhâl bir nüsha alıb serlevhasıyla mukaddimesinde rüşdiye şâkirdânına mahsûs olduğunu ve birinci sahîfesi başdan başa şâkirdân-ı mûmâileyhümden mebâhis idüğünü görerek ve toğrusı pek ziyâde mahzûn olarak ikinci sahîfeyi okumağa bir dürlü ağzım varmadı.”

Cemile, kız çocuklarına yer verilmeyişinden duyduğu büyük hayal kırıklığını ifade etmiş, askeri rüşdiyeler için yayınlanan söz konusu gazetenin, hitap ettiği askeri rüşdiyelerin zaten iyi eğitim verdiklerini söyleyerek kendilerinin ilgiye ve ıslaha daha çok muhtaç olduklarını belirterek bu konuya ilgi gösterilmesini istemiştir. Gazete idaresi, Cemile’ye verdiği yanıtta, bu işe girmelerinin askeri rüşdiyelere yönelik olduğunu ve rüşdiyelerin müdürleri tarafından da desteklendiklerini söylemiş, hanım kızlar için de ufak tefek şeyler yayınlamış olsalar da yayın çizgilerini değiştiremeyeceklerini belirtmiştir.⁴⁵⁴

Sekizinci sayıda yine bir kız çocuğu bu mesele üzerinde duran bir mektup göndermiştir. Mektubun yazarı Vicdan, kardeşi vasıtasıyla gazeteyi takip ettiğini, babasından da bir takım dersler aldığını belirtmiş, ardından meseleyi kız çocuklarının eğitimine getirmiştir. Vicdan rüşdiye meselesine değinerek şöyle demiştir⁴⁵⁵:

“biz dahî bir parça nazara alınsak inâs rüşdiyyelerimiz bir derece daha ıslâh ve lüzümü olan mahallere güşâd olursa kız çocukları dahî etfâl-i zükür gibi tahsîl-i ‘ulûm ve fûnûn eyleseler ne olur? Semtimiz bulunan Beşiktaş’da biri askerî ve diğeri ‘adî iki zükür rüşdiyyesi bulunuyor da bir inâs rüşdiyyesi bulunmuyor.”

Vicdan’ın bu mektubunun ardından gazete bir cevap yazarak, kızların da eğitim alması gerektiğini söyledikten sonra, meseleye yine erkekler tarafından bakarak bir tehlikeye işaret eder⁴⁵⁶:

⁴⁵³ “Bir Hanım Kız Tarafından”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 3, 26 Şevvâl 1296 [13 Ekim 1879], 1.

⁴⁵⁴ “Cevâb”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 3, 26 Şevvâl 1296 [13 Ekim 1879], 2.

⁴⁵⁵ “Varaka”, “Mukâbele”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 8, 2 Zîlhicce 1296 [17 Kasım 1879], 1.

⁴⁵⁶ *age*, 1.

“Şimdi mektebelerimizi doldurmakta olan çocuklarımız yarın büyüyüp de erkek oldukları zamân bizim kızlarımızı beğenmeyeceklerdir. ‘Bunlar câhil ve terbiyesiz’ diye kusûr bulacaklardır. Halbuki başka milletlerin kızları pek büyük bir terbiye içinde yetişirildiklerinden erkeklerimiz anlara hasret olacaklardır.”

Yazar, bu satırların ardından kızların terbiyesine de büyük önem verilmesi gerektiğini, bunun için ailelerin uğraşmaları lazım geldiğini eklemiştir.

Kızların eğitimi meselesinde mektuplardan da anlaşıldığı gibi, gazetenin verdiği yanıtlar pek ikna edici olmadığından, bundan sonraki sayılarda da mektuplar gelmiştir. 18. sayıda ismini vermeyip sadece “Ayn” harfi imzasıyla gelen bir mektupta, bir hanımefendi, kızların eğitiminin önemli olduğunu ve mutlaka geliştirilmesi gerektiğini söyler. Ancak yazara göre, bu iş sadece para ayırmakla mümkün değildir, niteliğinin de artırılması gerekir. Mektup yazarına göre, mesela bir inâs muallime okulu var ve burada kızlara eğitim verecek muallimeler yetiştirilir. Fakat bu okul pek de iyi çalışmaz, mektup yazarına göre buradan mezun olan hanımlar, Kur’an’ı düz düzene iyi kötü okumakla beraber, gazete okuyanlar “çok değil”, okuduğunu anlayabilenler “daha az”, yazısı okunup anlaşılabilenler ise “nâdir”dir. Mektup yazarı şöyle devam eder: “Hele biraz coğrafya hesâb ve târih bilenlerini yani bildiğini kızlara öğretecek kadar olanlarını hiç aramayın.”⁴⁵⁷ Mektup yazarına göre, burada asıl sorumlu bu okullarda ders veren muallimelerdir. Onlar ne kadar verirse, kızlar da o kadar alır ve muallime olduklarını sanırlar. Yazarın önerisi daha fazla kız rüşdiyesi açmak yerine, muallime okulunu düzene sokmak, orada bir “ıslâhât” gerçekleştirmektir. Bu bir an önce yapılamazsa, mahzurlu görünen erkek muallimlere başvurulmalıdır. Ona göre, erkek muallimlerin ders vermesi kızların cahil kalmasından çok daha iyidir.⁴⁵⁸

Söz konusu mektuba 20. sayıda bir yanıt verilmiş, “beş senede” ancak bu oranda eğitim verilebileceği söylenmiştir. Dahası müfredata bakıldığında yazara göre, kızlar için coğrafyada Osmanlı diyarını bilmek kâfidir, Amerika’yı Avrupa’yı bilmek gerekmez. Hesapta da kendi hesaplarını tutsalar yeterlidir. Yazar, bundan sonra sekiz yaşından itibaren yaş yaş kız çocuklarının neler öğrenmeleri gerektiği üzerinde durmuş, erkeklere göre, kızların daha sınırlı bir eğitim almasının normal olduğunu, dolayısıyla “Ayn” imzalı hanımefendinin itirazlarının pek yerinde olmadığını ifade etmiştir.⁴⁵⁹ Gazeteye göre, erkeklerle kızlar arasında önemli farklar vardır. Osmanlı

⁴⁵⁷ “Varaka”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 18, 20 Safer 1297 [2 Şubat 1880], 1.

⁴⁵⁸ **age**, 1.

⁴⁵⁹ “Mülâhaza”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 20, 4 Rebülevvel 1297 [15 Şubat 1880], 2.

toplumsal yaşamında erkek çocuklar, idareci sınıfa mensup olabileceklerinden, kamu yaşamında hâkim olabileceklerinden, eğitimden sonuna kadar yararlanma hakkına sahiptirler. Ancak diğer taraftan kız çocuklarının, gerek evde, gerekse toplumsal yaşamda idare edilen kesimi meydana getirdiklerinden, erkeklerin saptayacağı sınırlı bir eğitim almaları yeterlidir. Söz konusu sınır, yukarıda söylendiği gibi, bir annenin çocuğuna ilk eğitimi verecek düzeyde tutulmalıdır.

Gazetenin söz konusu cevabına 21. sayıda bir itiraz daha görülür. Gemlik'ten yazan bir "mu'allime-yi evvel", mektup yazarı hanımefendiye verilen tepkiyi anlayamadığını, neden kız öğrencilere daha az öğretilmesi gerektiğini kavrayamadığını, kızların da erkekler gibi yükseköğrenim görebileceklerini, dolayısıyla eğitimlerinin sınırlanmaması gerektiğini söyleyerek cevap beklediğini yazar ve şöyle der⁴⁶⁰:

"İnâsın zükür derecesinde 'aklı ve zekâ'sı olduğunu inkâr etmemekle beraber [yazınızdaki] bir kızın on dört yaşında [eğitimine] ara vermesi lâzımdır hükmü çıkıyor. Buna insâf kâ'il olmaz. Acaba zükûrun 'ulûm-ı 'âliyyeye olan hevesi inâs için olmadığından [mı] istidlâl olunuyor? Ve neden iki 'asra kadar uzanılıyor. Yohsa istidâd-ı mevki'ye yalnız zükûra hasır olmuştur da hürriyet-i medeniyye henüz inâsdan sâkit midir? Lütfen cevâbını istirhâm ederim."

Tercümân-ı Hakikat gazetesinin 25. sayısında "Mektûb-ı Mahsûs" başlığıyla yayınlanan bir mektup da aynı mesele üzerine Manastır'dan "N... adında bir kız" tarafından gönderilir. Mektup yazarı mekteplerin çoğaltılmaktansa, bir hal yoluna koyulması gerektiğini söyler. "N..." hanım şöyle der⁴⁶¹:

"Vâkı'a mektepleri çoğaldık fâ'idesi inkâr götürmez. Fakat mektebde ta'lîm ne kadar yolunda olur ise tahsîl dahî o kadar ileri gider ta'lîm ve tahsîl mekteplerde yoluna girmek için iyi mu'allimler bulundurmamak dersler hakkında güzel tertîbler yapmak okutulacak derslerde de o derse lâzım olacak ta'rîfler söylemek okunacak fennlerden lüzümü kadar kitâblar bulundurmamak kitâbların 'ibâreleri gayet sâde ve açık olmak birinci lâzım olan şeylerdendir."

Ayrıca "N..." hanım İstanbul'da kızlar için öğretmen okulu ile kız okullarının bulunduğunu, taşradaysa bu tür okulların pek bulunmadığını ifade ederek, taşrada kızların ancak babaları zenginse ve çocuklarına müsaade ederlerse okuyabileceklerini belirtir. Dolayısıyla İstanbul ile taşra arasındaki bu ayrımın da giderilmesi gereken önemli sorunlardan biri olduğuna dikkat çeker.

⁴⁶⁰ "Kızların Tadrîsi", *Tercümân-ı Hakikat*, s. 21, 11 Rebülevvel 1297 [22 Şubat 1880], 1.

⁴⁶¹ N... Hanım, "Mektûb-ı Mahsûs", *Tercümân-ı Hakikat*, s. 25, 17 Rebülâhır 1297 [29 Mart 1880], 1.

Bu itirazlara gazete tarafından verilen bir yanıtta rastlayamadık; ancak gazetenin çizgisinde herhangi bir değişiklik olmamış, kız çocuklarına söz konusu yaklaşım devam etmiştir. Kadınların kimi zaman isimleriyle kimi zaman isimsiz bir biçimde gönderdikleri mektuplar ise oldukça anlamlıdır. Öyle anlaşılmaktadır ki, kadınlar, gazetenin sergilediği muhafazakâr yaklaşımı kabul etmemiş, eğitim kanalıyla hak mücadelesini eşitlik temelinde sürdürmüşlerdir.

1881’da yayınlanan *Çocuklara Kırā’at*’ta bu bağlamda ele alacağımız yazılardan ilki, ilk sayıda yine kız çocukların eğitime yönelik olmuştur. “Kızların Māni’-yi Terakkīsi” başlığını taşıyan bu yazıya göre, kız çocuklarının okumasındaki engel: “kız çocuklarının ‘ādī sıbyān mekteplerinde bir iki hatim etmesiyle (okumak yazmak öğrendi artık mektebe gidüb de ne yapacak! Hāfız olacak değil a!) gibi eski fikirli kocakarıların sözüyle mektebden çıkarılmasıdır.”⁴⁶² Bir de kız çocuklar, okur-yazar olurlarsa büyücü olur, mektup yazar, fenalık ederler anlayışı toplumda güçlüdür. Yazar şöyle devam eder: “Ne yanlış fikir, ne ‘akılsızlık.” Dahası yazara göre, evdeki terbiye, asılsız ve korkunç masallardan, ana-babanın korkutmalarından kaynaklandığından hiç de faydalı değildir. Ona göre, asıl terbiye, okumak ve yazmakla kazanılır. Yine kötü huylardan dahi okumakla vazgeçilir. Yazara göre, kızların mükemmel bir biçimde okumaları ve terbiye görmeleri gereklidir. Dolayısıyla eğitime büyük önem verip ibtidailer ve rüşdiyeler, kız öğretmen okulları açan bu padişah zamanında kız çocuklarının okumaları, onlar arasında edibeler, şaireler, muallimeler yetiştirmeye “ecdādımızın şān ve ‘azīmetini yine ‘Osmānlı nāmına edā’ etmeğe” gayret etmelidir.⁴⁶³

Bir başka yerde de “Sekiz Yaşında Bir Hanım Kız” adlı bir yazıda, evde pek uslu, sınıfında pek çalışkan sekiz yaşında bir kız çocuğu övülerek anlatıldıktan sonra bu kız çocuğunun ileride rüşdiye ve oradan Dārū’l-mu’allimāt’a gidip hanımefendiler arasında pek meşhur olacağı yazılır. *Çocuklara Kırā’at* daha eşitlikçi bir tutum takınarak, kız çocuklarının okumalarından yana bir tavır almış, diğer meslekleri gündeme getirmedi, onların önlerindeki en açık yolun öğretmenlik olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁶⁴ Böylece tartışmada daha ıslahatçı bir tutum takınmıştır.

⁴⁶² “Kızların Māni’-yi Terakkīsi”, *Çocuklara Kırā’at*, s. 1, 1 Safer 1299 [23 Aralık 1881], 3.

⁴⁶³ **age**, 3.

⁴⁶⁴ “Sekiz Yaşında Bir Hanım Kız”, *Çocuklara Kırā’at*, s. 1, 1 Safer 1299 [23 Aralık 1881], 7.

Çocuk Bâğçesi'nin ilk sayısında “Hanım Kızlarımız Ne Okusunlar?” adlı makalenin yazarı Feyziye Mektebi mezunlarından Huriye Hanım, hanım kızların ne okumaları gerektiğine dair iki fikrin öne çıktığından söz eder. Birinci görüşü savunanlar, hanım kızlar sadece kendileri için yazılmış kitap ve risale-yi ahlak kitapları okumalı der. İkinci kısımdakilerse, hanım kızların, her şeyi okuyabilecekleri görüşünü savunur. Yazara göreyse, bu iki görüş de tereddütle karşılanmalıdır. Çünkü okuyan kızlar, okumanın tehlikeleri ile karşılaşp, değişip terbiyeden çıkabilecekleri gibi, okumayanlar da etrafındakilerin kötülükleri, dedikodularıyla aynı tehlike içindedir. Yazar, bir sonuca varmanın zorluklarından söz ederek şöyle der⁴⁶⁵:

“Ma‘māfih mademki kadınlarımızın bir tārık-i hayat-ı ‘akliyye ile yaşamakta olduğu teslīm edilmiştir. ‘Akıl ve vicdānının başlıca gıdası olan mütāla‘a onların ta‘līm ve terbiyelerinde mutlaka bir mevki‘-yi mühim ihrāz eder. Makām-ı i‘tirāzında bağrılan ‘hayır’larda ‘ne olurmuş sanki?’ diye verilen müsā‘adelerde [...] mehlekedir. Fikri beslemeli hem de kavī bir sūretde beslemeli; ama bir tağdiye-yi vücūd [bedeni beslemek] olduğu gibi, bir de tağdiye-yi zihin vardır ki erbāb-ı terbiyece bunu tanıyıp bilmek ve kavā‘idine ciddi bir sūretde, ri‘āyet etmek pek mühim bir vazīfedir.”

Makale yazarı Huriye Hanım, terbiye kaygısıyla böyle bir yazı kaleme almış, kızların da erkekler gibi eğitim almasının kabulüyle birlikte, onların terbiyelerini güçlendirecek yayınlar okumaları gerektiği ilkesini belirtmiş; ancak somut düzeyde kız çocukların neleri okuması gerektiğini ifade etmemiştir. Huriye Hanım’ın söz konusu yazısına haftalar sonra 27. sayıda bir destek gelmiştir. Yazı Dersa‘ādet’ten M. Şefkati imzasıyla gönderilmiş “Kızlarımız Niçün Roman Okumasunlar?” başlığı altında yayınlanmıştır. Bu makalede yazar, romanların kızlar üzerinde ne gibi zararları olduğuna değinir. Yazar şöyle der: “henüz beş on kelime öğrenir öğrenmez edebi, ahlāki kitāblara mübtelā‘ olacak yerde romanlara dehşetli inhimākları [aşırı düşkünlük] yüzünden dūçār oldukları maraz ve bu ibtilā‘” çok zararlıdır. Yazar, özellikle hayali kahramanlar ve aşk fedailerinin abartılı anlatımının kadınlarda ve özellikle genç kızlarda son derece vahim sonuçlara sebebiyet verdiğini öne sürer. Kızlarda görülen bayılmaların, sinir rahatsızlıklarının esas sebebi de bu romanlar olmuştur. Yazar, bir doktordan da bu konuda görüş aldığını, doktorun da çok roman okuyan kız çocuklarının sonunda “isterik” olup çıktığını söylediğini ilave ederek, ana ve babalara seslenir. Kızlarınıza sahip çıkın, gece odalarına çıktıklarında roman

⁴⁶⁵ Feyziye Mezunlarından Huriye, “Hanım Kızlarımız Ne Okusunlar?”, *Çocuk Bâğçesi*, s. 1, 20 Zilka‘de 1322 [26 Ocak 1905], 8.

okuyup okumadıklarına bakın ve onları romanlardan uzak tutun diyerek mektubuna son verir.⁴⁶⁶

30. sayıda yine Huriye Hanım bu defa “Çocuklar Ne Okusunlar?” adıyla bir makale kaleme alır. Yazar, küçük kız çocuğu arkadaşından söz eder, dört-beş yaşlarında arkadaşlık ettiği bu çocuk, pek neşeli, meraklı bir çocuk iken arkadaşlıkları kesilmiş, 10–11 yaşlarında yeniden karşılaştıklarındaysa onu tanıyamamıştır. Zira bu küçük hanımefendi “kitâbların kurbanı” olmuştur. Artık ne neşesi kalmıştır, ne hayat arzusu, kitaplar onu yalnızlığa ve kedere sürüklemiştir. Yazara göre, çocuklar pek erken yaşta okumaya başladıklarından: “bu okumada onların hayat-ı hakikiye-i akliyesini öldürüyor.”⁴⁶⁷ Huriye Hanıma göre, en önemli sorun çocukların anlayabilecekleri, kavrayabilecekleri kitapların pek olmamasıdır. Dolayısıyla çocuklar anlayamadıkları kitaplar başında saatlerce geçirip kederlenir, bir bakıma boğulurlar. Yazar son olarak şu öneriyi yapar⁴⁶⁸:

“bırakınız ‘küçük’leri kitâblardan uzak olarak büyüsünler; bırakınız hayât-ı gönyenin sine-yi vâsi’inde yetişsinler. Muhtâc oldukları şeyi kendilerine öğretmek isterseniz peri masalları – evet, iyi söyledim, peri masalları – anlatınız; fakat bunları siz kendiniz nakl ediniz.”

Sonuç olarak Türkçe çocuk gazeteleri kız çocukları ve kadınlar söz konusu olduğunda genel itibariyle geleneksel-cinsel rolleri benimsemiş, ahlaki yaklaşımın temel unsuru olarak kadınları görmüşlerdir. Kadınları bir anne, ev hanımı, çocukların ilk hocası olarak ele almış, yukarıda da söylendiği gibi, onların bu rolleri dolayısıyla yetişmelerine, eğitim almalarına önem vererek, ne okumaları gerektiği hususunda da tartışmalara girmiş, okunacak kitapların da sıkı bir denetimle saptanması gerektiğini yazmışlardır. Aslında bu yaklaşım Avrupa kadın hareketinin, Osmanlı coğrafyasında da hissedilmesiyle ortaya çıkmıştı. Batı Avrupa’da Fransız Devrimi ile başlayıp zamanla yayılan kadın mücadelesi, özellikle Tanzimat yıllarından itibaren Osmanlı coğrafyasında okur-yazar kadınlar arasında da destek kazanmıştı. Onlar, 1860’lardan itibaren basın kanalıyla, çeşitli gazetelerde görünerek ve gazete yayınlayarak eşitlikçi bir mücadele meydana getirmiş; ancak söz konusu kadın hareketi muhafazakâr bir tavırla karşı karşıya kalmıştır.

⁴⁶⁶ M. Şefkati, “Kızlarımız Niçün Roman Okumasınlar?”, **Çocuk Bağçesi**, s. 27, 15 Cemâziyelâhir 1323 [17 Ağustos 1905], 6.

⁴⁶⁷ Feyziye Mezunlarından Huriye, “Çocuklar Ne Okusunlar”, **Çocuk Bağçesi**, s. 30, 7 Receb 1323 [7 Eylül 1905], 9.

⁴⁶⁸ **age**, 12.

Osmanlı idarecileri Batı'da görüldüğü gibi, kadınların toplumsal yaşama daha çok katılımını sağlamak istemiş, bu doğrultuda muhafazakârlık ile ıslahatçılık arasında gidip gelen bir yaklaşımla kadınları, geleneksel rollerine uygun olarak görülen ebelik, muallimelik gibi alanlara yönlendirmiş, sınırlı bir ıslahat hareketi tasarlamışlardı. Bu çerçevede kimi kadın gazeteleri veya yazarları, kadın-erkek arasındaki ilişkilerin tam bir eşitliğinden söz etse de genel itibariyle Osmanlı basını, iktidar çizgisinde yayın politikasını saptayarak “kadın rolü”ne uygun bir siyaset takip etmiş, onları Türkçe çocuk gazeteleri de izlemiştir. Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kadını, erkeğin memnuniyetinden, ev ve çocuk hizmetlerinden sorumlu tutarak, onu, bu doğrultuda eğitim alması gereken bir varlık olarak erkeğin çevresinde konumlandırmıştır; ancak bir yandan da Batılı manada, eşitlikçi temelde bir kadın mücadelesi başlamış, bu durum mektuplar vasıtasıyla çocuk gazetelerine de yansımıştır.

5. GELENEKSEL İLİM ANLAYIŞINDAN TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNE İLİM

Türkçe çocuk gazetelerinin ahlak ile beraber en çok önem verdikleri bir diğer unsur ilim olmuştur. Gazetelerde ilim, İslam-Osmanlı geleneğinde olduğu gibi en geniş biçimde bilmek anlamında kullanılmış, dolayısıyla dini veya pozitif bilimlere dair tüm bilme süreçleri bu kavram çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dönemin genel eğilimi ve gazeteler açısından İslam dini ile modern bilimler arasında herhangi bir çatışma söz konusu olmamış, tersine yazarlara göre, İslam dini modern bilimlerin araştırılmasını ve nakledilmesini emretmiştir. Dolayısıyla din ile ilimler arasında bir sürtüşme görülmemiş, ilim, tüm dini bilme süreçlerini de kapsayan bir anlamda kullanılmıştır.

Türkçe çocuk gazetelerinde ilim böylesine geniş bir anlamda ve içerikte kullanıldığından aslında tüm unsurlar, ahlak, dil, tarih ve coğrafya, onun içinde değerlendirilebilir. Ancak tezde her bir unsur bir başlık altında toplanmış ve değerlendirilmiştir. Aşağıda ilim bahsinde ilk alt bölümde İslam-Osmanlı ilim geleneği incelenmekte, modern dönem ile geçmiş arasındaki ilişki değerlendirilmektedir. İkinci alt bölüm olarak Türkçe çocuk gazetelerinde ilim değerlendirilmiş, “İlim nedir?”, “İlimlerin faydası nedir?”, “İlimler nasıl tasnif edilir?” gibi sorulara çocuk gazetelerinde verilen yanıtlar ele alınmıştır. İkinci olarak Osmanlıların ilimde geri kalmalarının nedenleri yine çocuk gazeteleri üzerinden verilen yanıtlarla araştırılmaktadır. Üçüncü olarak, Türkçe çocuk gazetelerinde ilim ile ilgili olarak en çok görülen ve çocuklara pratik sayısal bilgiler kazandırmak isteyen “Hesap veya Sualler” değerlendirilmiştir. Dördüncü olarak, ilim bahsinde “Hesap veya Sualler” ile birlikte en sık rastlanan bir başlığa yer verilmiş, Hıfz-ı Sıhhat (Çocuk Sağlığı) ile ilgili makaleler söz konusu edilmiştir. Burada koruyucu sağlık hizmetleri bağlamında çocukların uyulması ve sakınması gereken hususlar üzerinde durulmuştur. Çocukların sağlıklarını korumak için uyması gereken kurallar; nezafet (temizlik), yeme, içme, diş sağlığı, uyku ve giyinme olarak belirtilmiştir. Sakınılması gereken

adetler ise, tütün içmek, hacamat etmek, bebekleri kundaklamak, haşhaş kullanmak, çocuklar üzerinde baskıcı olmak biçiminde ifade edilmiştir.

5. 1. İslam-Osmanlı İlim Geleneği

Türkçede “bilmek” anlamına gelen Arapçadan alınan ilim sözcüğü, Kur’an’da, “ilahi bilgi” ve “dünyevi bilgi” anlamlarına gelecek biçimde kullanılmıştır. İslam coğrafyasıyla birlikte, ilimlerin gelişimi ve çeşitlenmesi neticesinde ilim anlayışı da genişleyerek, tasnif ihtiyacı ortaya çıkmış, neticede genel itibariyle Nakli ve Akli İlimler denilen iki büyük kategori saptanmıştır. İslam dünyasında özellikle sekizinci yüzyılda başlayan çeviri etkinlikleriyle matematik, gökbilim, felsefe, ahlak, siyaset literatürü zenginleşmiş, süreç içinde söz konusu ilimler tasnif edilmiştir. Büyük İslam düşünürlerinden Farabi, İbn-i Sina ve Gazali ilimleri genel olarak yukarıda da söylendiği gibi, Nakli ve Akli İlimler biçiminde ikiye ayırmıştır. Nakli İlimler dini bilgileri içerirken, Akli İlimler ise matematik, felsefe, ahlak, siyaset gibi ilimlerin araştırmasına yönelmiştir.⁴⁶⁹

Genel itibariyle İslam medeniyeti birikimini sürdüren Osmanlılar, ilim çalışmalarını büyük oranda medreselerde gerçekleştirmiştir. Derslerin verildiği mekânı ifade eden “medrese”, daha çok Selçuklu veziri Nizamülmülk (ö. 1092) ile birlikte anılsa da (en ünlüsü 1067’de açılan Bağdat Medresesi) öncesinde de benzeri kurumların varlığından söz edilebilir. Ancak Nizamülmülk, medreselerin sayısını arttırmış, söz konusu kurumlar için vakıflar kurdurmuş, dolayısıyla sürekliliğini sağlamıştır. Osmanlı zamanında da medreseler varlığını sürdürmüş, genel itibariyle İslam ilimlerinin öğretildiği mekânlar olmuşlardır. Medreselerde bir yandan dini ilimler öğretilirken bir yandan da akli ilimler olarak adlandırılan daha çok günlük yaşama yönelik dersler de verilirdi. Söz konusu kurumlarda, İbn Haldun’un ilimler tasnifine göre ifade edilirse: 1. Nakli İlimler: Kur’an, Hadis, Tefsir, Kelam gibi ve 2. Akli İlimler: Hesap, Hendese, Mantık, Hikmet, Tıp, Heyet gibi ve bir de Arapçanın çeşitli biçimlerle, Sarf ve Nahiv gibi, anlatıldığı dil dersleri verilirdi. Ancak medreselerde, özellikle 19. yüzyılda

⁴⁶⁹ İlhan Kutluer, “İlim”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000): 109–114.

meydana gelen milli devletlerin kuruluşuyla birlikte büyük önem kazanan coğrafya ve tarih gibi derslere yer verilmez, Türkçe de ayrı bir ders olarak okutulmazdı.⁴⁷⁰

Söz konusu ders müfredatını uygulayan genel medreselerle birlikte, Osmanlılar zamanında uzmanlaşmaya gidilerek Bursa’da Dārü’t-tıb ve Edirne’de Dārü’l-hadīs gibi uzmanlık medreseleri de açılmıştır. Medreselere sıbyan mekteplerini bitirenlerle birlikte, okuma-yazma bilen herkes girebilir, parasız ve yatılı eğitim yapılırdı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitim niteliğinin düştüğü söz konusu kurumlarda, akli ilimler dışlanmış ve giderek ikinci, üçüncü kaynakların kullanıldığı ezbere ve dogmalara dayalı bir yöntem benimsenmiştir. 19. yüzyılda modernleşme çabasına giren Osmanlı idaresi de, medreseleri bir yana bırakarak, yeni kamu okulları açmış; ardı ardına modern askeri ve teknik okullar meydana getirilmişti. Zamanla bunları sıbyan mekteplerine rakip olacak ibtidailer ve medreseleri dini alana indirgeyerek daha seküler bir eğitim verecek olan rüşdiye, idadi, sultani gibi orta ve yüksek dereceli okullar takip etmiştir.⁴⁷¹ Medreselerin durumu çocuk gazetelerine de yansımış, *Bāğçe* gazetesi yazarlarından Nihal, “Mektebler” başlığı ile ilgili yazdığı yazıda, günbegün mekteplerin arttığından söz ederken medreselerin halinden teessüf duyduğunu ifade ederek şöyle demiştir: “Medreselerde usūl-i tadrīs bir kâ’ide-yi cedīde altına alınmalı ve okunan kitāblar tebdīl ve tecdīd edilmeli. Bu hâlde ne olur pek az zamanda her bir ‘ilmde oldukça sāhib-i ma’lūmāt zevāt meydāna gelir.”⁴⁷²

19. yüzyılda medreselerin “gerileyip gerilemediği”, İslam dünyası tartışmalarını izleyip izlemediği uzun uzadıya tartışılacak ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Ancak, Osmanlı idarecileri modernleşme sürecinde medreseleri iyileştirmekten ziyade yeni eğitim yöntemlerinin yeni okullarda uygulanmasını kararlaştırmışlardır. Onlara göre medreseler, doğrudan doğruya İslam ilimlerinin araştırıldığı, öğretildiği, bilinenlerin tekrar edildiği mekânlardı. Medreselerden yeni bir şeyler beklemek, modern ihtiyaçları karşılamak, belki de işin özü itibarıyla, medreselerin uzun zamandır yeni bir “doğru” aramaması, var olan “doğruları” ezberletmesi dolayısıyla mümkün değildi. Osmanlı

⁴⁷⁰ Mustafa Şanal coğrafya ve tarih derslerinin 16. yüzyıldan sonra müfredattan çıkarıldığını ifade eder. Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreseler ve Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma, Bakımından Genel Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 14 (2003/1): 151. Ayrıca bkz. Mefail Hızlı, “Osmanlı Derslerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 17 (2008): 25-46. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, “Medrese”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 28 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003): 323-333.

⁴⁷¹ Şanal, **age**, 151–154.

⁴⁷² Nihal, “Mektebler”, **Bāğçe**, s. 7, 29 Zilhicce 1297 [2 Aralık 1880], 55.

ıslahatçılara göre, yapılması gereken, Batılılaşma doğrultusunda İslam ilimlerinin medreselere bırakıldığı; ancak ahlak derslerinin yoğun bir biçimde işlenerek iktidara sadakatin güçlendirildiği, Kur'an okumayı da eğitim müfredatına alan, modern bir eğitim düzeni meydana getirmektir. Bu düzende artık milli düzeyde; coğrafya, tarih, Türkçe gibi derslere ağırlık verilecek, çağdaş dünyanın dili Fransızca kullanılacak, öğrenciler usul-i cedid üzere yeni araç-gereç kullanıp masalarda yazıp okuyacak, sıralarda oturacak, tahta, tebeşir, defter sahibi olacaklardır.⁴⁷³

1870'te Dārü'l-fünūn'un açılış töreninde konuşan Ma'ârif Nâzırı Saffet Paşa ve Münif Paşa, ilimlerin önemine değinmiş olsalar da Osmanlılar, ilimlerin üretimi ve gelişimi için gerekli olan üniversite ortamını gerçekleştiremediler. Osmanlılar ancak "Batı'daki [bilimsel] gelişmeleri izleyici ve nakledici nitelikte olmuşlardı."⁴⁷⁴ 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batılı bilimsel gelişmelerin izlenmesi ve aktarılması üç yoldan gerçekleşir. İlk olarak Avrupa'ya gönderilen öğrenciler burada bilimsel gelişmeleri takip ederek ancak yüzyılın ikinci yarısında söz konusu gelişmeleri aktarmaya başlamışlardır. İkinci olarak ülkeye gelen yabancı hocalardan yararlanılmış, üçüncü olarak da son derece sınırlı tercüme faaliyetleri ile söz konusu gelişmeler takip edilmiştir. Osmanlı dünyasında Batı'da görülen din-ilim çatışması daha dolaylı bir yoldan tartışılmış, İslam dininin ilmi gelişmeye engel olup olmadığı tartışma konusu yapılmıştır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin bu konuyla ilgili olarak şöyle demiştir: "Baha Tevfik gibi açıkça pozitivist bir biçimde dine bakanlar 1880'lerden sonra ortaya çıksa da bu bakış açısı toplumda yaygın hale gelmemiştir."⁴⁷⁵ Genç Osmanlılar ve Jön Türkler, yeni bir siyasal yaklaşım getirmişseler de aralarından "Avrupa felsefesinin tüm boyutlarını kavrayabilen ne bir felsefeci, ne de bir bilim adamı olmuştur."⁴⁷⁶ Kısaca Osmanlılar, çağdaş ilim dünyasında üretici olarak yer

⁴⁷³ Adnan Adıvar, Osmanlı medreselerini eleştirirken, söz konusu kurumların, Batılı bilimsel gelişmeleri takip etmelerini bir yana bıraktığını, 19. yüzyılda ortaya çıkan ve haklarında birçok tartışmalar yürütülen Vahabi mezhebini dahi bilmediklerini ifade eder. Dolayısıyla geri kaldıklarını açık bir biçimde öne sürer. Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim** (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), 214. Murat Akagündüz, medreselerin "gerilemesi" meselesine şüpheyle yaklaşmak gerektiğini belirtir. Yazara göre, bu kurumların esas olarak eğitim niteliği değişmemiştir. Medreselerin durumu "okutulan kitaplar, öğretim usulleri ve ders programlarının gelişen şartlara göre yeniden ele alınması gibi" konularda tartışılmalıdır. Murat Akagündüz, **Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır** (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 95. Aynı doğrultuda bir tartışma için bkz. Kenan Yakupoğlu, **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi** (İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları, 2006).

⁴⁷⁴ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü** (Ankara: TTK, 1999), 125.

⁴⁷⁵ *age*, 127.

⁴⁷⁶ *age*, 129.

almamış olsalar da uygulamaya yönelik ilmi gelişmeleri takip etmiş, çeşitli kanallar vasıtasıyla da bu gelişmeleri tatbik etmişlerdir.

Osmanlı dünyasında çağdaş Batılı bilimsel gelişmelerin geriden de olsa takip edilmesi okullarda dersler halinde okutulması; ancak Mühendishâne-yi Berr-i Hümâyün'un kurulmasıyla başlamıştır. Okul hocalarından Seyyid Mustafa'nın yazdığı risaleler çağdaş matematik ve tabii ilimlerin ülke gençlerine tanıtılmasını sağlamış; ancak öte yandan okulun diğer bir hocası Seyyid Ali Paşa 400 yıllık bilgileri tekrarlamıştır.⁴⁷⁷ Okulun bir süre baş hocalığını yapan İshak Hocanın çalışmalarıysa, özellikle matematiğin askerliğe uygulanmasına yönelik olarak biçimlenmiş, kitapları birçok kurumda okutulmuştur. Bu kitaplar daha ziyade bir giriş niteliğinde olmakla beraber zamanla diğer yazarlarca geliştirilmiştir.⁴⁷⁸

Resmi kurumlar dışında Osmanlı Müslüman tebaası arasında çağdaş bilimlere karşı uyanan merak kendisini sohbet toplantılarıyla göstermiş, Şanizâde Ataullah Efendi'nin (ö. 1826) yalısında bu doğrultuda gerçekleştirilen toplantılara katılanlar Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi olarak adlandırılmıştır. Şanizâde Ataullah 1820'de vak'anüvîs tayin olmuş ve bir *Tarih* yazmıştır. Bununla beraber Şanizâde Ataullah tıp, aritmetik, geometri, cebir ve askerlik konularına dair kitaplar da yazmıştır. Adnan Adıvar'a göre, Şanizâde Ataullah çağdaş tıp ile ilgilenen ilk Osmanlı aydınlarından olmuştur.⁴⁷⁹

1861–1867 arasında gerçekleşecek Cem'iyet-i 'İlmiyye-yi 'Osmâniyye ise 1867'ye kadar etkinliğini sürdürerek, bir kitaplık kurarak, çeşitli “fenni” yayınlar da yapacak, dahası Fransızca, İngilizce gibi dil dersleri de verecektir. Cemiyet tüzüğüne beşinci maddesi maksadını her türlü vasıtayla ilim ve fende ilerlemek biçiminde ifade etmiştir. Cemiyet'in kurucuları arasında Petersburg Sefiri Halil Bey Efendi, Ticâret Mahkemesi Reisliği ve Ma'ârif Nâzırlığı da yapmış olan Münif Paşa (1830-1910) varken

⁴⁷⁷ Adıvar, *age*, 188–189.

⁴⁷⁸ M. Şerafettin Yaltkaya, “Tanzimat ve Müspet İlimler”, *Tanzimat 1*, Komisyon (İstanbul: MEB, 1999), 469–510. İshak Hoca üzerine bir monografi yayımlayan Ekmeleddin İhsanoğlu da İshak Hoca'nın özellikle Batılı çağdaş bilimsel gelişmeleri aktarmaktaki önemini vurgulamıştır. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 89. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995).

⁴⁷⁹ Adıvar, *age*, 193. Ayrıca bkz. Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Anatomi* (İstanbul: Özel Yayınlar, 1991), 95.

üyelerinin hemen tamamı devlet memuru olarak çalışmışlardır. Dikkat çeken noktaysa kurucu üyeler arasında ulemaya mensup kimsenin olmamasıdır.⁴⁸⁰

Cemiyet'e devrin sadrazamı Fuad Paşa tarafından bir mekân tahsis edilmiş, burada talebeye ücretsiz Fransızca, İngilizce, Rumca gibi lisan derslerinin yanısıra hukuk, ekonomi politika gibi dersler de verilmiştir. Büyük ihtimalle 1864 yılında bir de kütüphane açılmış, burada yabancı dilde ve Türkçe, özellikle fenne dair kitapların yanısıra 30'dan fazla çeşitli dillerde gazete ve dergide yer almıştır.⁴⁸¹

Cemiyetin çıkardığı *Mecmu'a-yı Fünun* dergisinin yayın politikasını Münif Paşa ve İbrahim Edhem Bey oluştururken birçok aydın da onları desteklemiştir. 46 sayılık yayını inceleyen Yeşim Işıl, derginin belli başlı konularını şöyle toparlamıştır: 1. Dergi toplumda fenlerin yayılması için günlük dini politik meselelerden uzak durarak, sadece fenni alanda Türkçe yayın yapmıştır. 2. Siyaset, askerlik gibi konular birer uzmanlık çalışması olarak ele alınmıştır. 3. Tarih, coğrafya, arkeoloji araştırmalarına yer verilmiştir.⁴⁸² 4. İktisat önemli konulardan biri olmuştur. 5. Pozitif bilimlere – fizik, kimya, jeoloji gibi – yer verilmiştir. 6. Felsefe, dil, eğitim çalışmalarına yer verilmiştir.⁴⁸³ Bu bağlamda Münif Paşa, *Ehemmiyet-i Terbiye-yi Sıbyan* adlı bir pedagojik yazı kaleme almıştır.

Mecmuanın yayıncısı ve dönemin önemli simalarından Münif Paşa, mecmuadaki ilk yazısında ilmin önemini belirtmiş; ancak ilim sayesinde İslamiyet'in sağlıklı bir biçimde yaşanabileceğini söylemiştir. Münif Paşa'ya göre ilim, devleti ve toplumu güçlendirir, kişisel olarak bakıldığında ruhani ve cismani kuvveti arttırır. Münif Paşa ilimlerin tasnifini şu şekilde verir: 1. Dil ve Edebiyat. 2. Matematiksel İlimler. 3. Doğa İlimleri ve Tıp. 4. Tarihi ve Coğrafi İlimler. 5. Dinler ve Felsefi ilimler. 6. Siyasi İlimler. 7. Güzel Sanatlar.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri", **Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri**, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: IRCICA, 1987): 208.

⁴⁸¹ **age**, 213.

⁴⁸² Yeşim Işıl, "Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, 1986), 101-111. Mecmuanın tarih yazılarını Petersburg Sefiri Halil Bey, Fardis Efendi ve Münif Paşa yazarken, Mısır, İran ve Yunan medeniyetlerini konu edinerek evrensel bir temel hazırlamaya çalışmışlardır, Ali Budak, **Münif Paşa** (İstanbul: Kitabevi, 2004), 245.

⁴⁸³ Mecmua Türkçenin Arap harfleriyle yazılmasında birçok sorunlar olduğunu söyleyip dil ıslahatı önermiştir, Budak, **age**, 253.

⁴⁸⁴ Remzi Demir, **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde Türk Felsefesi, C. III, Yeni Felsefe** (Ankara: Lotus Yayınları, 2007), 38–40. İslam felsefesinde ilimler tarihsel süreçte çeşitli biçimlerde tasnif edilmiş, nihayet ulûm başlığı altında ilimler, doğa ve insan ilimlerini içine alacak biçimde akli ilimler ve dini ilimleri içine alacak biçimde nakli ilimler olarak ikiye ayrılmıştır. Münif Paşa ise burada önemli

Münif Paşa, çocuk eğitimine yönelik kaleme aldığı *Ehemmiyet-i Terbiye-yi Sıbyān* adlı yazısında insan için eğitimin önemini vurgulamış, bir insanın başlıca üç aşamada eğitimden geçirilmesi gerektiğini söylemiştir. Buna göre bir kişi öncelikle kendi dilini kolaylıkla okuyup yazabilmeli, günlük ihtiyaçları için hesap işlemleri gerçekleştirebilmeli ve seçeceği meslek için gerekli fenni öğrenmelidir. Münif Paşa'ya göre devlet, eğitim için gerekirse zor kullanmalı, çocukları okula getirmeli ve gerekli fenleri öğretmelidir. Zamanı için eğitimin bir hayli bozuk durumda olduğunu ifade eden yazar, eğitimin ancak nitelikli öğretmenler yetiştirmek ve iyi bir eğitim yöntemi uygulamakla toparlanabileceğini ifade etmiştir.⁴⁸⁵

19. yüzyılda Osmanlı ilim anlayışını ifade etmesi bakımından önemli görülebilecek, 1900 yılında baskısı yapılan *Kāmūs-i Türki*'de, Şemseddin Sami ilim maddesini şöyle ifade etmiştir: “1. Bilme, biliş, bilgi, daniş, ma'lūmāt, haber, vukūf: Cenāb-ı Hakkın 'ilmi her şeye ta'alluk eder [...] 2. Bir nev'ī umūr hakkında olub okumağla tahsīl olunan ma'lūmāt-ı vukūfdur [...] 3. Nazariyyāt: yalnız 'ilm kâfi değil 'amel de ister.”⁴⁸⁶ Bu tanımların ardından, çeşitli ilimler sayılır, örnek olarak da ilm-i arz, ilm-i emraz, ilm-i servet gibi çeşitli ilmi alanlardan söz edilir. Görüldüğü gibi, Şemseddin Sami de geleneksel ilim anlayışının dışına çıkmamış, ilmi bir bütün halinde tasvir etmiş, hem dini anlamıyla hem de günlük-pratik anlamıyla birlikte kullanmıştır. Denebilir ki Tanzimat dönemi de dâhil tüm 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı iktidarı ve devlet adamları için, ilim ile din arasında herhangi bir çatışma ya da karşıtlık olmamıştır. Osmanlı iktidarı için ilim, yukarıda ifade edildiği gibi, geleneksel tüm bilme eylemlerini ifade eden bir biçimde kullanımını sürdürmüştür. Ancak çağdaş bilimsel gelişmeleri takip etmek isteyen Osmanlı iktidarı, Batı'dan pratik bilgi aktarımını gerçekleştirmeye çalışmış, özellikle askerlik, eğitim, tıp gibi alanlarda çağdaş yöntemleri ülkeye uzmanlar çağırarak ve onlardan istifade ederek pratik bir biçimde ülkede var etmeye gayret göstermiştir. Osmanlı iktidarı, çağdaş bilimlerin kökeninde yer alan felsefeye gerekli önemi vermemiş, çağdaş bilimsel gelişmeyi doğrudan doğruya pratik yarar için aktarmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda ilim, derhal yeni bir askeri düzen oluşturmak, yeni bir eğitim metodu kurmak, hastane

bir yenilik gerçekleştirmiş, nakli-akli ayrımını bir tarafa bırakarak tüm ilimleri belirli bir şablon altında toplamıştır. Kutluer, *age*, 112.

⁴⁸⁵ Mehmet Tahir Münif Paşa, *Ehemmiyet-i Terbiye-yi Sıbyan, (Çocuk Eğitiminin Önemi)*, Türkçeye Aktaran: İsmail Doğan,

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/151/pasa_dogan.htm, [02.04.2013].

⁴⁸⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki* (Tıpkıbasım, İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 1998), 947.

açmak, karantina örgütü kurmak, yaygın hastalıkların önüne geçmek, demiryolu, deniz yolu inşa etmek gibi genel itibariyle bireysel-toplumsal pratik yarar ve bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirmek için kullanmıştır.

5. 2. Türkçe Çocuk Gazetelerinde İlim

Türkçe çocuk gazeteleri ilim meselesi üzerinde dururken daha çok tanıtıcı ve tanımlayıcı bir üslup takip ettiler. Aşağıda ilk olarak çocuk gazetelerinde kullanıldığı biçimiyle ilim ifadesi açıklanmış, ardından ilmin faydalarından söz edilmiş, nasıl tasnif edildiği üzerinde durulmuştur. Görüleceği gibi ilim çocuk gazetelerinde de genellikle geleneksel bir biçimde tanımlanmış, maddi ve manevi yönleri üzerinde durulmuş, ilimlerin özellikle bayındırlık vasıtasıyla toplumsal yararına dikkat çekilmiştir. Bu bölümde ikinci olarak Osmanlıların ilimde neden geri kaldıkları değerlendirilmiştir. Gazetelere göre, bunun ana nedeni bilim üretememekten ziyade Batıyı yeterince ve süratli takip edememek olmuştur. Üçüncü olarak, genellikle gazetelerin hitap ettiği kitle olan rüşdiye öğrencilerine yönelik hesap veya sualler ele alınmış, öğrencilere bir bakıma ders tekrarı yaptırmak için yazılanlar değerlendirilmiştir. Dördüncü ve son olarak ise çocuk sağlığı konusu üzerinde durulmuş, gazetelerin çocuklardan çok, ailelere hitap eden yazıları çocuk sağlığı bağlamında değerlendirilmiştir.

5. 2. 1. İlim, İlimlerin Faydası ve Tasnifi

Āyīne'de yer alan bir makaleye göre ilim, genel bir ifade olarak bilmek anlamında kullanılmıştır. Yazara göre, birçok yararı olan ilim: “erkek karı cümleye farz-ı ‘ayn”dır ve herkes ilimden yararlanmalıdır.⁴⁸⁷ İnsan, ilim ile dünyevi ve uhrevi yaşamını bilip düzenleyip rahat edebilir. Erkekler daha çok toplumsal yaşamı düzenlemek, toplumsal yaşamın ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla ilim öğrenmek zorundayken, kadınlar da kendi vazifelerine uygun bir biçimde ilim öğrenmeli, ondan yararlanmalıdır. Yazara göre kadınlar, daha çok çocuk yetiştirmek ile vazifelidir, dolayısıyla bu konuda gerekli ilimleri öğrenmelidir. Zira bir çocuğun yetişmesinde en önemli kişi annedir, dolayısıyla onların özellikle çocuk yetiştirme, yani ilm-i terbiye konusunda, eğitilmeleri gereklidir, erkekler de bu konuda kadınları desteklemelidir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ “Taleb-i ‘İlm”, *Āyīne*, s. 1, 15 Şevvâl 1292 [14 Kasım 1875], 2.

⁴⁸⁸ *age*, 2-3.

Arkadaş gazetesinde, iki arkadaş arasında geçen konuşmada arkadaşlardan bir “‘ilm nedir?’” diye sorunca diğeri şöyle yanıtlar⁴⁸⁹:

“‘İlm öyle bir cevherdir ki kıymeti nihâyet olmaz. Zîrâ ahlâkımız olan Cenâb-ı Vâcibü’l-vücûd hazretlerini bize bildiren ve hakkı ve sevâbı yani toğrı olan işleri işlemeğe bizi teşvîk eden ve eyi ve kötüyü fark etdiren ve dünyâ ve âhiretce her hâl ve hareketimizde bize rehber-i sa’âdet ve selâmet olan ‘ilmdir.’”

Âlim ile cahil arasındaki farkların sorulması üzerine arkadaşlardan biri, âlimin iyiliği, korkusuzluğu oranında, cahilin kötü ve korkak olduğunu söyler. Âlim ile cahil aydınlık ve karanlık gibidir, çocuklar da çok çalışmalı karanlıktan uzaklaşıp ilim vasıtasıyla aydınlığa yönelmelidirler. Âlim, ilminin yanısıra doğru ve iffetli bir insan olmalıdır, eğer bu vasıflar onda yoksa o da cahil sayılır. Yazara göre, ilim sayesinde insanlar maddi-manevi pek çok imkâna kavuşmuştur. Yakın zamanda görülen “vapurlar, telgraflar, şimendiferler” hep ilim sayesinde. Yazar, bir zamanlar İstanbul’dan Üsküdar’a kayıklarla bin bir güçlük içinde gidildiğini, ancak şimdi vapurla çok rahat bir ulaşım gerçekleştiğini, yine bir zamanlar bir mektubun İstanbul’dan Edirne’ye beş-altı günde ulaştığını, ancak şimdi beş-altı dakikada telgraf gönderilebildiğini söylemiş ve ilmin faydalarını bu tür örneklerle ifade etmiştir. Makale yazarı, âlim ile zengini de karşılaştırmış, âlimin zengin kişi ile karşılaştırıldığında topluma daha yararlı olduğunu ifade etmiştir. Âlim kişi, zengin gibi kibirli ve gururlu olmaz, o mütevazı bir tavır benimseyerek bildiklerini, öğrendiklerini insanlara anlatır. Kısaca, yazara göre ilim öğrenmeli ve öğrenilenleri de çocuklara aktarmalıdır.⁴⁹⁰

Yine *Arkadaş*’ta yer alan bir başka makalede de ilme verilen önem ifade edilmiştir. Makale yazarına göre, ilmi sevmek aklın çokluğundan ve fikrin büyüklüğünden ileri gelir. İlim zevkli bir uğraştır, ilimle uğraşan kişiler hem bundan zevk alırlar, hem de topluma fayda sağlarlar. Bazıları ilimle uğraşmanın sıkıntılı olduğunu söyleseler de onlara aldırış etmemeli, çocuklara da bu fikri vermemelidir. Aksine ilmin verdiği keyif anlatılmalıdır.⁴⁹¹

Mümeyyiz’de anlatılan bir hikâyede ilme verilen önem ifade edilmiştir. Hikâyeye göre, bir gün bir âlim zata yazar, şiir öğrenmek istediğini söyleyince âlim kişi, şiiri bir tarafa bırakıp, rakam, coğrafya, kaba Türkçe yani anlayacağın lisanla yazılmış ahlak kitapları

⁴⁸⁹ “‘İlm Hakkında Muhâvere”, *Arkadaş*, s. 2, 28 Ramazân 1293 [17 Ekim 1876], 2.

⁴⁹⁰ “‘İlm Hakkında Muhâvere”, *Arkadaş*, s. 2, 28 Ramazân 1293 [17 Ekim 1876], 2.

⁴⁹¹ “‘İlm ve Ma’rifete Muhabbet”, *Arkadaş*, s.5, 19 Şevvâl 1293 [7 Kasım 1876], 1.

oku, sahih tarih öğren, lisan tahsil et, dünyayı anla cevabını vermiştir.⁴⁹² Yine *Mümeyyiz*'de Tevfik, ilmin önemini vurgulamak maksadıyla bir hikâye anlatmıştır. Hikâyeye göre, bir gün bir zat, âlim bir zatın sohbetine gitmiş, sohbet sırasında âlim zat kendisini çok takdir etmiş ve sen kimin oğlusun demiş, hikâyesini anlattığımız kişi de “ben” demiş, ““ilmin ve edebin oğluyum” bunun üzerine “âferîn” demiş âlim: “güzel bir baban var.”⁴⁹³

Mümeyyiz'de yer verilen bir başka hikâyede yine ilmin yararı üzerinde durulmuştur. Hikâyeye göre, evvel zamanda fakir bir adam vardır. Ekmek parasını kuş ve balık yakalayarak geçirir. Bir gün kuş avına gider, avını kurar ve gizlenip beklemeye başlar. Derken iki ilim öğrencisi, avın yanında bir mesele hakkında konuşup tartışmaya başlar. Fakir adam, kuşlar kaçmasın diye öğrencilerden sessiz olmalarını rica eder. Öğrencilerse sessiz olunuz ama bize iki kuş vereceksin deyince mecbur kalıp kabul eder. Bir süre sonra da yakaladığı kuşlardan ikisini öğrencilere verir. Onların ne konuştuklarını sorunca da öğrenciler ne erkek ne dişi olan “hünsâ” meselesini konuşuyorduk derler. Fakir adam bu sözden pek bir şey anlamaz; ama bu sözü de unutmaz.

Fakir adam bir gün çok güzel, benzeri olmayan bir balık tutar, bu balığı padişaha götürüp takdim eder ve bir ihsan bekler. Padişah bu balık karşılığında fakir adama 1000 altın vereceken veziri itiraz edip bu kadarı çok olur der. Padişah sözünden dönmek istemez; ama vezirine de hak verir. Bunun üzerine bu adama bu balığın erkek mi yoksa dişi mi olduğu sorulsun der. Eğer erkekse dişisi, eğer dişiyse erkeğini tutup getirmesi istensin, o zaman 1000 altın verilsin der. Fakir adama bu soru sorulunca, adamın aklına öğrencilerden öğrendiği kelime gelip “hünsâ” der. Bu cevap padişahın çok hoşuna gider ve fakir adama bu defa 2000 altın ihsan eder. Hikâyenin yazarı, bunları anlattıktan sonra ilmin ne denli önemli olduğunu belirtip sözlerini şöyle bitirir: “İşte bu hikâyeyi söylemekden murâd ‘ilmin fâ’ideleri çok hizmet-i ‘ulemâ’ nın ziyânı yok olduğunu bildirmektir. İnsân için her vakit ‘ulemâ’ ile sohbet edüb mecâlis-i şerîfelerinden iktisâb-ı menfa‘at etmek lâzımdır.”⁴⁹⁴

Nümüne-yi Terakkî'de ise “Nümüne-yi Terakkî me’zûnlarından” olup, hakkında başkaca bir bilgiye sahip olamadığımız Mazhar, “‘İlm ve Ma‘ârif” adlı yazısında,

⁴⁹² “Hikâye”, *Mümeyyiz*, s. 6, 14 Şa‘bân 1286 [19 Kasım 1869], 3.

⁴⁹³ Tevfik, “Fıkarât-ı Muhtasara”, *Mümeyyiz*, s. 4, 30 Receb 1286 [5 Kasım 1869], 1.

⁴⁹⁴ “Hikâye”, *Arkadaş*, s. 9, 17 Zilka‘de 1293 [4 Aralık 1876], 3.

genel itibariyle yukarıda olduğu gibi ilmin, bilmek anlamına geldiğini söyler. Ona göre, insan, etrafındaki tüm şeyleri merak ederek öğrenir; göğü, yeri, güneşi, ayı, yıldızları, yıldırımını bu vasıtayla bilir. Yazara göre, eskiler, yer ve gökte bulunan şeylere cehaletlerinden taparlardı; ancak bunların ilim vasıtasıyla öğrenilmesiyle, cehalet ortadan kalkmış, bu gibi şeyler de bilinir hale dönüşmüştür. Yazar, bugün için de birçok hurafenin dolaştığını, insanların falcılardan büyücülerden medet umduklarını, bunlarınsa boş şeyler olduğunu söylemiş, çocuklara derslerine sarılmaları gerektiğini, ilmin yolundan gitmeleri gerektiğini tembihlemiştir. Sonuç olarak ilmin insanlara, dünyadaki şeylerle beraber, kendi görevlerini de anlattığını ifade eden yazar; devlet, vatan ve millet unsurlarını vurgulamıştır. Yazar şöyle der: “Nihāyet derecede gayret etmeliyiz ki, en birinci vazīfe-yi insāniyyet olarak dīn ve devlete vatan ve millete borclu olduğumuz hizmet-i vazīfe-yi mukaddesenin ifāsına muktedir olalım.”⁴⁹⁵ Dolayısıyla Mazhar’a göre, ilim doğrudan doğruya uygulamaya yönelmeli, bireylerde bir hizmet anlayışı içinde çalışkanlığı vurgulayarak din, devlet, vatan ve millet duyguları ve hizmet ile gerçeklik kazanmalıdır.

Çocuklara Kırā’at’ta, “‘Ulūm ve Fünūna Dā’ir Bazı Mebāhis” başlıklı yazıda ilim, yine genel bir karakterde ele alınır. Yazıya göre, Allah, dünyayı insanın ihtiyaçlarını karşılaması için yaratmıştır. İnsan, öğrenme yeteneği olan bir varlık olduğundan merak ettiği şeyleri bilmek için ilimler meydana gelmiştir. Sözelimi memleketlerin tanınması, yerlerinin, nüfuslarının bilinmesi için “‘ilm-i arz” yani coğrafya kurulmuştur. Hayvanların ve bitkilerin bilinmesi için doğa ile ilgili ilimler meydana gelmiş, insanlar bu gibi ilimlere başvurmuştur.⁴⁹⁶

Nümūne-yi Terakkī gazetesinin yazılarından birini de Mehmed Nuri kaleme almış, Mehmed Nuri, gökkuşağını kovalayıp da yakalayamayan bir çobanın hikâyesini anlatmıştır. Hikâyeye göre gökkuşağının altında bir küp altın gizlidir ve çoban onun altına gelirse bu küpü bulacaktır. Çoban nafilē çaba gösterip boşu boşuna kendini yorar. Yazar, bu hikâyeden yola çıkarak hayalleri, efsaneleri bir yana bırakarak, gerçekliği, ilmin kılavuzluğunda aramak gerektiğinin altını çizer.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Mazhar, “‘İlm ve Ma’ārif”, *Nümūne-yi Terakkī*, s. 1, 26 Mart 1303 [7 Nisan 1887], 5.

⁴⁹⁶ “‘Ulūm ve Fünūna Dā’ir Bazı Mebāhis”, *Etfāl*, s. 2, 15 Rebūlevvel 1303 [20 Aralık 1885], 9. “‘Ulūm ve Fünūn”, *Etfāl*, s. 4, 29 Rebūlevvel 1303 [5 Ocak 1886], 29.

⁴⁹⁷ Mehmed Nuri, “Hayāl Hakikati Mahv Eder”, *Nümūne-yi Terakkī*, s. 2, 2 Nisan 1303 [14 Nisan 1887], 18.

Türkçe çocuk gazetelerinde, ilimlerin akli yanı üzerinde durulmuş, bu yan kendi içinde tasnif edilmiş, dolayısıyla hadis, kelam gibi nakli ilimler, medreselere bırakılmıştır. İlk sayısı 22 Ekim 1880’de yayınlanan *Bâğçe* gazetesinin ilimlerle ilgili yazıları şu biçimde tasnif edilebilir: 1. Fünun alt başlığı altında; hesap, hendese gibi temel olarak dört işleme dayanan aritmetik işlemler. 2. Coğrafya alt başlığı altında; Afrika, Çin, Japonya, Avrupa kıtası gibi coğrafi bölgelerin tanıtıldığı, belli oranda da ülkelerin siyasi-kültürel yönlerine değinilen yazılar. 3. Tarih; Tarih Nedir? Tarih-i Âlem, Tarih-i Umumi gibi başlıklarla genel itibariyle tarihin tanımı ve ortaçağ dönemi tarihiyle ilgili konular. 4. Hıfz-ı Sıhhat alt başlığı altında esas olarak çocuk sağlığına yönelik yazılar. 5. Hayvanlar, Nebatat, başlıkları altında ilgili konularda tanıtıcı yazılar. 6. Dil Bilgisi ve Edebiyat; Arapça, Farsça, Fransızca dillerinin rüşdiye seviyesindeki ders tekrarları ile edebiyat sahasında daha ziyade gazetelere gönderilen şiirler. Burada ve diğer çocuk gazetelerinde bu biçimde derli toplu bir tasnif verilmese de makalelere genel itibariyle bakıldığında aşağı yukarı bu sınıflandırmanın esas olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Türkçe çocuk gazeteleri, geleneksel ilimlerin nakli yanını meydana getiren hadis, kelam gibi ilimleri bir kenara bırakmış, ilmin manevi yanı olarak daha çok ahlak ilkeleri üzerinde durmuştur. Diğer taraftan ilmin maddi yanları olarak, geleneksel ilimler tasnifinde akli olarak ifade edilen hesap, hendese, lisan, coğrafya, tarih meselelerine yer ayırmıştır. Türkçe çocuk gazetelerinde ilim, en genel tanımıyla, bilmek ve modern bilimsel gelişmeleri takip etmek anlamına gelmektedir. Buna göre, Osmanlı çocukları aklın rehberliğinde modern bilimsel gelişmeleri takip etmeli, vatanlarına ve milletlerine yararlı bireyler olarak yetişmelidir. Bu durumda İslam-Osmanlı geleneksel temalarının vurgulandığı *Osmanlı kimliğinin* ahlaktan sonra en önemli unsuru akla yapılan vurgularla birlikte modern bilimlerin takip edilmesi ve devlete, millete ve vatana yararlı olacak bir biçimde uygulanması olarak görülmektedir.

5. 2. 2. İlimde Geri Kalmannın Nedenleri

Türkçe çocuk gazetelerinde Osmanlıların ilimde geri kalmaları üzerine zaman zaman yazılar kaleme alınmıştır. Çocuk gazetesi yazarları, ilmi çalışmalarını üretmekten çok nakletmek üzerinde durmuşlar, sözgelimi sanayi devrimi, aydınlanma çağı gibi Avrupa tarihinin kırılma noktalarına işaret etmemişlerdir. Bu durumda aşağıda görüleceği gibi sistemsiz ve derinlikli olmayan bir biçimde daha çok matbaa, kitap,

kütüphane, dil öğrenmek, kitapçılık gibi aslında sonuçlara dair çıkarımlarda bulunmuşlardır. Aşağıdaki sıralama matbaadan başlayarak kitapçılığa kadar çocuk gazetesi yazarlarının söz konusu sorun üzerindeki görüşlerini toparlamaktadır.

Bāğçe'nin 10. sayısında, matbaanın Osmanlı topraklarında daha geç kullanılması, Osmanlıları ilmi açıdan geri bırakan unsurlardan biri olarak ifade edilir. “Kabahatimiz Ne Oldu?” isimli yazıda, adına yer verilmemiş olan yazar, bundan 100–150 yıl evvel tüm devletlerin üzerinde olan Osmanlı Devleti'nin, bugün birinci derece bir devlet olmamasında birkaç nedenin olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi, İstanbul'a matbaa için araçlar getirilse de, “hattatlar hatırına” kitap basılmamış, bu sırada matbaalarında hızlı bir biçimde kitaplar yayınlayan Avrupa memleketleri, Osmanlıları geçmiştir. Yazar şöyle devam eder: “Bu aralık ba'zı müfsidler fenn kitâbları okuyanları çıldırdır ve kozmoğrafya, hikmet, kimya okumak el-Hakk işine karışmaktır bu İslâma sığmaz ve daha bu yolda” bir sürü şeyler söylemiş, zihinleri karıştırmış, böylece: “ahâlî deryâ-yı cehâlete” dalmıştır. Geçmişte bu türlü hatalar yapılırsa da, devrin padişahı, eğitime önemli yatırımlar gerçekleştirerek Avrupa ile olan ilim farkını kapatmaktadır.⁴⁹⁸ Görüldüğü gibi yazar, matbaanın icadını gerektiren koşulları veya yeni basılan kitaplarda hangi meseleler üzerinde durulduğunu tartışmaksızın sonuçlar üzerinden hareket ederek yine sonuca dair bir eleştiri getirmiştir.

Bāğçe'nin yedinci sayısında “Biz Ne Yapsak Ne Olur?” başlıklı bir yazıda kütüphanecilik meselesi ele alınır. Osmanlı ülkesinin geri kalmışlık nedenleri araştırılıp bir takım öneriler sunulur. Makale, ilk olarak İstanbul'da 40'ın üzerinde kütüphanede mükerrerlerle beraber 50 binin üzerinde eser olduğunu ifade eder. Bu rakam yazara göre, Avrupa kütüphaneleriyle karşılaştırıldığında pek az gibi görülse de son zamanlarda artmıştır. Öte yandan, Topkapı Sarayı'nda da 25 binin üzerinde nadir yazma eser vardır. İstanbul'da 40 kütüphane vardır ve bu rakam ona göre hiç de az sayılmaz; ancak önemli olan bu kütüphanelerden yararlanabilmektir. Bir gün işlerini bir yana bırakan yazar, Ayasofya Kütüphanesi'ne gitmiş; fakat aradığı kitabı bulamamış, gazetelerde, kütüphanelerle ilgili olarak yayınlanan eleştirilere bu hadisenin ardından hak vermiştir. Yazara göre, Sultan Ahmed veya Cağaloğlu'na büyük bir kütüphane yapılır, bir de güzel kahvehane açılır, buraya gelenlerden de bir miktar “duhūliyye” alınırsa işler yoluna girebilir.⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ “Kabahatimiz Ne Oldu?”, *Bāğçe*, s. 10, 21 Muharrem 1298 [24 Aralık 1880], 75.

⁴⁹⁹ “Biz Ne Yapsak Ne Olur?”, *Bāğçe*, s.7, 29 Zilhicce 1297 [2 Aralık 1880], 52.

Aynı gazetenin 15. sayısında da bu defa dil meselesi üzerinde durulup yine zamanında ilmi nakiller yapabilmek için Batılı diller öğrenmenin gerektiği vurgulanır. “Bend-i Mahsūs: Elsine-yi Ecnebiyye Tahsīlinin Derece-yi Fā’idesi” isimli makalede yazar, “bir müddetten beri” der: “Avrupa Devletleri terakkī ediyor”, sözgelimi Fransa milleti aşığı yukarı 50-60 sene evveline kadar ileri bir memleket değildi. Yazara göre, Osmanlılar da Avrupa’nın ilerlediği yolda ilerleyebilir; henüz geç kalınmış sayılmaz. Terakki ise şöyle tarif edilir: “terakkī denilen şey ise” ticaretin, ziraatın, zanaatın ilerlemesiyle meydana gelir. “Terakkī eden Avrupa devletlerinden ezcümle Fransa’yı ele alalım.”⁵⁰⁰

Makaleye göre, Fransa devleti Mısır’a asker çıkardıktan sonra memleketlerine dönerken yollarında İskenderiye kütüphanesinden kitaplar almış, memleketlerinde şark kütüphanesi kurmuş, Fransız çocuklarına Arpça ve Farsça diller öğretmiş, getirdikleri kitapları Fransızcaya çevirerek mekteplerinde okutmuşlardır. İşte bu sayede ticarete, zanaatta ve diğer alanlarda ilerlemişlerdir. Yazar şöyle devam eder: “Evet işte terakkī yolunu tutmanın biri de lisān öğrenmektir.” Osmanlıların terakkiden uzak kalmalarının en önemli nedeni “ecnebī lisānları” öğrenememektir. Dolayısıyla etraftaki devletlerin lisanlarını öğrenmeli, onların terakki vasıtaları olan kitapları okumalı, böylece terakkiye daha ziyade çaba sarf etmelidir.⁵⁰¹

Bāğçe’nin 29. sayısında da bu defa kitapçılık ile medeniyet arasında bir ilişki kurulmuştur. “Bir Memleketin Derece-yi Medeniyyeti Kitābcı Dükkānlarından Bellidir” başlığıyla yayınlanan yazıda, bir seyyahın gittiği tüm şehirlerde kitapçı dükkānlarına uğradığı anlatılır. Dostlarının bu durumu merakı üzerine seyyah, bir memleketin ancak kitapçı dükkānlarının sayısı ve bu dükkānlardaki iş yoğunluğuyla “medenī” olup olmadığını anlaşılabileceğini söyler. Yazar, Osmanlı memleketinde bir kitapçının ancak beş on ay yaşayabildiğini, daha sonra kitapçı açanların pişman olarak bu işten çekildiğini belirterek Avrupa ile bir kıyaslama yaparak şöyle der⁵⁰²:

“Avrupa’da bir kitābcı bir lordan zengindir. En beğenmediğin bir kitābcının en azı dört beş dane hizmetkārı vardır. Avrupa’da bir muharrir bir kitāb neşreder ihyā’ olur. Memleketimizde

⁵⁰⁰ “Bend-i Mahsūs: Elsine-yi Ecnebiyye Tahsīlinin Derece-yi Fā’idesi”, *Bāğçe*, s. 15, 26 Safer 1298 [26 Ocak 1881], 113.

⁵⁰¹ “Bend-i Mahsūs: Elsine-yi Ecnebiyye Tahsīlinin Derece-yi Fā’idesi”, *Bāğçe*, s. 15, 26 Safer 1298 [26 Ocak 1881], 113.

⁵⁰² “Bir Memleketin Derece-yi Medeniyyeti Kitābcı Dükkānlarından Bellidir”, *Bāğçe*, s. 29, 6 Cemāzīyelāhir 1298 [6 Mayıs 1881], 230.

bir eser meydana getirmek için birçok borca girmeli birçok i'tirāza uğramalı bu kadar zahmetlerle meydana getirdiğin bir eserde beş para etmesün. İnsānda nasıl heves kalur nasıl terakkī eder. Efendiler birāderler artık yetişir gözlerimizi açalım hevā-yı gafletten uyanalım tahsīl-i kemālāta sa'y edelim.”

Yukarıdaki yazılardan farklı olarak *Bāğçe*'nin 19. sayısında Emin Osman bu defa üretim-tüketim ilişkilerine yönelmiş, ekonomi ve üretim ağırlıklı bir yaklaşımı ortaya koymuştur. “Evlād-ı Vatanın Sa'ādet Hālleri” başlıklı yazıda, Emin Osman, Avrupa ile Osmanlılar arasında bir kıyaslama yapar. Bir zamanlar -Fatih dönemini örnek vererek- Osmanlıların Avrupalılara hocalık yaptığını ancak talebenin hocayı geçtiğini ifade eder. Eski talebenin bugün hoca olduğunu belirten yazar, şöyle devam eder: “başımızdaki fesimizden al da ayaklarımızdaki kundurularımıza varıncaya kadar heb Avrupa değil midir?” Bu tür örnekleri sürdüren yazar, daha çok çalışmak gerektiğini, üretim yapabilmek zorunluluğunu vurgulayarak sözlerini sonlandırır.⁵⁰³

Sonuç olarak çocuk gazetesi yazarları Osmanlıların ilimlerde geri kaldığını açık bir biçimde ifade etmişlerdir. Batılı “medeni” ülkelere yetişmek maksadıyla “terakki” etmek gerektiğinin altını çizmişlerdir. Ancak yazarlar Batı medeniyetinin kuruluşunu tam anlamıyla çözümleyememiş; Osmanlıların geri kalmasını, Batıyı fazlasıyla geriden takip etmeye bağlamışlardır. Bu durum aslında Osmanlıların ilim ile kurduğu ilişkiyi de göstermektedir. İlmî gelişmeleri genel itibariyle üretmekten çok nakledilecek bir unsur olarak algılayan Osmanlılar, daha erken dönemde nakledilebilecek ilimler sayesinde geri kalmaktan kurtulmanın mümkün olduğuna inanmaktaydılar.

5. 2. 3. Hesap Veya Sualler

16. yüzyılda önde gelen Osmanlı âlimlerinden Taşköprülüzāde Ahmed Efendi (1494-1551) ilimler sınıflamasında Aristoteles'i referans alarak; riyazî (matematik) ilimleri dörde ayırmıştır. Ona göre, matematik ilimler; hendese (geometri), heyet, adet ve müzik olarak tasnif edilebilirdi. Adet; yani hesap ilmini de toplama, çıkarma, orantı, çarpma ve bölme ile bilinmeyen hesapların çıkarılması olarak ifade etmiştir. Ayrıca bu ilimle, sayıların türleri, durumları ve onların birbirleriyle olan ilişkilerinin saptandığını söylemiştir.⁵⁰⁴ Söz konusu ders de medreselerde yer bulmuştur. Cevat İzgi, medreselerde okutulan hesap derslerinin hangi mertebede, nasıl okutulduğuna

⁵⁰³ “Evlād-ı Vatanın Sa'ādet Hālleri”, *Bāğçe*, s. 19, 25 Rebūlevvel 1298 [25 Şubat 1881], 146.

⁵⁰⁴ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyazî İlimler*, c. 1 (İstanbul: İz Yayınları, 1997), 194.

dair kesin bir kayda rastlanmadığını söylemekle birlikte, söz konusu ilmin temel bir ilim olarak algılandığını, medreselerle birlikte tekke ve zaviyelerde de okutulduğunu belirtir. Yine ona göre, hesap dersi Osmanlı medreselerinde kâğıt veya kum üzerine yazılarak yapılırdı.⁵⁰⁵

Türkçe çocuk gazetelerinde ilim bahsinde bir diğer unsur kamu okullarında okutulan hesap derslerini takip ederek sorulan sualler olmuştur. Sıbyan okullarında okutulması için 1874'te *Muhtasar Hesāb Risālesi* yazan Selim Sabit Efendi, bu kitapta ağırlıklı olarak sayılar ve dört işlem üzerinde durmuş, konularla ilgili alıştırmalar vermiştir.⁵⁰⁶ Gazeteler sordukları soruların cevaplarını bir sonraki sayıda cevapları gönderen öğrencilerin adlarıyla yayınlamış, böylece öğrencilerle bir ilişki de kurmuştur. Sorular genellikle *Muhtasar Hesāb Risālesi*'nde görüldüğü gibi, dört işleme dayalı problemler üzerinden tercih edilmiştir. Birkaç tanesi şöyle örneklenebilir. *Āyīne*'de ardı ardına iki soru sorulmuştur. İki çocuğun karşılaştırılarak verildiği bir yaş probleminin ardından, bir oran sorusu sorulur. Buna göre soru şöyledir; bir kalede piyade, süvari ve topçu olarak 2600 nefer vardır. Piyade dokuz kat, topçu üç kat süvari sayısından fazla olduğuna göre her birinin kaledeki sayısı nedir?⁵⁰⁷

Yine *Āyīne*'de aritmetiğe dayalı soruların sorulduğu bu kısımda toplam beş soru vardır. Örnek olması bakımından sorulardan biri, üçüncü soru, şöyledir. Üç arkadaşın Zeyd tek başına bir bahçeyi 12 saatte, Ömer 10 saatte, Bekir ise 8 saatte hazır hale getirirler. Üç arkadaş birlikte çalıştıklarında bu bahçeyi kaç saatte hazırlayabilir?⁵⁰⁸ *Āyīne*'de bu tür sorulara devam edilmiş, mesela, 16. sayıda bu defa dikdörtgen ve kare şekilleriyle ilgili toplam beş tane soru sorulmuştur.

Etfāl'de de okul derslerini takviye edebilecek matematik konularına ağırlık vermiş, sorular sorulmuş cevapları çocuklardan istemiştir. Bir matematik sorusuna cevap verenler şöyle sıralanmıştır: Mekteb-i Feyziye sınıf-1 sani şakirdanından Ali Rıza, Mekteb-i Sultānī talebesinden Feridun, Zeyrek Mektebi sınıf-1 sani şakirdanından Mustafa Tahsin, Mekteb-i Feyziye ikinci sınıf şakirdanından Abdürrıfat, Darülmaarif sınıf-1 evvel şakirdanından Ahmed Rıfat, Beyazıd Rüşdiyesi sınıf-1 evvel şakirdanından Mehmed Saib, Darülmaarif üçüncü sınıf şakirdanından Ömer Midhat,

⁵⁰⁵ age, 201-202.

⁵⁰⁶ Selim Sabit, *Muhtasar Hesāb Risālesi* (İstanbul: Matba'a-yı 'Āmire, 5 Zilhicce 1290 [24 Ocak 1874]).

⁵⁰⁷ "Su'āl", "Su'āl", *Āyīne*, s. 4, 6 Zılka'de 1292 [4 Aralık 1875], 2-3.

⁵⁰⁸ Süleyman Efendi, "Su'āller", *Āyīne*, s. 12, 10 Muharrem 1293 [6 Şubat 1876], 2-3.

Fatih Rüşdiyesi sınıf-1 evvel şakirdanından İbrahim Edhem, Mekteb-i Feyziye şakirdanından Mehmed Vehbi, Darüşşafaka sınıf-1 rabi şakirdanından Mehmed Hilmi, Enderun-1 Hümâyün Mekteb-i Münifi sınıf-1 salis şakirdanından Mehmed Nazmi Efendiler.⁵⁰⁹

II. Abdülhamid dönemi Türkçe çocuk gazetelerinde de, Tanzimat döneminde olduğu gibi, okul müfredatlarına paralel bir biçimde en geniş yer bulan yazı dizilerinden biri hesap ve hendese üzerine olmuştur. Bu devirde de, tüm Türkçe çocuk gazetelerinde bu meseleyle ilgili konular anlatılmış, sorular sorulmuş, öğrencilerden cevaplar beklenmiş, gelenler gazetelerin bir sonraki sayısında yayınlanmıştır. Sözelimi *Mecmû 'a-yı Nevresidegân'*ın en uzun süreli yazı dizisi “Hesâbdan” başlığıyla yayınlanmış, burada rüşdiye müfredatına uygun olarak genellikle aritmetik işlemler ile basit problemler sorulmuş çocuklardan cevaplar beklenmiş, gelenler yayınlanmıştır.⁵¹⁰

Yine *Bâğçe*'nin ilk sayılarında “Hesâb ve Hendese” adları altında ayrı ayrı ifade edilen bu konular, daha sonraki sayılarda “Fünûn” başlığı altında toplanmıştır. “Hesâbdan” adı altında genellikle dört işleme dayalı sorular sorulmuş, yanıtlar verilmiş veya öğrencilere sorular sorularak onlardan cevaplar beklenmiştir. “Hendese” bahsindeyse, Fransızca bir derginin cilt cilt çevirisi yapılmıştır. Bu tercümeden sekizinci sayıda “nokta, hat, satıh, cisim” gibi ifadeler tanımlanmıştır. Onuncu sayıda “Hesâbdan” kısmında dört işlem soruları devam ederken “Hendese” kısmında şekillerle hatlar açıklanır. 11. sayıda hat tanımları şekilli anlatımlarla sürer. 15. sayıda “Hesâbdan” bahsinde, “Metre Usulüyle Ölçüler” alt başlığıyla sikkelerin frank karşılıkları gümüş, altın gibi madenler üzerinden hesap edilerek verilir.⁵¹¹ Kısaca söylemek gerekirse Türkçe çocuk gazetelerinde hesap ve hendeseyle dair yayınlan yazılarla en temel matematik konuları işlenmiş, çocukların temel düzeyde, günlük işlerinde kullanabilecekleri bir sayısal beceri kazanmaları hedeflenmiştir.

5. 2. 4. Hıfz-ı Sıhhat (Çocuk Sağlığı)

İlim kategorisinde değerlendirilen bir diğer önemli yazı dizisi çocuk sağlığı üzerine yazılan “Hıfz-ı Sıhhat”ler olmuştur. 19. yüzyılda modern sağlık kuruluşlarının açılışı

⁵⁰⁹ *Etfâl*, s. 13, 13 Cemâziyelâhir 1292 [17 Temmuz 1875], 4.

⁵¹⁰ “Hesâbdan”, *Mecmû 'a-yı Nevresidegân*, s. 1, 1298 [1880-1881], 6.

⁵¹¹ “Hendese”, *Bâğçe*, s. 8, 6 Muharrem 1298 [9 Aralık 1880], 60. “Hesâbdan”, *Bâğçe*, s. 10, 21 Muharrem 1298 [24 Aralık 1880], 76. “Hendese”, *Bâğçe*, s. 11, 28 Muharrem 1298 [31 Aralık 1880], 84. “Fünûn”, *Bâğçe*, s. 15, 26 Safer 1298 [28 Ocak 1881], 117.

ile çocuk sağlığı modern hizmetlere kavuşuncaya kadar Osmanlı dünyasında da geleneksel çocuk sağlığı uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Çocuk sağlığı veya Pediatri, antik dönem tıp kitaplarında rastlantısal olarak bulunurken, bu konuda ilk monografiyi Ebu Bekr Zekerıyya er-Razi (865–925), *Risale fi Tıbbi'l Etfâl* adlı çalışmasıyla gerçekleştirmiş, söz konusu kitap uzun bir dönem Batı'da ve Doğu'da temel bir kaynak olarak kullanılmıştır. Osmanlılarda ilk pediatrik çalışmaysa Ayaşlı Şaban Şifai'nin, 1701 yılında kaleme aldığı *Tedbirü'l Mevlüd* adlı çalışmasıydı. Ancak pediatri konusuna dair çağdaş Batı tıbbının gelişmelerini Osmanlı dünyasına aktaran Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi oldu. Şanizâde Mehmed Ataullah, Avusturya Tıp Fakülteleri Dekanı Anton Baron von Störck'ün Avrupa'da 19. yüzyılda birçok dile çevrilen, birçok defa basılan *Avusturya Memleketleri Askeri ve Köy Hekimleri İçin Pratik Tıbbi Öğretim* (Viyana, 1776), adlı kitabını İtalyancadan Türkçeye çevirmiş, eser Osmanlı tıp öğrencileri ile hekimler tarafından takip edilmiştir. Şanizâde çevirisinin son bölümünü *Emraz-ı Etfâl* başlığıyla, çocuk hastalıklarına ayırmış, burada yeni doğan muayenesinden başlayarak çocuk hastalıkları ile çarelerinden bahsetmiştir.⁵¹²

Düzenli sağlık politikalarının devlet eliyle uygulanması, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Batı Avrupa ülkelerinde başlamış, özellikle bu dönemde mikrobiyolojinin gelişmesiyle birlikte koruyucu sağlık hizmetlerinin önemi anlaşılmıştır.⁵¹³ Osmanlı'nın kuruluş döneminde 13. yüzyılda Anadolu'nun büyük şehirlerinde Dârü's-şifâ', Dârü's-sıhha, Bīmāristān, Māristān gibi isimlerle sağlık hizmeti veren kurumlar mevcuttu ve vakıflar kanalıyla desteklenirdi. Osmanlı tıbbı, büyük oranda İslam tıbbının bir devamı olmuş, söz konusu tıp birikiminin tıkanması ancak Batı tıbbının, 17. ve 18. yüzyıllarda yavaş yavaş izlenmesiyle aşılabilmiştir. 1827'de açılan Tıbhāne ve 1864'te açılan Mekteb-i Tıbbiyye-yi Mülkiyye'nin Osmanlı coğrafyasında modern tıbbın kurulmasında büyük yardımları olmuştu. 1840 yılında Batılı ülkelerin inisiyatifıyla kurulan, Doğu'dan Batı'ya salgın ve bulaşıcı hastalıkların önlenmesini amaçlayan, Karantina Örgütü de Osmanlı coğrafyasında modern tıbbın kuruluşunda önemli unsurlardan biriydi.⁵¹⁴

⁵¹² Ahmet Aciduman, “Şanizâde Mehmed Atâullah Efendi ve Miyarü'l Etibba Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, s. 52 (2009): 42-52.

⁵¹³ Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, **OTAM**, s. 15 (2004): 187.

⁵¹⁴ **age**, 188-189.

Osmanlı Devleti'nin modern sağlık politikaları 1861'de yayınlanan Tabābet-i Belediye İcrā'sına Dā'ir Nizāmnāme ile ülkede çalışan hekimlerin tespit edilmesi ve meşruluklarının sağlanması ile başladı. Bu saptamanın ardından ülkedeki hekim açığının giderilmesi amacıyla sivil tıp okulunun açılmasına karar verildi. Devletin öncelikli hedefi, ülke geneline hekim yetiştirebilmektir. 1864'te açılan Mekteb-i Tıbbiyye-yi Mülkiyye 1909'a kadar 725 hekim mezun etse de söz konusu sayı ülkenin ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.⁵¹⁵

1871'de İdare-yi 'Umūmiyye-yi Tıbbiye Nizāmnāmesi ile sınırları belirlenen her bir mahalde, bir memleket tabibi bulundurulmasına ve memleket tabipleri ile yardımcılarının maaşlarının belediyeler tarafından ödenmesine karar verildi. Burada en çok önem verilen meselelerden biri, memleket tabiplerinin koruyucu sağlık hizmetlerinde bulunarak salgın hastalıkların önüne geçilmesiydi. Söz konusu Nizāmnāme, aynı zamanda belediye eczanelerinin de açılmasına ve bu eczanelerde yoksullara ücretsiz ilaç verilmesini de kararlaştırdı. Böylece Nizāmnāme ile sağlık hizmetleri sistemleştirilmiş, hekimler bir devlet memuru olarak algılanır olmuştur. Bundan 40 yıl sonra, 1913'te yeni bir nizamname ile sağlık hizmetleri yeniden örgütlenecektir.⁵¹⁶

İmparatorlukta çocuklara yönelik sağlık hizmetleri bu sistem içinde gelişirken çocuk gazeteleri de bu meseleye duyarsız kalmamış, daha çok önleyici sağlık tedbirleri denebilecek yazılar kaleme almışlardır. *Mümeyyiz*'de Sadi, hıfz-ı sıhhat alt başlığında, çocuklara yönelik olarak, hastalıklara yakalanmadan sağlığın nasıl korunacağı üzerine odaklanmıştır. Sadi, hıfz-ı sıhhat ifadesinin hastalıklardan kaçınmak anlamına geldiğini söylemiş, çocukların başlıca şunlara dikkat etmeleri gerektiğini belirtmiştir: Terli terli soğuk su içmemek, dondurma yememek, rüzgâra karşı oturmamak, aç karnına meyve yememek, fazla yemek yememek, tehlikeli yerlerde dolaşmamak.⁵¹⁷

II. Abdülhamid zamanında tıp alanındaki yatırımlar hız kazanmış, Yıldız, Eyüp, Zeytinburnu, Haseki, Selanik, İzmir, Erzincan, Hereke gibi yerlerde birçok hastane ile birlikte tahlilhaneler de meydana getirilmiştir. Aynı dönemde 5 Haziran 1899'da ilk çocuk hastanesi olan *Hamidiye Etfāl Hastane-yi 'Ālisi*, 671 çocuğun toplu sünnet töreniyle beraber faaliyete geçmiştir. Hastane zamanla genişleyerek yetişkinlere de

⁵¹⁵ age, 193-195.

⁵¹⁶ age, 195-200.

⁵¹⁷ Sadi, "Makāle-yi Ahlākiyye", *Mümeyyiz*, s. 7, 9 Receb 1286 [15 Ekim 1869], 4.

hizmet vermiştir.⁵¹⁸ Kolera, çiçek, suçiçeği, veba, kızıl, kızamık gibi bulaşıcı hastalıkların önüne geçmek içinde tebhirhaneler (dezenfeksiyon istasyonları) hizmete alınmış, halk sağlığı korunmak istenmiştir.⁵¹⁹

19. yüzyılda Osmanlı iktidarının halk sağlığına yaptığı yatırımlar bir bakıma nüfus politikalarıyla da bağlantılıydı. 19. yüzyılda Batı'da nüfus önemli bir değer olarak kaydedilmiş, özellikle sanayi devrimiyle beraber emperyalist boyutlara ulaşan ülkeler açısından insan kaynağı en önemli egemenlik unsurlarından biri haline dönüşmüştü. Osmanlı iktidarı da özellikle asker kapasitesini saptayabilmek amacıyla 19. yüzyılda düzenli nüfus sayımına geçmiş, bir taraftan da söz konusu nüfusu çeşitli biçimlerde eğiterek ülkeye yararlı kılmaya uğraşmıştır. Osmanlı ülkesinde, II. Abdülhamid dönemi boyunca gerçekleşen, özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, toprak kayıpları neticesinde yüzbinlerce insan Osmanlı coğrafyasına göç etmiş ve yerleştirilmiştir.⁵²⁰ Osmanlı iktidarı bir yandan göçmen nüfusunu yerleştirmeye gayret ederken bir yandan da nüfusu sağlıklı tutmanın gayretleri içinde olmuş, Tanzimat döneminde yukarıda söz edildiği gibi, birçok modern tıp hizmeti gerçekleştirmiştir.

Yukarıda anlatılan gelişmelere paralel olarak Tanzimat döneminden daha geniş bir biçimde II. Abdülhamid dönemi Türkçe çocuk gazetelerinde çocuk sağlığına önem verilmiş, özellikle dönemin koruyucu sağlık bilgileri velilere anlatılmıştır. Çocuk Sağlığı dizisine dair en uzun soluklu yazı dizisini Mazhar, *Tercümân-ı Hakikat*'te kaleme almıştır. Gazete, ilk sayısından başlayarak bu mesele üzerinde durmuş, çocuklara ve ailelerine bu hususta bilgiler ve öğütler vermiştir. Bu konuda ele alınan yazılar Hıfz-ı Sıhhat başlığı altında toplanmıştır. Mazhar, gazetede hıfz-ı sıhhat meselesini çocuklar bağlamında yeme-içme, giyinme ve hareket bağlamında ele alacağını ifade etmiş, bu konularda ailelere ve çocuklara bilgiler ve öneriler vermiştir. İlk sayıda yazar, Hıfz-ı Sıhhat başlığını hatırlatarak, bu ilme dair şunları söylemiştir:

⁵¹⁸ Özgür Yıldız, "Kuruluşundan II. Meşrutiyet'e Kadar Hamidiye Etfâl Hastanesi Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science*, s. 5 (2012): 394-396. Bir sayıma göre 1794-1908 arasında Osmanlı coğrafyasında 34 askeri hastane, 10 sivil hastane açılmıştır. Esin Kahya, A. Demirhan Erdemir, "On Dokuzuncu Yüzyıldan Türkiye Cumhuriyeti Dönemine Kadar Türklerde (Osmanlılar) Sağlık Kurumları", *Prof. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Sağlık Kurumları Sempozyumu*, ed. Nuran Yıldırım, Bülent Özatalay, Murat Çekin (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2008): 233-249

⁵¹⁹ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", *Prof. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Sağlık Kurumları Sempozyumu*, ed. Nuran Yıldırım, Bülent Özatalay, Murat Çekin (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2008): 199-215.

⁵²⁰ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, çev. Akile Zorlu Durukan (Ankara: İmge Yayınları, 2002), 130.

“Şu serlevhamızın ne demek olduğu anlaşılıyor ya? Sıhhat ve ‘āfiyeti saklamak ve muhāfaza etmek demektir. Bu bir ‘ilmdir. Hem de en güzel ‘ilmlerin birisidir. Zīrā sıhhati muhāfaza ederek hasta olmamanın yolunu gösterir.”⁵²¹

Çocuk Bāğçesi gazetesindeyse Doktor İbrahim Zati imzasıyla “Musahābe-yi Sıhhiyye” başlığı altında bir dizi kaleme alınmış, burada da sıhhat, sıhhat-i bedeniye ve sıhhat-i akliye olarak iki biçiminde tasnif edilmiştir. Doktor İbrahim Zati’ye göre, bu ikisinin birbirinden ayrı olduğu anlaşılmalıdır; aksine beden ve akıl sıhhati birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Doktor şu ifadenin önemini hatırlatır: “Sağlam ‘akıl, sağlam vücūdda bulunur.” Yazara göre, öncelikle beden sağlığına önem verilmelidir. Akıl sağlığı; terbiye ve ahlak eğitimi ile beden sağlığının ardından sağlanabilir.⁵²²

Bāğçe gazetesinin Hıfz-ı Sıhhat dizisinde daha ziyade fizik sağlığı üzerinde durulur. Mahmud Celaleddin’in kaleme aldığı yazıda ilk olarak 21. sayıda, “Hıfz-ı Sıhhat: Vücūd” başlığı altında bir yazı yayınlanarak şöyle denir: “Hıfz-ı sıhhat-i vücūd etmenin esbābını gözetmek herkese elzendir.”⁵²³ Yazar devam ederek dünyada en önemli şeyin beden sağlığı olduğunu söyler. Zira bir insanın vücut sağlığı olmazsa, her şeyden önce Allah’a layıkıyla kulluk edemez, kendi işini göremez. İnsan sağlığını hastalık ihtimallerine karşı korumalı; eğer hasta olursa, gerekli ilaçları almalı, duaları etmelidir. Bu işle uğraşan ilme ise “‘ilm-i tıb” denilir.⁵²⁴

Hareket (Jimnastik) başlığı altında *Bāğçe*’de yayınlanan bir yazıyla birlikte bir diğer yazıysa “Mir’āt-ı Sıhhat Adlı Kitābdan Alınmıştır, Jimnastik Yani Hıfz-ı Sıhhate Dā’ir Hareket” başlığıyla kaleme alınmıştır. Burada, hareket iki türdür; birisi kolların öne-arkaya, sağa-sola, yukarı-aşağı sallanması ve ayaklar için de günden güne sıçrama hareketinin yapılmasıdır. İkincisiyse bir sırtık üzerine çıkıp ip üzerinde oynayıp cambazlık yapmaktır. Yazara göre, bu iki hareket düzenli olarak yapılırsa kolları ayakları güçlendirdiği gibi, tüm vücuda sıhhat kazandırır.⁵²⁵

⁵²¹ Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat”, **Tercümān-ı Hakikat**, s. 1, 12 Şevvāl 1296 [29 Eylül 1879], 2.

⁵²² Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musāhabe-yi Sıhhiyye”, **Çocuk Bāğçesi**, s. 2, 20 Kānūnīsānī 1320 [2 Şubat 1905], 8.

⁵²³ Mahmud Celaleddin, “Hıfz-ı Sıhhat: Vücūd”, **Bāğçe**, s. 21, 9 Rebūlāhır 1298 [11 Mart 1881], 163.

⁵²⁴ **age**, 163.

⁵²⁵ “Mir’āt-ı Sıhhat Adlı Kitābdan Alınmıştır, Jimnastik Yani Hıfz-ı Sıhhate Dā’ir Hareket”, **Bāğçe**, s. 36, 27 Receb 1298 [25 Haziran 1881], 285.

5. 2. 4. 1. Nezafet (Temizlik), Yeme, İçme, Diş Sağlığı, Uyku ve Giyinme

Ahlak bağlamında sözü edilen temizlik meselesine burada yeniden değinilmiş, çocuklara ve annelere bedeninin temiz tutulması ile temiz giysiler kullanılmasına dikkat edilmesi tembihlenmiştir. Aksi durumda kirli, pis şeyler giymek ve beden temizliğine dikkat etmemek birçok illeti beraberinde getirebilir. Temiz elbiseler giymekle beraber arada hamama da gidilmeli, ancak hamama giderken tok karnına gitmemelidir Yoksa bu durum hazımsızlığa, o da rahatsızlığa sebebiyet verebilir. Hamamdan çıktıktan sonra da soğuk almamaya özen gösterilmelidir. Pislik içinde yeni kıyafetlerden ise temiz eski kıyafet giymek daha iyidir. Tırnak kemirmek, burun karıştırmak, geçirmek toplum içinde yakışsız davranışlardır. Bununla beraber idrarı geldiğinde uzun uzadıya tutmak çeşitli illetlere sebebiyet verebilir.⁵²⁶

Yemek bahsine gelindiğinde çocuklar yemek yerken acele etmemeli, yediklerini iyice çiğneyip hazmetmelidirler. Zira çok yemekten ziyade iyi çiğnemek ve hazmetmek daha önemlidir. Yemek arasında su içmek iyiye de yemekten sonra su içmek hazmın kesilmesine sebebiyet verebilir. Çocukların çok sıcak ve çok soğuk şeylerden kaçınması, özellikle terli iken soğuk şeyler içmemesi gereklidir. Çocukların tütün ve şarap içmekten mutlaka uzak tutulması gereklidir, bunlar son derece faydasız ve lüzumsuz alışkanlıklardandır.⁵²⁷ Çocuk gazetelerinin önerisine göre, insanlar için hayvani gıda önemlidir; ancak makul miktarda yenmelidir. Tercih edilmesi gereken etler ise koyun, kuzu, tavuk, piliç, sığır etleridir. Bunlarla beraber balıkların da hazmı kolay olanları tercih edilmelidir. Sebze ve meyvelerin tazeleri tercih edilmeli, her sebze özelliğine uygun bir biçimde pişirilip yenmelidir.⁵²⁸

Tercümân-ı Hakikat yazarı Mazhar'a göre, bir insanın sıhhatine en çok dikkat edilecek zaman erken çocukluk yıllarıdır. On yaşına gelinceye dek çocuklara büyük önem gösterilmeli, 10-15 yaş arasında da bu gayret sürdürülmelidir. İkinci önemli dönem 10-15 yaş arası olurken bu dönemden sonra bir insan, artık kendi sağlığını koruyup kollayabilir. Mazhar şöyle devam eder: "Hıfz-ı sıhhat başlıca üç şeye dikkat etmeyi

⁵²⁶ Ahmed Faik, "Vezâ'if-i Etfâl'den Mâba'd, Muhâfaza-yı Beden", **Mümeyyiz**, s. 40, 15 Cemâziyelevvel 1287 [13 Ağustos 1870], 1.

⁵²⁷ Ahmed Faik, "Vezâ'if-i Etfâl'den Mâba'd, Muhâfaza-yı Beden", **Mümeyyiz**, s. 41, 22 Cemâziyelevvel 1287 [20 Ağustos 1870], 3.

⁵²⁸ Ahmed Faik, "Vezâ'if-i Etfâl'den Mâba'd, Muhâfaza-yı Beden", **Mümeyyiz**, s. 43, 6 Cemâziyelâhir 1287 [3 Eylül 1870], 3.

nasihat eyler birincisi yemek içmek ikincisi ruba giymek ve üçüncüsü dahi hareket etmeye dâ'irdir.”⁵²⁹

Yazar, yemek yemenin sıhhat için çok önemli olduğunu kaydettikten sonra, özellikle çocukların öğünlerine büyük bir dikkat gösterilmesi gerektiğini ifade eder. Çocuklar için sabahtan akşama kadar üç öğün verilebileceğini söyleyerek kahvaltıdan başlar, şöyle devam eder⁵³⁰:

“Meselâ iki dilim ekmeği maşa üzerinde kızdırmış ve bir mikdâr dahî peynir tedârik etmiş. İşte bu pek güzel bir kahve altıdır. Kudreti var ise çocuğuna peynire bedel biraz tereyağı verir. Bir de büyük fincan şekerli kahve pişirir. Ama bu kahve bir keyf değildir. Ekmek için bir katkıdır. Daha kudreti var ise çocuğuna bir parça dahî ‘söğüş’ denilen haşlanmış ve soğumuş etin yağsız tarafından verir. Hele iki yumurtayı suda hem de suluca pişirib verir ise artık bir tereyağı iki de yumurtadan ‘ibâret kahve altı dünyâda en güzel bir kahve altı sayılır.”

Kuşluk yemeği ise ailenin durumuna göre sardalye ile biraz zeytin, pastırma, iki pişmiş yumurta olabilir, ardından az miktarda meyve ve hatta tatlı olarak dondurma dahi yenabilir. Akşam yemeği ise sofrada aileyle birlikte yapılır, meyve-şeker sonra yenilir. Yukarıda söylenenlere dikkat edenler sıhhatlerini korurlar. Yazar elbise ve harekete daha sonra devam edeceğini ifade ederek ilk yazısını burada noktalar.⁵³¹

Bâğçe'de de bu mesele üzerinde durulmuştur. Adı verilmeyen *Bâğçe* yazarına göre de her şeyden önce insanın yediğine içtiğine dikkat etmesi gerekir. Eğer gerektiğinden fazla yenir içilirse midede hazımsızlık meydana gelir ve bu durum da birçok hastalığı beraberinde getirir. Çocukların mideleri daha hassas olduğundan, onların daha dikkatli olmaları gerekir. Ham meyve ve yemiş yememek gerektiği gibi, terledikten sonra soğuk su içmek, dondurma yemek de sakınılması gereken hususlardır. Yine fazla güneşte kalmak, iyi giyinmemek de hastalıklara sebebiyet verebilir.⁵³²

Etfâl gazetesinde de sağlığın önemi üzerinde durulmuş, insanın yeme içme alışkanlıklarına dikkat etmesi gerektiği söylenmiştir. İnsanın hayvani ve nebati beslenme kaynakları olduğunu söyleyen yazar, her şeyin zamanında-mevsiminde tüketilmesi ve tazeliğine dikkat edilmesi gerektiğini eklemiştir. Diğer taraftan midenin

⁵²⁹ Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 1, 12 Şevvâl 1296 [29 Eylül 1879], 2.

⁵³⁰ **age**, 3.

⁵³¹ **age**, 3.

⁵³² “Hıfz-ı Sıhhat-i Vücūd”, **Bâğçe**, s. 21, 9 Rebüülâhır 1298 [11 Mart 1881], 163.

önemi üzerinde durulmuş, miktarında ve dengeli yemenin kişiyi sıhhatli tutacağı anlatılmıştır.⁵³³

Çocuk Bâğçesi'nde yemek yemenin tüm canlılar için önemine değinen yazar, insanın ancak yemek yiyerek canlı kalabileceğini izah etmiştir. Az veya fazla yemek yemek ile düzensiz yemek yemenin zararları anlatılarak kararında yemenin önemi vurgulanmış, ardından nasıl ve ne miktarda yemek yemek gerektiği hususunda bilgiler verilmiştir. Yazara göre, üç tür yemek sayılabilir; hayvani, nebati ve madeni. Hayvani gıdalardan; et, süt, yumurta, yağ sayılırken nebati gıdalar olarak sebzeler, bazı kökler, meyveler, son olarak madeni olarak su, tuz gibi gıdalar sayılmış, söz konusu gıdaların dengeli tüketilmesi önerilmiştir.⁵³⁴

Bir sonraki sayıda da yeme-içme meselesini sürdüren yazar, bu defa, günde kaç öğün yemek yeneceği meselesini ele alır. Kimilerine göre günde iki, kimilerine göreyse, günde üç defa yemek yenmelidir. Yazara göreyse, hıfz-ı sıhhat açısından bakıldığında, günde üç defa yemek yenmelidir. Sabah, öğle ve akşam olmak üzere yenmeli ve belirli vakitlerde bu iş yapılmalıdır. Yemek yenirken makul miktarda su içilmeli, yemekler arasında şeker vesaire yenmemelidir. Midenin söz konusu yemekleri hazmetmesi aşağı yukarı iki buçuk-üç saat sürer. Yemekten sonra bir müddet bedeni hareketler yapmakta da fayda vardır; ancak bazı Frenkler yemekten hemen sonra uyurlar. Yazara göre, bu adet hazım için doğru olmadığı gibi insanları tembelliğe de alıştırabileceğinden bir kenara bırakılmalıdır. Burada dikkati çeken nokta, yazarın, hazım meselesini, yemek yeme saatleri ve miktarını çalışma üzerinden kurguluyor olmasıdır. Çocuklar için dikkat edilen husus, vakitli ve makul ölçülerde yemek yiyerek çalışmalarını rahatlatmaktır. Bazı hazır meşrubat ve ispirtolu içkilerden de bahseden yazar, bunların zararlı olduğunu, dinen de haram olduğunu ifade ederek tüketilmemesi gerektiğini ifade eder. Tuz meselesine de değinen yazar, tuzun günde 15–20 gram kullanılması gerektiğini; ancak fazlasının zararlı olduğunu ekler.⁵³⁵

Bâğçe'de 32. sayıda yer alan “Dişlerin Temiz Tutulmasına Dâ’ir Tedbir” başlıklı yazı da burada ele alınabilir. Emin Osman imzalı yazıda dişlerin beyaz tutulması için dişleri

⁵³³ “Hıfz-ı Sıhhat”, **Etfâl**, s. 2, 15 Rebülevvel 1303 [22 Aralık 1885], 15. “Hıfz-ı Sıhhat”, **Etfâl**, s. 3, 22 Rebülevvel 1303 [29 Aralık 1885], 22. “Hıfz-ı Sıhhat”, **Etfâl**, s. 4, 29 Rebülevvel 1303 [5 Ocak 1886], 31. “Hıfz-ı Sıhhat”, **Etfâl**, s. 7, 20 Cemâziyelevvel 1303 [24 Şubat 1886], 55.

⁵³⁴ Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiyye”, s. 4, **Çocuk Bâğçesi**, 10 Şubat 1320 [23 Şubat 1905], 6.

⁵³⁵ Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiyye”, s. 7, **Çocuk Bâğçesi**, 3 Mart 1321 [16 Mart 1905], 12.

temizlemek ve sabahları “misvak” ile fırçalamak gerektiği söylenmiştir.⁵³⁶ Yazar dişlerin beyazlatılması için birçok şeyin denendiğini; ancak bunların birçoğunun zararlı olduğunu ifade etmiş, beyazlatma için kömür tozu ile kına kına yaprağı tozunu tavsiye etmiştir. Ayrıca yemeklerin ılık yenmesi gerektiği ile sert şeylerin dişlerle kırılmaması lüzumunu hatırlatmıştır.⁵³⁷

Diş sağlığının ardından uykudan söz edilebilir. *Mümeyyiz*'e göre, uyku uyunan yer çok aydınlık olmamalı ve uykudan önce gulyabani gibi korkunç hikâyeler dinlenmemelidir. Gece uykusu gündüz uykusundan daha yararlı olduğu için, çocuklar, gece meşgul olmayıp saatlice yatmalı ve gündüz olduğunda yine saatlice kalkmalıdırlar.⁵³⁸ *Çocuk Bâğçesi*'nde bu meseleye değinen Doktor İbrahim Zati, uykunun beden için en büyük ihtiyaçlardan biri olduğunu kaydeder. Çocuklar, daha çok enerji harcadıklarından, uykuya daha çok ihtiyaç duyarlar. Özellikle okula giden çocuklar hem iyi uyumalı, hem de belirli bir zamanda yatmalıdır. Yazara göre, uyku mizaca göre değişir, ona göre, kadınlar ve şişmanlar çok uyurlar. Tam bir uyku, “deliksiz” tabir edilen bir uykudur, uykuda rüya görmek iyi değildir. Zira rüya görenlerin, dimağları çalışır, dolayısıyla tam anlamıyla dinlenemezler. Uyku ihtiyacı 15 yaşına kadar 8–10 saat iken, 15 yaşından sonra 6 ile 8 saat arasında gerçekleşir.⁵³⁹

Mazhar, *Tercümân-ı Hakikat*'in ikinci sayısında elbise bahsini konu edinip şu noktalar üzerinde durur: “Elbise giymekten maksad vücūdun harāret-i garīzesini muhāfaza veyāhūd haricin harāretini vücūda te’sīrden müdāfa‘a etmektir.”⁵⁴⁰ Yazar, insanın vücudunu kışın soğuktan, yazın sıcaktan korumak için giyinmesi gerektiğini söyleyerek, elbisenin dört tür kumaştan yapıldığını belirtir: Pamuk, keten, yapağı ve ipek. İpek daha çok süs için tercih edilirken, vücudu dış etkenlerden en ziyade muhafaza eden tür yapağı kabul edilir, onu pamuk ve keten takip eder. Yazar ardından çok kalın veya çok ince olmaksızın yeterli giyinmenin önemine işaret eder.⁵⁴¹

⁵³⁶ Emin Osman, “Dişlerin Temiz Tutulmasına Dâ’ir Tedbīr”, *Bâğçe*, s. 32, 27 Cemāzīyelāhir 1298 [27 Mayıs 1881], 254.

⁵³⁷ *age*, 254.

⁵³⁸ Ahmed Faik, “Vezā’if-i Etfāl’den Māba’d, Muhāfaza-yı Beden”, *Mümeyyiz*, s. 42, 29 Cemāzīyelevvel 1287 [27 Ağustos 1870], 4.

⁵³⁹ Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musāhabe-yi Sıhhiye”, *Çocuk Bâğçesi*, 10 Mart 1321 [23 Mart 1905], 10.

⁵⁴⁰ Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat, Ruba Giymek”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 2, 19 Şevvāl 1296 [6 Ekim 1879], 2.

⁵⁴¹ *age*, 2.

Çocuk Bâğçesi'nde de elbise bahsinde hemen aynı meseleler üzerinde durulur. Elbisenin iki kaynağı vardır denilerek, nebati veya hayvani olduğu ifade edilir. Nebati olanlar: Keten, kenevir ve pamuk. Hayvani olanlarsa, genellikle, çeşitli yünlerdir. Koyun, keçi ve deve yünleri ipliğe dönüştürülerek kumaş elde edilir ve buradan da elbise üretilir. Giyimde mevsimlere dikkat edilmesi gerektiğini söyleyen yazar, renklerin de önemini belirtip sözgelimi siyahın en çok sığağı koruyan renk olduğunu ifade eder.⁵⁴² Yemek bahsinde olduğu gibi, giyim bahsinde de koruyucu sağlık hizmetleri bağlamında meseleye yaklaşılmış, öncelikle çocukların hastalıklardan korunup sağlıklı bireyler olarak yetişmeleri önemsenmiştir.

5. 2. 4. 2. Sakınılacak Adetler

Çocuk Bâğçesi'nin, dördüncü sayısında daha önce ifade edilen hareket bahsine değinmeden bir başka mesele gündeme getirilir. Burada tütün içmenin çocuklara yararı olup olmadığı sorunu tartışılır. Mazhar, başlığın hemen yanına şu soruyu ekler: “Çocuklar için tütün içmek fâ'ideli midir?” Avrupa'da çocuk terbiyesinin bir ilim haline geldiğini, bu ilme de “pedagoji” dendiğini ifade eden yazara göre, ilimde her ne söylenir ise mutlaka doğru söylenir.⁵⁴³ Bu girişin ardından yazar, tütün için bazı kimselerin, tütünün zihni açtığı yolundaki tezlerini reddederek, tütünün hiçbir yararı olmadığını ifade eder; ancak herhangi bir zararından da söz etmez.⁵⁴⁴

Aynı mesele üzerinde duran *‘Ā'ile* gazetesi de, öncelikle sıhhat bahsinde sağlığın öneminden söz ettikten sonra, ev idarecisi olan kadınların, sıhhat hususuna da büyük bir önem vermeleri gerektiğini ifade eder. Yazara göre kadın, yeme-içme konusunda sağlığa dikkat edebilmeli, belli oranda hastalıklar hakkında bilgi edinip hasta bakabilmelidir.⁵⁴⁵ *‘Ā'ile*'nin üçüncü sayısında ise doğrudan doğruya çocuk sağlığı üzerinde durulmuştur. Daha önceki nüshalarda çocuk odalarının gerektiği gibi havalandırılması hususuna değinilmiş, bu nüshada da çocukların sıhhat bahsi sürdürülmüştür. Şemseddin Sami'nin anlattığına göre, çocuklar rahatsızlandığında hamama götürülüp hacamat edilir, kanları akıtılır, böylece iyileşeceklerine inanılır. Yazar, bu âdetin yanlış bir adet olduğunu, böylesi bir tedavi yönteminin çocuklara

⁵⁴² Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sıhhiyye”, **Çocuk Bâğçesi**, s. 8, 10 Mart 1321 [23 Mart 1905], 10.

⁵⁴³ Mazhar, “Hıfz-ı Sıhhat, “Çocuklar İçün Tütün İçmek Fâ'ideli midir?”, **Tercüman-Hakikat**, s. 4, 3 Zılka'de 1296 [19 Ekim 1879], 7.

⁵⁴⁴ **age**, 7.

⁵⁴⁵ Şemseddin Sami, “Sıhhat”, *‘Ā'ile*, s. 1, 17 Cemâziyelâhir 1297 [27 Mayıs 1880], 10.

ancak zarar vereceğini söyleyerek mutlaka bu adetten vazgeçilmesi gerektiğini ifade eder. İkinci bir adet de çocukların bacaklarının bezlerle bağlanarak sarılmasıdır. Anlaşılan çocukları yatırırken yapılan bu uygulama ile çocukların yatakları ıslatmaları engellenmek istenir. Yazar, bu âdetin de çocuklara pek çok zarar verdiğini söyleyerek bırakılması gerektiğini belirtir. Üçüncü zararlı adet bebeklerin kundaklanması, dördüncüsü, bebeklerin bazı azalarının beğenilmeyerek onlara yeniden biçim verilmeye çalışılmasıdır. Beşinci sakıncalı adet ise çocukların ağlamasının önüne geçmek veya onları daha rahat uyutmak için haşhaş gibi bir takım uyutucu maddelerin kullanılması, çocukların bu maddelere tiryaki edilmesidir. Tüm bu adetlerin bırakılması gerektiğini ifade eden Şemseddin Sami, çocuk sağlığına gereken ehemmiyetin verilmesini tekrarlar.⁵⁴⁶

Sakınılması gerekli adetler arasında *Etfâl* gazetesinde “Avrupa Merâkı” adlı yazıda İsviçre’de içki merakının çok yüksek olduğu, bundan dolayı her sene içkiye bağlı hastalıklardan ölenlerin sayısının arttığı yazılmış, makale şöyle bitirilmiştir: “Allâh esirgeye.”⁵⁴⁷ *Çocuk Bâğçesi*’nde Doktor İbrahim Zati’ye göre, validelerin çocuklar hasta olmasın diye çocukları dışarı çıkarmamaları, tamamen konaklarda büyütmeleri, çocukların daha kolay ve daha çabuk hasta olmalarına sebebiyet verir. Diğer taraftan pederler ise oğullarını okuyup bir meslek edinmeleri için çok sıkıştırır, onlara çok baskı yaparlar. Bu ise çocuklarda okuyup yazmaya karşı bir nefret uyandırıp, bu duyguyu zamanla kine dönüştürür. Oğullar, bu baskı karşısında fiziksel olarak da rahatsızlanabilirler. Bu durumdaysa valideler çok endişelenip sürekli doktor peşinde koşarlar. İbrahim Zati’ye göre, valideler ve pederler, bu gibi durumlara dikkat edip evlatlarına daha ılımlı yaklaşmalı, onları daha rahat bırakmalıdır.⁵⁴⁸

Çocuklara Rehber’de Doktor Cemil Hariri, çocuklara salgın bir hastalığa dönüşebilecek saçkıranı anlatır, çocukların böyle bir rahatsızlığa yakalandığında feslerini veya başörtülerini başka çocuklara vermemeleri gerektiğini, aksi takdirde hastalığın hızlı bir biçimde yayılacağını ifade eder.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Şemseddin Sami, “Sihhat”, ‘*Â’ile*, s. 3, 2 Receb 1297 [10 Haziran 1880], 38-41.

⁵⁴⁷ “Avrupa Merâkı”, *Etfâl*, s.7, 20 Cemâziyelevvel 1303 [24 Şubat 1886], 55.

⁵⁴⁸ Müntesibin-i Tıbdan İbrahim Zati, “Musâhabe-yi Sihhiyye”, *Çocuk Bâğçesi*, s. 2, 20 Kânûnisânî 1320 [2 Şubat 1905], 8.

⁵⁴⁹ Doktor Cemil Hariri, “Hıfz-ı Sihhat”, *Çocuklara Rehber*, s. 5, 28 Zilhicce 1315 [20 Mayıs 1898], 4.

Yukarıda yeme-içme ve giyinme konularında çocuklara ve velilerine öneriler getiren gazeteler, buradaysa sakınılması gereken davranışları ve geleneksel tutumları eleştirel bir biçimde anlatır. Yapılması gerekenlerle birlikte yapılmaması gerekenleri de vererek bütünlüklü bir yaklaşım getirirler.

Sonuç olarak denilebilir ki 1869-1908 yılları arasında yayınlanan Türkçe çocuk gazetelerinde, geleneksel kültürde de ifade edildiği gibi ilim, en geniş bir biçimde bilmek anlamında kullanılmıştır. Buna göre insan, burada özel olarak söylemek gerekirse çocuklar, ilim vasıtasıyla hayatın hem manevi, hem de maddi yanlarını bilip öğrenmelidir. İlimin manevi ve maddi olan iki yanı birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Manevi yanını bilerek çocuk; Allah'ı, peygamberi, dinini, dini ibadetleri bilip öğrenmeli ve yerine getirmelidir. Böylece müstakbel vatandaş olacak çocuk, dinine ve padişahına saygılı, otorite karşısında itaatkâr bir birey olacaktır. Diğer taraftan din ile herhangi bir çelişki göstermeyen zaman zaman fen denilen, geleneksel tasnifte akli olarak nitelendirilen ilimleri de, hesap, hendese, hayvan ve bitkiler, kimya, lisan, coğrafya, tarih gibi ilimleri de öğrenerek çalışma arzusu ile ülkesine, devletine ve milletine yararlı bir vatandaş olmalıdır. Dolayısıyla ilim, çocuklar için hem manevi hem de maddi ihtiyaçlara yanıt verecek en büyük zenginlik olmuş, din ile ilim arasında hiçbir biçimde bir çatışma veya uyumsuzluk görülmemiştir. Gazetelere göre çocuklar, din, devlet, millet sevgisiyle ve vatana hizmet etme sevinciyle ilimlere sarılmalı ve donanımlı bireyler olarak, medeniyet doğrultusunda terakki ederek, geleceğin modern Osmanlı ülkesini kurmalıdırlar.

6. TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE LİSAN-I OSMANİ VEYA TÜRKÇE

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı kamuoyunun gündeminde yer alan önemli meselelerden biri de dil tartışmalarıydı. Kuruluşundan beri Osmanlı Devleti'nin dili olan Türkçe, yüzyıllar içinde Arapça ve Farsça unsurların da yer etmesiyle halk dilinden uzaklaşmış, bir bürokratik yazışma dili haline dönüşmüştü. 19. yüzyılda gerçekleşen ayrılıkçı hareketler, ekonomik zorluklar, imparatorluğu varlık sorunuyla karşı karşıya getirmiş, bu durumda tebaa ile daha yakın ilişkiler kurmak, merkezi iktidarı güçlendirmek büyük bir önem kazanmıştır. İktidar ile halk arasında en önemli iletişim vasıtası olan dile de büyük bir önem verilmiş, Osmanlı iktidarı tebaasıyla kuracağı ilişkinin daha dolaysız ve daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak dilin sadeleştirilmesine gayret göstermiştir. Bir süre sonra basında da dil tartışmaları başlamış ve nihayet ortaya Türkçenin ıslah edilmesine dair büyük oranda bir uzlaşma çıkmıştır. Buna göre: 1. Yazı dili mümkün olduğu kadar halkın anlayabileceği bir biçimde sadeleştirilmelidir. 2. Arapça ve Farsça imla kuralları mümkün olduğu kadar sınırlanmalıdır. 3. Türkçeye yerleşen Arapça ve Farsça sözcükler korunmalı; fakat daha fazlası alınmamalıdır. 4. Türkçe için sözlük ve imla kılavuzu hazırlanmalıdır.

Osmanlı basınında söz konusu tartışmalar devam ederken 1869'da yayın hayatına başlayan Türkçe çocuk gazeteleri, büyük oranda hedef kitesine de uygun bir biçimde, sade bir Türkçe kullanmıştır. Türkçenin tüm Osmanlı unsurlarının ortak dili olması gerektiğini ifade etmiş, sözlük çalışmaları yapmış, bir bakıma üzerinde uzlaşılan dil ıslahatını gerçekleştirmiştir. Aşağıda ilk olarak Tanzimat döneminden itibaren başlayan dil tartışmaları, önerilerle birlikte ele alınmaktadır. Burada özellikle sadeleşmenin nasıl olması gerektiği, Arapça ve Farsça unsurların Türkçeye ilişkisi, alfabe tartışmaları gibi sorunlar değerlendirilmektedir. İkinci olarak Türkçe çocuk gazetelerinin dil tartışmalarında aldıkları tavır incelenmektedir. Bu kısımda öncelikle Türkçenin çocuk gazetelerinde tüm Osmanlı tebaasına ortak bir dil olarak önerilmesi üzerinde durulmakta, ardından Türkçenin ıslahı ve Türkçe sözlük çalışmalarına yer verilmektedir.

6.1. Türkçenin Sadeleşmesi

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren Türkçeyi bir devlet dili olarak kabul etmekle birlikte, Türkçe yüzyıllar içinde, halk dilinden uzaklaşarak öznelleşmiştir. Bir bakıma yüksek sınıfların bir imtiyazı, toplumsal düzeni, yöneten ile yönetileni ayırt eden bir hiyerarşik araç haline gelmişti. Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti, Türkçenin sadeleşmesi ve tüm tebaanın konuştuğu ortak bir dil olması konusunda herhangi bir çaba göstermemiş; aksine edebiyatı ve bürokrasisiyle ayrı bir toplumsal katman ile birlikte halk dilinden uzak bir dil meydana getirmiştir.⁵⁵⁰

Osmanlı Devleti ancak Tanzimat dönemiyle birlikte geleneksel, birbirine kapalı “millet sistemi’nden”, modern düzene, milli bir devlet düzenine geçmeye çaba göstermiş, bu bağlamda etnik veya dini ayrım gözetmeksizin tüm Osmanlıları tanımlı bir *Osmanlı kimliği* altında toplamak istemiştir. Bu durumda devletin ideolojisi Osmanlılık olmuş, Osmanlılığın belli başlı unsurları arasında ortak bir dil meydana getirmek de gündeme gelmiştir. Türkçe, özellikle kamu okullarında eğitim kanalıyla ortaklaştırılmak istenmiştir.⁵⁵¹

II. Mahmud döneminden itibaren tüm 19. yüzyılı kapsayacak bir biçimde, genel itibariyle, Osmanlı iktidarı ile kamuoyunun basın kanadını meydana getiren yazarlar arasında, ortak bir dil çabasını ifade eden bir biçimde milli bir dil kurma çabası söz konusu olmuştur. Söz ettiğimiz dönem boyunca, imparatorluğun dönüşümü ve ayakta kalabilmesi için Osmanlılık bağlamında milli bir kültür meydana getirmeye çalışan Osmanlı devlet adamlarına göre, en önemli meselelerden biri de ortak bir dil kurmaktır. Modern bir milli devlete dönüşmeye gayret eden, bir bakıma varoluş savaşı veren Osmanlı Devleti için, ekonomiden eğitime, nüfus politikasından sağlık hizmetlerine kadar, eski tebaanın vatandaşa dönüştürülmesi ve kitlelerin daha yoğun, daha çabuk seferber edilebilmesi, her türlü dış baskının kaldırılabilmesi ve nüfusun ideolojik dönüşümünün sağlanması büyük bir zorunluluktur. Böylesi bir zorunluluğun

⁵⁵⁰ Hüseyin Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları** (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 49-61. Enver Ziya Karal’a göre, Türkçenin imparatorlukta zayıf kalmasının temel nedeni ilim kavrayışıyla ilgilidir. Yazara göre, dini bilgiler olarak anlaşılan ilim dolayısıyla Arapçanın hâkimiyeti bir türlü kırılmamıştı. Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, gen. yön. Murta Belge, yay. yön. Fahri Oral, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 314.

⁵⁵¹ Sadoğlu, **age**, 63-65.

temel unsuru ise hiç kuşkusuz, insanlar arasındaki iletişimi sağlayacak, devlet politikalarını halka aktarabilecek, ideolojik dönüşümü sağlayacak dil sorunuydu.

Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa, aynı zamanda, dilin sadeleştirilip halkın anlayabileceği bir biçimde yeniden kurgulanmasına dair ilk teşebbüsleri de gerçekleştirir. Mustafa Reşid Paşa, Ahmed Cevdet Paşa'ya *Takvīm-i Vekayi*'de yazdırdığı bir yazıda, özellikle fen ve sanatlarda sade bir dil kullanılmasına dikkati çeker. Ahmed Cevdet Paşa da fen ve sanayiye dair yazılacak eserlerin halkın anlayabileceği bir dilde yazılması gerektiğini ifade eder.⁵⁵² *Takvīm-i Vekayi*'nin ardından sadeleşme bayrağını, basın sahasında özel gazetelerin devraldığı söylenebilir. İlk özel gazete olup 1860 yılında yayınlanan *Tercümān-ı Ahvāl*'de, Şinâsi, sade bir dil kullanmaya gayret edeceklerini ifade eder. Şinâsi, aynı zamanda tiyatro ile de ilgilenmiş, bu dönemde yazdığı *Şair Evlenmesi* adlı oyunda son derece yalın bir dil kullanmıştır.⁵⁵³ Anlaşılan yazı dilindeki sadeleşme çabası tiyatro sahnesinde izleyici ile temassız ilişki dolayısıyla, sözel bir ifadeye dönüştüğünde çok daha hızlı bir biçimde gerçekleşebilmiştir.

Namık Kemal de Mustafa Reşid Paşa ile gazeteciliği öğrendiği Şinâsi'yi takip ederek dilde ıslahat yapmanın zorunluluğunu hissetmiş, *Tasvīr-i Efkār'da* 1866 yılında yayınladığı, "Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazat-ı Şamildir" adlı yazıda bu meseleyi gündeme getirmiştir. Ona göre, dile yerleşmiş geleneksel-süslü sanatlar bir yana bırakılmalı, öncelikle dilin, derli toplu bir haritası çıkarılmalı, sözlük, imla kılavuzu gibi çalışmalar yapılmalıdır. Dilde anlamın güçlendirilip sadeleşmenin sağlanması büyük bir zorunluluktur. Dahası Namık Kemal, şiirlerinde vatan-millet gibi ifadelere yer vererek, milli bir hissiyatın meydana getirilmesini de

⁵⁵² Ağâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri** (Ankara: TTK, 1960), 81. Ahmed Cevdet Paşa'nın dil üzerindeki görüşleri için ayrıca bkz. Nevzat Özkan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 20 (2006/1): 219-232. Tanzimat döneminde dilde sadeleşme gayreti öncelikle bürokraside başlamış, bu konuda Pertev Paşa, Akif Paşa ile beraber Mustafa Reşid Paşa ve Sadık Rifat Paşa öncüler olmuştur. Sadoğlu, **age**, 67.

⁵⁵³ Gülten Sağol, "Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme", **Osmanlı 9, Kültür ve Sanat**, ed. Güler Eren, Bilim ed. Kemal Çiçek, Cem Oğuz (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 1999): 507. Raşit Koç, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Türk Dilinin Eğitime ve Yapısına Bakışları", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** (2007): 33. Karal, Şinâsi'nin "yabancı sözcükleri dilimizden çıkarmaya" çalıştığını da ifade etmiştir, Karal, **age**, 315.

gerçekleştirmiş, böylece dil bilgisel bakımdan destek verdiği hareketi, içerik bakımından da etkileyerek milli dil mücadelesinin öncülerinden olmuştur.⁵⁵⁴

Ziya Paşa da Londra’da yayımlanan *Hürriyet* gazetesinde 7 Eylül 1868’de kaleme aldığı, “Şi’ir ve İnşâ” adlı makalesinde, milletin bir dili olup-olmadığını sorgular. Ziya Paşa’ya göre, diğer lisanların aksine Osmanlı lisanında yazı ile okuma bilmek birbirinden çok farklıdır. Osmanlı lisanının doğru bir biçimde okuyup yazmak için: 1. Türkçe imla bilmek. 2. Arapça ve Farsçayı en azından sarf ve nahiv yönleriyle bilmek. 3. Kullanılan terimleri öğrenmek için bir süre devlet memuru olmak gerekmektedir. Ona göre süreçten geçildiğinde de “bizim” olan bir şiir ve inşa elde edilemez. Yazara göre⁵⁵⁵:

“bizim tabî’î olan şi’ir ve inşâ’ımız taşra halkıyla İstanbul ahâlîsinin ‘avâmı beyninde hâlâ durmaktadır. Bizim şi’irimiz, hani şa’irlerin nâmevzûn diye beğenmedikleri ‘avâm şarkıları ve taşralarda ve çökür şa’irleri arasında deyiş ve üçleme ve kayabaşı ta’bir olunan nazımlardır ve bizim tabî’î inşâ’ımız mütercim kâmûsın ve mu’ahharan Muhbir gazetesinin ittihâz ettiği şîve-yi kitâbetdir.”

Sonuç olarak Ziya Paşa, henüz milli bir dilin olmadığı sonucuna varmış, bir milli dil meydana getirebilmek için, halk diline yönelmenin önemini ve zorunluluğunu vurgulamıştır.

Ali Suavi, dilde gerçekleştirilmesi gereken ıslahatlara dair belli başlı noktalar üzerinde durmuş, öncelikle gazetelerin “avam lisanı olan Türkçe ile” yazması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, halkın kullandığı sözcükler tercih edilmeli, halka yabancı olan Osmanlı havas (seçkin) çevresinde yazılıp söylenen ifadelerden kaçınılmalıdır. Uzun cümleler yerine Türkçeye uygun kısa ve açık cümleler kullanılmalı, Türkçeye zamanla girmiş Arapça ve Farsça sözcükler tasfiye edilmemeli; ancak söz konusu sözcükler Türkçeye müsait bir dilbilgisi ile yazılmalıdır. Ezan, hutbe ve namaz sureleri de Türkçeleştirilmelidir.⁵⁵⁶ Yeni bir alfabe⁵⁵⁷ tartışmalarına da değinen yazar, yeni bir alfabenin gereksiz olduğunu söylemiş, Arap alfabesiyle devam edilebileceğini; fakat Arap alfabesine sesli harfler eklenip, okumanın kolaylaştırılabileceğini ifade

⁵⁵⁴ Levend, **age**, 114-115. Makalenin çevriyazısı için bkz. Namık Kemal, “Lisan-ı Osmaninin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazat-ı Şamildir”, Kazım Yetiş, **Namık Kemal’in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri**, 2. bs. (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1996), 57-66.

⁵⁵⁵ Ziya Paşa, “Şi’ir ve İnşâ”, **Hürriyet**, 20 Cemâziyelevvel 1285 [8 Eylül 1865], 6-7.

⁵⁵⁶ Karal, **age**, 316.

⁵⁵⁷ Azeri yazar Mirza Fethali, Sadarete sunduğu bir raporda, Arap alfabesinin yerine İslav alfabesinin kullanılabilceğini söylemişse de reddedilmiştir. Levend, **age**, 156-158.

etmiştir.⁵⁵⁸ Kısaca, Ali Suavi, ılımlı bir ıslahat düşüncesini savunmuş, mevcut alfabenin kullanılmasıyla birlikte, halk lisanının tercih edilmesini, geleneksel yazı dilinin halk diline yaklaşım daha rahat anlaşılabilir bir hale dönüşmesi gerektiğini söylemiştir.

Tanzimat devrinin önde gelen aydınlarından Münif Paşa da, 1862’te *Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye*’de verdiği bir konferansta dil meselesi üzerinde durmuştur. Dilin zorluklarından söz ettikten sonra, iki yol ile dil ıslahatının gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Münif Paşa’ya göre, kelimelere işaretler koymak veya harfleri ayrı ayrı yazmak dili daha rahat bir hale getirebilir, okumayı-yazmayı kolaylaştırabilir. Birinci uygulamanın çocuklar için faydalı olabileceğini söylerken, harflerin ayrı ayrı yazılmasının herkes tarafından kabul edilebileceğini ifade eder.⁵⁵⁹

1869’da *Terakkî*’de bir makale kaleme alan, Polonya devrimci hareketine katılıp ardından Osmanlı Devleti’ne sığınmış olan (eski adı Karski) Hayreddin de dil sorunu üzerinde durmuş, dilde sadeleşmeyle beraber dilin milli bir dil haline gelmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Hayreddin’e göre sadeleşme meselesiyle birlikte harflerin değiştirilmesi pek mümkün görünmemektedir. Şöyle demiştir⁵⁶⁰:

“Bunun bir nâzik mesele olduğum bilirim Türkler hurûflarını âbâ‘ ve ecdâdlarının bir eser-i güzîdesi ve milletlerinin bir ‘alâmeti addederler çünkü Kur’an-ı ‘azîmü’ş-şân dahî o harfler ile yazılmışdır [...] fakat nihâyet i‘tirâf olunacaktır ki hurûf [...] tebdîl olunmadıkca Türkistan’da terakkî müşkil olacaktır çünkü Avrupa’da sıbyân bir iki mâh zarfında öğrendikleri halde burada bu hurûf ile okumak yazmak birkaç seneler ancak öğrenilebilir”

“Hurûf fûnûn kapısı değil midir kapu niçün olkadar ağır yapılı ki anı açub içerü girmek için sabâhdan akşama kadar çalışılsın”

Benzer sorunun Rusya’da da yaşandığını söyleyen Hayreddin, Rusya’da harflerin değiştirilmesiyle öğrenimin daha rahat hale geldiğini ifade etmiştir. Yazara göre, Türkler de bu yoldan gitmeli, harflerini tebdil edip özellikle fen, idare ve ticarete daha sade harfler kullanmalıdır. Hayreddin bu iş için uzmanlardan kurulu bir komisyon önermiş, kendi fikrini ise şöyle ifade etmiştir: “zan ederim ki hurûf tebdîl olunmayub daha sâde bir kalıba ifrağ [getirmek] olunsa kâfîdir[.]” Dahası Hayreddin’e göre, söz konusu sadeleştirme birçok yararlarıyla birlikte tüm Osmanlı ahalisini de birleştirecek,

⁵⁵⁸ İnan, *age*, 43–46.

⁵⁵⁹ Levend, *age*, 155.

⁵⁶⁰ Hayreddin, “Ma‘arif-i ‘Umûmiyye”, *Terakkî*, 21 Rebûlâhır 1286 [31 Temmuz 1869], 3.

ortak ve milli bir dil meydana getirecektir: “olvakt hurūf-ı ‘Osmāniyyenin tahsīli kolaylaşub bütün memālik-i mahrūsa ahālisi anı kullanacaklarından en kuvvetlü bir vāsıta-yı ittihād olacaktır[.]”⁵⁶¹

1848 yılında Polonya devrimci mücadelesinin ardından Osmanlı Devleti’ne sığınmış Müslüman olan Hayreddin görüldüğü gibi, tüm unsurlardan meydana gelebilecek milli bir kimlik için, kolay okunup anlaşılabilen sade bir milli dilin kurulması gerektiğini açık bir biçimde önermiştir. Hayreddin’in Batılı milli kimlikleri daha yakından tanıdığı ve söz konusu kimliklerin en önemli unsurlarını gazetelerde ifade ettiği söylenebilir. Daha önce de sözü edildiği gibi, Hayreddin tüm Osmanlıların özellikle Rusya’ya karşı bir Osmanlı birliği, dolayısıyla bir *Osmanlı kimliği* meydana getirmeleri gerektiğini ifade etmiş, ortak coğrafya ve kültüre dayanan çağdaş bir milli kimlik tanımını Osmanlı dünyasına tanıtan ve savunan isimlerden biri olmuştur.

1870’lerin başında yazdığı yazılarda Ahmed Midhat Efendi, Türkçenin yüzyıllar içinde Arapça ve Farsça ile öğrenilmesi zor bir dil haline geldiğini, dilbilgisinin içinden çıkılmaz olduğunu, dolayısıyla büyük yazarlar yetişmediğini, dahası milletin “dilsiz” kaldığını söyler. Ona göre, artık Türkçe öğrenirken, uzun uzadıya gereksiz bir biçimde Arapça ve Farsça kurallar öğretilmemeli, doğrudan doğruya Türkçe dilbilgisiyle beraber zorunlu görülen çok kısa Arapça ve Farsça kurallardan söz edilmelidir. Yapılması gereken iş, halk dillinin bir milli dil haline getirilmesi, anlaşmanın rahat ve basit bir biçimde sağlanmasıdır. Bu konuyla ilgili olarak şöyle der: “Pekâlâ, ne yapalım? Lisansız mı kalalım? Hayır, halkımızın kullandığı bir lisan yok mu? İşte onu millet lisanı yapalım.”⁵⁶²

1872’de yayınladığı yazılarda da dil meselesini gündemine alan Ahmed Midhat Efendi, dilin mutlaka sadeleştirilmesi gerektiğini söylerken, sade bir dil için şu ifadeyi kullanmıştır: “herkesin anlayabileceği şöyle kabaca bir Osmanlıca.” Ahmed Midhat Efendi’ye göre, eski dilin inceliklerinden ziyade, bir dil etrafında ortaklaşmaya-anlaşmaya ihtiyaç vardır, bunun için de yapılacak iş, sade bir dil kurabilmektir, işte bunun adı Ahmed Midhat Efendi’nin Türkçe olarak da yer yer kullandığı “kaba Osmanlıca”dır.⁵⁶³

⁵⁶¹ age, 3.

⁵⁶² Mustafa Argunşah, “Ahmed Midhat Efendi’nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri”, **Turkish Studies**, c. 7, s. 4 (2012): 8.

⁵⁶³ Levend, age, 121.

Ahmed Midhat Efendi de Ali Suavi gibi Arapça, Farsça veya diğer dillerden Türkçeye girip yerleşmiş, kullanılmış sözcüklerin tasfiyesine karşıdır. Yerleşmiş sözcükler artık Türkçeleşmiş kabul edilmeli ve onlara karşı bir düşmanlık güdülmemelidir. Diğer taraftan Osmanlıcada kullanılan ve çoğu zaman halkın anlamadığı tamlamalara yer verilmemeli, sıfatlar, eriller, tekiller, çoğullar Osmanlıca dilbilgisi kurallarına göre kullanılmalıdır. Yazara göre, öncelikle bir sözlük hazırlanmalı, bu çalışmanın ardından dilbilgisi ile belagat kitapları kaleme alınmalı, Osmanlıca ile telif ve tercüme eserler yayınlanarak halkın istediği bir disiplini, kendi dilinde okuması, anlaması sağlanmalıdır.⁵⁶⁴

Tanzimat döneminin aydınları Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Münif Paşa, Ahmed Midhat Efendi ve Hayreddin dil üzerindeki görüşlerinde büyük oranda uzlaşmış, sade bir Türkçe kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. Söz konusu yazarlara göre: 1. Bürokratik dil yerine halk dili tercih edilmeli, halkın anlayabileceği bir Türkçe kullanılmalıdır. 2. Türkçede uzun cümleler, anlaşılması güç tamlamalar yerine kısa ve açık cümleler kullanılmalıdır. 3. Türkçeye yerleşmiş Arapça ve Farsça sözcükler korunmalı; ama daha fazlası alınmamalıdır. 4. Türkçe dilbilgisi için açık ve anlaşılır bir biçimde anlatılmalı uzun bir biçimde Arapça ve Farsça dilbilgisi kuralları üzerinde durulmamalıdır. 5. Türkçe için bir sözlük ve imla kılavuzu hazırlanmalıdır.

Yukarıda ifade edilen genel uzlaşmayla birlikte dilin adlandırılması konusunda bir takım görüşler ifade edilmiştir. Ali Suavi, *Muhbir* ve *‘Ulüm* gazetelerinde bu sorun üzerinde durmuş, dile Türkçe demenin daha doğru olacağını belirtmiştir. Ona göre, Türk adı Çin kaynaklarında ifade edilerek belli bir etnisite için kullanılmış, zamanla geniş bir alana yayılmıştır. Dolayısıyla bu halkın konuştuğu dile “Lisan-ı Türki” denmelidir.⁵⁶⁵ Şemseddin Sami de Ali Suavi gibi, kullanılan lisanın Türk kavmi tarafından konuşulduğunu, dolayısıyla söz konusu dile, *Lisan-ı ‘Osmani* değil, *Lisan-ı Türki* demenin doğru olduğunu ifade etmiştir. Şemseddin Sami, 1900’de çıkardığı eserine *Kāmūs-i ‘Osmānī* yerine, *Kāmūs-i Türki* adını vermiş, halk ile dil özdeşliğini kurmaya özen göstermiştir.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Argunşah, *age*, 9.

⁵⁶⁵ Kayhan İnan, “Radikal Ama Temkinli Bir Yenilikçi: Ali Suavi’nin Dil Üzerine Görüşleri”, *Gazi Üniversitesi Türkçe Araştırmaları Akademik Öğrenci Dergisi*, s. 2 (2012): 2, 41.

⁵⁶⁶ Şemseddin Sami bu meseleyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “asıl bu lisanla mütakellim olan kavmin ismi Türk ve söyledikleri lisanın ismi dahi lisan-ı Türki’dir”. Raşit Koç, *age*, 19. Ayrıca bkz. Levend, *age*, 130.

Gazeteler ve yazarları için hiç kuşkusuz en önemli mesele, bir yandan devletten olabildiğince bağımsız bir biçimde gazetelerini satıp ekonomik bir döngü sağlamaya çalışmak, diğer taraftan da halkı kendi görüşleri doğrultusunda ideolojik bir birlikteliğe götürmektir. Burada en önemli engel ise yüzyıllardır bürokratik bir yazı diline dönüşmüş Türkçedir. Dolayısıyla ilk elde aşılması gereken engel de Türkçenin yenilenmesi, dilin, yazarların düşüncelerini rahatlıkla anlatabilecekleri bir hale dönüştürülmesidir. Aksi takdirde ne gazetelerin ne de yazarların orta veya uzun vadeli bir etkisi söz konusu olabilirdi. İşte bu durumda dil meselesi, en azından yazarlar ve gazeteleri açısından bir varlık meselesiydi.

Bu dönem sözlük çalışmaları da gerçekleştirilmiş, bu konuda öncü isimlerden biri Ahmed Vefik Paşa olmuştur. 1871’de *Türkî Durûb-ı Emsâl* ile Türkçe atasözleri ve ardından 1890’da Türkçe sözcükleri ayrı bir bahiste ele aldığı, *Lehçe-yi ‘Osmânî’*’yi yayınlamış, böylece ortaklaşması istenen Türkçeye dair bir farkındalık meydana getirmiştir. 1874 yılında ise Süleyman Hüsnü Paşa, *Târih-i ‘Âlem* kitabıyla Türk devletlerini kaleme alarak etnik göndermeleri gündeme taşımış, 1876’da da *‘İlm-i Sarf-ı Türkî’*’yi yazarak Osmanlıcanın yerine Türkçe ifadesini kullanmıştır.⁵⁶⁷ Süleyman Hüsnü Paşa’ya göre: “dilimize Osmanlı dili ve milletimize Osmanlı milleti demek de yanlıştır. Çünkü Osmanlı tabiri yalnız devletimizin adıdır. Milletimizin adı ise yalnız Türk’tür. Buna göre dili de Türk dilidir, edebiyatımız da Türk edebiyatıdır.”⁵⁶⁸

Tanzimat dönemi eğitim politikalarında, yeni açılan okullarda Türkçe, bir ders halinde okutulmuş, 1854’te ilk defa bir Musevi okulu Türkçe öğretmeye başlamıştır. Mekteb-i Tıbbiye, Fransızca başladığı eğitime, 4 yıl aradan sonra 1870’te Türkçe devam etmiş, 1876 Anayasası’nda devletin resmi dili Türkçe olmuş ve memurlara Türkçe bilme zorunluluğu getirilmiştir.⁵⁶⁹ Kamu okullarında okutulmak üzere ilk Türkçe dilbilgisi kitabı Ahmed Cevdet Paşa tarafından 1851’de *Kavâ'id-i ‘Osmâniyye* adıyla kaleme alınmış, Osmanlı kamu okullarında 50 yıl boyunca kullanılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa

⁵⁶⁷ Süleyman Paşa, *‘İlm-i Sarf-i Türkî*, 2. bs. (yy. yay.y. 1293 [1876]).

⁵⁶⁸ Süleyman Hüsnü Paşa, *‘İlm-i Sarf-i Türkî*, haz. Recep Toparlı, Dilek Yücel (Ankara: TDK, 2006), IX.

⁵⁶⁹ Sadoğlu, *age*, 508.

bu kitabın ardından rüşdiye okulları için 1852’de *Medhal-i Kavā’id*, sıbyan okulları için 1871’de *Kavā’id-i Türkiyye* kitaplarını da yayınlamıştır.⁵⁷⁰

Tanzimat devri iktidar politikalarıyla, basında ifade edilen görüşler örtüşmüş, Türkçe, devletin orta vadede devlet dili-resmi dili olurken, cemaat mekteplerinde de okutulmaya başlanmış, böylece ortak bir milli dil gerçekleştirilmek istenmiştir.

Türkçe, 1876’da ilan edilen Kānūn-i Esāsī’nin 18. maddesi ile resmi dil olmuşsa da mecliste farklı lehçelerin konuşulması dolayısıyla anlaşma sağlanmakta zorluklar yaşanır. Bu sorun ancak Ahmed Midhat Efendi’nin söylenenleri yazı diline aktarıp zabıt tutmasıyla giderilebilir. II. Abdülhamid zamanında sansür, dil tartışmalarına uygulanmadığından nispeten serbest bir tartışma ortamı meydana gelmiş, Tanzimat döneminde olduğu gibi, dil tartışmaları *Tercümān-ı Hakikat*’ten *Vakit*’e kadar birçok gazetede görülmüştür. Dönemin öne çıkan tartışmaları ve önerileri şöyledir: 1. Yazı dilinin sadeleştirilmesi ile yetinilmesi. 2. Alfabenin düzenlenmesi. 3. Türkçenin, Arapça ve Farsçadan temizlenerek bağımsız bir dil haline dönüştürülmesi.⁵⁷¹

Bu dönemde de yazı dilinin sadeleştirilmesi konusunda, bürokrasiden gazete yazarlarına varıncaya kadar bir görüş birliği oluşmuştur. Alfabenin düzenlenmesi veya farklı bir alfabenin kullanılması konusundaysa tartışmalar devam etmiştir. Sözelimi Mustafa Celaleddin Paşa, Latin alfabesine eğilim göstermiş, bu görüş karşısında Namık Kemal ise Arap harflerinin birçok zorunluluktan dolayı korunması gerektiğini söylerken Arap harfleriyle Kur’an’ın özdeşleştiğini, bir bakıma Arap harflerinin Müslümanlıkla özdeşleştiğini ifade ederek şöyle demiştir: “Arap harflerinin kaldırılması Müslümanlığın kaldırılması demektir.”⁵⁷² Türkçenin bağımsız bir dil halinde gelişip gelişemeyeceği tartışmasında Mustafa Celaleddin Paşa’ya göre, Türkçe sözcük üretme gücüne sahip kadim dillerden biridir ve yetkin bir dil olabilir.⁵⁷³

II. Abdülhamid zamanında ortaya çıkan Edebiyat-ı Cedide akımı, 1895–1901 tarihleri arasında Tevfik Fikret liderliğinde bir topluluk halinde, sadeleşmenin tersine edebiyatta ağır bir Türkçe kullanmışlardır. *Servet-i Fünûn* dergisi çevresinde toplanan *Edebiyât-ı Cedideciler*, Batılı bir edebiyat anlayışını savunurken daha ağır bir dil

⁵⁷⁰ Cevdet Paşa, Fuad Paşa, **Kavā’id-i ‘Osmāniyye** (İstanbul: Matba‘a-yı ‘Āmire, 1292 [1875-1876]). Kitap, Latin harflerine de aktarılmıştır. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa, **Kavā’id-i Osmaniyye**, haz. Nevzat Özkan (Ankara: ADTYKTDK Yayınları, 2000), 29-35.

⁵⁷¹ Karal, **age**, 317-318.

⁵⁷² **age**, 319.

⁵⁷³ **age**, 322.

meydana getirmişlerdi. Cedidcilerin özellikle dil konusundaki yaklaşımlarını Ahmed Midhat Efendi, 1897’de, Sabāh gazetesinde çıkan “Dekadanlar” adlı yazısında sert bir biçimde eleştirmiş, söz konusu topluluğun ne dediğinin anlaşılmadığını ifade etmiş, ardı sıra pek çok kişi de Edebiyat-ı Cedide hareketine dilde sadeleşmeyi baltaladığı için karşı çıkmıştır. Ancak Edebiyat-ı Cedide hareketi, yeni bir edebiyat anlayışının yeni bir dili, yeni kelimeleri zorunlu kıldığını belirterek görüşlerinde direnmişlerdir.⁵⁷⁴

1890’ların sonunda milli bağımsız bir dil görüşünü ifade eden önemli isimler, Rıza Tevfik ve milli edebiyat akımının kurucularından Mehmed Emin olmuştur. Rıza Tevfik tamamen “Türki bir lisan” olması gerektiğinden söz ederken Mehmed Emin hece vezni ile son derece yalın bir dil kullanarak “milli” şiirler yazmıştır.⁵⁷⁵ Mehmed Emin’in hece vezni ve son derece yalın bir dille yazdığı “Anadolu’dan Bir Ses yahud Cenge Giderken” adlı şiiri büyük bir yankı uyandırmıştır.⁵⁷⁶

Bu dönemde de meydana gelen tartışmalar kullanılan dil’in adını da sorun edinmiş, kullanılan dile, Osmanlıca mı Türkçe mi denmesi gerektiği, Arapça-Farsça kelimelerin dilden çıkarılıp çıkarılmaması, dilbilgisinde hangi esasların uygulanması, yeni bir sözlük ile imla kılavuzu hazırlanması gibi tartışmalar gündemden düşmemiştir. 1886 yılında İstanbul’da yayınlanan *İntikād* adlı çalışma Muallim Naci ile Beşir Fuad arasındaki mektuplaşmaları ihtiva etmiş, mektuplarda en dikkat çekici mesele ise yine dil üzerindeki tartışmalar olmuştur. Muallim Naci mektuplarında, Osmanlı dilinin başlı başına, kendi halinde bir dil olduğunu ifade etmiş, farklı sözcüklerin bu dilde yer almasının herhangi bir sakıncası olmadığını belirtmiştir. Ona göre, Türkçenin öğrenilmesi için Arapça ve Farsçanın bilinmesi-öğrenilmesi zorunlu değildir. Muallim Naci, Osmanlıca ve Türkçe ifadelerini birlikte, aynı anlama gelecek şekilde kullanmış ve söz konusu dilin bağımsız ve tutarlı bir dil olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷⁷

Sonuç olarak Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet yıllarına kadar, Osmanlı idarecileri ve aydınlarına göre, Türkçenin mutlak surette sadeleştirilmesi, hemen aynı anlama

⁵⁷⁴ Tartışmanın daha ayrıntılı bir çözümlemesi için bkz. Levend, **age**, 194-235.

⁵⁷⁵ Sadoğlu, **age**, 510.

⁵⁷⁶ Mehmed Emin, şiiri, 1897–1898 Osmanlı-Yunanistan savaşının ardından yazmış, şiirin toplumsal motivasyonu arttırması gereken bir sanat olduğunu vurgulamıştır. Aynı yıl içinde yayınladığı *Türkçe Şiirler* adlı çalışmasıysa açık bir biçimde şiire dair milli bir tavır ortaya koymuş, dahası Mehmed Emin, Türk etnisitesini, dini ile yücelterek ve vatan sevgisi etrafında örererek şu şiiri kaleme almıştır: “Ben bir Türk’üm; dinim, cinsim uludur; / Sinem, özüm, ateş ile doludur, / İnsan olan vatanın kuludur. / Türk evladı evde durmaz giderim!” Mustafa Karabulut, “Mehmet Emin Yurdakul’un Türkçe Şiirleri’ne Bir Bakış”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s. 7 (2011): 170.

⁵⁷⁷ Çimen Özçam, “İntikad’a Göre Muallim Naci ve Beşir Fuad’ın Dilimize Bakışları”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. 12, s. 1 (2002): 97-100.

gelecek bir biçimde milli bir dil haline getirilmesi gerekiyordu. Öncelikle gazeteler vasıtasıyla, yazarlar aracılığıyla halk dili olan Türkçe kullanılmalı, halk ile yazarlar arasında ve buradan çıkarak tüm imparatorluk dâhilinde ortak bir milli dil meydana getirilmeliydi. Dil tartışmalarında, söz konusu dilin adının belirlenmesi için, Türkçeye zaman zaman Ali Suavi tarafından etnik atfılar yapılsa da, esas itibarıyla Türkçe, imparatorluğun ortak coğrafyasında kullanılması gereken bir anlaşma aracı biçiminde değerlendirildi. Tartışmalarda Türkçenin ortak bir dil olması gerektiğini savunanlar, diğer dilleri dışlayıcı veya aşağılayıcı bir tavır göstermedikleri gibi, Türkçenin diğer dillere karşı üstün olduğunu veya diğer dillerin temelinde yer aldığını da iddia etmediler. Onların temel kaygısı, ortak coğrafyada yaşayan insanların, kurulacak ortak bir dille, milli bir kültür meydana getirmelerini sağlamaktı.

Yazarlara göre, her şeyden önce halk dili ile geleneksel Osmanlı devlet dili birbirine yaklaştırılmalı, ardından Türkçe üzerinde çalışmalar yapılmalıydı. Türkçenin bir sözlüğe, imla kılavuzuna ihtiyaç duyduğu ifade edilmiş, Türkçeye mâl olan Arapça ve Farsça kelimelerin muhafazasıyla birlikte sözcük hazinesinde varsa, Arapça ve Farsça sözcüklerin yerine Türkçe sözcüklerin tercih edilmesi önerilmiştir. Tanzimat döneminde bu tartışmalar-öneriler devam ederken milli bir dilin somut düzeyde tatbik edildiği, son derece yalın bir ifadeyle meselelerin anlatıldığı çocuk gazeteleri bir bakıma bu misyonu üstlenmiştir. Çocuk gazetelerinin yazarları, hassasiyetle dil meselesi üzerinde durmuş, çocukların gönderdiği mektuplarda gerekli dil bilgisel uyarıları ve düzeltmeleri yaparak milli bir dilin kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir.

6. 2. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Dil Sorunu

Çocuk gazeteleri dil sorunu bağlamında aşağıda görüleceği gibi üç alt bölüm halinde incelenmektedir. İlk olarak gazetelerin ortak bir dil olarak Türkçe önerisi üzerinde durulmaktadır. Gazeteler sade bir dil kullanmakla beraber, Türkçenin, en yaygın dil olduğundan, tüm Osmanlı tebaası tarafından da öğrenilmesi ve kullanılması gerektiğini söylemişler, dolayısıyla Türkçeyi bir milli dil olarak önermişlerdir. İkinci alt bölümde Türkçenin sadeleşmeyle beraber nasıl ıslah edilmesi gerektiği tartışmalarına değinilmekte, burada da dönemin genel havasına uygun ıslahat önerilerinin yer aldığı görülmektedir. Gazetelere göre, sadeleşmeyle beraber halk diline yaklaşılmalı, süslü ifadelerden kaçınılmalıdır. Üçüncü alt bölümdeyse gazetelerde yer alan sözlük çalışması olarak adlandırılabilir yayınlarla yer

verilmektedir. Türkçe çocuk gazeteleri bilinmemesi muhtemel sözcükleri Türkçeleriyle birlikte vermişler, böylece bir yandan sözlük çalışması gerçekleştirmiş, bir yandan da Türkçenin öne çıktığı milli bir dil bilinci meydana getirmişlerdir.

6. 2. 1. Ortak Bir Dil Olarak Türkçe

Türkçe çocuk gazeteleri *Osmanlı kimliğinin* başlıca unsuru olarak ortak bir dil politikası üzerine yoğunlaşmıştır. Bir taraftan Türkçe bilen çocukların daha rahat anlayabileceği sade bir Türkçe üzerinde durulurken, diğer taraftan da ana dili Türkçe olmayanlara – özellikle Müslüman olmayanlara - Türkçe öğrenmeleri, konuşmaları için telkinlerde bulunmuşlardır. Türkçe çocuk gazeteleri hitap ettikleri kitleyi de göz önünde bulundurarak sade bir Türkçe kullanmışlar, bu politikaları dolayısıyla okurlarından da olumlu tepkiler almış, hatta zaman zaman daha da sade bir Türkçe doğrultusunda taleplerle karşılaşmışlardı. Aşağıda görüleceği gibi, gazete yazılarında veya okurlardan gelen mektuplarda dilin adlandırılması için “Osmanlıca, Türkçe, Osmanlı Lisānı, Lisān-ı ‘Osmānī” ifadeleri eşanlamlı bir biçimde kullanılmış; ancak dilin adlandırılmasına dair Osmanlı aydınları arasında görülen tartışmalara çocuk gazetelerinde rastlanmamıştır. Türkçe ifadesinin kullanıldığı yerlerde de Türkçeye özel etnik bir anlam yüklenmemiştir. Gazetelerin ve okurların temel kaygısı bir taraftan Türkçenin kolay okunur-yazılır bir anlaşma aracı olarak kabul edilmesi gerektiği yönünde biçimlenmiş, diğer taraftan da Türkçenin gayrimüslimler tarafından da öğrenilmesi gereken milli bir dil olduğu öne çıkarılmıştır.

Gazetelere gelen mektuplarda okurlar Türkçenin sadeleşmesine destek verip daha da fazlasını talep ederek bir bakıma bu siyaseti desteklemişlerdir. *Mümeyyiz*'e gelen mektuplardan birinde Mekteb-i Tıbbiyye öğrencisi Emin, gazeteyi genel itibarıyla beğenirken bilhassa sade bir dil kullanılması üzerinde durmuştur. Tıbbiye öğrencisi Emin, gazeteyi alır almaz okumuş, “hemen her yerini ‘Arabī ve Fārisī” unsurlar pek olmadığından anlamış, çok memnun olmuş, şöyle demiştir: “Bu gazete toğrusı bizim anlayabileceğimiz ve istifāde edeceğimiz yolda yazılmış.”⁵⁷⁸

Aynı gazetenin 11. sayısında “Osmanlı Çocuklarının Topuna Birden Nasīhat” adlı yazıda, Osmanlıca bir yaklaşım görülürken, dil meselesinde Müslüman olmayan Osmanlı çocukları sert bir üslupla eleştirilmiştir. Makale: “ey tüm ‘Osmānlı evlādları”

⁵⁷⁸ Mekteb-i Tıbbiyye Şakirdānından Emin, “Varaka”, *Mümeyyiz*, s. 2, 16 Receb 1286 [22 Ekim 1869], 3.

hitabıyla başlamış, “birbirinizle güzel güzel geçinin” denmiş ve şöyle devam etmiştir⁵⁷⁹:

“ben Müslümânım sen Hıristiyânsın ben Yahüdîyim sen Çingenesin diye birbirinizin başına kakmayın çünkü topunuz bir vatanın evlâdı ve bir büyük ve merhametli pâdişâhın kul kölesisiniz [...] kul ve kölesi olduğumuz pâdişâhımız efendimiz hazretleri nazarında teb‘anın hiç ayrı gayrisi yoktur.”

Makaleye göre, Hıristiyan Osmanlı çocuklarına kim oldukları sorulsa “‘Osmânlıyız” derler, padişahları sorulsa “‘Osmânlı pâdişâhi” derler; ama acaba neden Osmanlı dilinde okumuyorsunuz dense ne diyeceklerini bilemezler. Yazar şöyle devam eder⁵⁸⁰:

“hem de utanmalıdır. İçinde yaşadığımız bir memleketin ve gölgesi altında bulunduğumuz bir büyük pâdişâhın lisânını öğrenmemek size ayıp değil midir? [...] Yazık size yazık. Eğer Fransızca, İngilizce, Nemçece okumaktan vakit bulamıyoruz dersiniz, özüünüz kabâhatinizden büyük olur [...] evvel be evvel ‘Osmânlıca’yı öğrenmeniz lâzımdır. [...] Eğer ba‘zılarınız baba ve analarımızın buraları düşündükleri yokdur dersiniz ‘Osmânlıca okumağı hükûmete bildirin sizi ‘Osmânlı mekteblerinde okudurlar veya mekteblerinize ayrıca hocalar gönderirler.”

Makalede her şeyden önce, gayrimüslim Osmanlı çocuklarının Osmanlıca öğrenmeleri gerektiği tekrar tekrar vurgulanmış, böylece sadeleşmeden ziyade Osmanlıcanın bir milli dil olması gerektiği belirtilmiş; ayrıca Osmanlı iktidarının konuya olan ilgisi ifade edilmiştir.

Âyîne’ye gelen bir okur mektubundaysa “bir hanım” gazetenin yayınlanmasına pek memnun olduğunu söyledikten, teşekkür ettikten sonra dilin daha da sadeleşmesi gerektiğini belirterek şunları söyler: “ricâm şudur ki bundan böyle çıkacak nüshaları bizlerin anlayacağı mertebede Türkce yazmalısınız.”⁵⁸¹

Arkadaş’ta yayınlanan “Hubb-ı Vatan” adlı bir yazıda, vatan sevgisi: “vatanımızı yani doğup büyüdüğümüz memleketi sevmek derler”⁵⁸² diye tanımladıktan sonra bir insanın vatanı atalarının yaşadığı memleket olarak tanımlanmış, dolayısıyla herhangi bir etnik, dini gönderme yapmamıştır. Burada da Türkçeye hassasiyet gösterilmiş, çocukların anlayabileceği bir Türkçeyle gazete yayınlanmıştır.⁵⁸³

⁵⁷⁹ “‘Osmânlı Çocuklarının Topuna Birden Nasîhat”, **Mümeyyiz**, s. 11, 21 Ramazân 1286 [25 Aralık 1869], 1.

⁵⁸⁰ **age**, 2.

⁵⁸¹ *Âyîne*, s. 2, 9 Teşrinisani 1291 [21 Kasım 1875], 2.

⁵⁸² *Arkadaş*, s. 5, 19 Şevvâl 1293 [31 Ekim 1876], 1.

⁵⁸³ **age**, 1.

Gazeteler, bu mesele üzerinde uzun uzadıya durmuş, Türkçenin önemine ve herkesçe öğrenilmesi gerektiğine değinmiş, özellikle okurlarına bu lisanı kullanmayı öğütlemiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin sahibi olduğu *Tercümân-ı Hakikat*'in çocuklara hitap eden nüshasında, sahibinin Türkçe hassasiyetinin etkisinde görünen gazetenin ikinci sayısında "Havâdis" başlığı altında çeşitli haberlere yer verilirken, dil bahsine de geçilmiş ve tüm Osmanlıların, "'Osmânlı lisânı"'nı öğrenmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur. Burada yazar, Osmanlı devleti sınırları içinde en çok konuşulan dil olması bakımından, Osmanlı lisanının ortak bir milli lisan olarak kabul görmesi gerektiğini savunmuştur. Gazetenin haberine göre, Edirne'de bir Yahudi okulunda Rumca dersler verilmeye başlanmıştır. Bu haberi memnuniyetle karşılayan yazar, bu okullarda Osmanlı lisanının da öğretildiğini, bu durumun ilişkileri daha da kuvvetlendireceğini dile getirerek şöyle demiştir⁵⁸⁴:

"Şimdiki halde vatanımızda bulunan Hıristiyan ve Yahudi mekteplerinde 'Osmânlı lisânı bir ehemmiyet-i mahsusa ile ta'lim olunuyor. Demek oluyor ki anlar bizimle hemşehrilik münâsebetlerini şimdiki derecesinden ziyâde arttırmak istiyorlar."

"Bir memleketde en ziyâde hangi lisân söyleniyor ise halk dahî o lisâna rağbet etmelidir. Bizde en ziyâde 'Osmânlı lisânı' söylendiği için her sınıf halk dahî ana rağbet etmek lâzımdır."

Yazara göre, Osmanlı lisanının ortaklaşması, dilin yaygınlığından, dolayısıyla ortak dile geçişte en kısa ve kolay yolu meydana getirmesinden kaynaklanır. Bu satırların ardından yazar, dünya dillerini öğrenmenin de gerekliliği üzerinde durmuş, şöyle devam etmiştir: "Bundan mâ'adâ dünyamızda söylenen 'umûmiyyetle söylenen lisânlara da ehemmiyet vereceğiz. Zîrâ bu zamânlarda 'umûm dünyâ bir memleket imiş gibi her millet arasında bir münâsebet vardır."⁵⁸⁵

Ardından, dünyada birinci derecede Fransızca ve ikinci derecede İngilizcenin konuşulduğunu söyleyerek bu dillerin de öğrenilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Görüldüğü gibi yazar, bu yazısında Osmanlıcı bir yaklaşım içinde, Osmanlı lisanı dışındaki dillerin, okunması-öğrenilmesi-yazılmasını yadırgamamış; ancak Osmanlı lisanının, en çok kişinin konuştuğu dil olması dolayısıyla, cemaatler arasındaki ilişkileri güçlendirmesi, yakınlaştırması, ortaklaştırması gereken milli bir dil halinde kabul edilmesini önermiştir. Bununla birlikte, dünyayı takip etmek için, öne çıkan dünya dillerinin de öğrenilebileceğini belirtmiş, dolayısıyla Osmanlı lisanı, dünya

⁵⁸⁴ "Havâdis", *Tercümân-ı Hakikat*, s. 2, 19 Şevvâl 1296 [6 Ekim 1879], 1.

⁵⁸⁵ "Havâdis", *Tercümân-ı Hakikat*, s. 2, 19 Şevvâl 1296 [6 Ekim 1879], 1.

dilleri arasında Osmanlı birliğini güçlendirecek bir milli dil olarak görülmüştür. Söz konusu yaklaşımın, ötekileştirmeye, küçümsemeye, dışlamaya dayanmayan; aksine kültürel-milli bir ortak kültürün zeminini meydana getirmek isteyen bir *Osmanlı kimliği* içinde değerlendirilebileceği söylenebilir.

Selanik'te yayınlanan *Çocuk Bağçesi*'nde, Ayn. Şefik imzasıyla "Lisân-ı 'Osmânî ve Müsevî Mektepleri" adıyla bir yazı dizisi kaleme alınır. Bu yazı dizisinde Şefik, Osmanlıcanın ortaklaşması meselesini işlerken Musevi okulları üzerinde durmuş, söz konusu okullarda yeterli Türkçe öğretimi yapılmadığını ifade etmiştir. Aynı gazetede daha önce yayınlanan; ancak herhangi bir isim bulunmayan bir makaledeyse bir Musevi mektebi olan *Hadîka-yı Ma'ârif Mektebi*'nde öğrencilerin sınavları ile aldıkları notlar yazılmıştır. Buradaysa gazete, Musevi öğrencilerin Osmanlıca öğrenmekte gösterdikleri başarı dolayısıyla onları takdir etmiştir. Gazeteye göre, okul öğrencileri, müdürleri ve öğretmenleri sayesinde "lisânımızı Türk gibi düzgün" konuşabilirler. 100 kadar öğrencisi bulunan mektepte, Osmanlıcayla beraber, Fransızca, Rumca ve İspanyolca dersler de son derece başarıyla verilir. Yazar, diğer Musevi mekteplerinin de bu başarıyı göstermelerini temenni ederek yazısına son verir.⁵⁸⁶

Bu yazının ardından Ayn. Şefik, söz ettiğimiz yazı dizisinde Musevi mekteplerini eleştirir. "Lisân-ı 'Osmânî ve Müsevî Mektepleri" adı altında yayınlanan yazılarına başlama nedeni, bir arkadaşının isteği üzerine Musevi mekteplerinde çalışan iyi bir öğretmen tavsiye etmek istemiş olmasıdır. Söz konusu isteğe karşı, Musevi mekteplerinin Türkçe öğretmenlerini uzun uzadıya düşünse de bir türlü iyi Türkçe öğretecek bir öğretmen bulamaz. Şöyle der: "Yoksa Türkçemiz birçoklarının dediği gibi Çin lisânı kadar müşkül müdür?" Yazar, Türkçenin bu kadar zor dahi olsa, dört beş sene içinde öğrenilebileceğini ifade eder. Musevi mekteplerinin doğru düzgün Türkçe öğretmediklerinden sitem eder. Bir Musevi mektebine gidip de çocuklara birkaç soru sorulduğunda şöyle bir manzaranın ortaya çıktığını söyler⁵⁸⁷:

"hiçbir kâ'idenin hakkına ri'âyet edilmediğini, dünyâda ne kadar yanlış söylemek kâbilse o kadar büyük bir galat-ı telaffuzla okunulan parçanın anlatıldığını, erkân-ı cümlenin müte'âkiben devrilib düşüğünü, hülâsa hiçbir şey anlamak kâbil olmayan bir kitle-yi hatâ'ıyyâtın birden çınlayıp dağıldığını görürsünüz."

⁵⁸⁶ "Mekteblere Dâ'ir", *Çocuk Bağçesi*, s. 13, 14 Nisan 1321 [27 Nisan 1905], 10.

⁵⁸⁷ Ayn. Şefik, "Lisân-ı 'Osmânî ve Müsevî Mektepleri", *Çocuk Bağçesi*, s. 27, 4 Ağustos 1321 [17 Ağustos 1905], 5.

Hâlbuki öğretmen, bu konuşmaların ardından bir öğrenciyi tahtaya kaldırıp bir cümlenin dil bilgisel özelliklerini sorduğunda, o öğrenci, tüm cümleyi şaşkırtıcı bir biçimde dil bilgisel olarak tahlil edebilir. Şefik'e göre asıl sorun buradadır. Yazar, çocukların bu dili hakkıyla konuşup anlaması gerektiğini ifade eder; yoksa bir cümlenin dil bilgisel olarak bilinmesini kabul etmez. Dolayısıyla Musevi mekteplerinin eski usul öğretimi bir kenara bırakıp, dilin kullanılabilceği bir usule yönelmesi gerektiğini söyler. Bundan sonraki yazılarında da esas itibariyle söz konusu mekteplerin yanlışlıkları üzerinde durur.⁵⁸⁸

28. sayıda yayınlanan yazısında, Ayn. Şefik, işin öğretmenlerle bitmediğini, müdürlerin de sorumluluktan kaçındığını söyler. Yazarın verdiği bilgiye göre, Selanik'te 64 hususi Musevi mektebi bulunuyorken, bunların sadece 16 tanesinde *Lisan-ı Osmani* dersi programlara alınmıştır. Türkçenin okutulduğu mekteplere dair şöyle der: “Bunların da birçoğunda, henüz lisânımızın alfabetini tâ'yîne muktedir olmayan, Mûsevî mu'allimler, bozuk şiveleriyle Türkçe öğretmek istiyorlar.” Şefik, söz konusu kötü öğretmenlerin de listeden çıkarıldığında; ancak bir-iki mektebin gelişmiş güzel Türkçe öğretebildiğini söyler. Hâlbuki Selanik gibi bir ticaret şehrinde, büyük miktarda ticaretle uğraşan Musevilerin bu dili bilmeleri zorunludur. Şefik'e göre, İspanya engizisyonlarından kaçıp Osmanlılara sığınan Musevilerin Türkçe öğrenmesi “şükran-ı nimet” olarak kabul edilmelidir. Dahası kız mekteplerinde hiçbir biçimde Türkçe derslerine tesadüf edilmez; ancak okuluna göre Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca dersler okutulduğu görülebilir. Şefik, kız çocuklarının söz konusu lisanları ancak salonlarda kullanabileceğini, kendileri için sokakta asıl gerekli olan Türkçenin öğretilmemesinin ise açıklanamayacağını belirtir. Bu durumda bazı Musevi gazetelerinin “bizim lisânımız Türkcedir” sözleri de bir anlam taşımaz. Şefik bundan sonra Musevilere, mektep müdürlerine seslenerek, çocukların Türkçe öğrenmeleri gerektiğini ifade eder.⁵⁸⁹ Görüldüğü gibi Şefik, Osmanlı aydınları arasında görülen tartışmaları bir kenara bırakmış, “Lisân-ı 'Osmânî” ve “Türkçe” ifadelerini aynı anlamda kullanmış, Türkçe için özel bir etnik atıf yapmamış, esas olarak sokaktaki yaygınlık bakımından Türkçenin tercih edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

⁵⁸⁸ age, 5.

⁵⁸⁹ Ayn. Şefik, “Lisân-ı 'Osmânî ve Mûsevî Mektepleri, Mâba'd”, *Çocuk Bağçesi*, s. 28, 11 Ağustos 1321 [24 Ağustos 1905], 5.

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'un ardından önemli ticaret şehirlerinden biri olan Selanik'te⁵⁹⁰ yayınlanan *Çocuk Bāğçesi*, Türkçenin ortaklaşması, halkla arasında kabul görerek millileşmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Ayn. Şefik imzasıyla kaleme alınan yazılarda Türkçenin, özellikle kadınların bu dili öğrenmeleri tembih edilirken bir "sokak dili" olduğu, yaygın ve egemen bir biçimde konuşulduğu ifade edilmiştir. Musevi tüccarın bu dili öğrenmesi gerektiği söylenirken ticaret vurgusu; yani yine kitlesellik vurgusu, Musevi tüccarın malını satabilmek için Türkçe öğrenme zorunluluğu vurgulanmıştır.

Yukarıdaki yaklaşımlardan farklı olarak *Çocuklara Mahsūs Gazete*'deyse Türkçe statik bir biçimde değerlendirilmiş, sadeleşmesi veya ortak bir dil olması gerektiği üzerinde durulmamıştır. Gazetede yer verilen ve burada sözü edilecek makalelerden ilkinde öncelikle lisanın tanımı üzerinde durulmuştur. Buna göre, lisan insanlar arasındaki iletişimi sağlayan bir vasıttır. Lisanın ortaya çıkması dini bir yaklaşımla anlatılır. Nuh tufanından sonra insanlar, bir daha Nuh tufanı gibi bir afete yakalanmamak için yüksek binalar yaparlar. Öyle yüksek binalar yaparlar ki, Allah, kendisiyle boy ölçüşmek isteyen insanları cezalandırır ve bu binalarda çalışan tüm insanların dillerini değiştirir. Bunun üzerine inşaatlarda çalışanlar birbirini anlayamazlar. Bir süre sonra inşaatlar durur ve insanlar farklı dillerle, farklı coğrafyalara dağılır. Böylece farklı dillerle birlikte, farklı kavimler ve kabileler meydana gelir.⁵⁹¹

İlk diller ihtiyaçlara göre oldukça sınırlı olmakla birlikte, çağdaş diller ihtiyaçlar ve terakki ile birlikte zenginleşir. Makaleye göre, bundan sonra da diller "terakkī" ve "tecdīd" ile birlikte sürekli gelişip yenilenecektir. Lisanlar içinde en geniş ve belagati en yüksek lisan, "bütün cihān-ı İslāmiyyenin ahkāmıyla 'amel olduğu fesāhat [güzel konuşma] ve belāgata bīnazīr [eşsiz] (Furkān 'azīmü's-şān) da bu lisān üzerine nāzil olmuş olması" dolayısıyla Arapçadır. "'Osmānlıcanın esası Türkce" olmakla birlikte yüzyıllar içinde "dīn ve ma'rifet" dolayısıyla Arapça ve Acemceden birçok sözcük ve kural karışmış dolayısıyla "lisānımız" üç lisanın karışımıyla meydana gelmiş, Türkçe her iki lisanın güzelliklerini kendi sade yapısına katarak zenginleşmiştir. Bu durumda

⁵⁹⁰ Selanik tarihi ve önemi için bkz. Mark Mazower, **Selanik: Hayaletler Şehri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1450-1950)**, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: YKY, 2007).

⁵⁹¹ Vaizzāde M. Faik, "Lisāna Dā'ir", **Çocuklara Mahsūs Gazete**, s. 67, 4 Zilhicce 1314 [6 Mayıs 1897], 6.

Osmanlıca'yı hakkıyla öğrenmek için her üç dilin temel özelliklerini bilmek gerekmektedir.⁵⁹²

71. sayıda yayınlanan ve yukarıdaki makaleyi takip eden makaleye göreyse, çocuklar her şeyden önce kendi “ana lisānlarını” öğrenmeli, ardından farklı bir lisan öğrenmeye çalışmalıdır. Bu halde Osmanlılar, öncelikle Osmanlıca'yı, Arapça ve Farsça unsurlarıyla birlikte hakkıyla öğrenmeli, ardından dünyanın en çok tercih edilen lisanı Fransızca'yı öğrenmelidir. Ancak bu zamanda sadece Fransızca bilmek yeterli değildir, Fransızcayla birlikte İngilizce ve Almanca lisanlarından da en az birini bilmek gerekmektedir. Lisan öğrenmekle insanlar işlerini doğru yapar, buldukları mevkiinin hakkını verir. Bunlarla birlikte lisan öğrenenler “medeniyet” ve “terakkî”yi takip eder ve bu iki unsurun kaynağı olan tarihi öğrenir. Bir edibin dediği gibi dünyayı anlamak için ecnebi lisanı öğrenmek gerekmektedir.⁵⁹³

Sonuç olarak Türkçe çocuk gazeteleri *Çocuklara Mahsûs Gazete* dışında ortak dil olarak Türkçeyi önermişler, Türkçenin en çok konuşulan, en kısa sürede ortaklaşabilecek dil olduğunu belirtmiş, milli bir dilin bu kaynaktan beslenerek kurulacağını öne sürmüşlerdir. Türkçe ortak dil olarak vurgulanırken, herhangi bir biçimde üstün görülmemiş, diğer dilleri dışlayıcı, ötekileştirici bir tavır alınmamış, anlaşma temelinde bir ortak dil vurgusu gerçekleştirilmiştir. Türkçeyle birlikte medeniyet ve terakki doğrultusunda Fransızca ve İngilizce gibi uluslararası geçerliliği olan dillerin de öğrenilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

6. 2. 2. Türkçenin Islahı

Tercümān-ı Hakikat'in ilk sayısında da dil duyarlılığı açık bir biçimde işlenmiştir. Burada bir kâtip ile çocuk arasında anlatılan hikâye, milli bir dilin kurulmasının yakın bir zamanda gerçekleşebileceğini öne sürmüştü. Söz konusu yazı, ilk sayıda yayınlanan “İnşā' ve Kitābet” yazısıdır. Yazıda taşradan İstanbul'a okumaya gelen bir rüşdiye talebesinin hikâyesi anlatılır. Hikâyeye göre, öğrenci bir kâtibe gider ve ondan ailesine gönderilmek üzere bir mektup yazmasını ister. Kâtip, çocuktan neler yazmasını isteyip öğrendikten sonra sade bir dille çocuğun istediklerini aynen yazmıştır. Rüşdiye talebesiyse mektubu beğenmemiş, itiraz edip, kâtip nasıl yazmamı istersin deyince, şöyle demiştir: “Şöyle kâtibce olsun demek istedim [...] efendim bize

⁵⁹² age, 6-7.

⁵⁹³ Vaizzâde M. Faik, “Lisān Hakkında Makāle, Māba'd”, *Çocuklara Mahsûs Gazete*, s. 71, 9 Muharrem 1315 [10 Haziran 1897], 3-6.

mektebde inşâ' ve kitâbet dersi de gösteriyorlar. Bir takım 'Arabî ve Fârisî lakırdılar ile ziynetlenmiş şeyler gösterib anlatıyorlar.”⁵⁹⁴ Kâtip bu dersin önemli olduğunu, kitap okuyabilmek veya bir takım büyük adamlara bir şeyler yazabilmek için öğrenilmesi gerektiğini söyler. Ardından şöyle devam eder: “Lâkin pek yakın bir zamânda lisânımız o kadar temizlenecek ki ağızımızdan çıkan ama [...] lisânımızın kanunlarınca kâ'idelerince toğrı olarak çıkan sözleri aynı aynına yazmak pek güzel pek kâtibce yazılacak.”⁵⁹⁵

Talebe yine de razı olmamış, “kâtibce” yazılması konusunda ısrar etmiştir. Bunun üzerine kâtip, çocuğun anlamadığı bir dilde, “kâtibce” bir biçimde yazınca, çocuk anlamadığını ifade etmiş, kâtip şöyle demiştir: “Senin anlayamadığın şu lisânı anan baban anlayabilir mi? [...] Öyle ise yazmaktan merâm anlamaktır.” Kâtip, çocuğa sadeliğin önemini göstermiş; fakat yine çocuğun istediği gibi yazıp mektubu teslim ettikten sonra şöyle demiştir: “Fakat sen büyüüb adam oluncaya kadar da dünyadan dahi şimdi senin işitdiğin yolda yazmak usûlü bütün bütün kalkar zan ederim.”⁵⁹⁶ Görüldüğü gibi, Osmanlı aydınları arasında gerçekleşen dönemin dil tartışmalarına da uygun bir biçimde, kâtip, yazmak ile anlamak arasındaki ilişkinin önemine işaret etmiştir. Hikâyeye göre, bürokratik Türkçe okumak ve “büyük adamlara” bir şeyler yazmak için gerekliyse de yakın bir zamanda bu durum ortadan kalkıp Türkçe “temizlenecek”, dolayısıyla talebenin taşradaki ana-babasının anlayabileceği bir hale gelecektir. Bu metinde okuma-yazma-anlama arasındaki ayrımın kalkmasıyla birlikte, aydınlar ile halk arasındaki dil ayrımının da kalkacağı ifade edilmiş, Türkçenin sadeleşmeyle yönetici-yönetilen tüm Osmanlıların ortak dili olacağı vurgulanmıştır.

Aynı gazetenin yedinci sayısında da dil sorununa devam edilerek “Osmanlı Lisânı” adlı bir yazı yayınlanır. Yazar, burada okurlara seslenerek onlara bir takım sorular sorar⁵⁹⁷:

“1. Lisânımız bulunan 'Osmânî lisânının aslı hangi lisândır? 2. Şimdi lisânımız kaç lisândan mürekkebdir? 3. 'Osmânî lisânının bugünkü bulunduğu hâl kâfî midir yoksa ıslâh etmeye lüzüm var mıdır? 4. Lüzüm var ise nasıl ıslâh etmelidir?”

Daha önce de verilen bu sorulara gelen bazı yanıtlar gazetede verilir. Genel itibariyle çocuklar, derslerde öğrendikleri bilgileri tekrarlarlarken, dilin ıslah edilmesi

⁵⁹⁴ “İnşâ' ve Kitâbet”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 1, 12 Şevvâl 1296 [29 Eylül 1879], 3.

⁵⁹⁵ **age**, 3.

⁵⁹⁶ **age**, 3.

⁵⁹⁷ “Osmânî Lisânı”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 7, 24 Zılka' de 1296 [9 Kasım 1879], 2.

gerektiğini söyleyerek yazarı memnun ederler; ancak somut önerilerde bulunmazlar. *Tercümân-ı Hakikat*'in sekizinci sayıdaysa yazar, kendi görüşlerini açıklayarak dilde ıslahatın nasıl yapılması gerektiğini açıklar. Bu yazı da aynı başlıkla “‘Osmānlı Lisānı” ismiyle yayınlanır. Yazar, burada öncelikle çocuklardan dilde ıslahatın gerekli olduğuna dair alınan mektuplardan duyduğu memnuniyeti dile getirir. Ona göre, anlaşmanın daha çok kişi arasında sağlanabilmesi için öncelikle dilde yapılacak ıslahat sadeleştirme olmalıdır. Yazara göre, “‘Osmānlı Lisānı” ülke dışında bilinmediği, anlaşılmadığı gibi aslında Osmanlı coğrafyasında da pek bilinmez. Yazar şöyle devam eder: “‘Arab, Kürd, Laz, Boşnak, Arnavud şöyle dursun asıl Türk olanlar bile işte şimdiki zamānın en sâde lisānı demek olan şu yazdığımız bendi okusalar pek çoğu anlayamaz.”⁵⁹⁸ Dolayısıyla dilin sadeleşmesi ve bunun da ötesinde yazarın ifade ettiği halklar arasında ortaklaşp millileşmesi Osmanlıların geleceği için, ayakta kalabilmesi için bir zorunluluk olarak değerlendirilir.

Yazara göre, Osmanlı lisanına yerleşmiş Arabi ve Farsî kelimeleri atmaya lüzum yoktur, onlar aynen kullanılabilir. Ancak, Arabi ve Farsî kaidelerin pek çoğu terk edilebilir. Özellikle yazı yazarken cümleler sade bir tarzda yazılırsa, Arabi veya Farsî kaidelere hiçbir biçimde ihtiyaç kalmaz, böylece yazılanlar rahat bir biçimde anlaşılır. Yazar, bundan sonra çocukların özellikle sade yazmaya dikkat etmeleri gerektiğini söyleyerek bu hususa özen göstermelerini nasihat eder.⁵⁹⁹

Tercümân-ı Hakikat'te hemen tüm yazıların sahibi olan Mehmed Cevdet, gazetenin sahibi Ahmed Midhat Efendi'nin görüşlerini izleyerek, dilde sadeleşmeye ağırlık vermiş, Arapça ve Farsçadan gelen, Türkçeye yerleşen unsurların kullanılması gerektiğini söylemiş, dilde ılımlı bir ıslahatçılık önermiştir. Bununla birlikte Arapça ve Farsça dil kurallarının bir tarafa bırakıldığında işin zaten büyük oranda çözülebileceğini belirtmiştir.

6. 2. 3. Türkçe Sözlük

19. yüzyılda Osmanlı aydınlarının önemli çabalarından biri de sözlükçülük olmuştur. Dönemin öne çıkan sözlükleri arasında Ahmed Vefik Paşa'nın yazdığı *Lehçe-yi 'Osmānī* ile özellikle James W. Redhouse'un (1811-1892) çalışması *Müntahabāt-ı*

⁵⁹⁸ “‘Osmānlı Lisānı”, *Tercümân-ı Hakikat*, s. 8, 2 Zilhicce 1296 [9 Kasım 1879], 3.

⁵⁹⁹ *age*, 3-4.

Türkiye sayılabilir. Bu dönem daha birçok sözlük çalışması yapılmış olsa da hiç şüphesiz en önemlisi Şemseddin Sami'nin 1900'de yayınlanan çalışması *Kāmūs-i Türkî* olmuş, sözlük 1945 sonrasında yayınlanan *Türkçe Sözlük*'e de kaynaklık etmiştir.⁶⁰⁰

Bu dönem çocuklar için de sözlükçülük faaliyeti gerçekleştirilmiş, ilk defa Muallim Naci, 1888-1889'da *Çocuklar İçin Lugat Kitābı*'nı, “fetva” maddesine kadar yayınlamıştır. Sözlük, 1898-1899'da, Müstecâbizâde İsmet tarafından yine aynı adla tamamlanmıştır.⁶⁰¹ Aslında Muallim Naci'nin sözlük çalışmalarından önce Türkçe çocuk gazetelerinde bir bakıma sözlükçülük çalışmalarının başladığı söylenebilir. Bununla ilgili olarak, *Tercümân-ı Hakikat*'in dil bahsindeki bir başka önemli dizisi, anlamak-anlaşılacak meselesini kolaylaştıracak olan “Ecnebî Lugatlarından” başlığıyla yayınlanır. Söz konusu yazı dizisinde çeşitli dillerden Osmanlı lisanına geçmiş sözcükler tanıtılmış ve açıklanmıştır. Burada ılımlı bir ıslahatçılık takip edilmiş, bilinen-kullanılan sözcükler yabancılaştırılıp ötekileştirilmemiştir.

İlk sayıda başlayan söz konusu yazı dizisinde gazetenin idarecisi ve yazarı Mehmed Cevdet, bazı sözcüklerin, fasulye gibi Türkçeleşmiş ve herkesçe bilinir hale geldiğini söylemiş, bu sözcüklerin Türkçede yer bulduğunu belirtmiş; ancak pek bilinmeyen sözcüklerin ise bir lügate ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla “Ecnebî Lugatlarından” adını taşıyan bu dizide Türkçeye girmiş; fakat pek bilinmeyen sözcüklerin açıklaması yapılmıştır. İlk sayıda şu sözcükler açıklanır; abluka, ataşe, acente, arşidük, arşidüşes, arma, ajan, akademiye, aktör, aktris, anti, avukat.⁶⁰² İkinci sayıda; istatistik, istasyon, istimbot, iskonto, ekonomi, eksarh kelimeleri, üçüncü sayıda; entrika, otonomi, ultiatom, üniforma, imparatoriçe, -izm, baraka, barometre, baron, balo, balkon, bando, bandrol, bandıra, banko, banker, dördüncü sayıda; batarya, bulvar, papa, paratoner, parlamento, pan, panorama, pasaport, prens, prenses, program sözcükleri açıklanmıştır.⁶⁰³ 11 sayı boyunca yayınlanan bu diziyile böylece küçük bir lügat meydana getirilir ve çocuklara, duyup okuyabilecekleri bu sözcükler açıklanır.

⁶⁰⁰ 19. yüzyılda sözlük çalışmaları için bkz. Paşa Yavuzarslan, **Osmanlı Dönemi Türkçe Sözlükçülüğü** (Ankara: Tiyem Yayınları, 2009).

⁶⁰¹ **age**, 155.

⁶⁰² “Ecnebî Lugatlarından”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 1, 12 Şevvâl 1296 [29 Eylül 1879], 7.

⁶⁰³ “Ecnebî Lugatlarından”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 2, 19 Şevvâl 1296 [6 Ekim 1879], 8. “Ecnebî Lugatlarından”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 3, 26 Şevvâl 1296 [13 Ekim 1879], 8. “Ecnebî Lugatlarından”, **Tercümân-ı Hakikat**, s. 4, 3 Zılka'de 1296 [19 Ekim 1879], 8.

Söz konusu lisan hassasiyeti *Arkadaş*'ta da görülür. Beşinci sayıda yayınlanan, Altunizâde Rüşdiyyesi mu'allim-i evveli İbrahim Hilmi tarafından gönderilen, çocuklara çalışmanın erdemini anlatan bir makalenin başında, çocuklara bilinmemesi muhtemel kelimeler açıklanır. Mesela, işar-bildirmek, arz-yer, toprak, latif-yavaş muamele etmek biçiminde verilmiştir. Aynı açıklamalar hikâyelerin başında da verilmiş, böylece çocuklara bilinmeyen kelimeler de öğretilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan gazetede dilbilgisiyle alakalı konulara da yer verilmiştir.⁶⁰⁴

Çocuklara Ta'lim gazetesinin lisan kısmındaysa "Üç Lisân" başlığı altında Türkçe, Arapça ve Farsça eşanlamlı sözcükler tablolar halinde gösterilmiş, bunların öğrenilmesi arzu edilmiştir. Örneğin; Türkçe: omuz, kol, dirsek, bilek, el, parmak, tırnak, bacak, diz, ayak, boyun, meme, göğüs, kaburga, ay, yıldız, gün, gündüz, gece sözcüleri verilmiş, bu sözcüklerin Arapça ve Farsçaları da karşılarında yazılmıştır.⁶⁰⁵ Yine "Ba'zı Lugat" başlığı altında Türkçe sanılan sözcüklerden bahsedilmiş, yazar şöyle demiştir: "Çok sözler var ki biz anları asıl Türkçe zan ederiz. Halbuki Rumcadan İtalyancadan vesâ'ir lisânlardan alub ba'zısını toğrı bazısını galat olarak söylemekdeyiz. İşte birkaçı [...] anahtar-Rumca 'Aniktiriyun' sözünden alunub galat olarak anahtar demekdeyiz." Bunun gibi pırasa, lahana, enginar, ırgat ve Anadolu sözcükleri yazılıp asılları açıklanmıştır.⁶⁰⁶

Sonuç olarak Türkçe çocuk gazeteleri 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan dil tartışmalarına bir bakıma uygulayıcı olarak katılmışlar, oldukça sade bir Türkçe kullanmışlardır. Türkçe çocuk gazetelerinde, okurlardan da alınan destekle sade bir gramer ile makaleler kaleme alınmış, metin içinde bilinmemesi muhtemel sözcükler de Türkçeleriyle birlikte verilmiştir. Sadeleşmeyi dilin ortaklaştırılması bağlamında da değerlendiren gazeteler ve yazarları, tüm Osmanlıların en çok konuşulan dil olan Türkçeyi, ortak ve dolayısıyla milli bir dil olarak kabul etmeleri gerektiğini de savunmuşlardır.

⁶⁰⁴ İbrahim Hilmi, "Makâle", *Çocuklara Arkadaş*, s. 5, 1 Receb 1298 [30 Mayıs 1881], 71.

⁶⁰⁵ "Üç Lisân", *Çocuklara Ta'lim*, s. 2, 15 Rebülevvel 1305 [1 Aralık 1887], 13.

⁶⁰⁶ "Ba'zı Lugat", *Çocuklara Ta'lim*, s. 4, 15 Cemâzıyelevvel 1305 [29 Ocak 1888], 35.

7. TÜRKÇE ÇOCUK GAZETELERİNDE TARİH VE COĞRAFYA

Türkçe çocuk gazetelerinde yer alan ve *Osmanlı kimliği* açısından önemli temalardan diğer ikisi tarih ve coğrafya temalarıdır. Tarih ve coğrafya ile ilgili makaleler, yukarıda değerlendirilen ahlak, ilim ve dil ile ilgili makalelerle karşılaştırıldığında oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla tarih ve coğrafya konuları, kesiştikleri bir takım konular da göz önünde tutularak tek bir bölüm biçiminde değerlendirilmektedir.

Bu bölümde tarih teması incelenmekte, öncelikle Türkçe çocuk gazetelerinin somut tarih anlatısında kaynak olarak kullandıkları ders kitaplarına yer verilmektedir. Osmanlı tarihçiliği kısaca vak‘anüvīs kökenlere atıf yapılarak ele alınmakta, ardından 19. yüzyıl boyunca sıbyan ve rüşdiyelerde kullanılan ders kitaplarına değinilmektedir. Söz konusu kitaplar, Osmanlı tarihini iki ana motif üzerinden değerlendirmekteydiler: 1. Osmanlıların kökeninde yer alan Kayıhan aşireti dolayısıyla Türklere atıf yapmışlardır. 2. Osmanlı tarihi fetihler üzerinden anlatılmış, cihat, fetih ve gaza gibi İslami unsurlar öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla tarih ders kitapları üzerinden *Osmanlı kimliği*, Osmanlıların kökeninde yer alan Türklere atıfla ve İslam’a hizmet bağlamında değerlendirilmiş, söz konusu anlatı tarih dersleri vasıtasıyla kolektif bir kimlik oluşturmak bağlamında kamu okullarında işlenmiştir. Ders kitaplarını kaynak olarak kullanan Türkçe çocuk gazetelerinin de aynı yolu takip edip etmedikleri, ne tür bir tarih kurgusu meydana getirdikleri bu bölümde tartışılmaktadır.

Bu bölümde ikinci olarak Türkçe çocuk gazetelerinde yer alan tarih ile ilgili makaleler iki alt bölüm halinde değerlendirilmiştir. İlkinde daha çok kavramsal düzeyde tarih meselesi ele alınmış, coğrafya bahsinde de söz edileceği gibi, Osmanlıcı denebilecek bir yaklaşımın tarih ile ilgili kavramların tanıtıldığı kısımlarda özellikle millet ve vatan gibi tanımlamalarda nasıl ele alındığı tartışılmıştır. İkinci alt bölümdeyse doğrudan doğruya Osmanlı Tarihi kısa kısa makalelerle anlatılmış, bu kısımda *Osmanlı kimliği* sorunsalı üzerinde durulmuş, ders kitaplarıyla karşılaştırılmış, ne tür bir tarih kurgusu inşa edildiği konu edilmiştir.

Tarih temasının ardından coğrafya teması incelenmekte, burada da öncelikle Osmanlı kamu okullarında okutulan coğrafya dersleri ve ders kitapları üzerinde durulmaktadır. Söz konusu ders kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu diğer ülkelerden kesin çizgilerle ayrılmış, Osmanlı coğrafyası daha çok toprağa bağlı, tüm unsurların birlikte yaşadığı siyasi bir alan olarak değerlendirilmiş, II. Abdülhamid döneminde söz konusu değerlendirme sürmekle birlikte padişahın hâkimiyeti, ülkeye, kaynaklara ve sınırlara olan egemenliği vurgulanmıştır. Ders kitaplarının ardından Türkçe çocuk gazetelerinde yer alan coğrafya ile ilgili terimlerin Osmanlıcı bir tavırla nasıl açıklandığı üzerinde durulmuştur. Ancak şunu söylemek gerekir ki Osmanlı coğrafyası üzerine çok sınırlı sayıda makale yayınlanmıştır. Gazetelerde bir terim olarak coğrafya açıklanmış, Osmanlı coğrafyasından çok Avrupalı ve Asyalı ülkelerle ilgili makalelere yer verilmiştir. Burada Avrupalı ülkelerin Osmanlı yazarları tarafından nasıl ele alındığı, medeniyetin nasıl tanımlandığı ve Avrupalı halklar ile Osmanlıların medeniyet bağlamında nasıl kıyaslandığı sorunları üzerinde durulmuştur. Gazetelerde Avrupalı devletler dışında Çin ve Japonya üzerine de makaleler yayınlanmıştır. Bu makalelerde medeniyet tanımı yeniden tartışmaya açılmış, bir bakıma Avrupa dışında medeniyetin imkânları araştırılmış ve söz konusu ülkelerin Osmanlılara nasıl bir model olabileceği meselesi tartışılmıştır.

7. 1. Vak‘anüvislikten Osmanlı Kamu Okullarına Tarih

Osmanlı kamu okullarına 19. yüzyılın ortalarında giren tarih dersleri, Osmanlı çocuklarının ortak tarih bilincine, ortak vatan-yurt bilincine kavuşmaları için yararlanılan ilimlerden biri olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı okullarında verilmeye başlanan söz konusu dersin, büyük oranda Osmanlı vak‘anüvisliğinden beslendiği söylenebilir. Vak‘anüvislik, 16. yüzyılda şehnameciliğe kadar indirilebilirse de, ilk vak‘anüvis olarak 18. yüzyılda resmen bu işle görevlendirilen Naima (1655-1716) ifade edilmiştir.⁶⁰⁷ 19. yüzyıla gelindiğinde, vak‘anüvislik, Mütercim Asım Efendi (1755-1819), Şanizâde Mehmed Atullah (1770/1771-1826), Mehmed Esad Efendi (1789-1848), Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), Ahmed Lütfi Efendi (1816-1907) ve son olarak Abdurrahman Şeref (1853-1925) tarafından gerçekleştirilmiştir.

⁶⁰⁷ Bekir Kütükoğlu, “Vak‘a-nüvis”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 458.

19. yüzyılda söz konusu vak‘anüvîsler arasında hiç kuşkusuz en etkili kişi Ahmed Cevdet Paşa olmuştur. 19. yüzyılın önde gelen devlet adamlarından da olan Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı tarihçiliğine de önemli yenilikler getirmiştir. Bir mukaddime ile 12 cilt halinde kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet (1854–1884)*, Osmanlı tarihinin 1774–1826 yılları arasındaki dönemini kaydetmiştir. Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı tarihini kaleme alırken olayları, Osmanlı geleneksel vak‘anüvîsliği içinde pek de görülmeyen bir tarzda, neden-sonuç ilişkisi içinde değerlendirmiş, bunun da ötesinde, yine geleneksel Osmanlı tarihçiliğinde yer verilmeyen karşılaştırma yöntemini kullanarak, Avrupa tarihine önemli sayılabilecek bir yer verip Osmanlı tarihini Avrupa tarihi içinde yorumlamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa, İbn Haldun’un “beş tavrı” kuramı doğrultusunda hareket ederek, devletlerin tarihini; kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş safhaları olarak ele almış, Osmanlı tarihini de bu dönemleme doğrultusunda yazmıştır. Ancak ona göre, Osmanlı devlet adamları, gerçekleştireceği ıslahatlarla çöküş sürecinden kurtulabilir, devletin yaşamasını sağlayabilirdi. Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat devri ve ıslahatlarına büyük bir önem vermiş, Tanzimat ile gerçekleşen ıslahatlar istikrarlı bir biçimde sürdürülürse Osmanlı Devleti’nin yaşamının devam edebileceğine inanmıştır.⁶⁰⁸ Ahmed Cevdet Paşa’nın düşünceleri devlet ekseninde gerçekleşmiş, ona göre son tahlilde doğru bir idare mekanizması kurmak ve doğru insanları doğru bir biçimde görevlendirmek ıslahatların esasında yer almıştır.⁶⁰⁹ Ahmed Cevdet Paşa tarih ilmini faydası ile beraber şöyle ifade etmiştir⁶¹⁰:

“Tarih ilmi, herkese, vükelâ ve devlet adamlarına geçmişteki gizli ve saklı olayları öğrenip duyurtmak ve bütün dünyaya ait menfaatlere dönük olarak, halkın duyup, değerlendireceği ve yönetici devlet adamlarınca da el üstünde tutulan, menfaatleri çok bir fendir.”

⁶⁰⁸ Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Âkif Aydın, “Cevdet Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 7 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012): 446 ve Zeki Arıkan, “Tarih-i Cevdet”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 75-77.

⁶⁰⁹ Christopher K. Neumann, “Tanzimat Bağlamında Ahmed Cevdet Paşa’nın Siyasi Düşünceleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. 1. Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, ed. Tanıl Bora, Murat Gültiken (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009): 83-87. Daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Christopher K. Neumann, **Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet’in Siyasal Anlamı** (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000).

⁶¹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, c. 1, Sadeleştirme: Dündar Günay, Tertip ve Tanzim: Mümin Çelik (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 33. İbn Haldun da tarihin yararını: “arzu eden her kişiyi dinî ve dünyevi işlerde tarihi örnekleri taklit etmek suretiyle ondan faydalanma[k]” biçiminde izah etmiştir. Ahmet Arslan, “İbn Haldun ve Tarihi”, http://egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/I_1983/TiDI-1983-02.pdf, [13 Mart 2014].

Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihin yararı konusundaki ifadeleri daha çok devlet adamlarına yönelmiş, devlet adamlarının tarih öğrenimiyle değerli tecrübeler edinip geçmişte yapılan hataları tekrar etmeyecekleri ifade edilmiştir.⁶¹¹

Osmanlı kamu okullarında Fatma Kaya Doğanay'ın saptadığı kadarıyla 1856–1857 eğitim yılında ilk defa, İzmir'de açılacak bir rüşdiyenin ders programında ilk sene muhtasar (kısa), ikinci sene ise mufassal (ayrıntılı) Osmanlı Tarihi dersi konulmuştur. Bu ilk denemenin ardından 1869 Ma'ārif-i 'Umūmiyye Nizāmnāmesi'nde sıbyan mekteplerinde muhtasar tarih dersine yer verilmiş, rüşdiye müfredatınaysa Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmanî dersleri konulmuştur. İlerleyen yıllarda da tarih dersleri zaman zaman haftalık ders sayısının artıp azalmasına rağmen daima müfredattaki yerini korumuştur. II. Abdülhamid dönemindeyse, bir takım çekinceler dolayısıyla, örneğin Fransız Devrimi'nin olası yıkıcı etkileri nedeniyle, Tarih-i Umumi dersi kaldırılmış, Tarih-i İslamiye ve Tarih-i Osmanî dersleriyse varlığını sürdürmüştür.⁶¹²

1869 yılında Ahmed Vefik Paşa (1823–1891) tarafından yazılan, *Fezleke-yi Tārih-i 'Osmānī* rüşdiyelerde ders kitabı olarak 1905 yılına kadar 39 yıl boyunca okutulan kitaplardan birisidir. Ahmed Vefik Paşa devrin önde gelen devlet adamlarından olup kısa bir süre II. Abdülhamid'in sadrazamlığını da yapmıştır. Türk milliyetçiliğinin öncülerinden kabul edilen Ahmed Vefik Paşa, tarih ile de yakından ilgilenmiş, *Hikmet-i Tārih* ismiyle tarih yöntemi üzerine yazdığı kitapta İbn Haldun'un dönemlemesini yeniden anımsatmış, Türklerin Altaylardan Anadolu'ya geliş sürecini ele almıştır.⁶¹³

Ahmed Vefik Paşa'nın yazdığı tarih kitabı bir mukaddime ile başlamış, bu bölümde, Osmanlıların kökeni olarak Türk aşiretleri ifade edilmiştir. Buna göre, Türk beylerinden Süleyman, tüm aşireti toplayıp Horasan'dan Anadolu'ya göçmüş, burada Selçukluların beyi olmuş, zamanla Osmanlı devleti bu köken üzerinde yükselmiştir. Ahmed Vefik Paşa, söz konusu mukaddimenin ardından kısa bir Osmanlı tarihi kaleme almıştır. Tipik olarak şu unsurlar üzerinden hareket etmiştir: 1. Her bir padişahın

⁶¹¹ Tarih araştırmalarının en önemli faydasının tecrübe olduğu, İslam tarihi boyunca, Müslüman tarihçilerinin de sık sık vurguladıkları bir unsurdur. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı** (İstanbul: İSAR, 1998), 12.

⁶¹² Fatma Kaya Doğanay, "Rüşdiye Mekteplerinde Tarih Dersi", **Erzurum Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, s. 25 (2010): 107-119. Ayrıca bkz. İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri", <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/SBED/article/view/402/395>, [28 Şubat 2014].

⁶¹³ Ömer Faruk Akün, "Ahmet Vefik Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, c. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 151-157. Ayrıca bkz. Ahmed Vefik Paşa, **Hikmet-i Tarih**, sad. ve yay. haz. Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu, Ali Utku (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 27-51.

yaşamı bir dönem olarak kaydedilir. 2. Her bir padişah döneminde gerçekleşen önemli savaşlar ve toprak kazanımları üzerinde durulur. 3. III. Selim zamanı geniş bir biçimde ıslahatların başladığı bir dönem olarak yorumlanır, Nizām-ı Cedīd adıyla söz konusu ıslahatlar üzerinde durulur. Bu dönemde gerçekleştirilen ıslahatların başarısız olması Yeniçeri isyanıyla, Yeniçerilerin başıbozukluğuyla açıklanır. 4. II. Mahmud döneminin en önemli olayı Yeniçeriliğin kaldırılması olur ve bu olay, “vak‘a-yı hayriyye” biçiminde adlandırılır. Bundan sonra II. Mahmud’un ıslahatları daha geniş bir alana yaydığı ifade edilir. Söz konusu kitap, II. Abdülhamid dönemine kadar gelmiş ve belirttiğimiz unsurlar doğrultusunda yazılan bölümler kısa kısa betimleyici bir üslupla ifade edilmiştir.⁶¹⁴

Dönemin bir diğer ders kitabı Tanzimat döneminin önde gelen eğitimcilerinden olan Selim Sabit Efendi tarafından, sıbyan mekteplerine mahsus olarak, 1878’de *Muhtasar Tārih-i ‘Osmānī* adıyla yayınlanmıştır. Kitap, Osmanlı ailesinin ceddinin tanımlanmasıyla başlar. Buna göre, Osmanlı ailesinin bilinen en eski atası: “Türk ‘aşiretlerinden Kayihān kabilesinin serdārı Süleymān şāhdır.” Süleyman Şah, kabilesiyle Horasan tarafında ikamet etmekteyken Tatarların saldırıları üzerine, 1214-1215 yıllarında “Rum diyarına” göçmüş, bir süre Erzincan’da kaldıktan sonra yine memleketlerine dönerken Süleyman Şah, Halep civarında Fırat nehrine düşüp hayatını kaybetmiştir.⁶¹⁵

Süleyman Şah’ın ardından çocuklarından Ertuğrul kabilenin serdarı olmuş, geri dönmekten vazgeçmiş, Konya sultanından bir uygun mahal istemiş, kendisine ve kabilesine Ankara civarında Karacadağ yaylası gösterilince, burada 1227-1228 yıllarında konaklamıştır. Ertuğrul, Selçuklu Sultanı Alâeddin’e, Tatarların hücumu karşısında yardım etmiş ve savaşın kazanılmasını sağlamıştır. Bunun üzerine kendisine ve kabilesine Söğüd ile Eskişehir ovaları verilmiş, Ertuğrul burada 90 yaşında hayatını kaybetmiş, onun ölümü üzerine oğlu Osman Bey yeni serdar olmuştur.⁶¹⁶

⁶¹⁴ Ahmet Vefik Paşa, **Fezleke-yi Tarih-i Osmani, Bir Eski Zaman Ders Kitabı**, yay. haz. Şakir Babacan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011), 56-87 ve 264-274.

⁶¹⁵ Selim Sabit, **Muhtasar Tārih-i ‘Osmānī, Sıbyān Mekteplerine Mahsūdur** (yy. 1295 [1878]), 1. Ayrıca Selim Sabit’in konumunu ifade eden şöyle bir not düşülmüştür: “A‘zā-yı Meclis-i Kebir-i Ma‘ārif.”

⁶¹⁶ **age**, 2.

Selim Sabit Efendi bundan sonra hemen her bir padişaha birer sayfa ayırmış, padişahların doğum ve ölüm tarihleriyle saltanat sürelerini vermiş, kaç yaşlarında tahta çıktıklarını yazmıştır. Her bir padişahın fetihleri üzerinde durmuş, varsa önemli bayındırlık faaliyetleriyle, askerlik alanında yaptıkları yenilikleri belirtilmiştir. Selim Sabit Efendi'ye göre, III. Selim zamanında görülen zayıflamanın nedeni “Yeniçerilerin nizamsızlığı” olmuş, bu dönemde Avrupa'dan askeri eğitimler getirilse de, Yeniçeri isyanıyla ıslahatlar gerçekleştirilememiştir. II. Mahmud zamanındaysa Bayraktar Mustafa Paşa'nın ıslahatlarına izin verilmemiş; ancak nihayet Yeniçerilerin “ocağı söndürülmüş”, böylece ıslahatların önündeki engel kaldırılmıştır. Mustafa Reşid Paşa'nın girişimiyle Tanzimat devrine girilmiş, ticaret mahkemeleri, rüşdiyeler açılmış, Abdülaziz ilk defa Avrupa'ya giden Osmanlı padişahı olmuş; ancak söz konusu padişah, ıslahatları engelleyince görevinden alınmıştır: Bir ay sonra ise Selim Sabit Efendi'ye göre, “Abdülaziz kendi kendisini telef etmiştir.”⁶¹⁷

Bir diğer kitap rüşdiyeler için, Toptaşı ve Paşa Kapısı 'Askeri Rüşdiyyesi coğrafya mu'allimi Ali Cevad tarafından 1896-1897 yıllarında yazılmıştır. Ali Cevad kitabına, “Osmānlıların Zuhūru” ile başlamış, Osmanlıların cediti olarak: “Türk 'aşiretlerinden Süleymān Şahın idāresinde bulunan Kayıhān kabilesi”ni ifade etmiştir.⁶¹⁸ Ali Cevad, her bir padişahı kısaca tanıtmış, tahta çıkış, tahttan iniş, vefat ve önemli savaşlar gibi tarihleri metnin sonunda birer tablo halinde vermiş, ayrıca konuların sonunda çalışma soruları kaydetmiştir. Osmanlı tarihini genellikle olduğu gibi, gaza ve fetih unsurlarını öne çıkararak anlatmış, önemli savaşları ve toprak kazanımlarını vurgulamıştır. Yavuz Sultan Selim dönemini anlatırken, padişahın bir “İslam Devleti meydana getirmek” istediğini söylemiştir. Yavuz Sultan Selim, İslam Devleti kurmak için Şah İsmail ile mücadele etmiş, bu işe öncelikle Şah İsmail'in Anadolu'daki taraftarlarını “temizlemek” ile başlamıştır. Ali Cevad bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Anadolu'da şī'ī mezhebinde olanları temizlemek iktizā' etmekle kırk bin kişiyi sebt-i defter [deftere yazıp] etdirüb te'dib eyledi.”⁶¹⁹ Takip eden doğu seferlerinin ardından Yavuz Sultan Selim ile hilafet Osmanlılara geçmiş, Osmanlıların Sünni yanı vurgulanmış, Anadolu'da Şiiilerin öldürülmesi bir “temizlik” olarak belirtilmiştir.

⁶¹⁷ age, 38.

⁶¹⁸ Ali Cevad, **Muhtasar Tarih-i 'Osmānī** (Dersa'adet: Kasbar Matba'ası, 1314 [1896-1897]), 4.

⁶¹⁹ age, 36.

Ali Cevad, II. Mahmud döneminin oldukça zor geçtiğini söylemiş, bununla birlikte söz konusu dönemi “devr-i terakkî” olarak değerlendirmiştir. Bu dönemde terakkinin önündeki en büyük engel olarak görülen Yeniçerilik kaldırılmıştır. Yazar, Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla düzenin yeniden sağlandığını ifade etmiş, şöyle demiştir: “Kışlalar topa tutuldu. Ele geçenler katledildi. Yeniçeri nâmı ortadan kaldırılarak nizâm-ı ‘âlem yerine geldi. Herkes şerrlerinden kurtuldu.”⁶²⁰ II. Mahmud’un ardından tahta geçen Abdülmecid’in padişahlığı zamanında da terakki gayreti sürdürülmüş, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın okuduğu Tanzimat Fermanı ilan edilmiştir. Ferman ile askerlik, vergi ve eğitim alanlarında terakki sağlanmıştır.⁶²¹

Sonuç olarak, önce Ahmed Vefik Paşa, ardından Selim Sabit Efendi ve Ali Cevad’ın kaleme aldığı ders kitaplarının öne çıkan unsurları şöyle saptanabilir: 1. Osmanlıların cediti olarak Türk aşiretlerinden Kayıhan aşireti ifade edilmiştir. Böylece bu kitaplar, Osmanlı hanedanının kökeni olarak Türk aşiretini belirtmişler; ancak özel etnik bir vurgu yapmamışlardır. Geleneksel tarih yazımında da Osmanlıların kökeni Kayıhan boyuna dayandırılmış, Kayıhan boyunun da Oğuzlardan bir Türk boyu olduğu ifade edilmiştir.⁶²² Ancak iki atıf arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Bu fark, ders kitaplarının Osmanlı kamu okullarındaki tüm Osmanlılar için olması ve bu kitapların bir kolektif kimlik oluşturacak biçimde ifade edilmesi ve okutulmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı olmanın kökeni tarih dersleri vasıtasıyla Türk olmak biçiminde ifade edilmiş ve Türkler ile Osmanlılar arasındaki süreklilik ifade edilmiştir. 2. Her bir padişah dönemi anlatılırken daha çok cihat, gaza ve fetihler vurgulanmış, İslami bir söylem üzerinden hareket edilmiş, Yavuz Sultan Selim döneminde Şiiilerin öldürülmesi bir “temizlik” olarak belirtilmiş, hilafetin Osmanlı ailesine geçtiği kaydedilmiş, devletin Sünni karakteri ortaya konulmuştur. 3. III. Selim döneminden itibaren geniş bir alana yayılan ıslahat hareketlerinden söz edilmiş, ıslahat sürecinin II. Mahmud döneminde ıslahatçılığa karşı bir güç olan Yeniçerilerin kaldırılmasıyla birlikte daha güçlendiği ve Tanzimat döneminde daha yoğun ve geniş bir biçimde sürdürüldüğü vurgulanmıştır. 4. Islahatçılık olumlu bir anlamda kullanılmış, ıslahatlar vasıtasıyla ülkenin terakki ettiği ifade edilmiştir. Öne çıkan ıslahatlar arasında yeni bir askeri düzene geçilmesi, ticaret mahkemelerinin kurulması, rüşdiyelerin açılması sayılmıştır.

⁶²⁰ **age**, 92.

⁶²¹ **age**, 94.

⁶²² Osmanlı kuruluş dönemi ve Osmanlıların soy kütüğü meselesi için bkz. Halil İnalcık, **Kuruluş Dönemi (1302-1481) Osmanlı Sultanları**, 3 bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 15-22.

Bu unsurlarla birlikte imparatorluğun gayrimüslim varlığından, imparatorluğun toplumsal yaşamından söz edilmemiş, bu bakımdan büyük oranda geleneksel tarih yazımına sadık kalınmıştır. Kısaca söylemek gerekirse geleneksel tarih anlatısıyla birlikte, Osmanlıların Türk kökeni kamu okulları vasıtasıyla kolektif bir kimliğin unsuru haline dönüştürülmüş, Yavuz Sultan Selim'in politikalarıyla devletin İslami karakteri vurgulanmış, III. Selim döneminden itibaren modernleşme çabası terakki bağlamında olumlu bir süreç biçiminde değerlendirilmiştir.

7. 1. 1. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Tarih

Türkçe çocuk gazetelerinde tarih ile ilgili makaleler, ahlak, ilim ve dil ile ilgili makalelerle karşılaştırıldığında oldukça sınırlı bir yere sahiptir. 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış, 19 Türkçe çocuk gazetesinden sadece dört tanesi bu konuya yer vermiştir. Gazeteler tarih meselesini iki biçimde ele almışlardır: 1. Tarih kavramsal bir düzeyde incelenmiş, tanımlanmış, tarihle ilgili olarak görülen millet, vatan, siyasal topluluk gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. 2. Somut olarak Osmanlı tarihi kısa bir biçimde anlatılmıştır.

7. 1. 1. 1. Tarih ve Tarihin Yararı

Mümeyyiz'de tarih ile ilgili toplam dört makale yayınlanır. Makaleler "Mukaddime-yi Tarih" başlığında çıkar. Somut tarihsel anlatıma girmeden önce tarih ile bağlantılı kavramlar üzerinde durulup açıklamalar yapılır. Bir bütün olarak bakıldığında söz konusu dört makale, ilk olarak yaratılış ile başlamış, Allah'ın emrettiği iki nokta üzerinde durmuştur. Buna göre insan, ilk olarak ibadetlerini yerine getirmeli, ikinci olarak da vatani ve milleti yararına çalışmalıdır. Bu noktada millet ve vatan tanımlarıyla devam edilir ve Osmanlıcı denebilecek dini ve etnik kökenlere atıf yapmayan siyasal bir millet ile padişaha itaat ve vatan savunması ekseninde gerçekleştirilen hukuki bir vatan tanımı üzerinde durulur. Ardından siyasal toplumun oluşumu ile padişah ve toplumun karşılıklı sorumlulukları üzerinde durularak makale dizisi sona erdirilir. Kısaca bu makale dizisiyle bir bakıma tarih araştırmalarının dayanması gereken esaslar, millet, vatan, siyasal toplum ve karşılıklı sorumluluk olarak belirtilmiştir. Genel itibarıyla Osmanlıcı bir yaklaşım gösterilmiş olmakla birlikte, bu yaklaşım somut tarih araştırmaları veya anlatımıyla devam etmemiştir.

Mümeyyiz'de kaleme alınan ilk makalede, makale yazarı tarihin başlangıcı olarak yaratılışı ifade etmiş, Allah'ın tüm varlıkları yaratarak kendisini bildirmek istediğini,

insanın ise tüm varlıkların üzerinde yaratıldığını söylemiştir. Dolayısıyla tarihin başlangıcı dini bir yaklaşımla yaratılış olarak ifade edilmiş, insan ise tüm varlıkların üzerine konulmuştur. Allah, diğer varlıklardan esirgediği nimeti insana verdiği gibi, buna karşılık insandan, hayvanların sorumlu olmadığı, birçok vazife gerçekleştirmesini istemiştir. İnsandan istenen vazifeler pek çok olsa da, makaleye göre, iki tanesi önceliklidir. Birincisi Allah'a ibadet edip isteklerini, emirlerini yerine getirmek, Allah'ın yasaklarına uyup ona karşı gelmemek, peygambere saygı göstermek, ikinci ise: “gayret-i vatan ve millettir.”⁶²³

Makaleye göre, Allah'ın emrettiği birinci vazife, kitaplar vasıtasıyla mekteplerde kolaylıkla öğrenilebilirse de ikinci mesele üzerinde durmakta büyük fayda vardır. Makale, öncelikle “millet” üzerinde durarak milleti şöyle tarif eder: “[millet] ta'bīri bir dīn ve mezhebe tābi'yyet eden bir fırka insānlara mahsūsdur.” Mesela yazara göre, Müslümanlara “millet-i İslāmiyye”, Hıristiyanlara “millet-i İsevīye”, Yahudilere ise “millet-i Müsevīye” denilir. Söz konusu millet ifadesinin bir başka tanımı daha vardır ki yazar bu tanımı da şöyle ifade eder⁶²⁴:

“kangī dīn ve mezhebde olur ise olsun bir pādīşāhın tābi'yyet-i tahtında bulunan insānlardır anın misāli dahī bizlere yani İstanbul ve bilcümle Memālik-i Devlet-i 'Āliyye ahālīsine millet-i 'Osmāniyye ta'bīri olunur bunun içinde Müslümān ve Hıristiyan ve Yahūdī ve daha nice dīn ve mezhebe tābi' adamlar bulunur.”

“Ve Fransa ahālīsine Fransız milleti ve İngiltere ahālīsine İngiliz milleti velhāsıl yeryüzünde ne kadar devletler varsa tābi' bulunan ahālīsine o devletin nāmına mensūb-ı millet denir.”

Görüldüğü gibi yazar, ilk olarak Osmanlı zihniyeti için geleneksel diyebileceğimiz millet tanımını vermiş; ardından çağdaş anlamda millet tanımı üzerinde durmuştur. Yazarın çağdaş millet tanımlaması doğrudan doğruya Fransa ve İngiltere örnekleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Etnik veya dini göndermeler yapılmaksızın Osmanlıcılığa uygun bir tavırla, modern bir biçimde siyasi ve hukuki bağlılık ile “pādīşāha tābi'yyet”, bir ülkenin milletini oluşturmak için yeterli görülmüştür.

Yazar, Osmanlı toplumu içindeki “cinslerin” (milletlerin) dince, mezhepçe farklılıklar göstermekle beraber, bir millet olarak eşit olduklarını ifade ederek şöyle der: “hükümdāra tābi' olanlar dahī hukūk ve ma'lümāt-ı mülkiyye ve siyasiyyece [...] müsāvīdir.”⁶²⁵ Müslümanlar şeriat kurallarına uyarak nasıl kardeş olarak kabul

⁶²³ “Mukaddime-yi Tārih,” **Mümeyyiz**, s. 26, 13 Muharrem 1287 [15 Nisan 1870], 1.

⁶²⁴ **age**, 1.

⁶²⁵ **age**, 2.

edilirse, bir ve aynı hükümdara tabi olanlar dahi hükümdarın kuvvetini tanıyıp yasalara uyarak tamamı eşit ve kardeş olarak kabul edilir. Yazar şöyle der: “anın için hiçbir Müslümân’ın bir Hıristiyan’ı mücerred dîn ve mezhebi ayru olduğundan dolayı tahkîr etmeğe hakkı yoktur.”⁶²⁶ Bunun gibi bir Hıristiyan da bir Müslüman’ı tahkir edemez, eğer böyle bir şey gerçekleşirse hakarete uğrayan kişi hükümete başvurabilir, hükümet de bu konuda kanuna dayanarak gerekli tedbirleri almak mecburiyetindedir. Son olarak bu makalede, yazara göre, yukarıda sayılan tüm nedenlere bağlı olarak: “bir hükümete tâbi’ olanlar o hükümetin milleti itlâk olunur.”⁶²⁷

Dizinin ikinci makalesinde yazar, daha önce millet meselesi üzerinde durduğunu hatırlattıktan sonra bu makalede, “vatan” tabiri üzerinde duracağını ifade ederek söze başlamıştır. Vatan tabiri şöyle açıklanır: “Vatan ta’bîri adamın doğduğu ve içinde ta’ayyüş ettiği memlekete itlâk olunduğu gibi insânların tâbi’ olduğu devletin zîr-i hükmünde bulunan memâlik dahî o devlete tâbi’ ‘umûm efrâdın vatanı olur.”⁶²⁸ Yazara göre, vatanın yukarıda ifade edilen her iki anlamı da değerlidir. Birincisi doğulan yer olduğu için değerlidir, zira vatan: “ecdâd ve akrabamızın şeref-i milletin terakkîsi ârzûsuyla kanlarını dökerek feth ettikleri mahallerdir.”⁶²⁹ Yazar, bu hususu önemle vurgulamış, vatanın atalar tarafından büyük güçlüklerle alındığını, dolayısıyla onların hatırasına sahip çıkılması gerektiğini ifade etmiştir. Diğer taraftan “vatan” tüm farklı unsurları bir arada tutabilen bir kavram olarak şu biçimde ifade edilmiştir: “bir ucu vatandaşlığa bağlı olduğundan bir insan hemşehrisine ne yolda muhabbet ve anın menfa’atına nasıl hizmet eder ise bir devleti teşkil eden memleketlerin dahî cümlesi bir memleket i’tibârındadır.”⁶³⁰

Dolayısıyla bir memlekette yaşayan insanlar, eşit hukuka sahip oldukları gibi, bu memleketin tehlikeye düşmesi durumunda da birleşmeli ve ortaklaşa bir biçimde tehlikeyi def etmek için mücadele etmelidir. Yazara göre, tüm Osmanlı coğrafyası, kişilerin doğdukları yere bakılmaksızın bir bütün olarak “vatan” biçiminde kabul edilmeli, Osmanlı ülkesi Müslim-gayrimüslim tüm unsurlar tarafından tehlikeye düştüğünde ortak bir biçimde korunmalıdır. Yazar, millet tanımı üzerinde dururken nasıl hukuk çevresinde bir ortak kimlik sağlamaya gayret etmişse, vatan tanımı

⁶²⁶ age, 2.

⁶²⁷ “Mukaddime-yi Târih,” **Mümeyyiz**, s. 26, 13 Muharrem 1287 [15 Nisan 1870], 2.

⁶²⁸ “Bir Zât Tarafından Gönderilüb (26) Numaralı Nüshada Derc Olunan Mukaddime-yi Târih ‘Unvanlı Varakanın Mâba’dıdır”, **Mümeyyiz**, s. 26, 26 Safer 1287 [28 Mayıs 1870], 2.

⁶²⁹ age, 2.

⁶³⁰ age, 2.

üzerinde dururken de bir siyasal iktidardan kaynaklı, bir coğrafyanın etnik-dini ayrım yapılmaksızın ortaklaşa bir biçimde kabul ve savunulması gerektiğini ifade etmiştir.

Dizinin üçüncü yazısında iyi ahlak meselesi gündeme getirilmiş, insanların iyi ahlaklı olabilmeleri için bir siyasal topluma, idarecilere, hükümetlere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. Aksi takdirde insanlar sürekli birbirleriyle çatışma halinde yaşarlar. Bu durumdan sakınmak üzere insanlar kendilerine bir “reis” seçer, onu takip ederler. Söz konusu reis, kendi başına buyruk bir halde toplumu düzenlemez, toplumlar kendi dinlerine veya toplumsal gelenekler tarafından belirlenen yasalara göre idare edilir, işte reis bu kurallara dayanarak toplumun yöneticisi olur.⁶³¹

Meydana gelen siyasal düzenin, hükümetin, reisin hedefi, “millet” ve “vatan”ın gelişmesini, terakkisini, bir refah toplumu olmasını sağlamaktır. Toplum, siyasal bir toplum haline dönüştükten, belirli bir idari düzen oluşturduktan sonra, idare başta bulunan ve “pādişāh” denilen idareciye bırakılır. Padişah, belli başlı yasalar çerçevesinde toplumu idare eder ve bir “vazife-yi mukaddese-yi milliyye”yi meydana getirdiğinden kendisi aziz ve muhterem bir zat olarak tanınır. Padişah, ilk dönemlerde tüm işleri kendisi görürken zamanla toplumun büyümesi ve çeşitlenmesi ile işbölümü gerçekleşip çeşitli memuriyetler kurulup padişahın gözetim ve denetiminde buralara memurlar atanır. Makaleye göre, Osmanlı hükümdarları da başlangıçta her bir işi kendileri gerçekleştirmişken, toplumun genişlemesi ve çeşitlenmesiyle işbölümüne gidilmiş, çeşitli memuriyetler açılmış, bu makamlara memurlar atanmıştır. Eskiden kendileri “gazā’ ve cihād” gerçekleştirirken daha sonra bu işleri askerlere bırakmışlardır.⁶³²

Dizinin son yazısında yazar, padişahların vazifesi üzerinde durmuştur. Buna göre, bir cemiyet, bir siyasal toplum haline dönüştükten, hükümet belirlendikten sonra, hükümetin başlıca vazifesi “adālet” sağlamak, toplumun başlıca vazifesi ise söz konusu idareye “itā’at” etmektir. Bir toplum adaletsiz yaşayamayacağı gibi, itaat olmaksızın da yaşayamaz. Hükümdarın adaleti sadece hukuk üzerinde düşünülmemelidir. Adalet aynı zamanda toplumsal refahı sağlamak anlamına da gelir. Aynı zamanda hükümet, toplumsal ilişkilerin istikrarlı bir biçimde sürmesi, işlerin yürümesi, yeterli miktarda asker barındırması gibi nedenlerle güçlü bir maliyeye sahip

⁶³¹ “Numaralı Nüşhada Muharrir Mukaddeme-yi Tārihin Māba’ı”, **Mümeyyiz**, s. 37, 2 Rebūlāhır 1287 [2 Temmuz 1870], 1.

⁶³² **age**, 1.

olmalıdır. Güçlü bir maliyenin imkânıysa; ancak mutedil ve meşru bir biçimde ahaliden toplanacak vergiyle sağlanabilir.⁶³³

Mümeyyiz'deki dört makalelik bu diziye bakıldığında aslında tarih anlayışıyla beraber uygulanması gereken siyasetin de ifade edildiği söylenebilir. Buna göre, makalelerde, Osmanlı ülkesinde Osmanlıcı yaklaşıma uygun bir millet ve vatan anlayışıyla beraber iyi ahlaklı olmanın ve padişaha itaatin altı çizilmiş, bir bakıma bundan sonra yapılacak tarih araştırmalarının veya tarih kurgusunun esasları belirtilmiştir. Buradan çıkan netice ile Osmanlı tarihi, etnik veya dini kökene dayanmayan, Osmanlı vatandaşlığı ekseninde bir millet ile farklı toplulukların toprak birliğine dayanan bir coğrafya üzerinden biçimlenmelidir. Ancak *Mümeyyiz* somut bir tarih anlatısına girmemiştir.

Tarih meselesini konu edinen ikinci gazete olan *Āyīne*'deyse toplam dokuz makale yayınlanır. İlk makale “Tārih” başlığı altında çıkar. Burada tarih şu biçimde tanımlanır: “Tārih insānların yaradıldıkları gündenberi her dürlü ‘ādetleriyle aralarında geçen vukū‘atı bugüne gelinceye kadar haber veren ‘ilme derler.”⁶³⁴ Görüldüğü gibi tarih, her türlü adetleri inceleyen bir kültür araştırması ve olaylar araştırması olarak değerlendirilmiştir. Yazar, bu tanımın ardından devam ederek tarih ilminin ikiye ayrıldığını ifade eder. Birincisi yukarıda söz edilen tanıma uygun bir biçimde daha genel olayların anlatıldığı “tārih-i ‘umūmi”, ikincisiyse sadece belirli bir milletin başından geçenleri anlatan “tārih-i husūsī”dir. Yazara göre, Osmanlıların bilmesi gereken şey, ilm-i hallerden sonra Osmanlı tarihidir. Yazar şöyle der: “İnsān yukarıda söylediğimiz gibi en evvel kendi ‘ilm-i hālını öğrenmeğe dīnen mecbūr olduğu gibi milletini muhāfaza edebilmek için kendi milletinin tārihini bilmelidir.”⁶³⁵ Dolayısıyla dini bilgilerden sonra en önem verilen konu kendi milli tarihini bilmek olarak değerlendirilmiş, anlaşıldığı kadarıyla bu vasıtayla dini ve milli geleneklerin-adetlerin tecrübe vasıtasıyla öğrenilip korunması hedeflenmiştir.

Mecmū ‘a-yı Nevresīdegān'da da tarih üzerine bir dizi yazı kaleme alınmış, öncelikle “tārih ‘ilmi” yukarıdaki tanımı daha geniş bir biçimde ele alarak; ancak temelde benzer bir şekilde şöyle tarif edilmişti⁶³⁶:

⁶³³ “37 Numaralı Nüşada Muharrer Mukaddime-yi Tārihin Māba‘dı”, *Mümeyyiz*, s. 39, 8 Cemāziyelevvel 1287 [6 Ağustos 1870], 2-3.

⁶³⁴ “Tārih”, *Āyīne*, s. 19, 29 Safer 1293 [26 Mart 1876], 1.

⁶³⁵ “Tārih”, *Āyīne*, s. 19, 29 Safer 1293 [26 Mart 1876], 1.

⁶³⁶ “Tārih”, *Mecmū ‘a-yı Nevresīdegān*, s. 1, 1298 [1880-1881], 25.

“tārih ‘umūmiyyetle nev’ī ben-i beşerin hāl ve ‘ādetlerinden ve terakkī ve fazīletlerinden ve dūnyāda nice seneler saltanat sürüb ba‘de muzmahil olan devlet ve milletlerin ba‘dehu zuhūr ve esbāb-ı felāketterinden bahs eden bir ‘ilm ise de bu kitābda bi’l-hāssa heyet-i İslāmiyyenin kangı kabīleden ayrıldığı ve nerelerde hükümetler teşkīl edib ne vechile iştihār bulduğu mezkūr hükümetlerin ne sebeble muzmahil olduğunu velhāsıl ehl-i İslāma ‘ā’id olan vukū‘atı şerh ve beyān olunacaktır”

Bu tanımda kültürel araştırmayla beraber terakki ve faziletler ile devletlerin kuruluşları ile yıkılış nedenleri göz önünde tutulmuş, asıl konu olaraksa yine Osmanlılar, dolayısıyla gazete okurlarını daha yakından ilgilendiren İslam Tarihi vurgulanmıştır. *Āyīne*’de olduğu gibi bu makalede de tarih, iki kısma ayrılır, ilki “tārih-i ‘umūmi”dir. Burada genel itibariyle insanların ahvalinden, adet ve ahlaklarından söz edilir. Diğeri ise “tārih-i hūsūsī”dir. Buradaysa özel olarak bir devletin veya milletin ahvalinden söz edilir. Burada da bir takım taksimler yapılabilir. Yazar makalelerde, “Milel-i İslāmiyye” bahsinin söz konusu edileceğini, dolayısıyla kendi tarih anlatısının “tārih-i hūsūsī” içinde görülmesi gerektiğini de ifade eder.

Bāğçe’de Emin Osman’ın kaleme aldığı tarih meselesiyse, “Tārih Nedir?” isimli bir makale ile başlar ve başlıkta sorulan soru şöyle yanıtlanır: “‘İlm-i tārih edebiyātın en müstesna bir kısmıdır! Edebiyāt nedir? Ādāba mütē‘allik olan asar! Ādāb nedir? Edebin cem‘īdir. Edeb nedir? Edeb lugat[ta] daha ziyāde ta‘ām sofrasına da‘vet etmeğe itlāk olunur.”⁶³⁷

Yazar, tarifi ahlaki bir hiyerarşi içinde birleştirerek nihayet edebe, yani güzel ahlaka bağlar. Tarih ise bir edebiyat türü olarak insanlar hakkında verilen belirli bilgiler olarak ifade edilir. Makale yazarı Emin Osman, İbn Haldun’u anımsatan bir biçimde⁶³⁸, insanların tek başlarına doğa koşullarına karşı gelemeyeceklerini, bu koşullara muktedir olamayacağını belirterek, insanların bir arada yaşamak zorunda olduklarını ifade eder. Bu biçimde toplanan insanların bir kısmı vahşilikten medeniyete geçerler. Bir kısmıysa bu iki durum ortasında kalarak bedevi bir yaşam sürerler. Bedeviler, vahşilere göre ileri bir yaşam sürseler de, medenilere göre geridirler; ancak bir takım ilerlemelerle, onlar da medenileşebilirler. Bedeviler,

⁶³⁷ Emin Osman, “Tārih Nedir?”, *Bāğçe*, s. 25, 8 Cemāzīyelevvel 1298 [8 Nisan 1881], 192.

⁶³⁸ İbn Haldun’a göre de insan tek başına yaşayamayacağından bir araya gelmiş, insan toplulukları iki halde var olmuştur: Bedavet (Göçmen) ve Hadāret (Medeni). Tahsin Görgün, “[İbn Haldun], Görüşleri”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013): 543-555.

medenileşme süreçlerinde devlet kurarlar ve toplumsal yaşamları alabildiğine değiştirir.⁶³⁹

Mesele, bir sonraki sayıda da devam eder. Yine “Tarih Nedir?” başlığı altında konu işlenir. Yazara göre, toplumsal yaşam beraberinde ihtiyaçların artışı getirirken, bu da sorunları doğurur. İşte bu durumda sorunları çözmek, toplumu idare eden siyasetçilere düşer ki onlar da yeterli tecrübeyi ancak tarihten yararlanarak elde ederler. Emin Osman’a göre bir kişinin veya bir asrın tecrübesi sorunları çözmek için yeterli değildir. Bir milletin mutlu olması ve sorunlarının çözülebilmesi için idarecilerin tarih bilmeleri, tarihte yaşanmış olayları çözümlenmeleri ve dersler çıkarmaları gerekmektedir.⁶⁴⁰ Tarihin yararı da yazar için burada ortaya çıkar: Tecrübe. Buna göre tarih araştırmaları siyasetçilere kendi memleketlerini idare etmek üzere tecrübe sağlar. Emin Osman’a göre, bu açıdan bakıldığında tecrübe aslında sadece havasa (seçkinler) değil, tüm halka, yani avama da gereklidir. En küçük işlerde bile ihtiyaç duyulan tecrübeye ancak “ilm-i tarih” ile ulaşılabilir. Yazar yeniden “ilm-i tarih”in neden edebiyatın en müstesna bir türü olduğu meselesine döner. Tarih, tecrübe kazandırdığından ve insan ancak tecrübeyele iyiyi kötüden ayırt ettiğinden önemlidir. Tarih araştırmaları bu halde insana, iyiyi kötüden ayırt etme gücü kazandırır. Emin Osman makalesine buradan itibaren, “Tarih-i ‘Umümi” alt başlığıyla devam eder. Öncelikle yeniden bu bağlamda tarihin tanımı üzerinde durur, ona göre tarih teriminin iki anlamı vardır. Birincisi tarih bir olayın yaşandığı anı tespit eder. İkincisi tarih geçmiş zamanda gerçekleşmiş insani ve toplumsal olayları kaydeder.⁶⁴¹ Yazara göre tarih üç kaynaktan alınır. Birinci kaynak, Allah’ın peygamberler vasıtasıyla gönderdiği kutsal kitaplardır. İkinci kaynak, müverrihlerin yazdıkları eski kitaplardır, üçüncüsü ise bazı yerlerde keşfedilen eski eserlerdir. Tarih iki kısımdır; biri tarih-i umumi, diğeri ise tarih-i hususi. İlki Hazret-i Âdem’den bu yana olan olayları konu edinirken, diğeri ise sadece bir devletin kuruluşundan yazıldığı ana kadar gelen hadiseleri konu edinir. Eğer yalnız bir padişaktan ya da bir adamdan söz edilirse buna da tercüme-i hal ismi verilir. Yazar gazetede “tarih-i ‘umümiyye”ye

⁶³⁹ Emin Osman, “Tarih Nedir?”, **Bağçe**, s. 25, 8 Cemâziyelevvel 1298 [8 Nisan 1881], 193.

⁶⁴⁰ Emin Osman, “Tarih Nedir? (Mâba’d) Tarih-i ‘Umümi”, **Bağçe**, s. 26, 15 Cemâziyelevvel 1298 [15 Nisan 1881], 203.

⁶⁴¹ Emin Osman, “Tarih Nedir? (Mâba’d) Tarih-i ‘Umümi”, **Bağçe**, s. 26, 15 Cemâziyelevvel 1298 [15 Nisan 1881], 204.

dair bir dizi kaleme alarak bu konuyu şöyle tasnif eder: 1. Eskiçağ 2. Ortaçağ 3. Yeniçağ.⁶⁴²

Çocuklara Arkadaş gazetesinde de tarih meselesine değinilen bölümde, tarihsel dönemleme tamamen İslam-Osmanlı merkezli bir yaklaşımla ele alınır. Buna göre, Eskiçağ Hazret-i Âdem'den Hz. Muhammed zamanına kadar meydana gelen olayları anlatır. Ortaçağ, Hz. Muhammed zamanından İstanbul'un fethine kadar meydana gelen olayları, Yeniçağ ise, İstanbul'un fethinden bugüne kadar geçen hadiseleri ele alır.⁶⁴³

Sonuç olarak, 19 Türkçe çocuk gazetesinden dördü, tarihi bir sorunsal olarak ele alıp değerlendirmiştir. Genel itibariyle tarihin bir kültür ve olaylar araştırması olduğunu söylemişler, tarihin yararı olarak özellikle idarecilere verdiği tecrübeyi kaydetmişlerdir. Tarihin genel ve özel tarih olarak ikiye ayrıldığını ifade edip daha çok Osmanlıları ilgilendiren özel tarih üzerinde duracaklarını yazmışlardır. Bu makalelerden en dikkat çekici olanları ortak bir *Osmanlı kimliği* çerçevesinde, millet ve vatan tanımları yapan *Mümeyyiz*'in yayınladığı söylenebilir. Söz konusu gazeteye göre, millet, bir devlete dini veya etnik kökene atıf yapmayan siyasi bir bağlılığı ifade etmekte, vatan ise aynı biçimde dini veya etnik kökene atıf yapmayan ortak bir coğrafyayı anlatmaktadır. *Mümeyyiz* dışında diğer gazeteler bu tür tanımlar üzerinde durmamış, daha çok tarih ilmini betimleyici bir yayın politikası izlemişlerdir. Aşağıda somut tarih anlatısında gazetelerin nasıl bir yol takip ettikleri değerlendirilmekte, *Osmanlı kimliğinin* önemli bir parçası olarak ve *Osmanlı kimliğinin* inşası sürecinde görülebilecek tarih anlatısı üzerinde durulmaktadır.

7. 1. 1. 2. Osmanlı Tarihi

Somut tarih yazımına en geniş yer veren gazete *Âyîne* olur. Gazete, çocukların mekteplerde kendi tarihlerini öğrenmekle beraber, *Âyîne*'nin hitap ettiği esas kitle olan kadınların bu eğitimden mahrum olduklarını, onların okuyup anlayabilecekleri derli toplu tarih kitaplarının bulunmadığını söylemiş, dolayısıyla burada başlıca kadınların bilgilendirilmesine çalışılacağını belirtmiştir. Osmanlı Tarihi'ne başlamadan önce de

⁶⁴² age, 204.

⁶⁴³ "Tarih", *Çocuklara Arkadaş*, c. 2, s. 1, 22 Zilka'de 1299 [5 Ekim 1889], 3.

insanların yeryüzüne nasıl yayıldıkları ve milletlerin birbirlerinden nasıl ayrıldıkları üzerinde durmuştur.⁶⁴⁴

Âyîne'de ilk olarak, kutsal kitapların anlatısına uygun bir biçimde yaratılış hikâyesi anlatılır. Buna göre, Allah Âdem ile Havva'yı yaratır, ardından onları yeryüzüne gönderir, yeryüzünde onların Habil ve Kabil adlarında iki çocuğu dünyaya gelir. Kabil, kız kardeşinin Habil'e verilmesine razı olmayıp haset etmiş, sonuçta Habil'i öldürmüş, sevdiği kadını da alarak Aden'e firar etmiştir. Âdem'in üçüncü oğlu Şit soyundan ise İdris peygamber ve nihayet Nuh peygamber dünyaya gelmiştir. Nuh peygambere, Allah, bir tufan olacağını, bir gemi yapmasını bildirir. Bunun üzerine Nuh, gemisini yapıp karısı ve çocukları, Yafes, Sam ve Ham ile beraber ve daha kavminden 80 kişi almış; ancak tufan sırasında ailesi dışında herkes yaşamını yitirmiştir. Nuh peygamber insanlar dışında gemisine tohumlar ile her hayvandan ikişer erkek ve ikişer dişi almış, neticede tufandan kurtulmuştur. Bundan sonra insan nesli Nuh'un soyundan devam etmiştir.⁶⁴⁵

İkinci makalede Nuh peygamberin çocuklarıyla beraber tufandan kurtulduktan sonra Ararat dağında bir yere geldikleri ve bu yakında: "Kürdistân'da seksen hanelik bir köy bînâ etdik"leri ifade edilir. Nuh peygamber, 60 sene daha yaşadıktan sonra ölmüş, onun ardından insan nesli çocukları vasıtasıyla devam etmiştir. Evlatları arasından Sam'dan doğanlar Suriye ve Ceziretü'l Arap ahalisini, Ham'dan olanlar Mısır, Habeş, Zenci, Hind, Send milletlerini, Yafes'den ise sekiz çocuk doğup her birinden birer millet meydana gelmiştir.⁶⁴⁶ Yafes'in birinci çocuğu "Türk" isminde olup Orta Asya'da Asya Gölü civarında iskân eylemiş, Türkler ile Tatar ve diğer kabilelerden meydana gelmiştir.⁶⁴⁷ Yazar bundan sonra Nuh'un geri kalan çocuklarını sayarak onların hangi milletleri meydana getirdiğini anlatmış, nihayet "Türkler" adıyla bir ara başlık açmıştır. Bu başlığın altında yer verilen Nuh'un oğullarından Türk ile Magu bir müddet Erzurum civarında, "Anun Dağı, Altı Ay Dağı, Akdağ"larda kalmış, ardından Asya'ya gitmişlerdir.⁶⁴⁸

Üçüncü makalede meseleye devam ederek Asya'ya giden bu toplumların, orada, Türkistan ve Tataristan isimleriyle anıldıkları söylenir. Makaleye göre bu insanlar iki

⁶⁴⁴ "Tarih", *Âyîne*, s. 19, 29 Safer 1293 [26 Mart 1876], 2.

⁶⁴⁵ *age*, 2.

⁶⁴⁶ "Yazmakta Olduğumuz Tarihden Mâba'd", *Âyîne*, s. 20, 7 Rebülevvel 1293 [2 Nisan 1876], 1.

⁶⁴⁷ *age*, 1.

⁶⁴⁸ *age*, 1.

büyük kıtayı imar etmişlerdir.⁶⁴⁹ Türkler zaman içinde bu bölgede çoğaldılar ve artık sığmaz oldular. Göçlere başladılar ve daha ziyade Batıya doğru göç ettiler. Bu sırada İslam ile tanışıp Müslümanlığı kabul ettiler. İslamiyet’i Batıya taşıdılar, içlerinden Fahrirazi ve Farabi gibi pek büyük âlimler yetiştirip İslamiyet’e büyük hizmetler ettiler. Türkler, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan önce pek çok yerde çeşitli “mülük” meydana getirmiş, mesela Anadolu’da, Selçuk Rum, Atabey Rum, Ak Koyunlu, Kara Koyunlu, Dulkadiriye gibi birçok “mülük” gerçekleştirmişlerdir.

Makale, bu noktaya geldiğinde bir ara başlık açar: “Zuhūr-ı Devlet-i ‘Osmāniyye”, hicretten 475 (m. 1082-1083) sene sonra “Selçuk kabilesi”, Türkistan’dan çıkıp Acemistan’a gitmiştir. İçlerinde Osmanlıların cediti olan Kayıhan kabilesi dahi vardı. Burada Gazneli Sultanı Mahmud tarafından “Sulh taraflarında Mahon denilen kasabaya” yerleştirilmiş; ancak Moğol hâkimi Cengiz Han’ın seferleri üzerine, “Cengiz’in hükmü altına geçmemek” üzere, Kayıhan kabilesi, “kendi ‘aşireti ve Oğuz ve Tatarlardan ‘ibâret olan teb‘asıyla Acemistân’a göç etdiler.” Bir müddet sonra Kayıhan kabilesi, Cengiz Han’ın kendi bölgelerine kadar gelmesi dolayısıyla ”Ermenistan-ı kebare geçerek (Van) gölünün cenübunda (Ahlât) kasabasına kondular.” Burada yedi yıl oturduktan sonra yine Tatar askerinden kaçarak Erzincan tarafına göçtüler.⁶⁵⁰

Kayıhan aşireti Erzincan’da iken Cengiz Han ölmüş, bunun üzerine aşiret Acemistan’daki yurtlarına dönmek istemiştir. Ancak geri dönerlerken Fırat ırmağı üzerinde yer alan Caber kalesini geçerlerken Süleyman Bey atıyla nehre düşmüş, hayatını kaybetmiştir. Süleyman Beyin dört oğlundan ikisi ana yurtlarına dönerken diğer iki oğlu Ertuğrul ve Dündar Bey aşiret ahaliyle beraber Erzurum tarafına gelerek “Basin” ovasında, “Sürmelü” çukurunda bir müddet konakladı. Ertuğrul Bey bir süre sonra Selçuklu Sultanı Alâeddin ile görüşmek üzere Konya’ya gitti.⁶⁵¹

Bu sırada yeni bir Tatar saldırısı meydana gelmiş, Ertuğrul Bey, Tatarların saldırısına karşı, Sultan Alâeddin’i destekleyerek onun kazanmasını sağlamıştır. Bu hadise üzerine Sultan Alâeddin, Ertuğrul Bey ile aşiretine “Söğüd” kasabasını “yaylak ve

⁶⁴⁹ “Yazmakda Olduğumuz Tarih-i ‘Osmānī’den Māba‘d”, **Āyine**, s. 21, 14 Rebūlevvel 1293 [9 Nisan 1876], 1.

⁶⁵⁰ **age**, 1.

⁶⁵¹ **age**, 1.

kışlak” olarak tahsis etti. Yazara göre, tarihlerin verdiği bilgiye bakılırsa o dönem Ertuğrul Bey kabilesinin nüfusu 2 bin kişiden meydana gelmekteydi.⁶⁵²

Ertuğrul Bey, ömrünün sonuna kadar Selçuklu’ya itaat etmiş, 90 yaşını aşıttan sonra vefat etmiştir. Arkasında kalan üç oğlundan, Osman, Gündüz ve Savcı arasından, Osman Gazi kabilenin yeni reisi olur. Osman Gazi, Selçuklular zayıflamasına rağmen onlara itaatini sürdürmüştür; ancak Selçuklular yeni bir Tatar saldırısıyla yıkıldıklarında hicri 699 (m.1299-1300) senesinde istiklalini ilan ederek Osmanlı Devleti’nin kurucusu olmuştur. Bundan sonra 27 sene boyunca Osman Gazi kâh kendisi kâh oğlu Orhan Bey vasıtasıyla cihat ve gazalara çıkıp fetihler gerçekleştirmiş, İslamiyet’i yaymıştır.

Orhan Gazi, Bursa’nın fethiyle meşgul iken pederinin hastalığını haber almış ve derhal yanına dönmüştür. Osman Gazi, veliahdının yanına gelmesi üzerine, ona bir padişahta bulunması gereken özellikler üzerine bir konuşma gerçekleştirir. Yazar bu konuşmayı, “nutk-ı ‘Osmānī” ara başlığıyla ifade eder. Osman Gazi söz konusu nutkunda oğlu Orhan Gazi’ye şu öğütleri verir. Cihat kılıcını elinden düşürme, adil ol, reaya ve berâyâyı (bütün halkı) gözetip onlara sakın zulmetme, erbab-ı kemâle ikram ve hürmet et, şer’i şerife uygun davran, çok askerim ve malım var diye mağrur olma, mütevazı ol, halkını koru ve kolla, onlara ihsanlar buyur.⁶⁵³ Yazar bundan sonra Orhan Gazi’nin pederine layık bir evlat olarak gerçekleştirdiği fetihleri sayar.

Altıncı maddede yazar, doğrudan doğruya bir alt başlıkla Sultan Orhan Han zamanına girmiş, Sultan Orhan’ın tahta çıktığında kardeşleriyle arasında küçük tartışmalar olmakla beraber bunları hallettiğini belirtmiştir. Orhan Gazi, büyük biraderi Alâeddin’i veziri yapmış ve yakın çevresinden olmak üzere fetihlere başlamıştır. Onun zamanında askerliğe bir düzen getirilerek yeniçeri ve sipahi olmak üzere iki sınıf asker oluşturulur. Bundan başka devşirme düzeni kurularak Hıristiyan ailelerden alınan çocuklar ile esir çocuklardan askere almalar gerçekleştirir. Orhan Gazi, Bursa’yı taht merkezi yaparak burayı bayındır hale getirir. İstanbul’u almak niyetiyle buraya birçok akınlar gerçekleştirir. Yedinci maddede Orhan Gazi devri anlatımını fetihler bağlamında sürdüren yazar, sekizinci maddede, Sultan Murad Han zamanına

⁶⁵² “Tarih-i ‘Osmānī’ den Māba‘d”, *Āyine*, s. 22, 21 Rebūlevvel 1293 [16 Nisan 1876], 2.

⁶⁵³ “‘Osmānī Tārihinden Māba‘d” *Āyine*, s. 23, 28 Rebūlevvel 1293 [23 Nisan 1876], 2-3.

başlamış, bu devri de fetihler bağlamında anlatmıştır. Dokuzuncu makalede de fetihler üzerinden gidilmiş, sonundaysa zamanın meşhur âlimlerinin isimleri verilmiştir.⁶⁵⁴

Görüldüğü gibi *Âyîne*'de yazılan makalelerde tarih kurgusu dini kökene bağlanmış, çok eski ve belirli bir soyu ifade eden “Türk” ve “Türkler” diğer tüm milletler gibi Nuh’un soyundan kabul edilmiştir. Türkler uzun süre Orta Asya’da yaşamış, ardından Anadolu’ya göç etmiş, yeniden Orta Asya’ya dönmüş; ancak burada çoğalıp da bölgeye sığmayınca yeniden göçlerle Batı’ya doğru gelmişler, Osmanlıların kuruluşundan önce de birçok siyasal yapı meydana getirmişlerdir. Türklerden olan Kayıhan aşireti Osmanlı Devleti’nin kurucu aşireti olmuş, İslam, Osmanlıların güçlenmesiyle geniş bir sahaya yayılmıştır.

Tablo 1: *Âyîne*’ye göre Osmanlıların Kökeni

Âdem-Havva				
Habil	Kabil	Şit		
		Nuh		
		Ham	Sam	Yafes
				Türk
				Türk’ün soyundan gelenler Asya’ya göç ettiler ve Müslüman oldular.
Atabey Rum	Ak Koyunlu	Kara Koyunlu	Dulkadiyiye	Selçuk Rum
				Kayıhan Aşireti Osmanlı Devleti

Gazetede meydana getirilen tarih anlatımında dikkat çeken özellikler maddeler halinde şöyle ifade edilebilir: 1. Türkler kökü Nuh’a kadar uzanan çok eski ve belirli bir topluluktur. 2. Türkler İslamiyet’ten önce iki büyük kıtayı imar etmişlerdir. 3. Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra bu dini Batı’ya taşımışlardır. 4. Türkler uzun süre

⁶⁵⁴ “Tarih-i ‘Osmānī’den Māba‘d”, *Âyîne*, s. 24, 5 Rebülâhır 1293 [30 Nisan 1876], 2. “Tarih-i ‘Osmānī’den Māba‘d”, *Âyîne*, s. 25, 20 Rebülâhır 1293 [15 Mayıs 1876], 1-2. “Tarih-i ‘Osmānī’den Māba‘d”, *Âyîne*, s. 27, 4 Cemāzīyelevvel 1293 [28 Mayıs 1876], 2-3. “Tarih-i ‘Osmānī’den Māba‘d”, *Âyîne*, s. 28, 10 Cemāzīyelâhır 1293 [3 Temmuz 1876], 3-4.

Orta Asya’da iskân ettikten sonra aşırı nüfusları dolayısıyla Anadolu’ya göçmüşlerdir. 5. Türkler Osmanlıların atalarıdır; ancak Osmanlılardan önce de birçok siyasal topluluk meydana getirmişlerdir. 6. Türk aşiretlerinden Kayıhan aşireti Osmanlı Devleti’nin kurucu aşiretidir. 7. Osmanlılar fetih ve gazalarla İslamiyet’i geniş bir alana yaymışlardır. Sonuç olarak makalelerden çıkan tarih anlatısı ve bu vasıta ile inşa edilen kimliğin ana unsurları kadim ve belirli bir soyu ifade eden Türkler olmuş, Türkler İslamiyet’ten önce imar faaliyetleri gerçekleştirmiş, İslamiyet’ten sonra da İslam’a fetihler vasıtasıyla büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Görüldüğü gibi, 19 çocuk gazetesi içinde dört gazete tarih ile ilgili makalelere yer vermiş, bunlar arasından *Āyīne*’de Osmanlı tarihi, Türk tarihi içinde değerlendirilmiştir. *Āyīne*’de tarih anlatısı üzerinden *Osmanlı kimliğinin* iki ana unsuru Osmanlıların kökenini ifade eden Türk unsur ile İslam olmuştur.

Mecmū ‘a-yı Nevresīdegān’da tarih üzerine gerçekleştirilen ve yukarıda ifade edilen genel izahatın ardından, “Milel-i İslām” anlatısı Hazreti Âdem ve Havva’dan başlar. Makaleye göre, önce bitkiler ve hayvanlar, ardından Âdem ile Havva yaratılarak cennete yerleştirilir. Habil ile Kabil’in hikâyesinin ardından, Nuh’tan söz eden yazar, Nuh’un çocukları arasından Arapların, Ham’dan geldiklerini söyleyerek, Müslüman coğrafyacıların⁶⁵⁵ kitaplarında da görüldüğü gibi, fiziksel bir tarif verir: “bunların göz kapakları kalın, burunları yassı saçları kıvrık olub ‘akıl ve ferâsetleri beyâzlara nisbetle azdır.”⁶⁵⁶ Sam’dan ise orta ve kuzey Asya ile doğu ve kuzey Avrupa ve Amerika ahali meydana gelir. Yazara göre, onlar, çoğunlukla sarı renkli, “tüyleri az ve sert olarak gözleri dahî küçüktür.”⁶⁵⁷ Yafes’den ise Hintliler, Çinliler ve Avrupalılar türe: “bunların renkleri beyaz saçları düz ve yumuşak ve başları yuvarlak” olarak tarif edilir, bu halklar, diğerlerinden daha akıllıdır. Dolayısıyla yazar, Avrupalılar ile Hintliler ve Çinlilerin, Asyalılar, Araplar, Kuzey Avrupalılar, Amerikalılar ile karşılaştırıldığında “daha ‘akıllı’ olduklarını öne sürer.”⁶⁵⁸

⁶⁵⁵ Müslüman coğrafyacılar da kitaplarında fiziksel betimlemeler yapmışlardır. Örneğin, İslam öncesi Türk topluluklarından söz eden Mes’ûdi’ye göre: “Türklerin en küçük gözlüleri ve kısa boyluları Oğuzlardır.” Yine genel itibarıyla Müslüman coğrafyacılar göre Türkler “kırmızı yüzlü ve az killiydiler.” Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. bs. (Ankara: TTK, 2001), 23. Dolayısıyla yukarıda yer verilen fiziksel ifadeler İslam gelenekleri içinde değerlendirilebilir.

⁶⁵⁶ “Tarih”, *Mecmū ‘a-yı Nevresīdegān*, s. 1, 1298 [1880-1881], 31.

⁶⁵⁷ *age*, 31.

⁶⁵⁸ *age*, 31.

Makale halkları fiziksel özelliklere ve akıl sıralamasına göre ifade ettikten sonra lisan bahsine geçer. Buna göre dünyada konuşulan pek çok dil varsa da tüm diller aslında üç temel dile dayanır. Bunlar, Süryanice, Hint ve Cermen lisanları ile Türkî lisanıdır. Türkî lisan, Çin, Kıpçak ve Moğollarla birlikte Osmanlılar tarafından kullanılır, makale şöyle devam eder: “‘Osmānlular aslı Türkî lisānıyla ‘Arabî ve Fārisīnin ittihādından hāsıl olan bir lisānı isti‘māl eylemekdedirler.’”⁶⁵⁹ Yazar burada, Avrupalıların dolayısıyla onların içinde yer aldığı kabul edilen Osmanlıların “daha ‘akıllı’” olduğunu ifade etmiş, ardından da Türki dile özel bir önem vermiş, lisan vasıtasıyla bir bakıma Türki unsura işaret etmiştir. Kısaca *Mecmū‘a-yı Nevresīdegān*’a göre, Osmanlılar bir yandan coğrafi olarak Avrupalılar arasında yer almış ve daha akıllı bir tarafta bulunmuş, bir yandan da dünyanın temel dilleri arasında yer alan Türki dilini kullanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti akıllı ve köklü bir memleketir.

Sonuç olarak, Türkçe çocuk gazetelerinden *Mümeyyiz* daha çok kavramsal düzeyde tarih meselesiyle ilgilenmiş, millet ve vatan terimlerinin geleneksel anlamlarıyla beraber, Osmanlıcılığa uygun denebilecek, etnik ve dini kökene atıf yapmayan daha çok siyasal bağlara vurgu yapan modern bir millet tanımı üzerinde durmuş; ancak bu tanımı somut olarak Osmanlı tarihiyle ilişkilendirmemiştir. Söz konusu yazı dizisi, Osmanlı tarihinden somut bir biçimde söz etmemiş, dolayısıyla kavramsal olarak ifade ettiği ortak vatan anlayışına dayanan *Osmanlı kimliğini*, somut tarih araştırmalarında ortaya koyamamıştır. Dahası vatan meselesi üzerinde dururken, ortak vatan anlayışıyla beraber “ataların fethettiği topraklar” vurgusuyla geleneksel gaza ve cihat anlayışını ifade etmiştir. *Āyīne* ise, Türklerin Nuh’un çocuklarından Yafes’ten geldiğini yazmış, Kayıhan kabilesinin Osmanlıların soyunu meydana getirdiği tezini işlemiştir. Böylece bir yanda geleneksel dini köken anlatısı sürmüştü, diğer yanda da Osmanlı hanedanının ve kamu okullarında bir kitle dersi olarak anlatılan tarih dersleri vasıtasıyla Osmanlıların kökeni ve soyu Türkler biçiminde belirtilmiştir. Böylece *Āyīne*, Türk ve İslam bir *Osmanlı kimliği* üzerinde yoğunlaşmıştır. Benzer yaklaşımı *Mecmū‘a-yı Nevresīdegān* da gerçekleştirmiş, İslam Tarihi anlatısı içinde Türklere dilleri vasıtasıyla özel bir yer verilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse *Mümeyyiz*’in kavramsal düzeydeki tanımları bir yana konulursa, 1879-1881 yılları arasında son derece sınırlı olmakla beraber iki çocuk gazetesi *Āyīne* ve *Mecmū‘a-yı Nevresīdegān*, somut düzeyde ve tarihi temelde *Osmanlı kimliğini*, Türk ve İslam unsurlara atıflarla ifade

⁶⁵⁹ age, 32.

etmiştir. Somut tarih anlatısı düzeyinde hanedan ve Osmanlı iktidarının gerçekleştirdiği fetih ve gaza anlatısı dışında Osmanlı toplumsal yaşamına dair, Osmanlılık bağlamında bir araştırma veya tartışma mümkün olmamıştır.⁶⁶⁰

7. 2. Osmanlı Kamu Okullarında Coğrafya

Coğrafya dersleri kamu okullarında Tanzimat devrinden itibaren okutulmaya başlanmış, söz konusu derslerde genel coğrafya içinde Osmanlı coğrafyasına da yer verilmiştir. Aşağıda görüleceği gibi, Tanzimat döneminde coğrafya ders kitabını Selim Sabit Efendi kaleme almış, genel coğrafya içinde Osmanlı coğrafyasını, daha çok betimleyici ve tanımlayıcı bir üslupla ifade etmiştir. Bu dönem çocuk gazeteleri coğrafi bahislere çok sınırlı bir biçimde yer vermiş, genel itibariyle onlar da Selim Sabit Efendi'nin üslubunu takip etmiştir.

Selim Sabit Efendi'nin hazırladığı, üçüncü baskısı 1879-1880 yıllarında yapılan *Muhtasar Coğrafya Risālesi* ilk defa Tanzimat döneminde basılmış, 1885 yılına kadar altı defa basımı tekrarlanmış, sıbyan mekteplerinde kullanılmıştır. Altı ana bölümden meydana gelen kitabın sonuna dünya haritası ile beş kıtayı gösteren bir harita da ilave edilmiştir. Kitap ilk bölümde öncelikle, ada, körfez, dağ, çöl, ova gibi coğrafi terimlerin açıklanmasıyla başlamış, ardından beş ayrı bölümde beş kıta konu edilmiştir. Kıtalar, Avrupa ile başlayarak Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya ile devam etmiş bu arada bu üç kıtaya yayılan Osmanlı topraklarından söz edilmiştir. Avrupa kıtasının ve yeri geldikçe her bir kıtanın sınırları, doğal ürünleri, nüfusu ve ülkelerine, başkentleri ile önemli şehirlerine yer verilmiştir. Avrupa kıtası içinde Osmanlı toprakları, Rumeli başlığı altında toplanmış, sınırları ve vilayetlerinden söz edilmiştir. Avrupa kıtasının sonunda Avrupa'nın önemli denizleri, adaları, nehirlerinden ve diğer önemli yeryüzü şekillerine de yer verilmiştir. Daha sonra Asya kıtasından aynı biçimde bahsedilirken, bunun ardından Afrika ve Amerika ile Avustralya kıtaları aynı üslupla yazılmıştır. Selim Sabit Efendi ilk olarak Avrupa kıtasına yer vermesinin gerekçesi olarak, Avrupa'nın diğer kıtalardan küçük olmasına rağmen, diğer kıtalarla karşılaştırıldığında, suyu ve havasının daha latif, toprağının daha bereketli, insanlarıninsa ilim ve hünerde daha marifetli olmasını ifade etmiştir.⁶⁶¹

⁶⁶⁰ Bu mesele için ayrıca bkz. Taner Timur, **Osmanlı kimliği**, 4. bs. (Ankara: İmge Kitabevi, 2000), 103-139.

⁶⁶¹ Selim Sabit, **Muhtasar Coğrafya Risālesi**, 3. bs. (yy. Latürkī Matba'ası, 1297 [1879-1880]), 2-54.

II. Abdülhamid idaresi de imparatorluğun ve sultanın hâkimiyet alanını ifade etmek için kamu okullarında Tanzimat devrinden itibaren okutulmaya başlanan coğrafya derslerinden yararlanmıştır. II. Abdülhamid zamanında, rüşdiye okullarının üçüncü senesinde okutulan coğrafya derslerinde, genel itibariyle imparatorluğun üç kıtaya yayılmış sahası, devletin ve sultanın egemenliği vurgulanmıştır. Söz konusu derslerde, Osmanlılar bir aile olarak betimlenirken ailenin reisi olarak II. Abdülhamid ifade edilmiştir. Coğrafya kitaplarında *Osmanlı kimliği* bağlamında Müslim-gayrimüslim tüm Osmanlıların ortak yurdu olarak ifade edilen “vatan”; atlas, duvar haritası ve ders kitaplarıyla vurgulanmış, toprağa dayalı ortak bir vatan birliği üzerinde durulmuştur. Osmanlı coğrafyası ile diğer coğrafyalar-ülkeler arasındaki farklara dikkat çekilmiş, “biz” ile “onlar” ifadesi kullanılarak, “biz” ile özdeşleştirilen Osmanlı Devleti ile öğrenciler arasında bir özdeşlik sağlanmıştır. Osmanlı coğrafyasının doğal kaynaklarına, ticaretine, tarımına atıflar yapılarak söz konusu kaynaklar üzerindeki devlet tasarrufu öne çıkarılmıştır.⁶⁶² Kısaca ifade etmek gerekirse, II. Abdülhamid döneminde, okullarda okutulan coğrafya derslerinde, Osmanlı coğrafyası üzerindeki devlet otoritesi ve doğrudan doğruya Sultan II. Abdülhamid’in otoritesi vurgulanmış, ortak vatan etrafında milli bir üslup tercih edilmiş, ülke kaynakları üzerindeki devlet tasarrufu öne çıkarılmıştır.

II. Abdülhamid zamanında Selim Sabit Efendi’nin yukarıda sözü edilen kitabıyla birlikte şu kitaplar kamu okullarında okutulmuştur: Ali Cevad, *Hülāsa-yı Coğrafya-yı ‘Osmānī ve Ahmed Cemal, Coğrafya-yı ‘Umūmi ile Coğrafya-yı ‘Osmānī*. II. Abdülhamid zamanında ilk baskısı yapılan ikinci coğrafya ders kitabı Kolağası Ali Cevad ile Teğmen Remzi’nin hazırladıkları *Hülāsa-yı Coğrafya-yı ‘Osmānī* olmuştu. Teğmen Remzi hakkında bir bilgimiz bulunmazken, Ali Cevad dönemin tanınmış coğrafya öğretmenlerinden biri ve birçok coğrafya ders kitabının yazarıydı. Kitap ilk defa 1891’de, İstanbul’da rüşdiye mektepleri için basılmış, özellikle Avrupa Osmanlısı

⁶⁶² Özkan Akpınar, “Geographical Imagination in School Geography During the Late Ottoman Period, (1876-1908)” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2010), 105-107. 19. yüzyılda Osmanlılar okullar dışında coğrafi çalışmalarını genellikle Batılı kaynakların tercümelemleri biçiminde sürdürdüler. Söz konusu çalışmalar içinde Mahmud Râif Efendi’nin, Londra sefaret kâtibi iken Fransızca yazıp Yakovaki Efendi’nin Türkçeye, *İcâletü’l Coğrafya* adıyla çevirdiği kitabı öncelikle sayılabilir. Ancak bu kitapta Mahmud Râif Efendi, geleneksel Batlamyus sistemini kullanmış ve dünyayı merkeze alarak güneşin onun çevresinde döndüğünü söylemiştir. Tanzimat döneminde tüm yayınlara Batılı kaynaklar hâkim olmuş, bununla beraber Batılı ve Doğulu kaynakların birlikte kullanıldığı Yağlıkzâde Ahmed Rifat Efendi’nin hazırladığı *Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye çalışması*, Şemseddin Sami’nin *Kâmüsü’l A’lâm*’ı, Ali Cevad’ın hazırladığı *Memalik-i Osmaniyye*’nin Tarih ve Coğrafya Lugatı kayda değer çalışmalardır. Mahmut Ak, “Coğrafya”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988): 62- 66. Akpınar, **age**, 43-44.

üzerine yoğunlaşmıştır. Kitap, belli başlı coğrafya terimlerini açıklamış, imparatorluğun idari taksimatı üzerinde durmuştur. Osmanlı coğrafyası dönemde de ifade edildiği gibi üç ana bölümde incelenmiştir: Osmanlı Avrupası, Osmanlı Asyası ve Osmanlı Afrikası.⁶⁶³

Bu dönem bir diğer kitabı Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi coğrafya öğretmeni Yenişehirli Ahmed Cemal kaleme almış, *Coğrafya-yı 'Umūmi* adını vermiştir. Ahmed Cemal de diğer kitap yazarlarının yaptığı gibi öncelikle coğrafi terimleri açıklamış, ardından Selim Sabit Efendi gibi beş kıtayı tanıtmıştır. Ahmed Cemal, II. Abdülhamid'in Müslüman ve Hıristiyan tüm Osmanlıların sultanı olduğunu vurgulamış, aynı zamanda dünyadaki tüm Müslümanların halifesi ve koruyucusu olduğunu da ifade etmiştir. Kitabında ilk olarak Avrupa coğrafyasına yer vermiş, burada Avrupa-yı Osmani ile beraber Avrupalı ülkeler arasında, Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa'ya yer vermiştir. Sonraki bölümlerde Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya kıtaları anlatılmıştır.⁶⁶⁴

Dönemin burada söz edilecek son kitabı *Coğrafya-yı 'Osmānī* adıyla, idadiler için, yine Ahmed Cemal tarafından kaleme alınmış, kitabın ilk baskısı 1893-1894'te yapılmış, ikinci baskısıysa 1900'de gerçekleştirilmiştir. Bu kitapta da, Osmanlı coğrafyası üç bölümde, "Avrupa-yı 'Osmānī", "Asya-yı 'Osmānī" ve "Afrika-yı 'Osmānī" olmak üzere tasnif edilip anlatılmıştır. Kitabın her bir bölümünde Osmanlı coğrafyası; sınırları, sahilleri, şehirleri, dağları, nehirleri, vilayetleri biçiminde yazılmış, daha çok betimleyici bir üslup tercih edilmiştir.⁶⁶⁵

Coğrafya derslerinde ders kitaplarıyla birlikte, en çok yararlanılan bir başka ders aracı haritalar olmuştur. 1896'da Osmanlı kamu okullarında kullanılan kıta esasına dayanan, Osmanlı İmparatorluğu'nu üç kıtadaki topraklarıyla ifade eden haritalar toplatılmış ve onların yerini, Osmanlı coğrafyasını bir bütün halinde gösteren haritalar almıştır.⁶⁶⁶ Söz konusu haritalar, öğrencilerin zihninde birleşik bir Osmanlı İmparatorluğu canlandırmış, bununla birlikte imparatorluğun kaybettiği bazı topraklar sınırlar içinde gösterilmiştir. Böylece birleşik coğrafya, "düşsel bir biçimde" daha da büyük

⁶⁶³ Akpınar, *age*, 107-110.

⁶⁶⁴ *age*, 110-112.

⁶⁶⁵ Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı 'Osmānī*, 2. bs. (Pangaltı: Mekteb-i Harbiyye Matba'ası, Temmuz 1316 [1900]).

⁶⁶⁶ Fortna, *age*, 231. Hacısalihoğlu, "Borders, Maps", 194.

resmedilmiştir.⁶⁶⁷ Osmanlı haritalarının bir başka özelliği ise, aslında yeni olmamakla beraber, tüm kıtalar içinde Osmanlı Avrupası'na ilk sırada yer vermesi olmuş, böylece Osmanlı Avrupası'nın "imparatorluğun merkezi" olduğu ifade edilmiştir. Yine imparatorluğun önemi ve gücü öğrencilerin zihninde "üç kıtaya yayılan tek imparatorluk" vurgusuyla canlandırılmıştır.⁶⁶⁸

II. Abdülhamid döneminde okutulan coğrafya ders kitapları incelendiğinde Akpınar'a göre şu sonuçlar çıkarılabilir: 1. Coğrafya ders kitapları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını, bölge ve vilayetlerini ayrıntılı bir biçimde vurgulamış, diğer ülkelerle arasına bir çizgi çekmiş, böylece toprağa-coğrafyaya dayalı bir Osmanlı coğrafyası ile onun mutlak hâkimi olarak Osmanlı sultanını belirtmiştir. 2. Belirli sınırlar içinde var olan İmparatorluk, Osmanlılık anlayışı ile ifade edilmiş, Osmanlı coğrafyasının karakteristik özellikleri saptanmıştır. 3. İmparatorluğun doğal kaynakları ile üretim kapasitesi sultanın hâkimiyeti ve yönlendirmesi etrafında resmedilmiş, böylece toprak ile iktidar arasında bir ilişki kurulmuştur. Söz konusu unsurlar ders kitapları sonuna eklenen harita ve atlaslar vasıtasıyla da gözle görülür bir hale dönüştürülmüştür. Kısaca söylemek gerekirse, tüm bu unsurlar üzerinden Osmanlı coğrafyası, üzerinde yaşayan insanları, kaynakları, sınırları ile sultana bağlı bir ülke halinde resmedilmiştir.⁶⁶⁹

7. 2. 1. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Coğrafya

Türkçe çocuk gazetelerinde coğrafyaya dair makaleler, tarihe dair makalelerde görüldüğü gibi, oldukça sınırlı ve genellikle coğrafya terimini tanıtıcı bir biçimdedir. Aşağıda çocuk gazetelerinde yer alan makaleler; coğrafya üzerine genel tanımların ardından, dünyanın şekli, coğrafya ve terakki, Osmanlı coğrafyası ile diğer coğrafyalar biçiminde tasnif edilmekte ve ders kitaplarıyla karşılaştırılarak değerlendirilmektedir.

Tanzimat döneminin Türkçe çocuk gazetelerinde coğrafyaya, oldukça sınırlı bir yer verilmiş, *Mümeyyiz* ve *Etfâl*'de coğrafya ile ilgili toplam üç makale yayınlanmıştır. Makalelerde coğrafya tanıtılmış, kısaca kıtalar ve ülkeler üzerinde durulmuştur.

II. Abdülhamid döneminde yayınlanan gazetelerdeyse coğrafyaya daha geniş bir yer

⁶⁶⁷ Kaybedilmiş topraklar arasında Tunus, Mısır, Bulgaristan Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde gösterilmiştir. Fortna, *age*, 231-233.

⁶⁶⁸ Hacısalihoğlu, "Borders, Maps", 195-196.

⁶⁶⁹ Akpınar, *age*, 123-151.

verilmiş, söz konusu yayınlarda da coğrafyanın genel tanımının ardından coğrafya ve terakki, Osmanlı coğrafyası ve diğer coğrafyalar üzerinde tanıtıcı yayınlar yapılmıştır.

7. 2. 1. 1. Coğrafya Üzerine

İlk Türkçe çocuk gazetesi *Mümeyyiz*'de coğrafya ile ilgili olarak yayınlanan bir makale, bir baba ile oğlu arasında geçen sohbet biçiminde ifade edilmiştir. Coğrafya ile ilgili terimlerin verildiği makalede baba “memleket”i şöyle tanımlar: “Bir devlete tâbi‘ olarak bir takım nüfusun dâ’imi sûretle sâkin oldukları mahalle memleket ta ‘bîr olunur.”⁶⁷⁰ Bundan sonra ara başlık atılarak Avrupa kıtasında yer alan memleketler bahsine geçilmiş ve ilk olarak Britanya verilmiş ve başkenti kaydedilmiştir. Ardından sırasıyla Danimarka, İsveç ve Norveç ile devam edilmiştir. Rumeli bahsine gelindiğinde bu bölgenin Osmanlı Devleti içinde olduğu söylenmiş, Osmanlı Devleti’nin iki kısmı olduğu, biri “Rum ili ile diğeri Anadolu ve ‘Arabistandır” biçiminde ifade edilmiş, ardından da bölgede yer alan vilayetler ve mutasarrıflıklar tanıtılmıştır.⁶⁷¹

Tercümân-ı Hakikat'te yayınlanan en uzun süreli dizilerden biri “Mülahhas [Kısa] Coğrafya Üzerine Muhâvere” başlığıyla kaleme alınmış, burada askeri rüşdiyelerde okutulan coğrafya dersleri takip edilerek öğrencilere bu konuda destek verilmiştir. Makale, bir baba ile oğul arasında geçen bir konuşma biçiminde yazılmıştır. Baba, ilk olarak coğrafya sözcüğünün anlamını ifade etmiş, bu sözcüğün eski Rumcadan alındığını ve “yerin resmi” anlamına geldiğini söylemiştir.⁶⁷²

Mecmû‘a-yı Nevresîdegân’ın ilk sayısında yer alan coğrafya yazısında da coğrafyanın tanımı üzerinde durulmuştur. Buna göre coğrafya dünyanın hallerinden kara ve suların ve özellikle milletlerin ve devletlerin hallerinden söz eden ilime verilen addır.⁶⁷³

Vāsıta-yı Terakkî'de de “Coğrafya Hakkında Ma‘lûmât-ı Muhtasara” adlı makalede de benzer bir tanım verilmiş, coğrafyanın dünya üzerinde yer alan su ve kara ile kıtalar hakkında bilgiler veren bir ilim olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷⁴ Ardından coğrafyanın en önemli unsuru olarak harita tanımlanmıştır. Haritaların coğrafi veya siyasi olarak ülkeleri belirttiği ifade edilmiştir. Bir başka makaledeyse coğrafyanın taksiminden söz

⁶⁷⁰ “Numaralı Nüshadaki Muhâverenin Sonrası”, *Mümeyyiz*, s. 14, 12 Şevvâl 1286 [15 Ocak 1870], 6.

⁶⁷¹ *age*, 6.

⁶⁷² “Coğrafyadan”, *Tercümân-ı Hakikat*, s.1, 12 Şevvâl 1296 [29 Eylül 1879], 6.

⁶⁷³ “Coğrafya”, *Mecmû‘a-yı Nevresîdegân*, s.1, 1298 [1880-1881], 18.

⁶⁷⁴ “Coğrafya Hakkında Ma‘lûmât-ı Muhtasara”, *Vāsıta-yı Terakkî*, 1 Cemâziyelâhir 1299 [20 Nisan 1882], 7.

edilir. Yazara göre coğrafya ilmi şu biçimde kendi içinde tasnif edilir: 1. “Coğrafya-yı Hesābī”; burada bir memleketin yeri hesap edilir. 2. “Coğrafya-yı Tabī’ī”; burada dünyada bulunan denizler, nehirler, dağlar vesairenin araştırmaları konu edilir. 3. “Coğrafya-yı Mülki” buradaysa siyasi olarak ülkeler ele alınıp anlatılır.⁶⁷⁵

Çocuklara Rehber gazetesinde Feyz-i Sıbyan Mektebi Müdürü Ali Sâib de coğrafya teriminin açıklaması üzerinde durmuş, bu terimle oturuhan mahallerin tarif ve tasvir edildiğini ifade etmiştir. Ali Sâib coğrafya terimini açıkladıktan sonra, coğrafyanın umumi ve mahalli olarak ikiye ayrıldığını belirtmiş, umumi coğrafyanın daha ziyade tanımlar üzerinden hareket ettiğini, mahalli coğrafyanınsa daha somut bir biçimde yaşanan çevreyi tanımladığını söylemiştir.⁶⁷⁶

Görüldüğü gibi çocuk gazetelerinde coğrafya ile ilgili olarak yer alan makaleler öncelikle bir kavram tanımlaması ile başlamış, genel itibariyle coğrafya yeryüzü şekilleri ile ülkeler hakkında bilgi veren bir ilim olarak değerlendirilmiştir. *Mümeyyiz*’de dikkat çeken memleket tanımı tarih kısmında da görüldüğü gibi, modern bir tanım olmuş, belirli bir coğrafyada yaşayan insanların devletle kurdukları siyasi bağ üzerinden memleket tanımı yapılmış, herhangi bir dini ve etnik unsurdan söz edilmemiştir.

7. 2. 1. 2. Coğrafya ve Terakki

Türkçe çocuk gazetelerinden *Etfâl* coğrafi keşiflerle ilerleme arasında doğrudan bağlantılar kurar. Gazete bu meseleyi şöyle tarif eder: “terakkî Cenāb-ı Hakk tarafından insāna ihsān buyurulan havāss [duygular] ve kuvāyı [kuvvetler] bu mahlūkun matlūbu vechile isti‘māl ederek mādđi ve mā‘nevī ihtiyācātını def‘ yolunda sarf ettiği sa‘y ve gayret eseridir.”⁶⁷⁷ Gazete, ilim bahsinde terakkiye örnek olarak coğrafi keşifleri vermiş, her bir seyyahın üst üste coğrafi keşifler yaparak bu alanda

⁶⁷⁵ “Coğrafya Hakkında Ma‘lūmāt-ı Muhtasara”, *Etfâl*, s. 3, 22 Rebūlāhır 1303 [28 Ocak 1886], 19. “Coğrafyanın Taksimi”, *Etfâl*, s. 19, 16 Şa‘bān 1303 [20 Mayıs 1886], 147

⁶⁷⁶ Feyz-i Sıbyan Mektebi Müdürü Ali Sâib, “Şākirdāna Coğrafya Hediyesi”, *Çocuklara Rehber*, s. 34, 24 Receb 1316 [8 Aralık 1898], 2-3. Ali Sâib aynı gazetenin sonraki sayısında coğrafya bahsine çocukların mekteplerine dair sorularla devam etmiş, çocukların çevrelerini tanımlarını sağlamak istemiştir. Yazar onlara şu soruları sormuştur: 1. Nerede oturuyorsunuz? 2. Mektebinizin ismi nedir, kaç katlıdır? 3. Mektepte ders verilen büyük odaya ne denir? 4. Dershanenizin kaç duvarı, kapısı, penceresi vardır, pencereden bakılınca neler görünür? 5. Dershanenizde kaç sıra vardır ve daha başka neler vardır? 6. Mektep binanızın diğer unsurlarını söyleyiniz? 7. Mektebinizin yanında bulunan binalar kimlere aittir? 8. Mektebiniz hangi maddeden yapılmıştır? 9. Mektepte içilecek su nasıl sağlanmış? 10. Mektebin avlusu, çeşmesi, bahçesi ne taraftadır? Feyz-i Sıbyan Mektebi Müdürü Ali Sâib, “Şākirdāna Coğrafya Hediyesi”, *Çocuklara Rehber*, s. 35, 2 Şaban 1316 [16 Aralık 1898], 3-4.

⁶⁷⁷ “Terakki”, *Etfâl*, s. 21, 4 Zilhicce 1303 [3 Eylül 1886], 165.

gelişme sağladığını söylemiştir. Yazara göre, ilim alanında gelişmek için: 1. Önceki gelişmeleri bilmek ve 2. Bu gelişmeler üzerine yeni keşifler, icatlar gerçekleştirmek gerekir.⁶⁷⁸ Bu yazıyı takip eden yazısında ise, terakki ve maarifin esasları şu biçimde ifade edilir: “‘ulüm ve ma‘ārif terakkīnin esāsı, mektebler ise menba‘ıdır.”⁶⁷⁹ Terakkinin çok çalışmak ile mümkün olacağını söyleyen yazar, son olarak şunları ifade eder⁶⁸⁰:

“Şimdi çocuklar! Eğer ne gibi sūretlerle terakkī etmeliyiz diye sorar iseniz size cevāb olarak deriz ki hocanız gelüb size ders verdikten sonra eğer o dersi güzelce belleyerek hocanızın āferīnini kazanıyorsanız terakkī yolunda bir adım atmış olursunuz ve bu sūretle ne kadar devām ederseniz terakkī yolundan şaşmayub o kadar ilerlemiş bulunursunuz.”

Makalenin odak noktası Osmanlılar için medeniyete ulaşmayı ifade eden terakki olmakla beraber, coğrafi keşiflerle terakki arasında bağlantılar kurulmuş, son olarak çocuklara derslerini takip ederek terakki doğrultusunda çalışmalarını vurgulanmıştır.

7. 2. 1. 3. Dünyanın Şekli

Mümeyyiz'de yayınlanan “Kozmoğrafya” adlı makalede baba ile oğlu arasında dünyanın şekli üzerine geçen bir konuşmadan söz edilmiştir. Çocuk, babasına “küreyi arz”ı sormuş, baba da dünyanın küreyi arz olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Çocuk dünya için yuvarlak dendiğini, kendisinin ise bunu anlayamadığını söyleyince, baba, dünyanın yuvarlak olduğunu doğrudan doğruya günlük gözlemlere dayanan örneklerle ifade etmiştir. Sözelimi bir deniz üzerinde bir gemiye bakıldığında onun önce yüksek noktası veya yüksek bir dağa uzaktan bakıldığında evvela bu dağın en yüksek noktası görülür, sonra yaklaşıldıkça dağın aşağıları da fark edilir. İşte bu örnekler dünyanın yuvarlak olduğuna delil olarak gösterilir.⁶⁸¹

Mecmū‘a-yı Nevresīdegān’da, yazar, dünyanın zan edildiği gibi yassı değil, “karpuz veya elma” gibi olduğunu ifade etmiş, dünyanın yuvarlaklığını ispat için yine gözle görülebilir basit örnekler vermiştir. Bundan sonraki coğrafya bahsinde ise mevsimlere yer verilmiş, tek tek mevsimler tarif edilmiştir.⁶⁸² Aynı mesele *Tercümān-ı Hakikat* gazetesinde de işlenmiş, baba ile oğul arasında geçen sohbette baba, oğlu ile dünyanın

⁶⁷⁸ “Terakkīden Māba‘d”, *Etfāl*, s. 22, 10 Zilhicce 1303 [9 Eylül 1886], 167.

⁶⁷⁹ *age*, 168.

⁶⁸⁰ *age*, 168.

⁶⁸¹ “Kozmoğrafya”, *Mümeyyiz*, s. 5, 7 Şa‘bān 1286 [12 Kasım 1869], 6.

⁶⁸² “Coğrafya”, *Mecmū‘a-yı Nevresīdegān*, s. 1, 1298 [1880-1881], 18–19.

yuvarlak olmasına dair konuşmuş, dünyanın yuvarlaklığını örneklerle açıklamıştır.⁶⁸³ Ardından yayınlanan sayıdaysa dünyanın hareketine değinilmiş, bilgilendirici yayınlar yapılmıştır.

7. 2. 1. 4. Osmanlı Coğrafyası

Çocuklara Arkadaş gazetesinde dönemin diğer gazetelerinde pek görülmeyen bir biçimde Osmanlı coğrafyası tanıtılır. Sözgelimi İzmir, bir resim konularak anlatılmış, Aydın, vilayetin merkezi olarak tanıtılmış, vilayete bağlı olan livalar verilmiş, nüfusuna dair bir istatistikten söz edilmiştir. İzmir'in ticaretteki öneminden bahsedildikten sonra da eğitim alanında son zamanlarda erkek ve kız çocuklar için mektepler açıldığına işaret edilmiştir. Erzurum'dan da aşağı yukarı aynı biçimde söz edilmiş, ahalisinin ise: "Türk, Ermeni, Rum, Katolik sınıflarından" olduğu belirtilmiştir. Çok zeki ve çalışkan bir halkı olduğu söylenen Erzurum, gazetenin ifadesine göre kuyumculukta ve zanaatlarda bir hayli ilerlemiştir. Van ile ilgili de idari ve coğrafi bilgiler verildikten sonra, ahalisi şöyle tanıtılmıştır: "Türk, Kürd, Ermeni, Rum, Protestan kısımlarındandır. Türkler Rumlar azdır. Kürdler, Ermeniler, Protestanlar çokdur." Tüm unsurların çalışkan olduğunu söyleyen yazar, bölgede tembelliğin bilinmediğini de ekler.⁶⁸⁴

Çocuklara Arkadaş gazetesinde söz konusu "millet" istatistikleri verilirken, herhangi bir etnik veya dini kaygının güdülmediğini, bir etnik veya dini topluluğun kayırılıp diğerinin önüne geçirilmediğini söyleyebiliriz. Söz konusu istatistikler doğrudan doğruya bilgi amaçlı olarak verilmiş, mesele, büyük oranda geleneksel millet anlayışı içinde değerlendirilmiştir.

Çocuklara Rehber gazetesinde de Osmanlı coğrafyasından söz edilmiştir. İlgili makalede "Memâlik-i 'Osmâniyye" şöyle tanımlanır: "Vatan-ı 'azîmimizdir. Toğduğumuz, nimetiyle perverde olduğumuz (beslendiğimiz) memleket 'Osmânlı memâlikidir."⁶⁸⁵ Osmanlı ülkesi Avrupa, Asya ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılmıştır. Gazetenin sonraki sayısında Osmanlı Avrupa'sının sınırları, sahilleri, körfezleri, en meşhur adaları, en meşhur dağları ve nehirleri sayılmış, kısa kısa

⁶⁸³ "Coğrafya Üzerine Muhâvere", *Tercümân-ı Hakikat*, s. 4, 3 Zilka'de 1296 [18 Ekim 1879], 4.

⁶⁸⁴ "İzmir Şehri", *Çocuklara Kırâ'at*, s. 3, 1 Rebülevvel 1299 [21 Ocak 1882], 20. "Erzurum", *Çocuklara Kırâ'at*, s. 5, 1 Rebülâhır 1299 [20 Şubat 1882], 37 ve "Van", *Çocuklara Kırâ'at*, s. 7, 1 Cemâziyelevvel 1299 [21 Mart 1882], 53.

⁶⁸⁵ "Şakirdâne Coğrafya Hediyesi", *Çocuklara Rehber*, s. 44, 2 Şevvâl 1316 [13 Şubat 1899], 6.

tanıtılmıştır.⁶⁸⁶ 46. sayıda konuya devam edilmiş, Osmanlı Avrupa'sının şehirleri, sınırları, şehirlerin nüfusu ifade edilmiştir. Osmanlı Avrupa'sının ahalisi ile ahalinin konuştuğu diller şöyle belirtilir: “Andolu'dan getirilen Türk fâihleriyle” birlikte, Arnavut, Bulgar, Boşnak, Rum ve Ermenilerden meydana gelir. Rumeli'de “lisân-ı ‘Osmânî yani Türkce, Arnabudca, Boşnakca, Bulgarca, Rumca, Ermenice, Yâhudice lisânları ile tekellüm olunır.” Makaleye göre, Osmanlı Devleti'nin dini İslam olmakla birlikte diğer dinler de “‘umûmun âdâbını bozmamak” şartıyla serbestçe yaşanır.⁶⁸⁷ Aynı gazetede 47. sayıda da konuya devam edilmiştir. Bu sayıda yayınlanan aynı isimli makalede, Osmanlı Devleti'nin Yavuz Sultan Selim zamanından beri hilafeti elinde tuttuğu kaydedilmiş, ardından kısaca devlet kurumları tanıtılmış, yine çok kısa bir biçimde eğitim derecelerinden söz edilmiştir. Makale Avrupa'da bulunan Osmanlı şehirlerden İstanbul ve Selanik'in kısa tanıtımlarıyla son bulmuştur.⁶⁸⁸

7. 2. 1. 5. Diğer Coğrafyalar: Avrupa, Çin ve Japonya

Tanzimat dönemi gazetelerinde saptayabildiğimiz diğer coğrafyalara dair tek makale *Etfâl*'de yayınlanmış, bu makalede, Kristof Kolomb ekseninde Amerika'nın keşfi hikâyeci bir üslupla ele alınmıştır.⁶⁸⁹ II. Abdülhamid dönemi Türkçe çocuk gazeteleri arasında coğrafya konusuna en çok yer veren gazete yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi, *Çocuklara Rehber* gazetesi olmuştur. Gazetenin üçüncü sayısında Afrika'da bulunan bir yerleşim merkezi Sevegen[?] anlatılmış, coğrafyasından, ticaretinden, kabilelerinden söz edilmiştir. Makaleye göre, Sevegen Süveyş Kanalı'na 1450 km mesafede bir adadır. Sevegen, Sudan-ı Mısri'nin merkez idaresi olan “Hartom”a bağlıdır; fakat ayrıca idare edilir. Sevegen ahalisini Türk, Arap ve Afrikalıların zengin tüccarı meydana getirir. Yerliler şehrin dışında oturur ve Afrika'nın muhtelif “zenci” kavimlerine mensupturlar. Sevegen'de karadan ve denizden ticaret yapılır. Özellikle pirinç, hurma, tuz ticareti önemlidir. Sevegen'den her yıl, altı-yedi bin kişi hacca gider.⁶⁹⁰ 11. sayıda Küba Adası'nın keşfi ile adanın yetiştirdiği ürünler arasından sigara ve şeker anlatılır. Ardından kısaca Küba'nın siyasi

⁶⁸⁶ “Şakirdâna Coğrafya Hediyesi”, *Çocuklara Rehber*, s. 45, 13 Şevvâl 1316 [24 Şubat 1899], 5-6.

⁶⁸⁷ “Şakirdâna Coğrafya Hediyesi”, *Çocuklara Rehber*, s. 46, 20 Şevvâl 1316 [3 Mart 1899], 6.

⁶⁸⁸ “Şakirdâna Coğrafya Hediyesi”, *Çocuklara Rehber*, s. 47, 27 Şevvâl 1316 [10 Mart 1899], 5-6.

⁶⁸⁹ “Amerika'nın Keşfi”, *Mümeyyiz*, s. 20, 22 Ağustos 1291 [3 Eylül 1875], 3.

⁶⁹⁰ “Ma'lûmât-ı Coğrafyadan, Sevegen [!]", *Çocuklara Rehber*, s. 3, 14 Zilhicce 1315 [6 Mayıs 1898], 5.

durumunda söz edilir.⁶⁹¹ 15. sayıda Alaska konu edilmiştir. Alaska'nın coğrafi konumunun ardından, keşfinden söz edilmiş, her geçen gün ticarete ilerlediğinden bahsedilmiştir. Makaleye göre, Alaska özellikle balık ve ardından altın madenleriyle önem kazanmış, Amerika ve Rusya her geçen gün buraya daha dikkatle bakmaya başlamıştır.⁶⁹² 17, 18 ve 19. sayılarda Ümit Burnu söz konusu edilmiştir. 19. sayıda yayınlanan makaleye göre Ümit Burnu'nda, en büyük topluluğu yerli halk “melezler” meydana getirir. Melezler, Müslüman olmakla birlikte batıl inançları çok güçlüdür, büyülere inanırlar. Ülkede işçi ve memur olarak çalışırlar, çok çalışkan olmakla birlikte son derece saldırgan ve intikamcıdırlar. Kadınları çok mağrur ve süslüdür. İngilizler, Melezler arasında yer alan ve 500 lira mal varlığı olan kişilere seçme hakkı vermiştir. Ülkede bulunan “Zenciler” ise İngilizler tarafından madenlerde çalıştırılmaktadır.⁶⁹³

Türkçe çocuk gazetelerinde Osmanlı dışı coğrafyalardan söz edilirken medeniyet bakımından ilk sıraya, ders kitaplarında da görüldüğü gibi, Avrupa coğrafyası konulur. Avrupa kıtasında Fransa ve İngiltere ile başkentlerinden söz edilirken, medeniyeti meydana getiren ve Osmanlı zihniyetine göre, daha çok din dışı maddi unsurları ifade eden çalışkanlık, ilim severlik, fenlerle meşgul olmak, ticari zenginlik, sanayi vurgulanır. *Bâğçe* gazetesinin 31. sayısında Avrupa kıtası bahsi ele alınarak bir öğrencinin sorularına hocanın verdiği yanıtlar üzerinden bir makale kaleme alınır. Makalede, Avrupa kıtasının coğrafyası, nüfusu, halkının rengi, ürünleri, madenleri gibi bilgiler verilir. Dizinin bir diğer yazısında 32. sayıda Avrupa kıtası bahsi devam eder, 16 parçaya ayrılıp her birini bir “pâdişâhın” idare ettiği Avrupa kıtasının, devletleri arasında Osmanlı Devleti başkenti İstanbul ile birlikte ifade edilir.⁶⁹⁴

33. sayıda, bu defa sadece “Coğrafya” başlığı altında “Hoca Efendi” ile öğrencisi arasında geçen bir sohbet başkentler hakkında bilgiler verilir. Hoca Efendi'nin verdiği bilgilere göre İstanbul, Avrupa başkentlerinin nüfus bakımından üçüncü sırasında yer alırken suyunun lezzeti ve havasının temizliği bakımından birinci sıradadır. Hoca, İstanbul nüfusunun 1 milyonu aştığını söylerken tüm Osmanlı

⁶⁹¹ “Ma'lûmât-ı Coğrafyadan, Küba Adası”, **Çocuklara Rehber**, s. 11, 11 Safer 1316 [1 Temmuz 1898], 4.

⁶⁹² “Ma'lûmât-ı Coğrafyadan, Altın Memleketi “Alaska”, **Çocuklara Rehber**, s. 15, 9 Rebülevvel 1316 [28 Temmuz 1898], 1-3.

⁶⁹³ “Ma'lûmât-ı Coğrafyadan, Ümit Burnu Müstemlekesi”, **Çocuklara Rehber**, s. 19, 8 Rebülâhır 1316 [26 Ağustos 1898], 2-3.

⁶⁹⁴ Emin Osman, “Coğrafya-yı Politika”, **Bâğçe**, s. 32, 27 Cemâziyelâhır 1298 [27 Mayıs 1881], 250.

Avrupa'sının 15 milyon nüfusu olduğunu ekler. Şakirdin, Paris'i sorması üzerine hoca, Paris şehrinin Londra'dan sonra tüm Avrupa başkentlerinin üzerinde olduğunu söyleyerek şöyle devam eder: “Esvâk [çarşılar] ve pazarının derece-yi intizâm ve mükemmeliyyeti” ile yüksekokullarının çokluğu ve “ahâlîsinin muhibb-i medeniyyeti olmaları cihetiyle meşhur[dur].”⁶⁹⁵

34. sayıda “Coğrafya-yı Politik” başlığı altında yine Hoca, bu defa Londra'dan bahseder, Londra'nın en meşhur başkent olduğunu söyledikten sonra şöyle devam eder: “ahâlîsi gayetle çalışkan tahsîl-i makâlâta hâris olub işleri güçleri keşfiyyât-ı fenniyye iledir.” Ardından hoca İngiltere'nin meşrutiyet ile idare edildiğinden ve meclislerinden söz eder, ahalisinin de genellikle Protestan olduğunu belirtir.⁶⁹⁶

Görüldüğü gibi medeniyet açısından ilk sırada Avrupa kıtasından söz edilmiştir. Bu kıta içinde de Fransa ve İngiltere başkentleri örnek olarak ele alınmıştır. Söz konusu başkentlerin en önemli özellikleri olarak ise ticaret, eğitim, medeniyet sevgisi, keşifler, fenlere duyulan ilgi vurgulanmış ve bir model olarak ifade edilmiştir.

Bu bölümde sözü edilecek ilgi çekici yazı dizilerinden biri *Bâğçe*'de, Çin üzerine kaleme alınır. 17. sayıda başlayan dizi, ilk olarak “Çin'de Terakkî-yi Sanâiyi” başlığıyla bu meseleyi konu edinir. Yazar, nüfusu 320 milyonu bulan Çin'in, dünyanın en kadim memleketlerinden biri olduğunu belirterek konuya başlar. Makaleye göre, Çinliler her zaman çalışkan bir toplum olmuş, girdikleri savaşlarda büyük yıkımlara uğrasalar da porselen tabakları, barutu, matbaayı ilk defa onlar icat etmiş ve önemli ürünler meydana getirmişlerdir. Çin, toplumsal sınıflara ayrılmış, en üstte, en itibarlı sınıf olarak “mandarin” denen, eli kalem tutup devlet işlerinde görevlendirilenler yer almıştır. Bu sınıfın üyeleri “ma'lûmât-ı kâffelerinden” sınava tabi tutulup, başarılı olanlar mülkiye ve askeriyede en üst rütbelere çıkmışlardır. Bu sınıfın ardından “erbâb-ı harâset [çiftçiler]” gelir. Bu sınıf toplumda diğer sanatların önünde görünür, tarım sınıfını meydana getiren bu sınıfın ürünleri başlıca çay, hububat, sebze, şeker kamışı, üzüm bağı, boyacılık ve tababetten oluşur ki “bu cihetlerce Çinliler Avrupa halkını fersah fersah geçmişlerdir.”⁶⁹⁷ Yazar konuya devam ederek kanunen bir rütbeye sahip olmayan sanatkârların da gayet zeki ve çalışkan olduklarını verilen her bir şeyi taklide mahir adamlar olduklarını ifade eder.⁶⁹⁸ Makaleye göre, Çinlilerin

⁶⁹⁵ Emin Osman, “Coğrafya-yı Politika”, *Bâğçe*, s. 33, 6 Receb 1298 [4 Haziran 1881], 260.

⁶⁹⁶ Emin Osman, “Coğrafya-yı Politika”, *Bâğçe*, s. 34, 13 Receb 1298 [11 Haziran 1881], 268.

⁶⁹⁷ Emin Osman, “Çin'de Terakkî-yi Sanâiyi”, *Bâğçe*, s. 17, 11 Rebülevvel 1298 [11 Şubat 1881], 135.

⁶⁹⁸ *age*, 135.

çay kutusu, çekmece gibi şeylerde gösterdikleri maharet, Avrupalılarda bile görülmez. Dizinin ikinci yazısı aynı konuyu sürdürür. 18. sayıda yine aynı başlıkla yayınlanan yazıda, Çinlilerin sanatlarına değinilmiş, hat ustalıklarından, kendilerine has müzik aletlerinden, resimlerinden bahsedilmiştir.⁶⁹⁹

29. sayıdaysa bu defa “Japon” başlığı altında Japonya konu edilir. Yazarı verilmeyip çevirmeni Mahmud Celaleddin olarak ifade edilen bu yazıda, Japonya’nın coğrafyası ve ikliminden kısaca söz edildikten sonra 1850’lerde Japonya ile Amerika ve Avrupalı ülkeler arasında yapılan anlaşmaların ardından iskelelerin yapıldığı, ticaretle beraber Japonya ile Batılı ülkeler arasında ilişkilerin de yoğunlaştığı söylenir. Bu ilişkilerle beraber, özellikle Batılı Protestan misyonerlerin Japonya’da faaliyet göstermeye başladıkları da belirtilir. Yazar, Japon derebeylerinin memurlarına “samurati” dendiğini Samurati sınıfının askeri ve ulema sınıfını meydana getirdiğini; ancak derebeylik düzeninin 1862 yılında kaldırıldığını hatırlattıktan sonra, buna rağmen samuratilerin hala Japonya’da giysilerinin altından sarkan kılıçlarıyla görüldüklerini söyler.⁷⁰⁰

30. sayıda devam eden dizinin bu bölümünde Japonların şehir yaşamlarında kullandıkları arabalardan, insanların çektiği araçlarla seyahat ettiklerini belirten yazar, ibadet için “Fuci [Fuji] Dağı”na çıktıklarını ifade eder. Ardından “karı-koca” yaşamına dair şöyle der: “Japon’da Türklere olduğu gibi bir karı kendi kocasının esiri makâmındadır ve bir kadının zevci vefât etdiğinde anın āgūş-ı muhabbetinde devenin südüyle büyümüş olan çocuk vâlidesinin âmiri olur.”⁷⁰¹

Makaleye göre, Japonlar Batılı memleketlerle ilişkiye girdikten sonra, bu memleketlere gençlerini göndermiş, onlara Batı’da eğitim aldirmiş, bir yandan da Amerikalı ve İngiliz öğretmenler getirterek ülkelerinde çalıştırmışlardır. Batılı memleketleriyle böylesine yakın ilişkiler kurmaları, Japonları “dînsizleşme” tehlikesiyle karşı karşıya bırakmış; bu süreç içinde Hıristiyan milletleri, Japonya’da İncil’i neşretmişler ve birçok Japon ahalisini Hıristiyanlaştırmışlardır. Metnin sonuna şöyle bir ek yapılır: “Eğer bizde birkaç hoca gönderüb nur-ı İslâmiyeti Japona taşımış

⁶⁹⁹ Emin Osman, “Çin’de Terakkî-yi Sanâyi’ (Mâba’d)”, **Bâğçe**, s. 18, 18 Rebûlevvel 1298 [18 Şubat 1881], 144.

⁷⁰⁰ Emin Osman, “Japon”, **Bâğçe**, s. 29, 6 Cemâziyelâhir 1298 [6 Mayıs 1881], 229.

⁷⁰¹ Emin Osman, “Japon (Mâba’d)”, **Bâğçe**, s. 30, 13 Cemâziyelâhir 1298 [13 Mayıs 1881], 239.

olsalar idi elbette birkaç milyon Japon ahālisini dīn-i İslāma kabūl etdirmekle şeref olurlar idi.”⁷⁰²

Benzer bir makale *Çocuklara Mahsūs Gazete*’nin 142. sayısında da yayınlanmıştır. Makalede öncelikle Japonya’nın coğrafi konumundan söz edilmiş, ardından kısaca yeryüzü şekilleri anlatılmıştır. Makaleye göre, Japonya arazisi tarıma elverişli olmamakla birlikte, Japonlar, çalışkanlıklarıyla toprağı mağlup etmişler, özellikle buğday, portakal ve armut üretiminde çok başarılı olmuşlardır. Japonya bir imparatorluktur ve bütün Japon ahalişi imparatora tabidir. Japonya’nın başkenti ve önemli kentlerinden söz edildikten sonra Japonların “‘ırk-ı asfere [sarı ırk]” mensup oldukları “Buda mezhebine” inandıkları ifade edilmiştir. Bununla birlikte Avrupalılar, Japonya’da serbestçe yaşayıp ibadetlerini yerine getirirler. 60-70 sene öncesine kadar Japonlar, Avrupalıların ülkelerinde yaşamalarını istemez, ülkeye gelen Avrupalıları tahkir ederlerdi. Japonlar önce Hollandalılar ile Çinlilerin memleketlerine gelip gitmelerine izin vermiş, onlarla ticaret yapmış, bu durumdan memnun kalınca diğer Avrupa ülkelerine müsaade etmişlerdir. Bu vasıtayla Japonlar “bir cedīd-i fevka’l-‘āde ile çalışarak” ülkelerini Avrupa medeniyeti seviyesine çıkarmışlardır. Japonya birçok mal üretmeye ve Avrupa’ya satmaya başlamış, Amerika ve Avrupa ile telgraf hatları kurmuş, yeni limanlar inşa etmiş, ilişkilerini güçlendirmiştir. Japonya nüfusu 40 milyonu aşmıştır ve düzenli bir askeri güce sahip olmuştur.⁷⁰³

Türkçe çocuk gazetelerinin Japonya ile ilgili çeviriler ve makaleler yayınlanması, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlılar arasında yoğunlaşan Japonya’ya ilginin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğu ile Japonya arasındaki doğrudan temas ilk defa Japon memur Fukuçi Geniçiro’nun 1871’de İstanbul ziyaretiyle başlamıştır. Japonya’da kurulan Meiji Hükümeti (1868-1912), 1860’ların sonunda Avrupa ile yapılmış eşitsiz ticaret anlaşmalarını kaldırmak istemiş, bu meseleyle ilgili, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupalı ülkeler arasındaki benzer ticari anlaşmaları araştırmak üzere sözü edilen memuru İstanbul’a göndermişti. Bu ziyaretin ardından Meiji Hükümeti, 1880’de İstanbul’a bir heyet daha göndermiş, 1881’de kente ulaşan heyet II. Abdülhamid tarafından karşılanmıştı. İki ülke arasında bir dostluk anlaşması gündeme gelmişse de imzalanamamıştır. 1887’de bu defa Japonya adına Prens

⁷⁰² age, 239.

⁷⁰³ “Japonyalıların Mücmelen Tercüme-yi Hälleri”, *Çocuklara Mahsūs Gazete*, s. 142, 18 Cemāzīyelāhir 1316 [3 Kasım 1898], 2-4.

Komatsu, Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a da gelmiş, II. Abdülhamid ile görüşerek kendisine Meiji tarafından gönderilen “en şerefli nişan” takdim edilmiştir. II. Abdülhamid 1889'de hem söz konusu nişana cevap vermek, hem de Osmanlı denizcilerinin tecrübelerini arttırmak amacıyla Ertuğrul gemisini Japonya'ya göndermiştir. 1890'da Japonya'ya ulaşan Ertuğrul, büyük bir coşkuyla karşılanmış, burada üç ay kalmış, dönüş yolundaysa fırtınaya tutularak batmış, 581 Osmanlı denizcisi hayatını kaybetmiştir. Bu olay iki devletin birbirine olan ilgisini arttırsa da iki ülke arasında herhangi bir dostluk veya ticaret anlaşması yapılamamıştır.⁷⁰⁴

Osmanlı İmparatorluğu ile Japonya arasında yukarıda ifade edilen ilişkilerle beraber, Japonya'nın 1895 Çin-Japon savaşında Çin'i mağlup etmesi ardından, 1905'te Rusya'yı mağlup etmesi Osmanlılar arasındaki itibarını yükseltmiştir. Bu dönemde Japonya, Osmanlılar için medenileşmeyi “muhafazakâr” bir biçimde gerçekleştiren bir model olarak kabul görmüş, böylece Batı-dışı toplumlar arasında Batı ile ilişkisi “ideal” bir biçimde değerlendirilmiştir.⁷⁰⁵

Japonya'ya duyulan ilgi 1897-1898'de, Ali Cevad'ın kaleme aldığı *Fezleke-yi Fenn-i Coğrafya* adlı ders kitabında da görülmüştür. Bu kitapta ilk olarak coğrafyanın tanımı yapılmış, ardından güneş, ay, dünyanın hareketi, mevsimler, ova, ada gibi coğrafi şekiller hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci olarak Asya, Afrika, Amerika ve Avustralya kıtalarıyla ilgili tanıtıcı bir biçimde bölümler yazılmıştır. Asya kıtasında yer alan ülkelerden Çin ve Japonya üzerinde durulmuş, yukarıda çocuk gazetelerinde de görüldüğü gibi, bu ülkeler özellikle Batı ile karşılaştırılmış ve öne çıkan özellikleri vurgulanmıştır. Çin'in bir zamanlar medeni ülkelerin dikkatini çektiği ifade edilmiş, ülke sanayisinin çok eski olduğu ve porselen yapımında eşsiz bir maharete sahip olduğu belirtilmiştir. Japonya'nın ise hızlı bir terakki süreci geçirdiği ve Batılı ülkelerden birçok özellik aldığı ifade edilmiş, şöyle denilmiştir: “Japonlar ‘asr-ı âhirde bir sür‘at-i hâriku‘l-â‘de terakkî etmiş ve Avrupa milel-i mütemeddinesiyle tes‘îs-i

⁷⁰⁴ Yuzo Nagata, “Japonya”, **İslam Ansiklopedisi**, c. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 574. Japonya-Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin modernleşme ve kimlik bağlamında bir değerlendirmesi için bkz. Selçuk Esenbel, **Japon Modernleşmesi ve Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları** (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

⁷⁰⁵ Yusuf Avcı, “Osmanlı Modernleşmesi ve Japon İmgesi (1839-1908)” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE Kamu Yönetimi ve Siyaset (Siyaset Bilimi) ABD, 2013), 161-165.

münâsebet ederek garbın her dürlü hasâis-i medeniyyesine iktisâb eylemiştir.”⁷⁰⁶
Konunun sonunda Japonya “Asya’nın İngilteresi” olarak değerlendirilmiştir.⁷⁰⁷

Türkçe çocuk gazetelerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Avrupa dışında, Çin ve Japonya ile ilgili makaleler böylece *Bâğçe*’de yayınlanmıştır. Söz konusu yazı dizilerinde, Avrupa dışında da gelişmenin, sanayileşmenin olabileceği ifade edilmiş, bu duruma dikkat çekilmiştir. Özellikle Çin bahsinde, bu ülkenin Avrupa’nın temellerinde yer alan tarafları, icatlarına dikkat edilmiş, toplumsal sınıfları, çalışkanlıkları, üretimdeki başarıları vurgulanmıştır. Japonya bahsindeyse daha çok kültürel yaşama değinilmiş, misyoner faaliyetler bir yandan örnek alınması gereken bir siyaset olarak ifade edilirken bir yandan da dikkat edilmesi gereken bir “tehlike” biçiminde kaydedilmiştir. Bu gazetelerde saptayabildiğimiz kadarıyla ilk defa Türkçe çocuk gazetesi okurlarına başka memleketlerden söz edilmiş, Avrupa dışında da kadim ülkeler olduğu söylenip gelişmelerine dikkat çekilmiştir. Öte yanda, yazarların ahlak konusundaki hassasiyetlerinin misyonerliğe karşı bir tepkiyi de barındırdığı görülmüş, İslam hassasiyeti, terakki edip medenileşirken kaybedilmemesi gereken bir yan olarak kayda geçirilmiştir.

Sonuç olarak, Türkçe çocuk gazetelerinde soyut düzeyde vatan, millet, memleket gibi terimler Osmanlıcı bir yaklaşımla tanımlanmış; ancak somut tarih anlatısında Osmanlı tarihinin iki önemli unsuru İslam ve sınırlı bir biçimde de olsa Osmanlıların kökeni biçiminde ifade edilen Türkler olmuştur. Coğrafyada da benzer tanımlamalar yapılmakla beraber, daha çok Avrupa ve Asya’nın çeşitli ülkeleri üzerinde durulmuştur. Türkçe çocuk gazetelerinde Avrupa kıtasında, coğrafya ile ilgili ders kitaplarında ve yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi, özellikle Fransa ve İngiltere medeni ülkeler olarak kabul edilir. Medeni ülkelerin başlıca özellikleriyse makalelerde şu biçimde görülür: Ticaretin zenginliği, eğitim sisteminin düzenli olması, halkının medeniyete olan sevgisi, ilimlere duyulan ilgi, keşifler ve fenlerle meşgul olmak ve tüm bunların temelinde yer alan çalışkanlık. Osmanlı Devleti, Rumeli dolayısıyla coğrafi olarak Avrupa coğrafyası içinde kabul edilir; ancak gelişmişlik düzeyi bakımından Avrupa’dan uzak görülür ve Avrupa’ya terakki vasıtasıyla ulaşması gerektiği ifade edilir. Makalelere göre, Osmanlıların Avrupalı ülkeler gibi, özellikle Fransa ve İngiltere gibi, medeni bir ülke olabilmesi için, çok çalışarak terakki etmek

⁷⁰⁶ Ali Cevad, **Fezleke-yi Fenn-i Coğrafya** (Dersa’âdet: yay.y. 1315 [1897-1898]), 96-97.

⁷⁰⁷ **age**, 98.

zorunluluğu vurgulanır. Makalelerde derinlemesine bir Avrupa-Osmanlı kıyaslaması yapıldığı söylenemez; ancak çocukların anlayabileceği bir seviyede karşılaştırmalar yapılır ve Osmanlı çocuklarına çalışkanlık telkin edilir. Çin ve Japonya örneklerinde de görüldüğü gibi, makalelerin üzerinde en çok durdukları konu çalışkanlık ve ilim severlik olmuş, sözü edilen memleketlerin bu özelliğe dayanarak terakki etmesi, sanayileşmesi, eğitim seviyesini artırması, fenlerle uğraşması öne çıkarılmış, dolayısıyla Osmanlı çocuklarına da bu özellikler vurgulanıp onların da bu bahislerden dersler çıkarması arzu edilmiştir.

8. SONUÇ

Bu tezde, *Osmanlı kimliği*, 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurları bağlamında değerlendirilmiş, söz konusu kimliğin, bu dönemin kimlik sorunlarına ne şekilde yanıtlar vermeye çalıştığı araştırılmıştır. Tezin girişinde de ifade edildiği gibi, Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kamu okulları ders müfredatını takip etmiş ve tüm Osmanlı kamu okulu öğrencileriyle birlikte, özellikle kentli, erkek, Müslüman rüşdiyeli öğrencilere hitap etmiştir. Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde yayınlanan gazeteler, tematik olarak incelendiğinde büyük oranda süreklilik göstermişlerdir.

Türkçe çocuk gazeteleri Tanzimat döneminde yayın hayatına başlamışlardır. Tanzimat döneminde Osmanlı devlet adamları, özellikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri karşısında Osmanlıcı politikalara yönelmişler, tüm unsurları ortak bir *Osmanlı kimliği* altında birleştirmek istemişlerdir. Bu doğrultuda hukuktan idareye, eğitimden askerliğe varıncaya kadar eşitlikçi ve tüm unsurları ortak değerler etrafında birleştirmek isteyen milli bir siyaset izlemişlerdir. Tanzimat dönemi devlet adamlarına göre, Müslim-gayrimüslim tüm Osmanlı ahalisi, ortak bir hukuki düzene tabi olmalı, idarede temsil edilebilmeli, birlikte vatan savunmasına katılabilmeli ve eğitimde de ilkokuldan sonra rüşdiyelerde ortak vatan anlayışı çerçevesinde birarada olabilmeliydi. Bu bağlamda gerçekleştirilecek ıslahatlarla, farklı dini ve etnik unsurları biraraya getirecek ortak bir *Osmanlı kimliği* inşa edilmeliydi.

Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte eşitlikçi bir siyaset üzerinde durmuş, Osmanlı birliğinin ancak eşitlikçi bir hukuk düzeni meydana getirmekle gerçekleşebileceğine inanmıştı. Bununla birlikte özellikle adaletli bir askerlik sisteminin kurulmasına dikkat çekmiştir. Mustafa Reşid Paşa'dan sonra devlet idaresinde önemli vazifeler üstelenen Fuad Paşa ve Âli Paşa da söz konusu anlayışı izlemiştir. Fuad Paşa'ya göre, eşitlikçi bir yaklaşımla birlikte ırk ve din ayrımı olmaksızın devlet memurluğuna alımlar liyakate

göre gerçekleştirilmeli, bu bağlamda gayrimüslimler arasından da hak edenler devlet memuru olabilmeliydi. Âli Paşa, devlet memurluğundaki liyakat sistemiyle birlikte, Avrupa'dan da örnekler vererek modern çağda ülkelerin dini inanç ve etnik unsur üzerine kurulmadığını vurgulamış, Osmanlı Devleti'nin de eşitlikçi bir düzen gerçekleştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin katıldığı bir Osmanlı ittifadı sağlamanın en önemli iki aracı ortak askerlik düzeni ile ortak bir eğitim sisteminin kurulması olmuştur.

Tanzimat döneminde sözü edilen anlayışla birlikte, tüm unsurları ortak bir vatan paydasında toplamayı hedefleyen Osmanlıcılık doğrultusunda ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Tanzimat dönemi ıslahatçıları hukukta eşitlikçi bir düzen kurmaya çalışmışlar, Tanzimat Fermanı'nın ardından, yeni bir vilayet kanunuyla yerel idarede Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlere de yer vermişler, Islâhât Fermânı ile ortak coğrafya esasına dayanan bir vatandaşlık gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Islâhât Fermânı'nın bir başka önemli unsuru gayrimüslimlerin tüm kamu okullarına gidebilecekleri olmuş, tüm unsurların ortak yasalara göre yargılanacakları muhtelit mahkemelere de fermanda yer verilmiştir. 1840'ta yapıp 1851 ve 1858'de yenilenen Osmanlı Ceza Kanunu ise din ayrımı yapmaksızın tüm unsurlara hitap etmiştir. 1876 yılında ilan edilen Kânûn-i Esâsî ile bu sürecin bir bakıma son halkası tamamlanmış, tüm Osmanlı unsurlarına din ve ırk ayrımı yapılmaksızın Osmanlı denilmiş, bir kişinin Osmanlı vatandaşı kabul edilmesiyle hukuki bağıllığı ve Türkçe bilmekle ilişkilendirilmiştir. Ortak vatan paydasında geliştirilmek istenen bir başka unsur gayrimüslimlerin de askere alınması olmuştur. 1830'lardan itibaren Osmanlı donanmasına gayrimüslimler zorluklarla karşılanmış olmakla birlikte askere alınmış, 1855'te cizye kaldırılmış ve askerlik gayrimüslimler için de zorunlu hale getirilmiştir. Ancak 1856'da Islâhât Fermânı ile getirilen bedelli askerlik dolayısıyla gayrimüslimlerin fiili olarak askere alınması, pek de hayat sahası bulamadan, yürürlükten kalkmıştır. Kısacası, Tanzimat döneminde yeni bir siyasetle birlikte yeni bir kimlik politikası hedeflenmiş, tüm unsurları kapsayabilecek ortak vatana dayalı bir askerlik ve eğitim düzeni geliştirilmek istenmiştir. Ancak son tahlilde her iki alanda da tam bir başarı elde edilememiş, tüm unsurları kapsayabilen, onları kışla ve okullarda birleştirebilen milli bir kimlik meydana getirilememiştir.

II. Abdülhamid dönemindeyse Tanzimat ıslahatları korunmakla birlikte, büyük oranda Müslümanlar arasındaki etnik milliyetçiliğin önüne geçmek amacıyla İslamcı bir

siyaset tercih edilmiştir. II. Abdülhamid idaresine göre, Müslümanlar arasındaki olası etnik ayrılıkları önlemek ve onları biraraya getirmenin yolu İslamcı siyasetten geçmiş, bu doğrultuda özellikle kamu eğitimi, Tanzimat dönemiyle karşılaştırıldığında, din ve ahlak derslerinin arttırılması ve dini ritüellerin vurgulanmasıyla daha fazla İslamleştirilmiştir. Ancak II. Abdülhamid'in söz konusu politikası, tüm Müslümanları ortak bir coğrafyada biraraya getirmek, tüm Müslümanları Osmanlı idaresinde toplamak gibi saldırgan ve yayılcı bir hedef gütmemiştir. Söz konusu politika, Osmanlılık politikasında görüldüğü gibi, içeriye yönelik olmuş ve mevcut Osmanlı sınırlarını korumayı hedeflemiştir.

Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet yıllarına kadar Osmanlılık ve İslamcılık politikaları ile Yusuf Akçura vasıtasıyla Türkçülük politikası, Türkçe basında da tartışılmıştır. Osmanlı aydınları arasında görülen, Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük tartışmalarının ortak noktası, Osmanlı devletini ve sınırlarını korumak olmuştur. Bu genel ve ortak anlayış çerçevesinde, Türkçülük bir tarafa bırakılırsa, özellikle Namık Kemal tarafından Osmanlılık ve İslamcılık birbirini tamamlayan politikalar olarak değerlendirilmiştir. Buna göre, Müslümanlar, İslami değerler etrafında, gayrimüslimler ise ortak vatan sevgisi çerçevesinde Osmanlı iktidarına bağlanmak istenmiştir.

Namık Kemal'in pragmatik yaklaşımına karşı Türkçe çocuk gazetelerinde de yazılar yazan Mahmud Celaleddin Paşa açık bir biçimde Osmanlılığı savunmuş, Osmanlı politikaları Fransa ve Amerika'da uygulanan milli kimlik politikaları bağlamında değerlendirmiştir. Yazara göre, Fransa ve Amerika'da da farklı dini ve etnik topluluklar birarada yaşamayı başarmış, bu ülkelerde dini ve etnik ayrım yapılmaksızın ortak vatana ve değerlere dayanan bir siyaset takip edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde de ortak kültürel değerler etrafında bir siyaset izlenmeli, ortak vatan esas alınmalıydı. Aksi durumda, gayrimüslimlerin ülkeye bağlanması bir tarafa Müslüman Türk unsurun vurgulanması neticesinde Arap, Kürt gibi diğer Müslüman unsurların dahi ülkeye bağlanması mümkün olamazdı. Bu tartışmalarda 1848'de Polonya'da katıldığı devrimci mücadelenin ardından Osmanlı Devleti'ne sığınıp Müslüman olan ve çeşitli gazetelere siyasal yazılar kaleme alan Hayreddin de Osmanlılığı milli bir politika olarak değerlendirmiş, ülkedeki farklı topluluklar arasında ortak vatan anlayışı ile birlikte ittifak sağlayacak bir diğer unsurun da sade bir Türkçe olacağını ifade etmiştir.

Osmanlıcılığın karşısında Ticāret-i Bahriyye Mahkemesi zabıt kâtibi Esad Efendi ise özellikle Rusya'nın baskısına karşı Müslümanların birliğini savunmuş, gayrimüslimleri bir tarafa bırakmıştır. Ona göre, tüm Müslümanlar, Osmanlı coğrafyasında ortak bir siyasal birlik meydana getirmeli, Osmanlı padişahı ve aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi ortak ve tek siyasal otorite kabul edilmeli, Türkçe de söz konusu ittifadın ortak dili olmalıydı.

Türkçülük tezindeyse Yusuf Akçura, Osmanlıcılığı Tanzimat dönemi ile sınırlamış, bu dönemin genel siyaseti olarak adlandırmıştır. Yazar, Osmanlıcılığı, Amerika'da uygulanan milli politikalar bağlamında değerlendirmiş, Osmanlıcılığın hedefini bir Osmanlı milleti meydana getirmek biçiminde tarif etmiştir. Ancak, 20. yüzyılın başında artık Osmanlıcı politikaların faydasız olduğunu söylemiş, İslamcılık ile Türkçülük arasında açık bir tercih yapmamış; fakat Türkçü tezi ilk defa ortaya koymuştur. İşte bu tartışmalar devam ederken, 1869'dan itibaren Türkçe çocuk gazeteleri yayın hayatına başlamış ve bu tezin sınırları bağlamında 1869-1908 yılları arasında, İstanbul ve Selanik'te yayınlanan toplam 19 Türkçe çocuk gazetesi, *Osmanlı kimliği* bağlamında değerlendirilmiştir.

Ele alınan dönemde, 19 Türkçe çocuk gazetesi saptanmış, bu gazeteler genel hatlarıyla tanıtılmış ve ardından genel bir değerlendirme yapılmıştır. İstanbul ve Selanik'te yayınlanan söz konusu çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları büyük oranda devlet memuru ve eğitimci olmuşlar, dolayısıyla yayınlarında çok büyük oranda kamu eğitimini takip etmişlerdir. Kamu eğitiminde de görüldüğü gibi, gazeteler yayınlarında büyük oranda iyi ahlaklı, Osmanlı padişahı ile toplumsal düzene bağlı bireyler yetiştirmek istemişlerdir. Ahlak teması ile birlikte çağdaş bilimsel gelişmeler en basit düzeyde takip edilmiş, Türkçe sade ve anlaşılır bir biçimde kullanılmış, tarih ve coğrafyaya da sınırlı bir biçimde yer verilmiştir. Türkçe çocuk gazeteleri üçüncü bölümün ardından, *Osmanlı kimliğini* meydana getiren temalarıyla, ayrıntılı bir biçimde ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya bağlamında değerlendirilmiştir.

Çocuk gazetelerinin incelenmesinde ortaya çıkan temel sorular şöyle ifade edilebilir:

1. Türkçe çocuk gazeteleri hangi ihtiyaçla ortaya çıkmış, nasıl bir hedef saptamıştır?
2. Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları kimler olmuş, devletle ilişkileri ne düzeyde gerçekleşmiş, okurları kimler olmuş, imparatorluğun hangi şehirlerinde takip edilmişlerdir?
3. Türkçe çocuk gazeteleri kimlik tartışmalarına nasıl katılmış, *Osmanlı kimliğinin* unsurları olarak ifade edilen ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya

anlayışını nasıl ifade etmişler, söz konusu temalar gelenek ve modernleşme arasında nasıl bir ilişki kurmuştur? Bu soruların yanıtları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir.

1. Türkçe çocuk gazeteleri hangi ihtiyaçla ortaya çıkmış, nasıl bir hedef saptamıştır?

Bu tezde incelenen tüm Türkçe çocuk gazetelerine toplu olarak bakıldığında ilk soruya yayınlanma gerekçelerine değinerek yanıt verilebilir. Çocuk gazetelerinin hangi ihtiyaçla ortaya çıktığı veya yayınlanma gerekçelerinin büyük oranda benzeştiği söylenebilir. Genel olarak gazetelere göre, insanın ruhen ve cismen biçimlendiği-kimliklendiği çocukluk dönemi çok önemlidir. Gazetelere göre, erken dönemde bir insan ne kadar iyi yetiştirilirse ileride topluma o derece faydalı olur. Öyleyse gazetelerin amacı, iyi ahlaklı, ilim sahibi, doğru Türkçe konuşup yazan, tarihini ve coğrafyasını bilen, iktidara itaatkâr bir nesil yetiştirmektir. Türkçe çocuk gazeteleri, genel itibarıyla çocuk eğitiminin, kamu okullarının bir parçası olarak yayınlanmışlar, modern eğitim anlayışının bir tamamlayıcısı olarak görülmüşlerdir. Gazeteler, çocukları, İslam dininin esaslarına uygun bir biçimde, iyi ahlaklı, ibadetlerini yerine getiren ve Allah'tan İslam peygamberine ve tüm peygamberlere, Osmanlı padişahından ana-babasına uzanan iktidara ve tüm siyasal toplumsal hiyerarşiye sadık bir biçimde yetiştirmek istemişlerdir.

2. Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları kimler olmuş, devletle ilişkileri ne düzeyde gerçekleşmiş, okurları kimler olmuş, imparatorluğun hangi şehirlerinde takip edilmişlerdir?

Türkçe çocuk gazetelerinin haklarında bilgi sahibi olduğumuz yayıncılarına ve yazarlarına bakıldığında büyük oranda devlet memurları ve öğretmenler oldukları saptanmaktadır. *Mümeyyiz*'in yayıncısı ve yazarı Sıdkı Efendi, Nümüne-yi Terakkî Mektebi'nin kurucusu ve aynı adlı gazetenin ilkelerini saptayan Mehmed Nâdir Bey, *Âyine*'nin yayıncısı ve yazarı Radovişli Mustafa Bey, *Çocuk Bâğçesi* yayıncısı Feyziye Mektebi Lisan-ı Osmani öğretmeni Necib Necati, *Çocuklara Rehber* gazetesinin yayıncısı ve yazarı Ahmed Midhat öğretmen ve eğitimciydiler. *Çocuklara Mahsûs Gazete*'nin yazar kadrosunda bulunan Sadı, İbrahim Cudi, Halil Edip Bey, Fâik Sabri çeşitli şehirlerde öğretmenlik yapan kişilerdir. *Tercümân-ı Hakikat*'in sürekli yazarları arasında Mekteb-i Bahriye-yi Rüşdiye Müdürü Eyüb Sabri, Pürtelâş Hasan Efendi Mektebi Muallimi Hafız Ali Şükrü ile Altunizâde Rüşdiyesi Muallim-i Evveli İbrahim Hilmi *Arkadaş* gazetesini için yazılar yazmaktaydı. *Arkadaş*, *Çocuklara Arkadaş*,

Çocuklara Ta'lim adlarıyla üç gazete çıkaran Mehmed Şemseddin, sıhhiye kâtiplerindendi ve dönemin öne çıkan çocuk yayıncı ve yazarlarından biridir. Diğer taraftan dönemin önemli aydınları ve gazetecileri arasında yer alan Ahmed Midhat Efendi ile Şemseddin Sami de *Tercümân-ı Hakikat* ile *Â'ile* gazetelerini yayınlamışlar, devlet adamlarından Mahmud Celaleddin ise *Bâğçe* gazetesinde yazılar yazmış, tercümele yapmıştır. Dolayısıyla yayıncılar veya yazarlar devletin çeşitli kademelerinde yer almış kimseler olarak büyük oranda Osmanlı iktidarının ve daha da özel olarak Osmanlı kamu eğitiminin temalarını ve görüşlerini yansıtmışlardır. Türkçe çocuk gazeteleri, bir bakıma Osmanlı kamu eğitiminin yardımcı kitapları haline dönüşmüş, daha sade bir dil ve daha eğlenceli bir üslupla *Osmanlı kimliğini* inşa etmenin kamu okullarından sonraki en önemli araçları olmuşlardır.

19 Türkçe çocuk gazetesinin her birinin satış rakamlarına, dolayısıyla etki gücüne veya etki alanlarına ulaşmak oldukça zor olmuştur. Ancak dolaylı yollarla birtakım şeyler söylenebilir. Örneğin ilk Türkçe çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*, yoksul çocuklar için bir yardım kampanyası başlatmış, 20. sayıda bu yardım kampanyası bağlamında 1300 adet basılan gazetenin henüz bitirilemediği duyurulmuştur. Bu yardım için dahi 1300 adet satılamayan gazetenin normal yayınlarının en fazla 500-1000 civarında olduğu söylenebilir. Yine 23 Nisan 1875'te ilk sayısı yayınlanan *Sadakat* gördüğü yoğun ilgi üzerine ikinci bir baskı yapmış, toplamda 2500 gibi önemli bir rakama ulaşmıştır. *Sadakat*'in söz konusu satış rakamının istisnai bir örnek olduğu ifade edilebilir, tahmin edilebilir ki söz konusu çocuk gazeteleri 500-1000 arasında basılmış, bunların büyük bir kısmı piyasada değil; ancak abone olunan kamu okulları vasıtasıyla öğrencilere ulaştırılmıştır. Nitekim birçok gazete, başlıklarının hemen altında hangi okur kitlesine hitap ettiğini açık bir biçimde ortaya koymuş, burada rüşdiye talebeleri ağırlık kazanmıştır. Türkçe çocuk gazetelerinin dar anlamda bir "piyasa"ya sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu "piyasa", esas itibarıyla çeşitli okullarla veya öğrencilerle yapılan abonelik anlaşmalarıyla sağlanabilmiştir. Sözelimi, Selanik'te yayınlanan *Çocuklara Rehber* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmed Midhat, Siroz'da bulunan bir kasaba olan Menlik'e (Melnik) giderek, buradaki okulları ziyaret etmiş, ibtidai mektebine gazetenin bir yıllık aboneliğini sağlamıştır.

Türkçe çocuk gazetelerinin büyük bir bölümü, 19 gazeteden 16 tanesi, İstanbul'da basılmış, geriye kalan üç gazete ise İstanbul'dan sonra imparatorluğun en önemli şehirlerinden birisi olan Selanik'te yayınlanmıştır. Gazetelere gelen okur

mektuplarından anlaşıldığına göre, Türkçe çocuk gazeteleri İstanbul ve Selanik ile birlikte, Hüdavendigar, Samsun, Edirne, Erzurum, Varna ve Gemlik'te de okurlar bulmuştur. Ancak çocuk mektuplarının büyük bir ağırlığının, İstanbul'da bulunan çeşitli askeri veya sivil rüşdiyelerden geldiği görülmüştür. Dolayısıyla Türkçe çocuk gazeteleri imparatorluğun geniş coğrafyası düşünüldüğünde, başta İstanbul olmak üzere birkaç şehirde okurlarla buluşabilmiş, dolayısıyla büyük bir etki alanı yaratamamıştır. Osmanlı eğitim tarihi üzerine çalışan tarihçilerin yaptığı gibi anılar üzerinden giderek Türkçe çocuk gazetelerinin etkisini araştırmak da pek mümkün görünmemektedir, zira inceleyebildiğimiz hiçbir anıda bu meseleden söz edilmemektedir. Sonuç olarak söz konusu gazeteler genellikle şehirli, Müslüman, rüşdiyeli erkek öğrencilere hitap etmiştir.

3. Türkçe çocuk gazeteleri kimlik tartışmalarına nasıl katılmış, *Osmanlı kimliğinin* unsurları olarak ifade edilen ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya anlayışını nasıl ifade etmişler, söz konusu temalar gelenek ve modernleşme arasında nasıl bir ilişki kurmuştur?

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı iktidarı, Osmanlı gerilemesinin en önemli nedeni olarak ahlakta yaşanan yozlaşmayı tespit etmiştir. Gerilemenin nedeni, geçmiş yüzyıllarda yaşanan Osmanlı hâkimiyeti ile kıyaslandığında, ahlakta yaşanan yozlaşma olarak saptanınca, çözüm de ahlak ile ilişkilendirilmiş, dolayısıyla eğitimde ve Türkçe çocuk gazetelerinde iyi ahlaklı nesiller yetiştirmek en önemli sorun haline dönüşmüştür. Bu konuda Osmanlı iktidarı, İslam-Osmanlı ahlak geleneğinden yararlanmış, Aristoteles'ten Farabi'ye, Gazali'den 16. yüzyılda Osmanlılar zamanında Kınalızâde'ye kadar söz konusu geleneği yeniden değerlendirmiş, gündeme getirmiştir. Geleneksel ahlak anlayışı daha dar ve seçkin bir kitleye hitap ederken 19. yüzyılda söz konusu anlayış, kamu okulları vasıtasıyla kolektif kimliğin en önemli parçası yapılmak istenmiştir. Modern dönemde İslam-Osmanlı ahlak geleneğini büyük oranda Sadık Rifat Paşa kamu okulları için yazdığı, *Risāle-yi Ahlāk* kitabı ile çocuklar için anlaşılır bir Türkçeye dönüştürmüş, söz konusu kitap Türkçe çocuk gazetelerinin de ana kaynağı olmuştur. Sadık Rifat Paşa'ya göre, ahlakın kaynağı Allah ve İslam dini ile emirleri olmuş, ardından ahlakın en önemli kuralları olarak padişaha itaat ve sadakat ifade edilmiştir. Çocuk gazetelerinin büyük bir çoğunlukla hitap ettiği erkek, şehirli, Müslüman rüşdiye öğrencileri de kaynak ve kurallar çerçevesinde kimliklendirilmek istenmiştir. Sadık Rifat Paşa aracılığıyla İslam-Osmanlı ahlak

geleneğine dayanan gazetelere göre, ahlak iyi ve kötü huylar olarak iki kısma ayrılmıştır. Kazanılması gereken iyi huylar olarak Allah, din ve padişaha itaat, dini ibadetler, kanaatkârlık, çalışkanlık, sabır, cömertlik, tevazu, dürüstlük sayılmış, kaçınılması gereken kötü huylar olarak ise yalancılık, kibir, öfke, haset ve cimrilik gibi huylar sıralanmıştır. Dolayısıyla çocuk gazetelerinin hedefi, kamu okullarının hedefinde de olduğu gibi, mutedil kişilikle beraber, aileden başlayarak her türlü siyasi ve toplumsal otorite ve iktidara sadık, itaatkâr, kanaatkâr, dindar makbul bir vatandaş meydana getirmek ve bu doğrultuda bir *Osmanlı kimliği* inşa etmek olmuştur.

Türkçe çocuk gazeteleri büyük oranda erkek, Müslüman, rüşdiyeli çocuklara hitap etmekle birlikte ahlak yaklaşımları bağlamında kadınlara ve kız çocuklarına da yer vermiştir. Gazeteler, kadınlar ve kız çocukları söz konusu olduğunda genel itibariyle geleneksel-cinsel rolleri benimsemiş, iyi ahlaklı bireylerin yetişmesinde ilk öğretmen olarak kadınları saptamışlardır. Kadınları anne, ev hanımı, çocukların ilk öğretmeni olarak ele almış, onların bu toplumsal-cinsel rolleri dolayısıyla yetişmelerine, eğitim almalarına önem vermişler, ne okumaları gerektiği hususunda da tartışmalara girmiş, okunacak kitapların da sıkı bir denetimle saptanması gerektiğini yazmışlardır. Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kadınlarını, kocasının memnuniyetinden, ev ve çocuk hizmetlerinden sorumlu tutarak, onu, bu doğrultuda eğitim alması gereken bir varlık olarak erkekten sonra ikinci sırada konumlandırmış, bir yandan da kız çocuklarının okuması gerektiğini sık sık vurgulamış, bu vasıta ile kız çocuklarının daha ahlaklı olacakları belirtilmiştir. Dolayısıyla *Osmanlı kimliğinin* altında toplumsal-cinsel rollerine uygun sınırlı bir kadın kimliği de ifade edilmiştir.

Türkçe çocuk gazetelerinde ahlaktan sonra en çok yer verilen ikinci tema ilim olmuştur. İlim geleneksel kültürde de ifade edildiği gibi, en geniş bir biçimde bilmek anlamında kullanılmıştır. Gazetelere göre bir çocuk, ilim vasıtasıyla hayatın hem manevi, hem de maddi yanlarını bilip öğrenmelidir. İlmin manevi ve maddi iki yanı birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Manevi yanını bilerek çocuk; Allah'ı, İslam dinini, İslam peygamberini ve tüm peygamberleri, dini ibadetleri bilip öğrenmeli ve yerine getirmelidir. Böylece müstakbel vatandaş olacak çocuk, dinine ve padişahına saygılı, otorite karşısında itaatkâr bir birey olacaktır. Diğer taraftan çocuk din ile herhangi bir çelişki göstermeyen zaman zaman fen denilen pozitif ilimleri de öğrenmelidir. Geleneksel tasnifte akli olarak nitelendirilen söz konusu ilimler, hesap, hendese, hayvan ve bitkiler, kimya, lisan, coğrafya, tarih gibi ilimler olarak ifade edilmiştir. Bu

vasıtaıyla da çocuk, söz konusu ilimleri de öğrenerek ülkesine, devletine ve milletine yararlı bir vatandaş olacaktır. Kısaca ilim, çocuklar için hem manevi hem de maddi ihtiyaçlara yanıt verecek en büyük zenginlik olmuş, din ile ilim arasında hiçbir biçimde bir çatışma veya uyumsuzluk görülmemiştir. Gazetelere göre çocuklar, din, devlet, millet sevgisiyle ve vatana hizmet etme sevinciyle çok çalışkan olmalı, ilimlere sarılmalı ve yetişmiş bireyler olarak, medeniyet doğrultusunda terakki ederek, geleceğin modern Osmanlı ülkesini kurmalıdır.

İncelenen Türkçe çocuk gazeteleri, söz konusu dönem boyunca, okurlarını da göz önünde tutarak oldukça sade bir Türkçe kullanmışlardır. Bu politikaları dolayısıyla okurlarından da olumlu tepkiler almış, hatta zaman zaman daha da sade bir Türkçe doğrultusunda taleplerle karşılaşmışlardır. Yayınlar sade bir Türkçeyle yazılmakla beraber, metin içinde bilinmemesi muhtemel sözcükler de Türkçeleriyle birlikte verilmiştir. Sadeleşmeyi dilin ortaklaştırılması anlamında da değerlendiren gazeteler ve yazarları, tüm Osmanlıların en çok konuşulan dil olan Türkçeyi, ortak ve dolayısıyla milli bir dil olarak kabul etmeleri gerektiğini de savunmuşlardır. Okurlardan gelen mektuplarda ve bazı yazarlarda görüldüğü gibi, dilin adlandırılması konusunda, Osmanlıca veya Türkçe, herhangi bir ayırım yapmamışlar, Osmanlıca veya Türkçe ifadesi kullanılan dili adlandırmak maksadıyla ifade edilmiştir. Türkçe ifadesinin kullanıldığı yerlerde de Türkçeye özel etnik bir anlam yüklenmemiştir. Gazetelere göre, Türkçe imparatorlukta en yaygın dil olması dolayısıyla hem daha kolay okunur-yazılır bir anlaşma aracı haline dönüştürülmeli hem de gayrimüslimler dâhil tüm unsurlar tarafından öğrenilmelidir. Böylece Türkçe ortak ve milli bir dil olarak kabul edilmiş ve önerilmiştir.

Türkçe çocuk gazetelerinde yukarıda ifade edilen ahlak, ilim ve dil ile karşılaştırıldığında tarih ve coğrafya temaları oldukça sınırlı bir yer kaplamaktadır. Tarih ile ilgili yayınlar, 19 Türkçe çocuk gazetesinden sadece dördünde saptanmıştır. İlk çocuk gazetesi, *Mümeyyiz* tarih ile ilgili yayınlarında daha çok kavramsal düzeyde bir yayın politikası takip etmiş, millet ve vatan terimlerinin geleneksel anlamlarıyla birlikte, Osmanlıcılığa uygun denebilecek modern anlamları üzerinde durmuştur. Vatan ve millet terimleri tanımlanırken modern bir biçimde, etnik ve dini kökene atıf yapılmamış, ortak coğrafya ve siyasal bağlar öne çıkarılmıştır. Ancak vatan terimi ifade edilirken, ortak vatan anlayışıyla beraber “ataların fethettiği topraklar” biçiminde geleneksel gaza ve cihat anlayışı da yer almıştır. *Âyine* ise, Türklerin Nuh'un

çocuklarından Yafes'ten geldiğini yazmış, Kayıhan kabilesinin, dolayısıyla Türklerin Osmanlıların soyunu meydana getirdiği tezini işlemiştir. Böylece bir yanda dini köken anlatısı sürmüştür, diğer yanda da Osmanlı hanedanının ve tarih dersleri dolayısıyla tüm Osmanlıların kökeni ve soyu Türkler biçiminde belirtilmiştir. Böylece *Āyīne*, Türk ve İslam bir *Osmanlı kimliği* üzerinde yoğunlaşmıştır. Benzer yaklaşımı *Mecmū'a-yı Nevresīdegān* da göstermiş, İslam Tarihi anlatısı içinde Türklere dilleri vasıtasıyla özel bir yer vermiştir. *Mümeyyiz*'in kavramsal düzeydeki tanımları bir yana konulursa, Türkçe çocuk gazeteleri somut düzeyde ve tarihi temelde *Osmanlı kimliğini*, Türk ve İslam unsurlara atıflarla ifade etmiştir. Ahlak, ilim ve Türkçe ile birlikte düşünüldüğünde, *Osmanlı kimliğinin* iki önemli unsuru, İslam dini ve Türk köken olmuştur.

Türkçe çocuk gazetelerinde coğrafya ile ilgili yayınlar, tarih temasında olduğu gibi oldukça sınırlı kalmıştır. Coğrafya ile ilgili yazılar çoğunlukla coğrafya teriminin açıklanması ve dünyanın şekli üzerine olmuştur. Bununla birlikte, Avrupa coğrafyası ile Japonya ve Çin ile ilgili bilgilere ve yorumlara da yer verilmiştir. Türkçe çocuk gazetelerinde Avrupa, coğrafya ders kitaplarında görüldüğü gibi, medeni bir kıta olarak ifade edilmiş, söz konusu kıtada Fransa ve İngiltere'den başkentleri vasıtasıyla özellikle söz edilmiştir. Makalelere göre, Avrupa kıtasında yer alan medeni ülkelerin başlıca unsurları şöyle ifade edilmiştir: Zengin ticaret, düzenli bir eğitim sistemi, halkının medeniyete olan sevgisi, ilimlere duyulan ilgi, keşifler ve fenlerle meşgul olmak ve tüm bunların temelinde yer alan çalışkanlık. Osmanlı Devleti, Rumeli dolayısıyla coğrafi olarak Avrupa coğrafyası içinde kabul edilmiş; ancak medeniyet bakımından Avrupa'dan uzak görülmüştür. Gazeteler göre, Osmanlılar Avrupa medeniyetini, çok çalışıp terakki ederek yakalamalıdır. Gazetelerde çok boyutlu bir biçimde Avrupa-Osmanlı mukayesesi yapıldığı söylenemez. Ancak çocukların anlayabileceği bir seviyede karşılaştırmalar yapılmış ve Osmanlı çocuklarına Avrupa, din dışında gösterdiği gelişmelerle medeni bir model olarak ifade edilmiştir. Çin ve Japonya örneklerindeyse gazetelerin üzerinde en çok durdukları konu çalışkanlık ve ilim severlik olmuş, sözü edilen memleketlerin bu özelliğe dayanarak terakki etmesi, sanayileşmesi, eğitim seviyesini arttırması, fenlerle uğraşması öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla Avrupa dışı toplumların da terakki edebilecekleri, medeni ülkeler olabilecekleri vurgulanmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Türkçe çocuk gazetelerinin inşa etmek istediği *Osmanlı kimliği* daha çok Müslüman, şehrli ve rüşdiye öğrencisi okur-yazar olan erkeklere yönelik olmuş, ahlak anlayışı bakımından büyük oranda geleneklere dayanmıştır. Gazetelere göre, Osmanlı çocuğu her şeyden önce ahlakın temeli olarak, Allah'ı, İslam dinini, peygamberini, emirlerini görmeli ve İslam dininin ibadetlerini yerine getirmelidir. Din ile birlikte padişaha itaat ve sadakat göstermeli, toplumsal düzene uymalı, mutedil bir yaşam sürmeli, çalışkan olmalı, devlete ve millete fayda sağlamalıdır. *Osmanlı kimliğinin* ikinci unsuru ilim olmuş, ilim, din ile uyumlu bir biçimde değerlendirilmiştir. Osmanlı çocuğu, ilim sever olmalı, daha çok bayındırlık, ulaşım, iletişim vasıtalarını kolaylaştıran ilimleri öğrenmeli, bu vasıta ile devlete ve millete fayda sağlamalıdır. *Osmanlı kimliğinin* üçüncü unsuru sade bir Türkçe olmuştur. Buna göre, Osmanlı çocuğu sade bir Türkçe ile konuşmalı-yazmalı, Türkçeyi tüm imparatorlukta ortak ve milli bir lisan haline getirmelidir. *Osmanlı kimliğinin* dördüncü ve beşinci unsurları tarih ve coğrafya temaları olmuştur. Somut düzeyde, Osmanlı çocuğu, ataları olarak Müslümanları ve Türkleri bilmeli, bununla birlikte ortak bir vatani paylaştığı gayrimüslimlere karşı düşmanlık gütmemeli, onları da İmparatorluğun bir unsuru olarak kabul etmelidir. Tüm bu unsurlarla birlikte Osmanlı kimliği büyük oranda geleneklerden beslenmiş; ancak kamu okulları vasıtasıyla merkezin saptadığı ilkelere dayanan kolektif, modern bir milli kimlik inşa edilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

[Çocuk Bâğçesi'nin Ruhsat Talebi Dolayısıyla]. BOA. DH. MKT. 889/24. 16 Cemâziyelâhir 1322 [28 Ağustos 1904].

[Çocuklara Mahsûs Gazete'nin Ruhsat Talebi Dolayısıyla]. BOA. İ. DH. 1333/34. 15 Şevval 1313 [30 Mart 1896],

[Çocuklara Rehber Gazetesi'nin Ruhsat Talebi Üzerine]. BOA. İ. DH. 1341/7. 29 Cemâziyelevvel [1]314 [5 Kasım 1896].

[Mehmed Cevdet, Dilekçe]. BOA. İ. DH. 1126/88030. 12 Mart 1305 [24 Mart 1889].

[Necib Necati, Dilekçe]. BOA. DH. MKT. 1043/28. 18 Kânünevvel 1321 [31 Aralık 1905].

2. ÇOCUK GAZETELERİ

Mümeyyiz. İstanbul, 1286, [1869].

Hazîne-yi Etfâl. İstanbul, 1873-1874.

Sadâkat. İstanbul, 1292, [1875].

Etfâl. İstanbul, 1292, [1875].

Âyine. Selanik, 1293, [1875-1876].

Arkadaş. İstanbul, 1293, [1876].

Tercümân-ı Hakikat. İstanbul, 1297, [1880].

‘Â’ile. İstanbul, 1297, [1880].

Bâğçe. İstanbul, 1297, [1880].

Mecmû‘a-yı Nevresidegân. İstanbul, 1298, [1881].

Çocuklara Arkadaş. İstanbul, 1299, [1882].

Çocuklara Kırâ’at. İstanbul, 1299, [1881].

Vāsıta-yı Terakkī. İstanbul, 1299, [1882].

Etfāl. İstanbul, 1303, [1886].

Nümüne-yi Terakkī. İstanbul, 1303, [1887].

Debistān-ı Hired. İstanbul, 1887.

Çocuklara Ta'lim. İstanbul, 1305, [1887].

Çocuklara Mahsūs Gazete. İstanbul, 1896.

Çocuklara Rehber. Selanik, 1315-1316, [1898].

Çocuk Bāğçesi. Selanik, 1320-1321, [1903].

3. OSMANLICA DERS KİTAPLARI

Ahmed Cemal. **Coğrafya-yı 'Osmānī.** 2. bs. Pangaltı: Mekteb-i Harbiyye Matba'ası, 1316 [1900].

Ahmet Cevdet Paşa, Fuad Paşa. **Kavâ'id-i Osmaniyye.** Haz. Nevzat Özkan. Ankara: ADTYKTDK Yayınları, 2000.

Ahmet Vefik Paşa. **Fezleke-yi Tarih-i Osmani, Bir Eski Zaman Ders Kitabı.** yay. haz. Şakir Babacan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Ali Cevad. **Muhtasar Tarih-i 'Osmānī.** Dersa'adet: Kasbar Matba'ası, 1314 [1896-1897].

Ali Cevad. **Fezleke-yi Fenn-i Coğrafya.** Dersa'adet: yay.y. 1315 [1897-98].

Ali İrfan. **Rehber-i Ahlāk.** İstanbul: A. Asaduryan Matba'ası, 1317 [1899-900].

Ali Nazıma. **Risāle-yi Ahlāk.** Dersa'adet: Kasbar Matba'ası, 1315 [1897-1898].

Ali Rıza. **Kızlara Mahsus, 'İlm-i Ahlāk.** yy. Karabet, 1316 [1898-1899].

Ahmed Rifat. **Bergüzār-ı Ahlāk.** yy. Matba'a-yı 'Āmire, 1315 [1897-1898].

Sadık Rifat Paşa. **Risāle-yi Ahlāk.** İstanbul: İstanbul: Şirket-i Sahhāfiye-yi 'Osmāniyye Matba'ası, 1308 [1890/1891].

Selim Sabit. **Muhtasar Hesāb Risālesi.** İstanbul: Matba'a-yı 'Āmire. 1290 [1874].

Selim Sabit. **Muhtasar Sarf-ı 'Osmānī.** 3. bs. İstanbul: yay.y. 1297 [1879-1880].

Selim Sabit. **Muhtasar Tarih-i 'Osmānī.** yy. yay.y. 1295 [1878].

Selim Sabit. **Muhtasar Coğrafya Risālesi.** 3. bs. yy. Latürkī Matba'ası, 1297 [1879-1880].

Süleyman Hüsnü. **Tarih-i 'Alemler**. İstanbul: Mekteb-i Harbiyye Matba'ası, 1327 [1909/1910].

Süleyman Hüsnü Paşa. **İlm-i Sarf-i Türki**. Haz. Recep Toparlı, Dilek Yücel. Ankara: TDK, 2006.

4. OSMANLICA MAKALE VE KİTAPLAR

Ahmed Midhat. **Babalar Oğullar**. İstanbul: Kırk Anbar Matba'ası, 1305 [1887-1888].

_____. **Hikmet-i Peder**. Dersa'adet, 1316 [1898-1899].

_____. **Ana Babanın Evlād Üzerindeki Hukūk ve Vezā'ifi**. İstanbul: 1317 [1899-1900].

_____. **Çocuk Melekāt-ı 'Uzviyye ve Rūhiyyesi** (Dersa'adet: 1317 [1899-1900].

_____. **Peder Olmak San'atı**. İstanbul, 1317 [1899-1900].

“Vālidelerimiz”. **Mürüvvet**. 28 Receb 1305 [10 Nisan 1888], 21-24.

Esad Efendi. **İttihād-ı İslam**. yy. yay.y. ty.

Esad, “İttihād”, **Basiret**. 22 Zilhicce 1287 [15 Mart 1871], 2-4.

Hayreddin, “Ma'arif-i 'Umumiyye”. **Terakkī**. 21 Rebī'ülâhır 1286 [31 Temmuz 1869], 3-6.

Hayreddin. “İttihād-ı 'Osmānī”. **Basiret**. 29 Rebī'ülâhır 1287 [29 Temmuz 1870], 1-3.

Madam Odet Laker (Odette Laguerre). **Feminizm, 'Alemler-i Nisvān**. Tercüme: Baha Tevfik. İstanbul: Dersa'adet Kitābhānesi, ty.

Mahmud Celaledin, “‘Osmānluluk Sıfātı”, **Basiret**. 12 Rebī'ülâhır 1287 [12 Temmuz 1870], 1-3.

Mahmud Celaledin. **Ahlāk, Vazife-yi Şahsiyye ve İctimaiyye-yi Fenndir**. Jul Payon'un Meşhur Eserinden Mütercemdir. İstanbul: Kitābhāne-yi İslām ve Askerī Tüccarzāde İbrahim Hilmi, 1327 [1909-1910].

Mürüvvet. 12 Şa'bān 1305 [24 Nisan 1888], 157-159.

Mürüvvet. 15 Cemāzīyelevvel 1305 [29 Ocak 1888], 3-4.

Mürüvvet. 5 Şa'bān 1305 [17 Nisan 1888], 152-154.

Mürüvvet. 7 Receb 1305 [20 Mart 1888], 79-81.

Namık Kemal. “İttihād-ı İslām”, **İbret**. 21 Rebī'ülâhır 1289 [28 Haziran 1872], 1-4.

Namık Kemal. “İmtizâc-ı Akvâm”. **İbret**. 26 Rebî‘ülâhir 1289 [3 Temmuz 1872], 2-4.

Namık Kemal. **İmtizâc-ı Akvâm ve Vefa-yı Ahd**. Dersa‘âdet: Bekir Efendi Matba‘ası, 1327 [1909-1910].

Namık Kemal. **Hürriyet**. 10 Mayıs 1869, 1-4.

Selim Sabit. **Rehnümâ-yı Mu‘allimin**. yy. yay.y. ty.

Şemseddin Sami. **Kadınlar**. İstanbul: Mihran Matba‘ası, 1311 [1893-1894].

Ziya Paşa, “Şi‘ir ve İnşâ’”, **Hürriyet**. 20 Cemâzîyelevvel 1285 [8 Eylül 1865], 6-10.

5. KİTAP, MAKALE VE TEZLER

Acıduman, Ahmet. “Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi ve Mi‘yarü’l Etibba Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”. **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**. s. 52 (2009): 42-52.

Adivar, A. Adnan. **Osmanlı Türklerinde İlim**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

Ahmed Midhat Efendi. **Üss-i İnkılap**. haz. İdris Nebi Uysal. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Ahmet Cevdet Paşa. **Tarih-i Cevdet**. c. 1. sad. Dünder Günday. tertip ve tanzim. Mümin Çelik. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976.

Ak, Mahmut. ”Coğrafya”, **İslam Ansiklopedisi**. c. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1998): 62- 66.

Akagündüz, Ümit. **Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır**. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Akarlı, E. Deniz. **Belgelerle Tanzimat**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

Akpınar, Özkan. “Geographical Imagination in School Geography During The Late Ottoman Period, (1876-1908)”. Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2010.

Akün, Ö. Faruk. “Ahmet Vefik Paşa”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1989): 143-157

Akyüz, Yahya. “Eğitimde Çağdaşlaşmaya Katkısı Açısından Selim Sabit Efendi ve ‘Öğretmenler Kılavuz’ Başlıklı Eseri”. **Türkiye’nin İlk Pedegogu Vizeli Selim Sabit Efendi, Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu, Vize 28 Nisan 2000**. İstanbul: Beta Yayınları (ty): 3-17.

Alkan, Mehmet, Ö. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, 2002.

_____. “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”. **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**. der. Kemal H. Karpat. çev. Sönmez Taner. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, (2005): 73-242.

Altınöz, V. Devrim. “The Ottoman Women’s Movement: Women’s Press, Journals, Magazines and Newspapers”. Yüksek Lisans Tezi. Miami Universty, 2003.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**. çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 2007.

Araz, Yahya. **16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak**. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

Argunşah, Hülya. “Ahmet Midhat Efendi Rehberliğinde Kadın Okuyucudan Kadın Yazara”. **Ahmet Midhat Efendi’ye Armağan**. yay. haz. Mustafa Miyasoğlu. İstanbul: Beykoz Belediyesi (2012): 49-62.

Argunşah, Mustafa. “Ahmet Midhat Efendi’nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri”. **Turkish Studies** c. 7 s. 4 (2012): 1-12.

Arıkan, Zeki. “Tarih-i Cevdet”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2013): 75-77

Ariès, Philippe. **Centuries of Childhood**. çev. Robert Baldick. London: Jonethan Cape Ltd, 1962.

Arslan, Ahmet. “İbn Haldun ve Tarihi”. http://egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/I_1983/TiDI-1983-02.pdf. [01. 03. 2014].

Âyni, M. Ali. **Türk Ahlakçıları**. c. 1 İstanbul: Marifet Basımevi, 1939.

Balcı, Ahmet. “Çocuklara Kırā’at Dergisi”. **Bilig**. s. 68 (Kış 2014): 25-42

_____. “Bir Okuma Materyali Olarak Çocuk Dergileri ve ‘Çocuklara Rehber’”, <http://www.tubar.com.tr/TUBAR%20DOSYA/pdf/2003BAHAR/24ahmet%20balci.319.pdf/> [29 Ekim 2014].

Baysun, Cevdet. “Mustafa Reşid Paşa”. **Tanzimat 2**. Komisyon. İstanbul: MEB (1999): 723-746

Bebiroğlu, Murat. **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Nizâmnâmeleri**. ed. Cahit Külekçi. İstanbul: yay.y. 1999.

Benlisoy, Foti. Stefo Benlisoy. “Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat Ve Meşrutiyetin Birikimi**. c. 1. der. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları (2001): 367-377.

Berkes, Niyazi. **Türkiye’de Çağdaşlaşma**. yay. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: YKY, 2002.

Beydilli, Kemal. **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.

Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren), II. Abdülhamid ve Mütareke Devri Hatırları. İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

Bozkurt, Ayşe. “93 Harbi Eşiğinde Selanik’te bir Kadın Dergisi: Ayine (1875–1876)”. **Kebikeç.** s. 19 (2005): 73-97

Breuilly, John. **Nationalism and the State.** Chicago: Universty of Chicaga Press, 1999.

Budak, Ali. **Münif Paşa.** İstanbul: Kitabevi, 2005.

Calhoun, Craig. **Nationalism.** Minneapolis: Universty of Minnosata Press, 1997.

Çakır, Serpil. **Osmanlı Kadın Hareketi.** İstanbul: Metis Yayınları, ty.

Çetinsaya, Gökhan “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat Ve Meşrutiyetin Birikimi.** c. 1 der. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları (2001): 54-71

Çevik, Zeki. “II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları”. [http://www.turkishstudies.net/Makaleler/509236792_50-%C3%A7evikzeki1595\(D%C3%BCzeltme\).pdf](http://www.turkishstudies.net/Makaleler/509236792_50-%C3%A7evikzeki1595(D%C3%BCzeltme).pdf). [27.03.2014].

Çıkla, Selçuk. “Baha Tevfik’in Hayatı, Yazarlığı, Mizacı, Felsefeciliği, Muhalif, Asi, Sıra Dışı-I”. **Tarih ve Toplum.** c. 39 (2003): 51-58

_____. “Tanzimattan Günümüze Çocuk Edebiyatı”. **Hece.** Ağustos-Eylül (2005): 89-107

Çubuk, Vahid. **Hedefteki Sultan, II. Abdülhamid, Bir Siyasi Tarih Denemesi.** İstanbul: Truva Yayınları, 2004.

Dabağyan, L. Panos. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han.** İstanbul: IQ Kültür Sanat, 2002.

Demir, Remzi. **Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi, C. III, Yeni Felsefe.** Ankara: Lotus Yayınları, 2007.

Demirel, Fatmagül. **II. Abdülhamid Döneminde Sansür.** İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.

_____. **Adliye Nezareti, Kuruluş ve Faaliyetleri (1876-1914).** İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.

Deringil, Selim. **Simgeden Millete, II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet.** İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Doğan, İsmail. “Osmanlı Bilimsel Topluluklarının Türkiye’deki Bilim Eğitimine Etkileri”. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/498/5934.pdf. [11. 04. 2013].

Doğan, Nuri. **İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876–1918)**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1994.

Doğanay, F. Kaya. “Rüşdiye Mekteplerinde Tarih Dersi”. Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi. s. 25 (2010): 107-119. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/GSED/article/viewFile/6126/5876>. 89. [01.02.2014].

Danacıoğlu, Esra. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler”. **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**. c. III. s. 9-10 (1999-2000): 131-145.

Duguid, Stephan. “The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, **Middle Eastern Studies**. c. 9. s. 2 (1973): 139-155.

Durakbaşı, Ayşe. **Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Enis, Ayşe Z. **Everyday Lives of Ottoman Muslim Women: Hanımlara Mahsus Gazete (Newspapers for Ladies) (1895-1908)**. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2013.

Engin, Vahdettin. **Sultan Abdülhamid ve İstanbul’u**. İstanbul: Simurg Kitabevi, 2001.

Enginün, İnci. ”Bir Çocuk Edebiyatçısı: Mehmet Şemseddin”. **Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları**. (2001): 35-39.

Eraslan, Cezmi. **II. Abdülhamid’in İslam Birliği**. İstanbul: Ötüken Yayınları, ty.

Erdem, Aydın. “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”. **OTAM**. s. 15 (2004): 185-207.

Ergin, Osman. **Türkiye Maârif Tarihi**. c. 1–2 İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergül, Cevdet. **II. Abdülhamid’in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları**. İzmir: yay.y. 1997.

Esenbel, Selçuk. **Japon Modernleşmesi ve Japonya’nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Fahri, Macid. **İslam Ahlak Teorileri**. çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

Fatma Aliye Hanım, Yaşamı, Sanatı, Yapıtları ve Nisvan-ı İslam. İstanbul: Mutlu Yayınları, 1993.

Fatma Aliye Hanım. **Hayattan Sahneler**. haz. çev. Tülay Gençtürk Demircioğlu. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2002.

Yaşar, F. Tunç. “Şükûfezâr: Kadınlar Tarafından Kadınlar İçin İlk Süreli Yayın”. **DEM DERGİ** yıl 1. sayı 4. http://www.dem.org.tr/dem_dergi/4/dem4mak11.pdf. [02.04.2014].

Fortna, Benjamin. **Mekteb-i Hümayun**. çev. Pelin Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Gee, J. Paul. **An Introduction to Discourse Analysis, Theory and Method**. London and New York: Routledge, 2002.

Gellner, Ernest. **Nations and Nationalism**. New York: Cornell University Press, 1992.

Georgeon, François. “Son Canlanış (1878–1908)”. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa**. c. 2. yay. yön. Robert Mantran. çev. Server Tanilli. İstanbul: Cem Yayınevi (1995): 145-217.

Gibb, E. J. Wilkinson. **A History of Ottoman Poetry 1900-1909**. c. 5. London: Gibb Memorial Trust, 2010.

Gıl’adi, Avner. **Children of Islam, Conceptsof Childhood in Medieval Muslim Societies**. New York: St. Martin’s Press, 1992.

Göcek, F. Müge. “Introduction: Narrative, Gender, and Cultural Representationin the Construction of Nationalism in the Middle East”. **Social Construction Of Nationalism in The Middle East**. ed. Fatma Müge Göcek. New York: State Universty of New York Press, 2002.

Görgün, Tahsin. “[İbn Haldun], Görüşleri”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2013): 543-555.

Gülsoy, Ufuk. **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**. İstanbul: Simurg Kitabevi, 2000.

Gündüz, Mustafa. **Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa**. Ankara: DOĞUBATI Yayınları, 2012.

_____, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”. **Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi**. c. 6, s. 12 (2008): 243-286.

Gümüüşsoy, Emine. “Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye”. **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 8. s. 2 (2007): 173-192.

Güven, İsmail, Ümit Akagündüz. “Osmanlı Devleti’nde Kadınlara Yönelik Tarih Öğretimi Çabaları ve Ali Seydi Bey’in Kızlara Mahsûs Tarih-i Osmâni Adlı Eseri”. **OTAM**. s. 26 (2009): 141-164.

Hacısalihoglu, Mehmet. “İçerme ve Dışlama: Osmanlı İmparatorluğu’nda Askere Alma”. çev. Yetkin Başkavak. **Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti**. der. Evren Balta Paker, İsmet Akça. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (2010): 79-103.

_____, “Borders, Maps and Censuses The Politization of Geography and Statistics in the Multi-Ethnic Ottoman Empire”. **Compraring Empires, Encounters and**

Transfers in the Long Nineteenth Century. ed. Jörn Leonhard, Ulrike von Hirschhausen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (2011): 171-211.

Hadar, Gıla. “Selanik’te Yahudi Tütün İşçileri”. **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları, Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih.** der. Amila Buturevic, İrvin Cemil Schick. çev. Güliz Erginsoy. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (2009): 137-161.

Halaçoğlu, Yusuf, M. Ali Aydın. “Cevdet Paşa”. **İslam Ansiklopedisi.** c. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2012): 443-450.

Hamit, Furkan. **Şemseddin Sami ve Nev Usûl Sarf-ı Türki.** Ankara: TDK Yayınları, 2009.

Hanioğlu, Şükrü. **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet Siyaset ve Tarih.** İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2006.

_____. “Osmanlıcılık”. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi.** c. 5. gen. yön. Murat Belge yay. yön. Fahri Aral. İstanbul: İletişim Yayınları (1985): 1389-1391.

Harb, Muhammed. **Sultan II. Abdülhamid.** çev. Mustafa Özkan. İstanbul: Ark Yayınları, 2012.

Harris, Bob. **Politics and the Rise of the Press, Britain and France 1620–1800.** London and New York: Routledge, 1996.

Harris, Errica. **Nationalism, Theories and Cases.** Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009.

Hastings, Adrian. ”The Construction Of Nationhood”. **Nations and Nationalism A Reader.** ed. Philip Spencer and Howard Wollman. New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press, 2005.

Haydaroğlu, İlknur. “II. Abdülhamit’in Hafıye Teşkilatı Hakkında Bir Risale”. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi.** c. 17. s. 28 (1995): 107-135.

Hechter, Micheal. **Containing Nationalism.** Oxford: Oxford University Press, 2000.

Heywood, Collin. **Baba Bana Top At! Batı’da Çocukluğun Tarihi.** çev. Esin Hoşsucu. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Hızlı, Mefail. “Osmanlı Derslerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.** s. 17 (2008): 25-46.

Hobsbawm, Eric J. **Nations and Nationalism Since 1780, Programme, Myth, Reality.** Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Hobsbawm, Eric J. **Milletler ve Milliyetçilikler 1780’den Günümüze Program, Mit ve Gerçeklik.** çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

Hobsbawm, Eric J. **Geleneğin İcadı**. der. Eric Hobsbawm, Terence Ranger. çev. Mehmet Murat Şahin. İstanbul: Agora Kitaplığı, 1995.

Hroch, Miroslav. “Three Encounters with Karl W. Deutsh”. çev. Robin Cassling. **Czech Sociological Review**. v. 48. 6. (2012): 1115-1129.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. **Başhoca İshak Efendi, Türkiye’de Modern Bilimin Öncüsü**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

_____. “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri”. **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri**. yay. yaz. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (1987): 197-220.

_____. “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”. **Osmanlılar ve Bilim**. yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: Etkileşim Yayınları (2007): 1-37.

İlker, Faruk. **Şişli Çocuk Hastanesi (Hamidiye Etfâl Hastanesi)**. İstanbul: Nurettin Uycan Matbaası A.Ş., 1976.

İnalçık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

_____. **Kuruluş Dönemi (1302-1481) Osmanlı Sultanları**. 3 bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

İnan, Kayha. “Radikal Ama Temkinli Bir Yenilikçi: Ali Suavi’nin Dil Üzerine Görüşleri”. **Gazi Üniversitesi Türkçe Araştırmaları Akademik Öğrenci Dergisi**. s. 2 (2012): 32-49.

İpşirli, Mehmet. “Medrese”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2003): 327-33.

İrtem, Süleyman K. **Bilinmeyen Abdülhamid**. yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 2003.

İzgi, Cevat. **Osmanlı Medreselerinde İlim, Riyazî İlimler**. c. 1. İstanbul: İz Yayınları, 1997.

Judge, Anne. “France: ‘One State, One Nation, One Language’?”. **Language and Nationalism in Europe**. ed. By Stephen Barbour and Cathie Carmichel. Oxford, New York: Oxford University Press (2002): 44-84.

Kahya, Esin, Erdemir A. Demirhan. “On Dokuzuncu Yüzyıldan Türkiye Cumhuriyeti Dönemine Kadar Türklerde (Osmanlılar) Sağlık Kurumları”. **Prof. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Sağlık Kurumları Sempozyumu**. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi (2008): 233-249.

Karabinova, Diana. “A Late Attempt To Find An Integrative Approach Through Common Secular Education: Midhat Paşa As Governor Of The Danube Province (1864–1868)”. **International Congress on Learning and Education in the Ottoman World. Istanbul 12-15 April 1999**. ed. Ali Çaksu. IRCICA (2001): 237-257.

Karabulut, Mustafa. “Mehmet Emin Yurdakul’un Türkçe Şiirleri’ne Bir Bakış”. **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. (2011): 165-175.

Karaca, Şahika. “Şemsettin Sami ve Kadınlar”. **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**. c. 3. s. 13 (2010): 136-146.

Karaca, Şahika. “Fatma Aliye Hanım’ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları”. **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**. (2011): 93-111.

Karakoç, İrfan. **Bir Elde İğne Bir Elde Kitap**. İstanbul: Kitap Yayınları, 2008.

Karal, Enver Z. “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”. **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**. c. 2. gy. Murat Belge yay. yön. Fahri Aral. İstanbul: İletişim Yayınları (1985): 314-332.

Karpat, Kemal H. **The Politization of Islam**. New York: Oxford Universty Press, 2001.

_____. **Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus**. çev. Akile Zorlu Durukan. Ankara: İmge Yayınevi, 2002.

_____. **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kamil Paşa’nın Anıları. yay. haz. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Arba Yayınları, 1991.

Kayalı, Hasan. **Arabs and Young Turks, Ottomanism, Arabism and İslamism in the Ottoman Empire, 1908-1918**. Berkeley, Los Angeles, London: Universty of California Press, 1997.

Kaynar, Reşat. **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**. Ankara: TTK, 1985.

Kazancıgil, Aykut. **XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Anatomi**. İstanbul: Özel Yayınlar, 2001.

Kınalızâde Ali. **Ahlâk-ı Alâî**. haz. Hüseyin Algül. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, ty.

Kırlı, Cengiz. **Sultan ve Kamuoyu, Osmanlı Modernleşme Sürecinde ‘Havadis Journalleri’ (1840–1844)**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Kırşehirlioğlu, E. **Türkiye’de Misyoner Faaaliyetleri**. İstanbul: Bedir Kitabevi, 1963.

Kili, Suna, A. Şeref Gözübüyük. **Türk Anayasa Metinleri**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Kitromilides, Paschalis M. “Elie Kedourie’s Contribution to the Study of Nationalism”. **Middle Eastern Studies**. c. 41. s. 5 (2005): 661-663.

Koca, Kadriye Y. **Osmanlı’da Kadın ve İktisat**. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.

Kocabaşoğlu, Uygur. **Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**. İstanbul, ty.

Koç, Murat. “‘Udebâ-yı Nisvânın Yardımcısı’ Ahmet Midhat Efendi ve Fatma Aliye Hanım”. **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. (2012): 191-216.

Koç, Raşit. “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Aydınlarının Türk Dilinin Eğitime ve Yapısına Bakışları”. **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. (2007): 11-24.

Koçu, Reşat E. **Darülaceze (1895–1974)**. yy. Darülaceze'ye Yardım Derneği, ty.

Kodaman, Bayram. **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.

Kurşun, Zekeriya. “Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri)”. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ ABD, 1999.

Kutluer, İlhan. “İlim”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2000): 109-114.

Kür, İsmet. **Türkiye'de Süreli Çocuk Yayınları**. Ankara: AKDITYK, 1991.

Levend, Agah S. **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**. Ankara: TDK, 1992.

Maksudyan, Nazan. “Orphans, Cities, and The State: Vocational Orphanages (Ishlahhanes) and Reform in the Late Ottoman Urban Space”. **Middle East Studies**. v. 43 (2011): 494–507.

Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**. çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

_____. “Some Consideration on the Building of an Otoman Public Identity in the Nineteenth Century”. **Converting Cultures, Religion, Ideology and Transformation of Modernity**. ed. Dennis Washburn and A. Kevin Reinhart. Brill Social Sciences in Asia (2007): 169-182.

_____. “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat Ve Meşrutiyetin Birikimi**. c. 1. der. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları (2001): 42-53.

Mayakon, İsmail M. **Yıldız'da Neler Gördüm**. İstanbul: Sertel Matbaası, ty.

Mazower, Mark. **Selanik: Hayaletler Şehri, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1450-1950)**. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: YKY, 2007.

Mehmet Tahir Münif Paşa. **Ehemmiyyet-i Terbiye-yi Sıbyan, (Çocuk Eğitiminin Önemi)**. Türkçeye aktaran İsmail Doğan. MEB Dergisi s. 151 (2001): 176-185.

Mermutlu, Bedri. **Sosyal Düşünce Tarihimize Şinâsi**. İstanbul: Kız Kulesi Yayıncılık, 2003.

Mert, Özcan. “Selim Sabit Efendi ve Muhtasar Tarih-i Osmani”. **Türkiye’nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sabit Efendi Uluslararası Vize Tarih ve Kültür Sempozyumu, Vize 28 Nisan 2000**. İstanbul: Beta Yayınları (ty): 91-155.

Mutlu, Şamil. **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005.

Nalcioğlu, Belkis U. “Tanzimat Dönemi Türk Gazeteciliği ve Türk Basınının İlkleri”. **Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. s. 14 (2005): 253-267.

_____. **Mümeyyiz, İlk Türkçe Çocuk Gazetesi (1869-1870)**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2006.

Neumann, Cristopher K. **Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet’in Siyasal Anlamı**. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

_____. “Tanzimat Bağlamında Ahmed Cevdet Paşa’nın Siyasi Düşünceleri”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. 1. Tanzimat ve Meşrûtiyet’in Birkimi**. ed. Tanıl Bora, Murat Gültiken. İstanbul: İletişim Yayınları (2009): 83-87.

Nurdoğan, Arzu M. “Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869–1922)”. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2005.

Oğuz, Mustafa. “II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar”. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, 2007.

Okay, Cüneyd. **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850–1900**. İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1998.

_____. **Eski Harfli Çocuk Dergileri**. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.

_____. “Türkiye’de Çocuk Tarihi: Tespitler, Öneriler”. **Kebikeç**. s. 19 (2005): 121-127.

Oktar, Tiğınçe. **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı**. Eskişehir: Bilim Teknik Yayınevi, 1998.

Oktay, Ayşe S. “Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî”. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 1998.

Onur, Bekir. **Türkiye’de Çocukluğun Tarihi**. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Ortaylı, İlber. “Osmanlılar’da Millet Sistemi”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 30 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2005): 66-70.

_____. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**. 5. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

Özbek, Nadir. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Özcan, Abdülkadir. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri”. **II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**. Tertip Heyeti Başkanı Mehmet Tosun. İstanbul: yay.y. 2010.

Özcan, Azmi. **Pan-Islamism, Indian Muslims the Ottomans & Britain 1877-1924** Leiden: Brill, 1997.

Özçam, Çimen. “İntikad’a Göre Muallim Naci ve Beşir Fuad’ın Dilimize Bakışları”. **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 12. s. 1 (2002): 97-100.

Özçekmekçi, Mehmet İ. “The Formation Of Children in the Late Ottoman Empire: An Analysis Through The Periodicals For Children (1869–1914)”. Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005.

Özkan, Nevzat. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri”. **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. s. 20 (2006/1): 219-232

Özkırımlı, Umut. **Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış**. İstanbul: DOĞUBATI Yayınları, 2008.

Özön, Mustafa N. **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**. İstanbul: YKY, 1997.

Öztürk, Cemil. “İdadi”, **İslam Ansiklopedisi**. c. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (2000): 464-466.

Öztürk, Hüseyin. **Kınalızâde Ali Çelebi’de Aile**. Ankara: TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990.

Özyüksel, Murat. **Osmanlı İmpratorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi (Anadolu Bağdat Demiryolu)**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Pullock, Lind. **Forgotten Children, Parent-Child Relations From 1500-1900**. 6. bs. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Rogan, Eugene L. “Asiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892–1907)”. **International Journal of Middle East Studies**. c. 28. s. 1 (1996): 83-107.

Rose, Lionel. **The Erosion Of Childhood, Child Opression in Britain 1860-1918**. London and New York: Routledge, 1991.

Sadoğlu, Hüseyin. **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Sağol, Gülden. “Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme”. **Osmanlı 9, Kültür ve Sanat**. ed. Güler Eren. bilim ed. Kemal Çiçek, Cem Oğuz. Yeni Türkiye Yayınları (ty.): 504-517

Sakaoğlu, Necdet. **Osmanlı Eğitim Tarihi**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Sancar, Aslı. **Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek**. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Scott, Joan W. **Toplumsal Cinsiyet: Faydalı Bir Tarihsel Analiz Kategorisi**. çev. Aykut Tunç Kılıç, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2007.

Sledzievski, Elisabeth G. “Dönüm Noktası Olarak Fransız Devrimi”. **Kadınların Tarih IV**. ed. Georges Duby, Michelle Perrot, dizi ed. Genevieve Fariße. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları (2005): 39-51.

Smith, Anthony. **Nationalism, Theory, Ideology, History**. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.

Smith, Anthony. **National Identity**. London: Penguin Books, 1991.

Somel, Selçuk A. “Maârif Müdürü Radovişli Mustafa Bey’in Raporları ve Müslim ve Gayrimüslim Eğitimi: II. Abdülhamid Devri Selânik Taşrasında Maârif Meselesi (1885–1886)”. **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar** s. 2 (2005): 113-147.

_____. **The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire (1839–1908)**. Leiden: Brill Publications, 2001.

_____. “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”. **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**. s. 5 (2007): 71-92.

_____. **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma Otokrasi ve Disiplin**. çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

_____. “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**. c. 1. der. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, (2001): 88-116.

Stearns, Peter N. **Childhood in World History**. New York and London: Routledge, 2006.

Sungu, İhsan. “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”. **Tanzimat 2**. İstanbul: MEB, 1999.

Sungur, Mutullah. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Isparta Sancağı’nda Eğitim ve Öğretim Kurumları”. **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999**. der. Hidayet Yavuz Nuhoglu. İstanbul: IRCICA (2001): 500-509.

Sury, Salaheddin H. “Modern Education in Trablusgarp (Tripolitania) 1835-1911”. **International Congress on Learning and Education in the Ottoman World. Istanbul 12-15 April 1999**. ed. Ali Çaksu. İstanbul: IRCICA (2001): 357-364.

Şair Nigar. **Hayatımın Hikâyesi**. İstanbul: Ekin Kitabevi, 1959.

Şanal, M. “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma, Bakımından Genel Bir Bakış”. **Kayseri Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. s. 1 (2003): 149-168.

Şanal, Mustafa. “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim Uygulamaları”. **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**. haz.

Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan. c. 3. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları (2011): 373-405.

Şemseddin Sami, **Kamûs-i Türkî**. Tıpkıbasım, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1998.

Şen, İsmail. “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sadrazamları”. **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**. haz. Mehmet Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, c. 3. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları (2011): 59-77.

Şeşen, Ramazan. **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**. İstanbul: İSAR, 1998.

_____. **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**. 2. bs. Ankara: TTK, 2001.

Şişman, Adnan. **Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları, 1868-1871**. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1989.

Şopolya, Enver B. **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi**. İstanbul: Güven Yayını, ty.

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1990.

Tamur, Esra D. “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetler”. **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**. c. V. s. 12 (2006): 3-20.

Tarlan, Ali N. “Tanzimat Edebiyatında Hakiki Müceddit”. **Tanzimat 2**. İstanbul: MEB, 1999.

Tekeli, İlhan. Selim İlkin. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**. Ankara: TTK, 1999.

Tetik, İlhan. “II. Abdülhamit Dönemi Ahlak Kitapları (Risale-i Ahlâk, İlm-i Ahlâk, Bergüzâr-ı Ahlak) Üzerine Bir İnceleme”. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 2009.

Timur, Taner. **Osmanlı kimliği**. 4. bs. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

_____. **Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu**, 2. bs. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

Türk, İsmail C. “Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri”.

<http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunisobil/article/viewFile/1020000402/1020000395>, [09.12.2014].

Türküne, Mümtaz'er. **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Ubicini, F.H.A. **Türkiye 1850**. çev. Cemal Karağaçlı. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, ty.

Uçman, Abdullah. “II. Abdülhamid Devrinde Türk Edebiyatı”. **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid.** haz. Mehmet Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan. c. 2. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.

Uyanık, Ercan. “Bir Belge, Bir Osmanlı Sosyal Kalkınma Projesi Olarak Islâhhaneler”. **Çağdaş Yerel Yönetimler.** c. 13. s. 14 (2004): 63–68.

Eliuz, Ülkü. “Meşrutiyete Giden Süreçte Yeni Kadın İmgesi: Fatma Makbule Leman”. **Bilig.** s. 47 (2008): 177–192.

Ünal, Uğur. **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907).** Ankara: Gazi Kitabevi, 2008.

Ünüvar, Kerem. “Economic and Moral Organization of the Ottoman Society in the Tanzimat Period: Sadık Rifat Paşa’s Ahlak Risalesi”. Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2004.

Vahapoğlu, Hidayet. **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları.** İstanbul: MEB, 1997.

Veldet, Hıfzı. “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”. **Tanzimat 1,** İstanbul: MEB, 1999.

Yakupoğlu, Kenan. **Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi.** İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2006.

Yasamee, F.A.K. **Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and The Great Powers 1878–1888.** İstanbul: The Isis Press, 1996.

Yavuz, Bayram. “Türk Edebiyatının İlk Çocuk Dergisi Mümeyyiz (1869-1870)”. **Hece.** s. 104-105 (2005): 484-500.

Yerlikaya, İlhan. **II. Abdülhamid Döneminde Basın, Yarı Resmi Vakit Gazetesi (1875-1884).** Kırıkkale: yay.y. 1996.

Yıldırım, Nuran. **İstanbul Darülaceze Müessesesi.** İstanbul: Darülaceze Vakfı, 1996.

Yıldırım, Nuran, Bülent Özatalay. “Sultan II. Abdülhamid’in Sağlığı ve Sağlık Hizmetleri”. **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi.** ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları (2002): 189-212.

Yıldırım, Nuran. “Osmanlı Devleti’nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri”. **Prof. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Sağlık Kurumları Sempozyumu.** İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları (2008): 199-215.

Yıldız, Özgür. “Kuruluşundan II. Meşrutiyet’e Kadar Hamidiye Etfâl Hastanesi Üzerine Bir Değerlendirme”. **The Journal of Academic Social Science.** c. 5. s. 5 (2001): 394-396.

Yumul, Arus. Rıfat N. Bali. “Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde siyasi Düşünceler”. **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat Ve Meşrutiyetin Birikimi**. c. 1. der. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları (2001): 362-367.

Zengin, Zeki S. **II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876–1908**. İstanbul: Baki Kitabevi, 2003.

Zengin, Zeki S. “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”. Belleten. c. XXL, (2007): 626–627.

Zürcher, Eric J. “Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844–1918)”. **Devletin Silahlanması Ortadoğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik (1775–1925)**. der. Eric Jan Zürcher. çev. M. Tanju Akad. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları (2003): 87-104.

EKLER

Ek 1. Çocuk gazeteleri öğrencilerle ilişki kurmanın bir yolu olarak öğrencilerin ders notlarını "cedvel" halinde yayınlamıştır. Aşağıda Sultan Ahmed İnâs Rüşdiyesi Ders Notlarını Gösteren Cedvel yer almaktadır. Mümeyyiz, s. 5, 7 Şa'bân 1286 [12 Kasım 1869], 8.

- ۸ -

معارف عمومیہ نظارت جلیلہ سندن مرسل مأمورین معرفتیلہ بوکرہ اصول معاینہ لری اجرا بیوزن لانت سلطان
اجد انات مکتب رشیدی شاکردانک اساسی ودرجہ اقتدارل بینی مبین جدوالدر
فی ۲۹ رجب سنہ ۸۶ فی ۲۳ تشرین اول سنہ ۸۵

تقسیم	خطرقعه	خط ثلث	اعمال اربعہ	مدخل قوا عد	امثلہ جدید	صنف اول شاگردانی
۴۵*	۵۴*	۴۵*	۴۵*	۳۰	۴۵*	قطعت خاتم
۴۵*	۴۰	۴۵	۴۵	۳۰	۴۵	خدیجہ خاتم
۴۵*	۴۰	۴۰	۴۰	۳۰	۴۵	حسہ خاتم
۴۵	۴۰	۴۰	۴۰	۳۰	۴۵	نافعہ خاتم
۴۵	۴۰	۴۵	۴۰	۳۰	۴۵	عفت خاتم
۴۵	۳۵	۳۵	۴۰	۳۵	۴۵	کوچک قطعت خاتم
۴۵*	۳۵	۴۰	۴۰	۳۰	۴۵	کوچک خیر بہ خاتم
۴۵*	۴۰	۴۰	۴۵	۳۰	۴۵	فاطمہ خاتم
۴۵*	۳۵	۳۵	۴۰	۳۰	۴۰	بولک خیر بہ خاتم
۴۰	۳۰	۳۰	۴۵	۳۵	۴۵	جیلہ خاتم
۴۰	۳۰	۳۰	۴۵	۳۰	۴۰	شہور خاتم
۰۰	۳۰	۳۰	۴۰	۳۰	۴۵	زہرا خاتم
۴۰	۳۵	۳۵	۳۰	۳۵	۴۵	فاطمہ الزہرا خاتم
۴۵*	۴۵*	۴۵*	۴۵*	۳۵	۴۵*	نازلک مثال خاتم
۴۵	۳۰	۳۰	۴۰	۳۰	۴۵	مائدہ خاتم
۴۵*	۳۰	۳۰	۳۵	۰۰	۴۵*	ایفاطمہ خاتم
۴۵*	۳۰	۳۰	۳۰	۰۰	۴۵*	ایمنہ خاتم
۴۵*	۳۰	۳۰	۳۰	۰۰	۴۵*	فاطمہ خاتم
۴۵*	۳۰	۳۰	۳۰	۰۰	۴۵*	صباح
۰۰	۴۵*	۴۵*	۳۰	۰۰	۴۰	طایبہ خاتم

المنکر در ایستہ سایہ معارفواہ حضر بادشاہیدہ
کشاد اولوب تربیہ و تعلیمی سزک کی احساب
علم وفضلک دست حجت بیوسنتہ تودیع اولان سائر
انات رشیدہ مکتب لری خواجہ لری طرف لرتندن دخی
مجرہ غیرت لری اولان بومالو اناری بکار ز

(صدق)

خواجہ اقدی شوہنکن اوج جہندن شکر
ایدرز یولردن برنجیبی چو چوقنک حسن
تریب سنہ وقوع غیرتکز در ایکجسی انسالکز
اولان سائر مکتب خواجہ لریہ شاگرد لریکزہ
موجب تشویق اولاق اوزرہ شوچدول تربیب
ایہ ویسنرا بیونہ مطبوعہ سزک کولدرمکز اوچنجیبی
شوہن لریہ جیسا نا جیسا حقسانلی طاسنقہ نسوانی
حسندہ اورہ با اولر ایہ مقلد لریک افکار بینی محو

Ek 2. Mecmū'a-yı Nevresīdegān'da dūnyanın yuvarlak olduđu gūnlük bir gözleme dayanarak anlatılmış, aşıđıdaki şekil örnek verilmiştir. "Coğrafya", Mecmū'a-yı Nevresīdegān, s. 1, 1298 [1880-1881], 19.

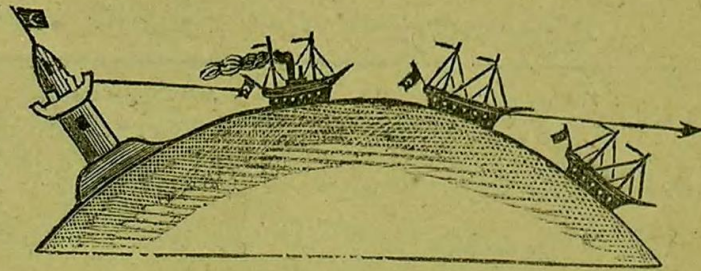
(۳) { جغرافیا } (۱۹)

بو حال مطلقا او شخص ایله کوزلیمزک اره سنه بر حائلک
کیرمسندن ایلوو کلمکده در .

شخص مر قوم ایله کوزلیمزک اره سنه کیرن حائل دخی اولسه
اولسه مستوی ظن ایتدیگمز او وانک ایلوو یه طوغری ممتدا اولدقچه
پیدا ایلدیکی محذبک یعنی قامبورلق اوله بیلور
کوزل بر کونک اخشامنده اطرافنی آچیقی بر میدانده
طوروب شمسک غروب نه دقت ایتلی یز . کونش باتار باتمز یو کسک
بر محله و فرضا بر مناره یه چیقوبده غروب نقطه سنه عطف
نظر ایدرسه ک شمسی تکراراً کوره بیلور زکه بو حال دخی سطح
ارضک مدور لکنه بر اشارت اوله بیلور .

د کوزل ایسه قره لر مثلو مدور اولدیغنه شبهه اولنمالمیدر .
چونکه : شکل ۲ ده کوسترلیدیکی اوزره د کز قیدسندده بولنان
برذات لیماندن هنوز حرکت ایدن بر سفینه نک اقسام موجوده سنی
کوره بیلور ایکن بر مدت صکره کیمیک سطح در یایه الک یقین
اولان قسملرینی و فرضا تکنه سی ودها بر از صکره کو کورته سنی
واک نهایت دیر کارینی غائب ایدر .

شکل ۲

Hakki Tank Us Koleksiyonu

Ek 3. Etfāl gazetesinde tütünün çocuklar için herhangi bir faydası olmadığı örnekte görülen iki resimle anlatılmıştır. “Fenniyyât, Tütün”, Etfāl, s. 17, 1 Şa’bân 1303 [27 Mayıs 1884], 132-133.

اطفال

۱۳۳

توتوندىن چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

اولئورسەتە اتوننى كىلأ حل ايدەر .
بو اجزايە نىقوتىن دىنلىسك سىبى توتون رىخى
دفعە اولمىق (زان نىقوتى) نام بر فرانسىز طرفىدىن قرانمىك
ادخال ابلش اولمىدەر . شوبەلە كە موسى الە بونىكوز
حكومتى زىدەدە سفىر اولمىق زىمان - دىدەلكنز رىجەلە -

اطفال

۱۳۲

توتوننى چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

قەدىن توتونى ، بىشجىسى بارلاق توتون ، التىجىسى دىخى
قان قات اولان توتوندىدە
توتون نىخى اكىدىكى وقت طوبراق قورى اولمىق
شرطدەرە . دىطوبىلى اولورسە محمول بىرمن .
توتوندى (نىقوتىن) دىتلەر بىرئوع زەر وارددە . بو

توتوندى چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

توتوندى چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

توتوننى چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

بو اسم (فياكو) جزىرەسك . دىكوزىسە كوزە امرىقاده
(داياكو) نام مملكەت اسمندىن آتشدەر .
عصرىدە اوززولمە توتون چوقۇلغى تىسىم
اوندىش اسكى زىمان قورلى كىش اولدىنئىدىن توتونداستعمال

توتوننى چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

توتوننى چىقارمىق لازىمدرە كىمىساجە بولمىك آز جوق
اهمىتى وارددە .
توتوندىن چىقارلان سانى نىقوتىنىسك باقىلە ونكى
اولمىلىدەرە . حال بولمىك بىضا نىكلىسىدە كورويور .
قوفوسى توتون قوفوسىدە . سودە بالىسە آز حل

Ek 4. Etfāl gazetesinde kardeşlerin bir kamış topu gibi birlik olurlarsa kırılmayacaklarını, güçlü olacaklarını anlatan hikâyeden bir resim. Etfāl, s. 3, 22 Rebī'ūlahir 1303 [28 Ocak 1886], 20.

اطفال

۲۰

کوستر دیکندن نیجه ثروت و اعتبارلره نائل اولهرق هر نوع علم و فن شرکاتلری طرفندن دخی اعضا انتخاب اولمشدر .

۱۷۶۹ سنهسنده (دوکتور و بیک) ک معاونتیه برنجی دنمه اولهرق بر ماکیه اعمال و بش سنه صگره

— ژان وایتدن ما بعد —

(ژان) بخار ایله حرکت ایدن ماکیه لره بر خیل تعدیلات و تفریبات اجرا و بلا انقطاع ایشلین ماکیه لری ایجاد ایله بو بوزدن فابریقه صاحب لری نه بیوک بر خدمت

اولاد لری نه فامش قردیران پدر

و فونده مهارتندن زیاده مرحمت و شفقتی سایه سنده شرف و اعتبار قازاندی .

(ژان) یتیم یدی یاشنه کبردیکی زمان قوه عقلیه سنک اختلالندن شبهه ندیکندن تجربه ایچون بو یاشده (آنغلو ساقسون) لسانی تحصیله باشلا یوب آزوقنده برچوق

بر فابریقه صاحب لره اورتاق اولوب بو جهته بر خیلی ثروت استحصال ایلدی .

۱۷۸۳ تاریخده خانه و سائر بنالره بخار ایله حرارت و یرمک اصولی بولدی .

(آراغو) نام مؤلفک قولنجیه ؛ (ژان) علوم

Ek 5. Çocuklara Rehber gazetesinin diğer gazetelerde görülmeyen bir biçimde yapılmış resimli kapağı. Çocuklara Rehber, s. 5, 28 Zilhicce 1315 [20 Mayıs 1898].

Ek 6. Osmanlı-Yunanistan Savaşının ertesinde gerçekleştirilen mütarekenin ardından iki ordunun yerlerini gösteren resim. Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 70, 2 Muharrem 1315 [3 Haziran 1897], 4.

Ek 7. Bebeğini kucağına alıp piyano çalışan bir kız. Çocuklara Mahss Gazete, s. 71,
9 Muharrem 1315, [10 Haziran 1897], 8.

باقیگز شوقزہ، بیکنی قوجاغہ آلوب بیانونک اوکنہ کچمش . اکا موسیقی تعلیم اہمک ایچون اوضراشیور .

Ek 8. Mektep kaçakları sigara içiyor. Çocuklara Mahsūs Gazete, s. 73, 23 Muharrem 1315 [24 Haziran 1897], 8.

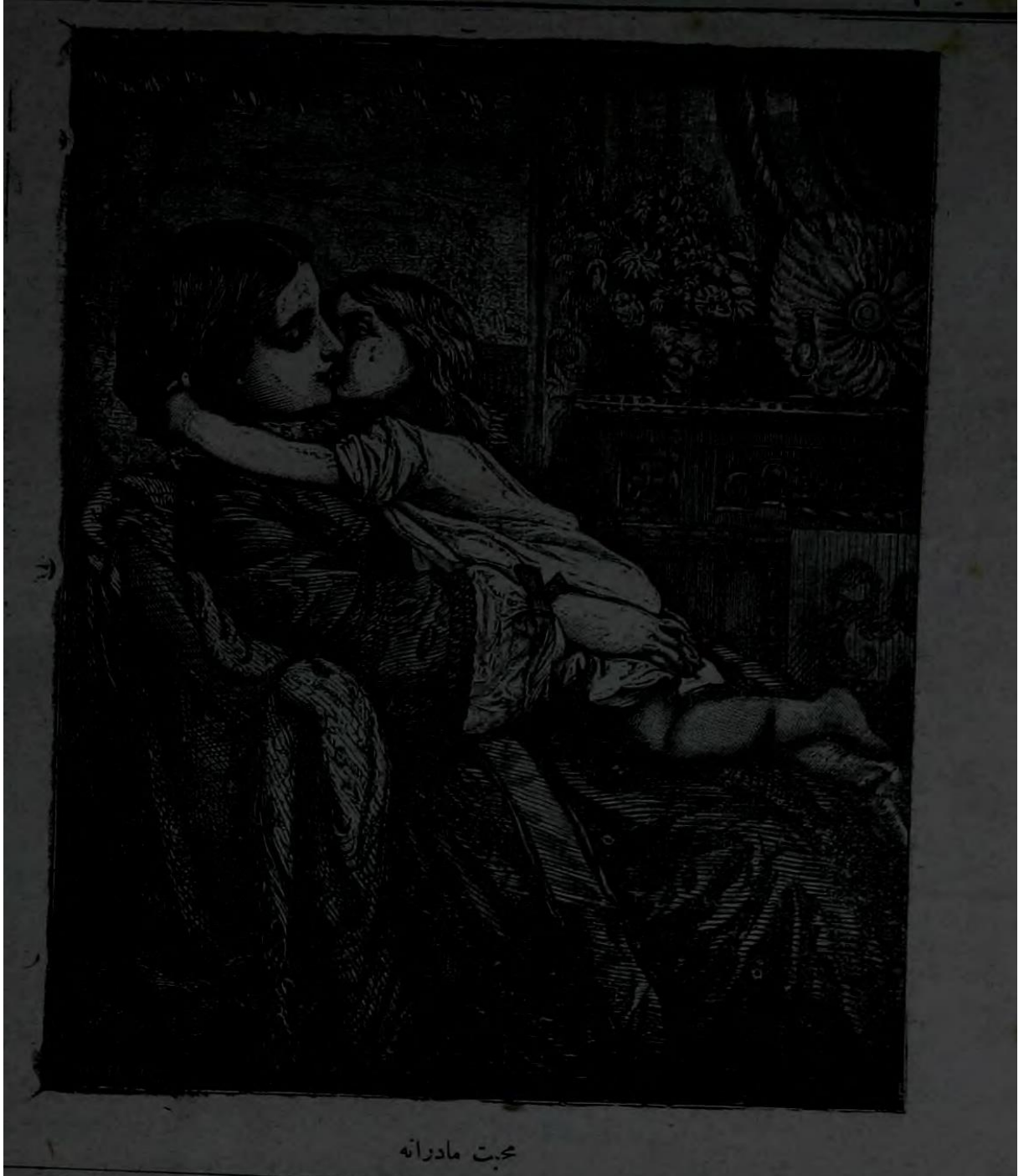
Ek 9. Âmâ Mektebi öğrencileri için gerçekleştirilen tiyatrodan bir sahne. Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 80, 12 Rebî'ülevvel 1315 [11 Ağustos 1897], 8.

Ek 10. Gazetelerde Japonya'ya dair makalelerle birlikte Japon İmparatoru Mutsuhito'nun (1852-1912) bir resmi de yayınlanmıştır. Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 88, 11 Cemâziyelevvel 1315 [8 Ekim 1897], 1.

Ek 11. Anne sevgisi. Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 148, 1 Şa'bân 1316 [15 Aralık 1898], 6.

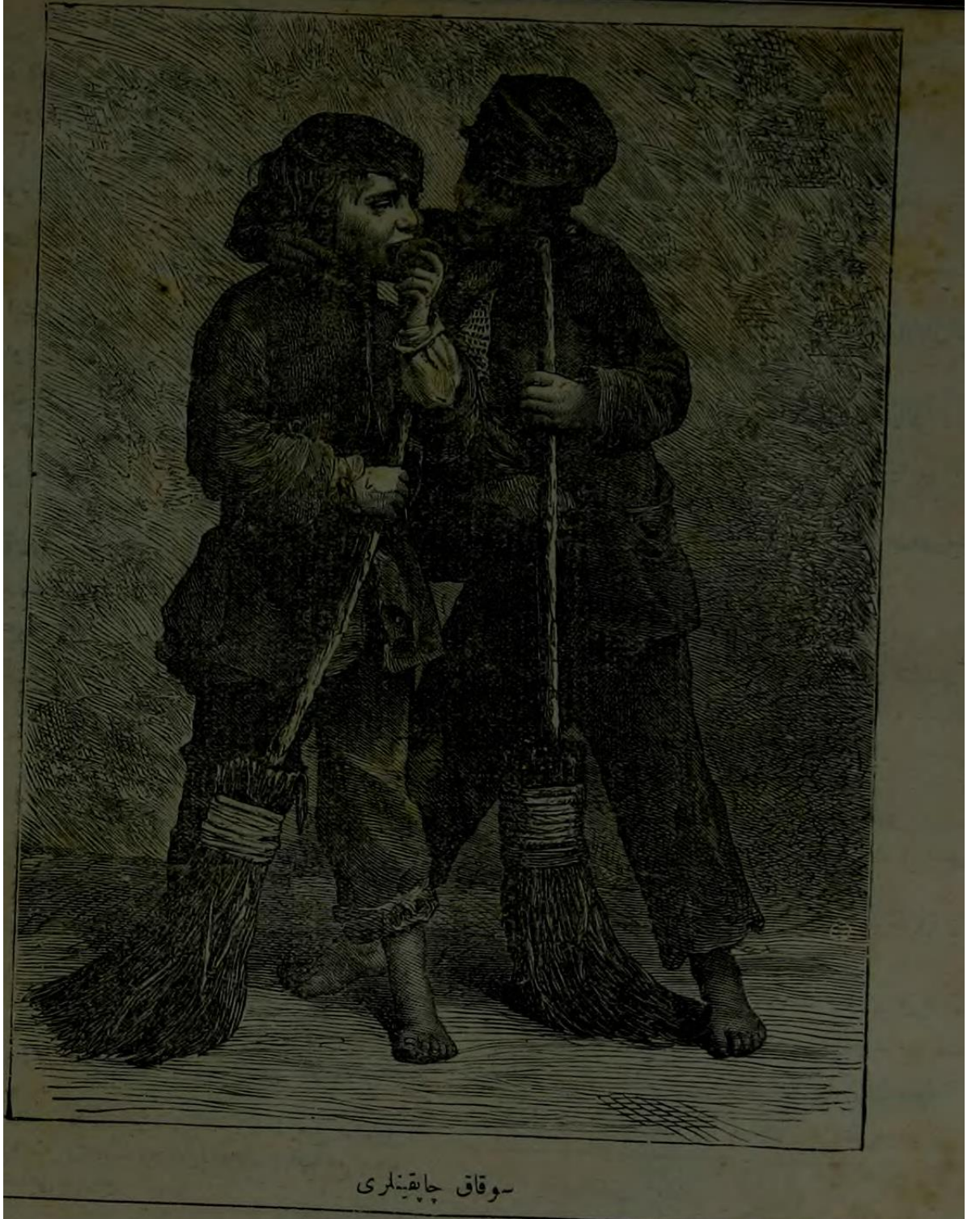
Ek 12. II. Abdülhamid'in cülus yıldönümü için hazırlanmış bir kapak. Çocuklara Mahsüs Gazete, 3 Cemâziyelevvel 1318 [29 Ağustos 1900].

Ek 13. II. Abdülhamid'in doğum günü için hazırlanmış bir kapak. Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 296, 16 Şa'bân 1319 [28 Kasım 1901].

Ek 14. "Sokak apkınları", ocuklara Mahss Gazete, s. 267, 19 Muharrem 1319 [8 Mayıs 1901], 8

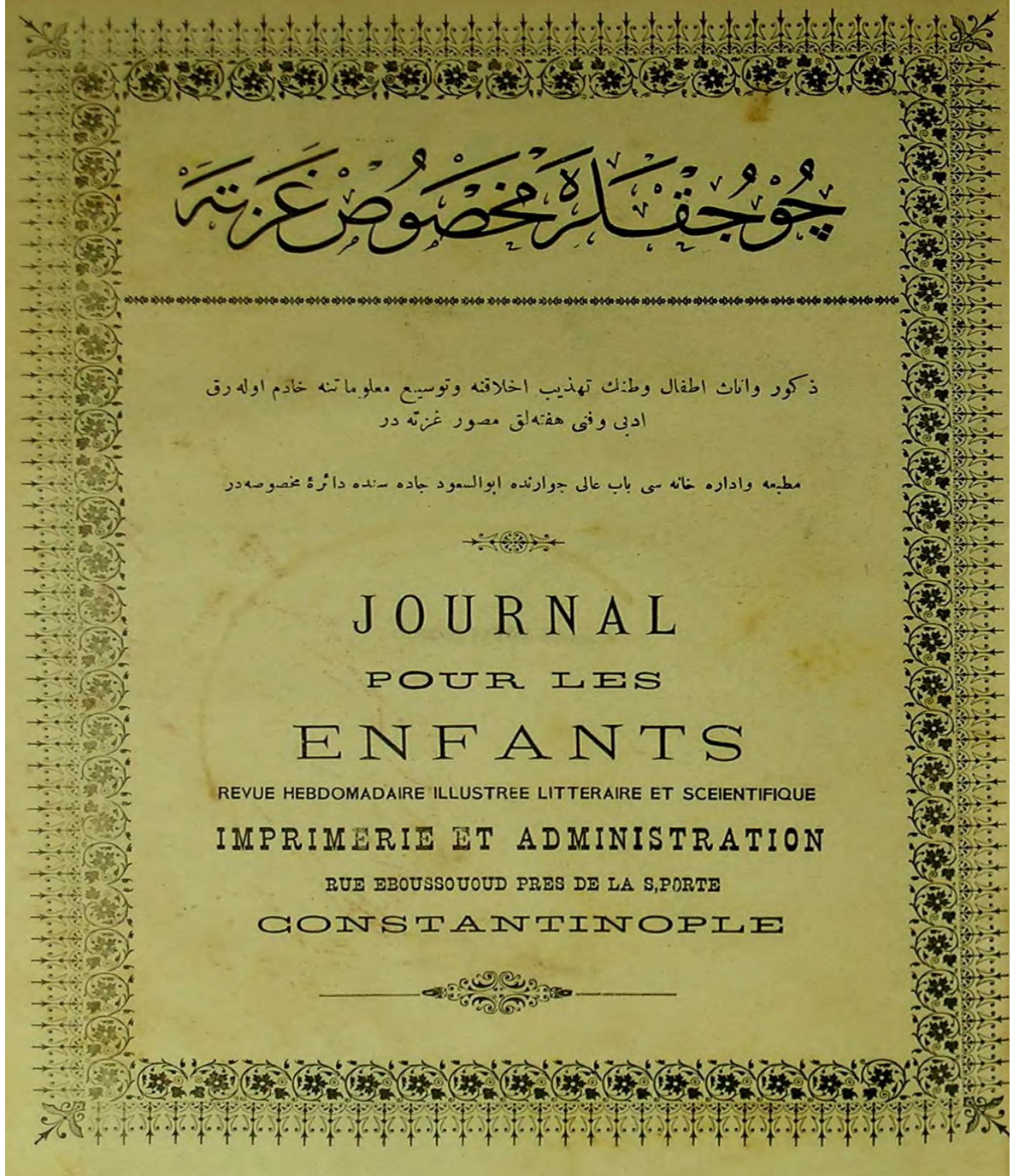
Ek 15. II. Abdülhamid'in cüfus yıldönümünde Kadıköy'de bulunan Darülmaarif Mektebi öğrencilerine padişahın emriyle hediyeler verilmiştir. Çocuklara Mahsüs Gazete, s. 285, 28 Cemâziyelevvel 1319 [12 Eylül 1901],1.

Ek 16. "Kumarın neticesi felâketdir", Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 287, 12
Cemâziyelâhir 1319 [26 Eylül 1901], 1.

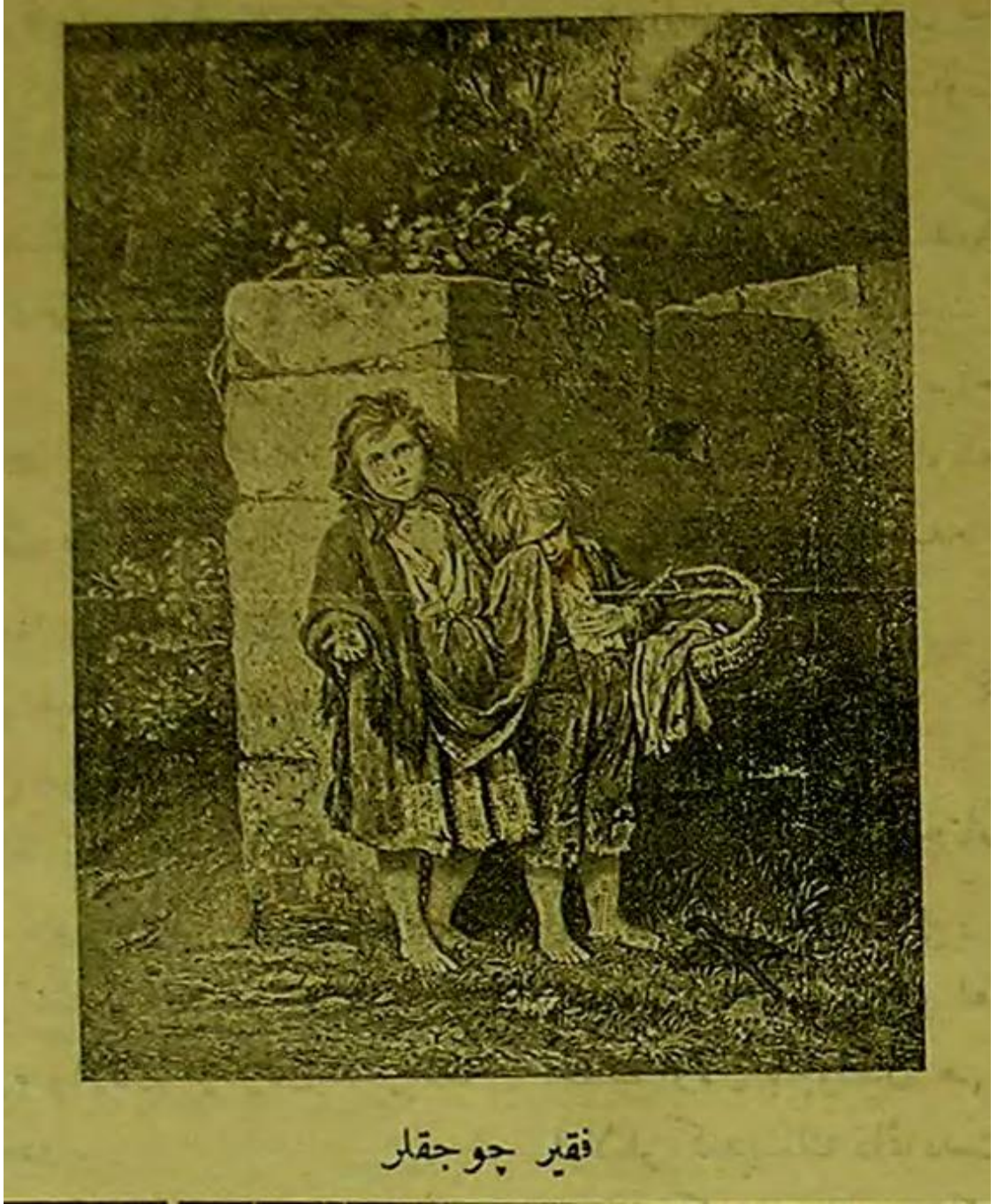
Ek 17. Çocuklara Mahsûs Gazete'ye yapılmış Fransızca bir ön kapak. Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 297, 24 Şa'bân 1319 [6 Aralık 1901].

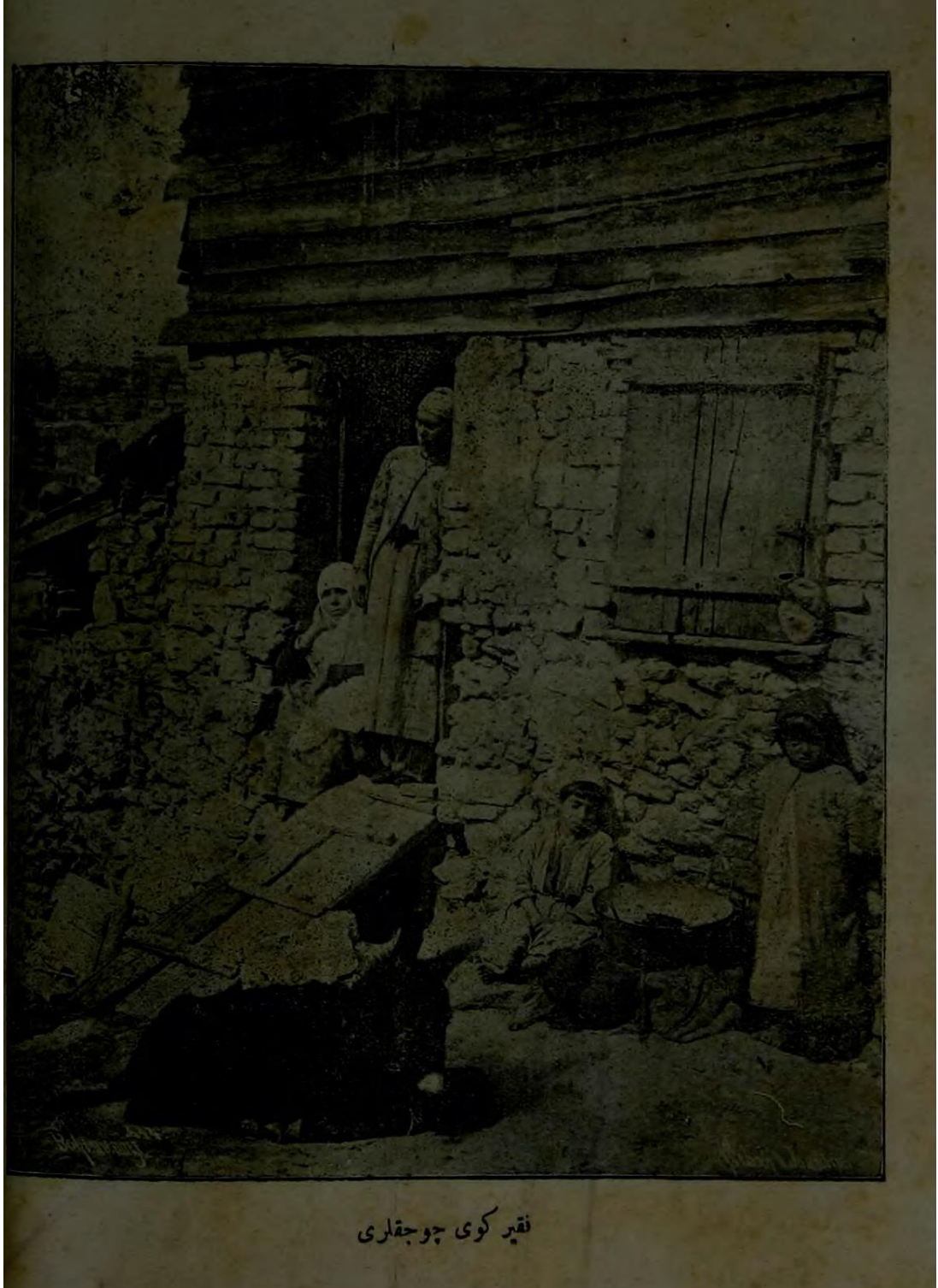
Ek 18. Mektep kaçağı çocuğa verilen nasihatler. Çocuklara Mahss Gazete, s. 297, 24
Şa'bn 1319 [6 Aralık 1901], 8.

Ek 19. “Fakîr Çocuklar”, Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 299, 8 Ramazân 1319 [19 Aralık 1901], 5.

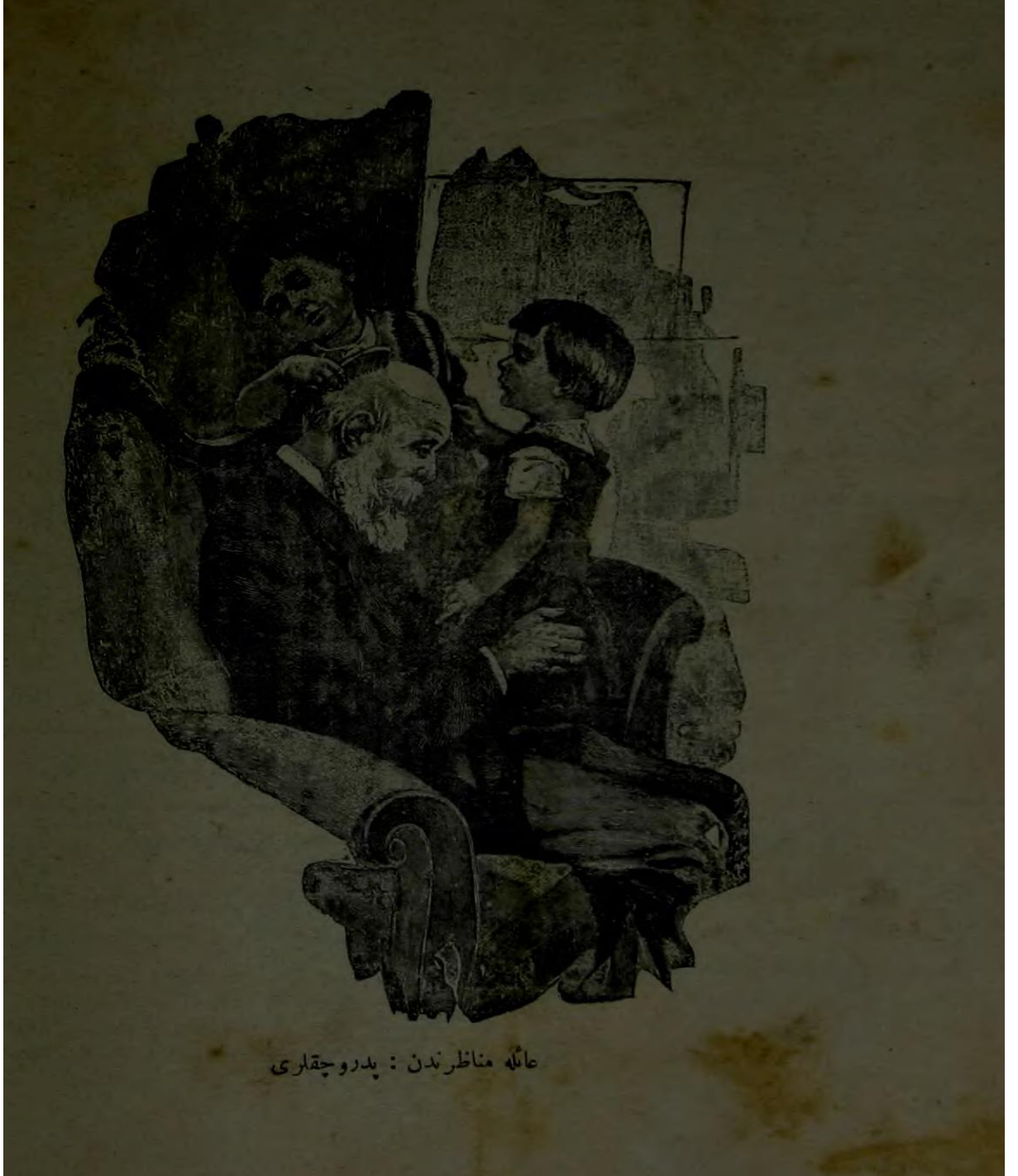

Ek 20. “Fakîr Köy çocukları”,  ocuklara Mahs s Gazete, s. 301, 22 Ramaz n 1319 [2 Ocak 1902].

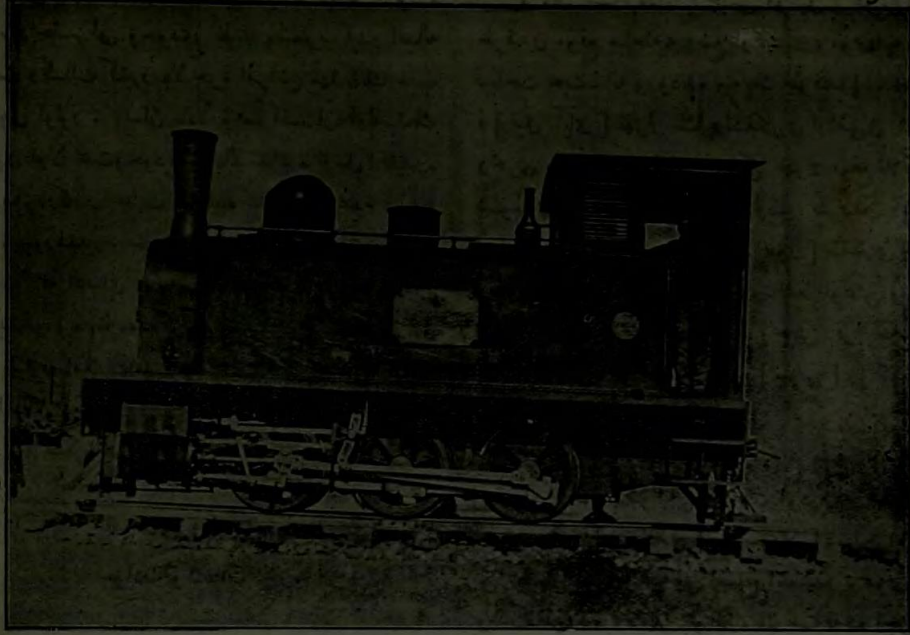
فقير كوي چوجقلىرى

Ek 21. "Peder ve Çocukları", Çocuklara Mahsūs Gazete, s. 306, 4 Zilka'de 1319 [12 Şubat 1902].

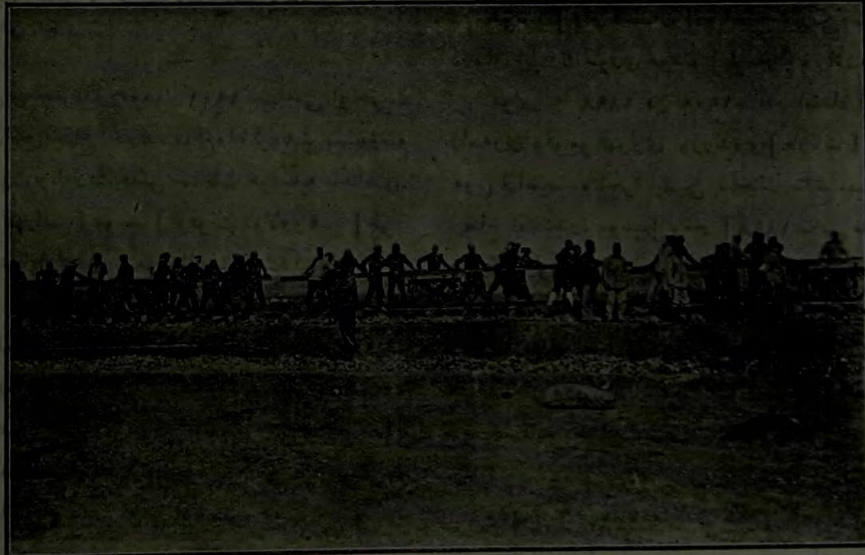

Ek 22. Hicaz Demiryolu Çalışması-1, Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 310, 3 Zilhicce 1319 [13 Mart 1902], 1.

جلال مآثر خیرہ حضرت خلاقیناہدین « حمیدہ » حجاز تیمور پولنک ۳۵ نجی کیلو متروسنہ مصادف نصب موقوفندہ
بر نومرولی لوقومونیب

جلال مآثر خیرہ حضرت خلاقیناہدین « حمیدہ » حجاز تیمور پولنک ۳۵ نجی کیلو متروسندہ رابارک واغونلرله نقلیاتی

Ek 24. Hicaz Demiryol Çalışması-3, Çocuklara Mahsûs Gazete, s. 310, 3 Zîhicce 1319
[13 Mart 1902], 5.

Ek 25. Çocuk gazetelerinde genellikle defter ve kitap reklamları yayınlanmıştır. Aşağıda görülen reklam ise çocuk gazetelerinde rastlanan tek örnek olmuştur. Reklam şöyledir:

“‘Ūdī Mu‘allimi Hāfız Mehmed Efendi

Efendi-yi mūmāileyh ‘ūd çalmakda gayet māhir olub ārzū edenlere gerek kendi hānesinde gerek evlerde ‘ūd ta‘līm ve tedrīs etmektedir.

‘Ūd ta‘līm etmek isteyenlerin Vezneciler’de 73 numroda ‘ūdıcı Şamlı Selim Efendinin dükkānına mūrāca‘āt etmeleri i‘lān olunur.” Çocuklara Mahsūs Gazete, s. 316, 22 Muharrem 1319 [11 Mayıs 1901].

Ek 26. Çocuklara Rehber gazetesinin ruhsat talebi üzerine Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belge.

Bâb-ı 'Âlî

Dîvân-ı Sadâret

Âmedî Dîvân-ı Hümâyûn

'Atûfetu Efendim Hazretleri

Selanik'de çocuklara mahsûs olarak haftada bire kere neşr olunmak ve fûnûn ve edebiyâtdan bahs olmak üzere *Çocuklara Rehber* nâmıyla bir gazetenin neşrine ruhsât i'tâ'sı kitâbcı Ahmed Midhat Efendi tarafından istid'â' olunduğı ve mûmâileyhin evsâf-ı matlûbiyyeye hâ'iz olub 'ale'l-usûl kendisinden sened alınarak hıfz edildiğı beyânıyla icrâ'-yı icâbını hâvî Dâhiliyye Nezâreti Celilesinden vârid olan tezkere üzerine keyfiyyet Ma'ârif Nezâreti Celilesine lede'l-iş'âr mezkûr gazete münhasıran fûnûn ve edebiyâtdan bahs ve sa'ir gazeteler hakkında mer'î olan usûl ve mu'âmelâta ve matbû'ât nizâmnâmesi ahkâmına tâbi' olmak ve kablettab' mu'âyene edilerek diyânet ve siyâsete ve âdâb-ı 'umûmiyye cihetiyle kelimât ve fikarât gayrilâyika tenkîdât-ı şahsiyyet ve ma'nâsı mübhem her nev'î fikarât ve ihâmlı makâlât ve mekâtib-i şâkirdân ve nisvân tarafından gönderilen her nev'î varaka derc olunmak ve mu'âyene me'mûrı tarafından san ve ihbâr olunan mevâdd hakkında usûl-i ma'lûmâta ri'âyet-i muhâlefet edilmemek ve ihbâr olunan fıkralara nokta konulmamak veyâhüd mebâhis çıkarılmamak ve mektûb-i vilâyet tarafından mu'âyene edilmek üzere mezkûr gazetenin neşrine mahzûr olmadığına dâ'ir nezâret-i müşârünileyhden cevâben gelen tezkere 'arz ve takdîm kılınmış olmağla olbabda her ne vechile emr ve irâde-yi seniyye cenâb-ı hilâfetpenâhi şeref müte'allik buyurulur ise mantık-ı münîfe infâz edileceğı beyânıyla tezkere-yi senâverâne terkîm oluna efendim

29 Cemâzîyelevvel [1]314 [5 Kasım 1896], Sadrâ'zam Rıfat⁷⁰⁸

⁷⁰⁸ [Çocuklara Rehber Gazetesi'nin Ruhsat Talebi Üzerine], 29 Cemâzîyelevvel [1]314 [5 Kasım 1896], BOA. İ. DH. 1341/7.

ÖZ GEÇMİŞ

2 Nisan 1979'da Giresun, Şebinkarahisar'da doğdu. Lisans eğitimini Mimar Sinan Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde tamamladı. Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde, Prof. Dr. Taner Timur'un danışmanlığında, "Şevket Süreyya Aydemir, Tarih ve Devlet Anlayışı" isimli tezini 2007 yılında yazdı. Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne 2008'de öğretim görevlisi kadrosuyla girdi ve okutmanlık yapmaya başladı.